

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

HÂREZMŞAH DEVLETİ'NİN DIŞ POLİTİKASI

**NAGEHAN VURGUN
DOKTORA-TEZ**

**DANIŞMAN:
PROF. DR. AYŞE DUDU KUŞÇU**

KONYA-2021

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

HÂREZMŞAH DEVLETİ'NİN DIŞ POLİTİKASI

**NAGEHAN VURGUN
DOKTORA-TEZ**

**DANIŞMAN:
PROF. DR. AYŞE DUDU KUŞÇU**

KONYA-2021

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Nagehan VURGUN		
	Numarası	17810501060		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih/Ortaçağ Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	√	
Tezin Adı	Hârezmşah Devleti'nin Dış Politikası			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Nagehan VURGUN

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Nagehan VURGUN		
	Numarası	17810501060		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih/Ortaçağ Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	√	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU		
Tezin Adı	Hârezmşah Devleti'nin Dış Politikası			

Hârezmşah Devleti (1097-1231), ilk dönemlerinde Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi olmakla beraber Atsız'ın (1128-1156) bağımsız bir devlet kurmak için başlattığı mücadele zamanla olumlu sonuç vermiş, Sultan Sencer'in 1157 yılındaki vefatından sonra İlarşan döneminde (1156-1172) devlet, bağımsızlığını kazanmıştır.

Bağımsız bir devleti devralan Alâeddin Tekiş (1172-1200) ve sonrasındaki hükümdarların Abbâsî Halifesi ile iyi ilişkiler kurmak yerine mücadeleyi tercih etmeleri devletin dış politikasını olumsuz etkilemiş ve Halife, Hârezmşah Devleti ile baş edemediği için bu coğrafyada yeni bir güç olarak beliren Moğol Devleti'ni onun üzerine sefere çıkmaya teşvik etmiştir.

Alâeddin Muhammed (1200-1220) ve oğlu Celâleddin (1220-1231) zamanında da Moğol tehlikesi karşısında Hârezmşah Devleti'nin Türk-İslâm devletleri ile gerekli dostlukları kuramaması, kurulanları sürdürememesi ve bu devletler ile düşmana karşı ortak bir harekât şeklinde bir dış politika takip edememesi, Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın, Türk-İslâm beldelerinde derin izler bırakan istilâ sürecini başlatmasına sebebiyet vermiştir.

Hârezşahlar'ın başta Halife ve Selçuklular olmak üzere muhtelif Atabeylikler, Gurlular, Karahıtaylar, Kanglı-Kıpçaklar, İsmailîler, Eyyûbîler ve Türkiye Selçukluları ile olan mücadeleleri, onların devletlerinin büyüklüğü ve ihtişamı kadar bunu sürdürmede gerekli olan stratejiyi de ne oranda gösterdiklerinin delilidir. Devlet gücünü ve ihtişamını, her zaman ve bölgede, ordu gücüyle değil izlediği strateji ve diplomasi gücüyle ortaya koymaktadır. Nitekim bu politika iyi ve verimli olduğu zaman devlet istikrarla yükselirken bu politikanın bozulduğu dönemlerde devlet, dayanabildiği askerî güç kadar ayakta kalabilmekte aksi takdirde, Hârezşahlar'da olduğu gibi, devletin idamesine imkân kalmamaktadır.

Nitekim Hârezşah Devleti'nin Moğol tehlikesi karşısında ordusunu toplu bir direnişe sevk etmesi yerine Türkistan beldelerine dağıtması ve başarı şansı düşük askerî stratejileri takip etmesi, devletin kendi sonunu hazırlamış ve 134 yıl ayakta kalabilen devlet 1231 senesinde tarih sahnesinden silinmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hârezşahlar, Dış Politika, Moğollar, Strateji, Diplomasi

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Nagehan VURGUN		
	Student Number	17810501060		
	Department	Tarih/Ortaçağ Tarihi		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	☐	
		Doctora	☒	
	Supervisor	Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU		
Title of the Thesis/Dissertation	Foreign Policy Of The Khwarazm Shah State			

Although the Khwarazm Shah State (1097-1231) was subject to the Great Seljuk State in its early periods, the struggle initiated by Atsiz (1128-1156) to establish an independent state gave positive results over time, and the state gained its independence during the reign of Ilarslan (1156-1172) after the death of Sultan Sanjar in 1157.

The fact that Alaeddin Tekish (1172-1200) who took over an independent state, and his successors preferred to fight instead of establishing good relations with the Abbasid Caliph, negatively affected the foreign policy of the state and the Caliph encouraged the Mongol State, which emerged as a new power in this geography, to go on a campaign against the Khwarazm Shah State since he could not cope with it.

In the time of Muhammad II of Khwarazm (1200-1220) and his son Jalaluddin (1220-1231), the fact that the Khwarazm Shah State failed to establish the necessary friendships with the Turkish-Islamic states, to continue established ones, and to pursue a foreign policy in the form of a joint operation

with these states against the enemy caused the Mongol ruler Genghis Khan to initiate the invasion process that left deep traces in the Turkish-Islamic lands.

The struggles of the Khwarazm Shahs with notably the Caliphs and Seljuks, and various Atabeyliks, Gurlus, Karahitays, Kangly-Kipchaks, Ismailis, Ayyubids and Turkey Seljuks are the proofs of how much they showed the strategy necessary to maintain this as well as the greatness and magnificence of their state. The state reveals its power and magnificence at all times and in the region, not with the power of the army, but with the power of strategy and diplomacy. As a matter of fact, when this policy is good and efficient, the state rises steadily, in the periods when this policy is broken, the state can survive as long as the military power it can withstand, otherwise, as in the Khwarazm Shahs, there is no possibility for the state to be sustained.

As a matter of fact, the Khwarazm Shah State distributed its army to Turkestan towns instead of propelling its army for a collective resistance in the face of the Mongolian danger and followed military strategies with a low chance of success led the state to its own end. The state, which survived for 134 years, was passed out of history in 1231.

Keywords: Khwarazm Shahs, Foreign Policy, Mongols, Strategy, Diplomacy

İÇİNDEKİLER

ÖZET	III
ABSTRACT.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VII
KISALTMALAR.....	XI
ÖN SÖZ	XII

GİRİŞ

KAYNAKLAR, KONUNUN TANITIMI VE KURULUŞ ÖNCESİ HÂREZMŞAHLAR

A. KAYNAKLAR	1
1. MÜNŞEÂT MECMÛALARI	1
2. VEKÂYİNÂMELER.....	3
<i>a. Arapça ve Farsça Vekâyinâmeler</i>	3
<i>b. Gürcü, Ermeni ve Süryânî Vekâyinâmeleri</i>	11
3. COĞRAFÎ ESERLER	12
4. ŞEHİR TARİHLERİ	13
5. SEYAHATNÂMELER	13
6. ARAŞTIRMALAR	14
B. DIŞ İLİŞKİLER VE DİPLOMASİ HAKKINDA.....	16
C. KURULUŞ ÖNCESİ HÂREZM.....	17
1. HÂREZM İSMİNİN MENŞEİ, TANIMI VE ÖNEMİ	17
2. HÂREZM BÖLGESİNDE HANEDANLIKLAR DÖNEMİ (İSLÂMİYET ÖNCESİ VE SONRASI).....	19
3. ANUŞ TEGİN DÖNEMİ (1077-1097).....	23
4. KUTBEDDİN MUHAMMED DÖNEMİ (1097-1128).....	24

BİRİNCİ BÖLÜM

KURULUŞ DÖNEMİNDE HÂREZMŞAH DEVLETİ'NİN DIŞ POLİTİKASI

1.1. HÂREZMŞAH ATSIZ DÖNEMİNDE DIŞ POLİTİKA (1128-1156)

<i>1.1.1. Atsız'ın Hârezmşah Olması ve Sadakat Devri (1128-1135)</i>	27
1.1.1.1. Sultan Sencer'in Mâverâünnehir Seferi'nde Hârezmşah Atsız'ın Rolü (1130).....	28
1.1.1.2. Sultan Sencer'in Irak Seferi'nde Hârezmşah Atsız'ın Rolü (1132) .	29
1.1.1.3. Sultan Sencer'in Gazne Seferi'nde Hârezmşah Atsız'ın Rolü (1135)	31
.....	31
<i>1.1.2. Hârezmşah Atsız'ın Büyük Selçuklular ile Mücadele Dönemi (1135-1148)</i>	32
.....	32
1.1.2.1. Sultan Sencer'in Hârezm Üzerine Birinci Seferi.....	32
1.1.2.2. Atsız'ın Hârezm'e Dönüşü ve Buhara'ya Hâkim Olması	34
1.1.2.3. Katvan Muharebesi Sonrasında Atsız'ın Selçuklu Beldelerini İşgali	36
1.1.2.4. Sultan Sencer'in Hârezm Üzerine İkinci Seferi (1143).....	40
1.1.2.5. Sultan Sencer'in Hârezm Üzerine Üçüncü Seferi (1147).....	42
1.1.2.6. Hârezmşah Atsız'ın Cend Şehrini Ele Geçirmesi (1152)	46
<i>1.1.3. Hârezmşah Atsız'ın Oğuzlarla İlişkileri (1153-1156)</i>	47
1.1.3.1. Hârezmşah Atsız'ın Sultan Sencer'e Gönderdiği (1. Mektup)	51

1.1.3.2. Hârezmşah Atsız'ın Sultan Sencer'e Gönderdiği (2. Mektup)	52
1.1.3.3. Hârezmşah Atsız'ın Sultan Sencer'e Gönderdiği (3. Mektup)	53
1.1.4. Hârezmşah Atsız Dönemi Abbâsî Halifeliği ile İlişkiler	54
1.1.4.1. Hârezmşah Atsız'ın Halife Muktefi Liemrillâh'a Gönderdiği (1.Mektup)	55
1.1.4.2. Hârezmşah Atsız'ın Halife Muktefi Liemrillâh'a Gönderdiği (2. Mektup).....	57
1.1.4.3. Hârezmşah Atsız'ın Halife Muktefi Liemrillâh'a Gönderdiği (3. Mektup).....	58
1.1.4.4. Hârezmşah Atsız'ın Halife Muktefi Liemrillâh'a Gönderdiği (4. Mektup).....	59
1.2. HÂREZMŞAH İLARSLAN DÖNEMİNDE DIŞ POLİTİKA (1156-1172)	60
1.2.1. Tahta Geçme Süreci (1156)	60
1.2.2. Hârezmşah İlarşan'ın Batı Siyaseti	60
1.2.2.1. Irak Selçukluları ile İlişkiler	60
1.2.2.2. Oğuzlar Üzerine Horasan Seferi ve İldenizoğulları ile Mücadele	62
1.2.3. Hârezmşah İlarşan'ın Doğu Siyaseti.....	65
1.2.3.1. Karahıtay Devleti ile Mücadele	65

İKİNCİ BÖLÜM

YÜKSELİŞ DÖNEMİNDE HÂREZMŞAH DEVLETİ'NİN DIŞ POLİTİKASI

2.1. HÂREZMŞAH TEKİŞ DÖNEMİNDE DIŞ POLİTİKA (1172-1200)	68
2.1.1. Hârezmşah Tekiş'in Sultansah ile Taht Mücadelesi.....	68
2.1.1.1. Sultansah Mahmud ve Hârezmşah Tekiş Arasında Anlaşma Yapılması ve Tekiş'in Tahta Geçmesi (1189)	72
2.1.2. Karahıtay Devleti ile Mücadele ve Kıpçakların Yardımı	73
2.1.3. Hârezmşah Tekiş'in Horasan Politikası	76
2.1.4. Irak Selçukluları ve Halifelik ile İlişkiler	78
2.1.5. Kıpçaklar ile Mücadele.....	87
2.1.6. İsmaililer ile Mücadele	89
2.2. HÂREZMŞAH ALÂEDDİN MUHAMMED DÖNEMİNDE DIŞ POLİTİKA (1200- 1220)	90
2.2.1. Hârezmşah Muhammed'in Tahta Geçmesi (1200)	90
2.2.2. Hârezmşah Muhammed'in Mücadele Ettiği Devletler	90
2.2.2.1. Gurlu Sultanlığı ile Mücadele.....	90
2.2.2.2. Hârezmşah Muhammed'in Karahıtay Seferi (1207) ve Horasan'daki Karışıklıklar	101
2.2.2.3. Hârezmşah Muhammed'in Karahıtaylar Üzerine Yeniden Yürümesi (İlâmîş Zaferi 1210)	105
2.2.3. Hârezmşah Muhammed'in Son Verdiği Devletler	107
2.2.3.1. Batı Karahanlı Devleti'nin Sona Ermesi	107
2.2.3.2. Karahıtay Devleti'nin Sona Ermesi	109
2.2.3.3. Gurlu Devletinin Yıkılışı ve Gazne'nin Fethi.....	111
2.2.4. Irak-ı Acem'in (Batı İran'ın) Fethi	113
2.2.5. Abbâsî Halifeliği ile İlişkiler.....	116
2.2.6. Terken Hatun ve Devlet İdaresindeki Etkisi	120

2.2.7. Moğollar ile İlk Mücadele	123
2.2.8. Moğollar ile İlişkilerin Başlaması	125
2.2.8.1. Moğol İstilâsında Halife'nin Rolü	129
2.2.8.2. Moğollar'ın Hârezmşahlar'la Mücadelesi	132
2.2.9. Hârezmşah Muhammed'in Vefatı	143

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇÖKÜŞ DÖNEMİNDE HÂREZMŞAH DEVLETİ'NİN DIŞ POLİTİKASI

3.1. CELÂLEDDİN HÂREZMŞAH DÖNEMİNDE DIŞ POLİTİKA (1220-1231)	146
3.1.1. Celâleddin Mengübertî'nin Tahta Geçmeden Önceki Faaliyetleri	146
3.1.2. Celâleddin Mengübertî'nin Hindistan'daki Faaliyetleri (1221-1224)..	151
3.1.3. Celâleddin Mengübertî'nin Irak'ı Acem'i (Batı İran'ı) Ele Geçirmesi ve Tahta Oturması (1224)	155
3.1.4. Celâleddin Hârezmşah'ın Abbâsî Halifeliği ile İlişkileri	157
3.1.5. İldenizlilerle İlişkiler ve Azerbaycan'ın Alınması	162
3.1.5.1. Meraga ve Tebriz'in Alınması	162
3.1.5.2. Atabeg Özbek Taraftarlarının İsyanı	165
3.1.5.3. Gence ve Civarındaki Yerlerin Ele Geçirilmesi Vezir Şerefü'l-Mülk'ün Azerbaycan ve Erran'daki Fetihleri	167
3.1.6. Celâleddin Hârezmşah'ın Gürcülerle İlişkileri	168
3.1.6.1. Celâleddin Hârezmşah'ın I. Gürcistan Seferi ve Gerni Zaferi.....	168
3.1.6.2. Gürcü Ülkelerine Akınlar Yapılması	170
3.1.6.3. Hârezmşah'ın II. Gürcistan Seferi ve Tiflis'in Fethi	171
3.1.6.4. Ani ve Kars Kuşatması	175
3.1.6.5. Gürcülerle Yapılan Son Meydan Muharebesi	175
3.1.7. Celâleddin Hârezmşah'ın Eyyûbîler'le İlişkileri	177
3.1.7.1. Celâleddin Hârezmşah'ın Eyyûbîler'le İlk Teması	177
3.1.7.2. Hârezmşah'ın I. Ahlat Kuşatması (1226)	180
3.1.7.3. Hârezmşah'ın Yıva Türkmenlerine Saldırısı	181
3.1.7.4. Hârezmşah'ın Ahlat Bölgesinde Akın ve Yağma Yaptırması	182
3.1.7.5. Hârezmşah'ın Ahlat'ı Fethetmesi (1230)	183
3.1.7.6. Hârezmşah'ın Ahlat'ı Zaptından Sonraki İcraatları.....	187
3.1.7.7. Ahlat Fetihnemesi	188
3.1.7.8. Hârezmşah'ın Melik Eşref ile Anlaşması ve Onun Kardeşlerini Serbest Bırakması	191
3.1.7.9. Hârezmşah'ın Moğollar'a Karşı Yardım İstemek İçin Melik Eşref'e Elçi Göndermesi	193
3.1.8. Celâleddin Hârezmşah'ın Türkiye Selçukku Devleti ile İlişkileri.....	194
3.1.8.1. Diplomatik İlişkiler	194
3.1.8.1.1. Celâleddin Hârezmşah'ın I. Alâeddin Keykubad'a İlk Mektubu	194
3.1.8.1.2. Alâeddin Keykubad'ın Celâleddin Hârezmşah'a Cevap Mektubu	196
3.1.8.1.3. Celâleddin Hârezmşah'ın İkinci Mektubu	198
3.1.8.1.4. İlişkilerin Gerginleşmesi, Celâleddin Hârezmşah ve I. Alâeddin Keykubad'ın arasında Elçilik Heyetlerinin Gidip Gelmesi	200

<i>3.1.9. Alâeddin Keykubad'ın Celâleddin Hârezmşah'a Karşı Eyyûbî Melikleriyle İttifak Yapması</i>	205
3.1.9.1. Yassıçemen Muharebesi (10 Ağustos 1230)	206
<i>3.1.10. Celâleddin Hârezmşah'ın İsmâîlilerle İlişkileri</i>	210
<i>3.1.11. Celâleddin Hârezmşah'ın Moğollar'la İlişkileri</i>	214
3.1.11.1. İsfahan Muharebesi (1228)	214
3.1.11.2. Moğollar'ın Azerbaycan'da Celâleddin Hârezmşah'ı Takibi (Mugan Mağlupiyeti 1231).....	216
3.1.11.3. Ahlat Yakınlarında Moğolların Görülmesi.....	218
3.1.11.4. Celâleddin Hârezmşah'ın Ölümü.....	219
SONUÇ	222
KAYNAKÇA	225
EKLER	237
ÖZGEÇMİŞ	243

KISALTMALAR

AÜDTCFD	Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
b.	Bin
Bkz.	Bakınız
c.	cilt
çev.	çeviren
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Ed.	Editör
ESOGÜTD	Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi Tarih Dergisi
Haz.	Hazırlayan
İA.	MEB İslâm Ansiklopedisi
İ.Ü.	İstanbul Üniversitesi
İÜEFTD	İstanbul Üniversitesi Edebîyat Fakültesi Tarih Dergisi
Ktb.	Kütüphâne
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ü.	Marmara Üniversitesi
Neşr.	Neşreden
Nr.	Numara
ö.	ölüm tarihi
S.	Sayı
s.	Sayfa
terc.	tercüme eden
TDK	Türk Dil Kurumu
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	Türk Tarih Kurumu
USAD	Uluslararası Selçuklu Araştırmaları Dergisi
vb.	ve benzeri
vs.	ve saire
vr.	Varak
yay.	yayını, yayımlayan

ÖN SÖZ

Orta Asya coğrafyasında Türklerin İslâmiyet’i kabulünden önce ve sonra çeşitli Türk devletleri kurulmuştur. İslam sonrası dönemde birbiri ardına Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklular ve Hârezmşahlar gibi Türk devletlerinin ortaya çıktığı görülmektedir.

İşte bunlardan birisi olan ve Anuş Tegin oğulları tarafından kurulan Hârezmşah Devleti XII. ve XIII. asırlarda siyasten var olmuş bir Türk-İslâm devletidir. Bu devletin hüküm sürdüğü çağlarda Türk-İslâm dünyası iki tramvatic vaka ile karşı karşıya kalmıştır. Bunlardan biri Haçlı seferleri diğeri ise Moğol istilâsıdır. Tez konumuz özellikle tarihimizde derin izler bırakan Moğol istilâsı sürecinin Hârezmşah Devleti’ne bakan kısmını aydınlatması bakımından oldukça ehemmiyet arz etmektedir.

Hârezmşah Devleti’nin dış politikasını konu edindiğimiz çalışmamızda her ne kadar “Dış Politika” tabirinin modern bir kavram olduğunu düşünüyorsak da anakronizme düşmemek için o çağın içerisinden dış ilişkileri incelemek gayretindeyiz. Bunun adına diplomasi veya haricî münasebetler ya da diğerk devletlerle ilişkiler, (el-alakatu’l-Hariciyye) de diyebilirdik ama biraz da modern dünyaya hitap ettiğimiz için “Dış Politika” başlığını kullanmayı uygun gördük.

Çalışmamızda Hârezmşah Devleti’nin kurucusu olarak kabul edilen Atsız dönemi ve İlarıslan, Tekiş, Alâeddin Muhammed, Celâleddin Hârezmşah dönemlerinde dış politikada takip edilen stratejiler konu edinilmiştir. Özellikle Atsız döneminde Dîvân-ı İnşa reisliğine kadar yükselen Reşîdüddin Vatvât’ın Fars diline ait olan ve ilim dünyasında yeterince istifade edilmeyen eserlerinin çevirisi yapılmış ve tezimiz de karanlık kalan noktalar, büyük ölçüde aydınlatılmıştır.

Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır:

Birinci bölümde Hârezmşah Devleti’nin kuruluş dönemi Sultan’ları Atsız ve İlarıslan’ın dış politikada da takip ettiği stratejiler öne çıkarılmıştır. Hârezmşah Atsız’ın Büyük Selçuklu Devleti’ne sadık kaldığı dönem ile isyan ettiği dönem ayrı ayrı incelenmiş, Atsız’ın uyguladığı stratejilerdeki iniş ve çıkışların sebepleri ortaya konulmak istenmiş, Sultan Sencer’in vefatı ile Selçuklu topraklarında oluşan boşluğu doldurmada yetersiz kalan Hârezmşah İlarıslan’ın devleti yönetirken kullandığı stratejiler incelenmiştir.

İkinci bölümde Hârezmşah Devleti’nin yükseliş dönemi Sultan’ları Alâeddin

Tekiş ve Alâeddin Muhammed'in komşu devletlerle siyasi münsebetleri çerçevesinde geliştirdiği stratejiler tespit edilmiştir. Alâeddin Tekiş'in Kanglı-Kıpçak Türkleri'ni orduya kanalize etmesiyle yükselen Hârezmşah Devleti'nin inkişaf süreci analiz edilmiş ve Alâeddin Muhammed'in Gur, Karahanlı ve büyük oranda Karahıtay Devleti'ne son vermesi ile büyük bir coğrafyaya hâkim olması neticesinde belirlediği stratejilerin eksileri ve artıları tartışılmıştır.

Üçüncü bölümde ise Hârezmşah Devleti'nin Moğol istilâsından sonra çökme sürecine girmesi, son Hârezmşah Celâleddin'in Moğollar tarafından dağıtılan devleti yeniden topraklayarak Azerbaycan ve Doğu Anadolu'da yeni bir devlet kurma aşaması ve bu süreçte gelişen olaylar silsilesi ele alınmıştır.

Araştırmada istifade edilen kaynaklarda geçen isim ve istilahların kullanımında bir birlik olması açısından umumiyetle *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin transkripsiyon sistemi esas alınmıştır.

Bu tezi hazırlamakta büyük yardım ve teşviklerini gördüğüm değerli hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU'ya teşekkürü bir borç bilirim. Kıymetli bilgilerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Bekir BİÇER ve Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN, Prof. Dr. M. Hanefi PALABIYIK ve Doç. Dr. Sefer SOLMAZ'a şükranlarımı arz ediyorum. Ayrıca tezimi hazırlama sürecinde maddi ve manevî desteği ile her zaman yanımda olup beni motive eden hayat arkadaşım Nusret VURGUN'a ve kızım Ayşe Buğlem VURGUN'a minnettarım.

GİRİŞ

KAYNAKLAR, KONUNUN TANITIMI VE KURULUŞ ÖNCESİ HÂREZMŞAHLAR

A. KAYNAKLAR

Çalışmamda kullandığım kaynaklar yazıldıkları dillere ve metinlerde kullanım sıralarına göre (çok kullanılanı az kullanılanı doğru) sıralanmıştır. Bu eserler, çalışmada ana kaynaklar olarak değerlendirilmiş, kullandığımız her kaynak ise buraya alınmamıştır. Aşağıda da görüleceği gibi bu eserler her açıdan değerlendirilmeyip çalışmamıza sağladığı katkılar, araştırmamızda konu edinilmiştir.

1. Münşeât Mecmûaları

Münşeât Mecmûaları, devletin resmî belgelerinin özel veya resmî mektuplarının yer aldığı eserlere verilen genel bir isimdir. Ortaçağ devletlerine ait orijinal vesikaların çok büyük bir kısmı yangın, doğal felaketler ve savaşlar neticesinde yok olmuştur. Ancak şunu belirtmekte fayda var. Hârezmşahlar dönemine ilişkin bazı münşeât mecmuaları günümüze kadar gelmiştir.

Bunların başında Reşîdüddin Vatvât'a ait olan münşeât mecmuaları gelmektedir. Müellif isminden çok lâkabı olan "Vatvât" veya "Reşîdüddin Vatvât" diye anılmaktadır.¹ Doğum tarihini kesin olarak bilmiyoruz ancak (1088-1094) yılları arasında Belh'te doğduğu kabul edilmektedir. 1178 veya 1182 yılında Hârezm'de ölmüş ve Gürgeç'te defnedilmiştir.²

Reşîdüddin Vatvât hem Hârezmşah Devleti'nin kuruluş dönemine şahit olması ve Hârezmşah Alâeddin Tekiş'in saltanatının başlangıcına kadar devlet hizmetinde bulunması bakımından hem de eserinin zengin edebî anlatımları ile çalışmamız açısından ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Kendisi, Hârezmşah Atsız döneminde *Dîvân-ı İnşâ* reisliğine kadar yükselmiş ve ölene kadar da Hârezmşahlar'ın hizmetinde bulunmuştur. Reşîdüddin Vatvât'ın münşeât mecmuaları çalışmamızın temel kaynakları arasında yer almıştır.

Reşîdüddin Vatvât'a ait münşeât mecmualarından biri olan *Ebkârü'l-Efkâr*

¹ Cüveynî Reşîdüddin'e çok çirkin olduğu için yarasa manasına gelen Vatvât lâkabının verildiğini söyler. Cüveynî, Alâeddin Ata Melik, **Tarih-i Cihan Güşa**, (çev: Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s.254.

² Ahmet Ateş, "Raşid al-Din Vatvât'ın Eserlerinin Bâzı Yazma Nüshaları", **İÜFTD**, c.XX, S.14, (1959), s.1.

*fi'r-Resâ'il ve'l-Eş'âr*³ Hârezmşah Atsız için toplanmış bir mecmua olup, dört bölümden oluşmaktadır. Arapça ve Farsça mektupların yanı sıra yine bu iki dilde kasideler de bulunmaktadır. Bu mecmuada bulunan mektupların bir kısmı Vatvât'ın diğer eserlerinde de mevcuttur. Ayrıca Hârezmşah Atsız ve İl-Arslan dönemlerine ait olup yine Reşîdüddin Vatvât'ın kaleminden çıkan, Halifelik makamına gönderilen Arapça mektuplar Heribert Horst tarafından özetlenerek Almanca'ya tercüme edilmiş⁴ sonrasında da Ergin Ayan tarafından Almanca'dan Türkçemize kazandırılmıştır.⁵ Araştırmamda bu mektupların Türkçe tercümesini kullandım. Özellikle, "Hârezmşah Atsız ile Abbâsî Halifeliği Arasındaki İlişkiler" başlıklı bölümün en muteber kaynağı bu mektuplar olmuştur.

Reşîdüddin Vatvât'a ait olan bir diğer eser *Arâisü'l-Havâtür ve Nefâisü'n-Nevâdir*'dir.⁶ Bu münşeât mecmuasında ise yine Arapça ve Farsça mektuplar bulunmakla birlikte bunların sayıları nüshalar arasında farklılık arz etmektedir. Ayrıca Hârezmşah Atsız tarafından Sultan Sencer'e gönderilen mektuplar da bu mecmûada bulunmaktadır ki, siyasi tarih çalışmaları için taşıdığı önemin yanı sıra üslûp olarak da devrin yazışma usullerini göstermesi bakımından son derece önemlidir. *Ebkârü'l-Efkâr* ve *Arâ'isü'l-Havâtür*'da bulunan ve Kâsim-i Tûysîrkânî tarafından *Nânehâ-yi Reşîdüddin Vatvât*⁷ adı ile neşredilen bu Farsça mektuplar da yine en çok istifade ettiğim kaynaklar arasında yer almıştır. Nânehâ-yi Reşîdüddin Vatvât, mukaddime, birinci bölüm, ikinci bölüm, üçüncü bölüm ve hatime isimli beş ayrı bölümden oluşmaktadır.

Reşîdüddin Vatvât'a ait bir diğer münşeât mecmuası da '*Umdetü'l-Bülegâ*' ve '*Uddetü'l-Füsahâ*'dır.⁸ Bu mecmuanın iki nüshası bulunmaktadır. Bu mecmûada bulunan mektupların çoğu Vatvât'a ait diğer mecmualarda da mevcuttur. Hârezmşah Atsız tarafından Hilâfet makamına gönderilen mektupların bulunduğu bu mecmua

³ Reşîdüddin Vatvât, *Ebkârü'l-Efkâr fi'r-Resâil ve'l-Eşâr*, İstanbul Üniversitesi, nr. F 424.

⁴ Heribert Horst, "Arabische Briefe der Horazmsahs an den Kalifenhof aus der Feder des Rasid ad-Din Watwat", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, c.XVI, (1966), ss.25-43.

⁵ Heribert Horst, "Reşideddin Vatvât'ın Koleksiyonunda Hârezmşahlardan Halifelige Yazılan Arapça Mektuplar", (çev: Ergin Ayan), *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, c. III, S.6, (2012), ss. 333-335.

⁶ Reşîdüddin Vatvât, *Arâisü'l-havâtür ve Nefâisü'n-Nevâdir*, Süleymaniye Ktb, Ayasofya, nr. 4015.

⁷ Reşîdüddin Vatvât, *Nânehâ-yi Reşîdüddin Vatvât*, (Neşr: Kâsim-i Tûysîrkânî), Tahran, 1938.

⁸ Reşîdüddin Vatvât, '*Umdetü'l-Bülegâ*' ve '*Uddetü'l-Füsahâ*', Süleymaniye Ktb, Esad Efendi, nr. 3302.

siyasi tarih çalışmaları açısından oldukça kıymetlidir

Ayrıca Müeyyidü'd-devle Müntecebeddin Bedî' nin *Atebetü'l-Ketebe*⁹ isimli eseri de Büyük Selçuklu Sultan'ı Sencer'in saltanat dönemi ile ilgili önemli bir münşeât mecmuasıdır. Müntecebeddin Bedî', Sultan Sencer devrinde Büyük Selçuklu Devleti İnşâ Dîvânının başındadır. O, Sencer'in Hârezmşah Atsız'a karşı çıktığı üçüncü Hârezm Seferi'nde (1147) Sultan'ın en yakın nedimi olarak yanında yer almıştır.¹⁰ *Atebetü'l-Ketebe*'de Sultan Sencer'in Oğuzlarla olan münasebetlerinin seyri, Katvan Savaşı (1141) sonrasında Mâverâünnehir'deki iktisadî hayatın durumu¹¹ gibi noktalarda önemli bilgiler edindik.

2. Vekâyinâmeler

a. Arapça ve Farsça Vekâyinâmeler

Vekâyinâmeler, yaşanan olayları kronolojik bir sıra ile dünyanın yaratılışından müellifin kendi yaşadığı döneme kadar anlatan eserlerdir. Bu eserler bize daha çok siyasi olaylar hakkında bilgiler verir. İçerdiği bilgilerin doğruluğunun diğer eserlerle karşılaştırmalı olarak incelenmesi ve irdelenmesi gerekir. Araştırmamız kapsamında Farsça ve Arapça vekâyinâmeler başta olmak üzere Ermeni Gürcü ve Süryânî vekâyinâmeleri ile onlardan daha az olmak üzere Latince ve Türkçe vekâyinâmelerden istifade edilmiştir. Bunlar arasında özellikle Cüveynî'nin *Tarih-i Cihan-Güşa*, Nesevî'nin *Celâlüttin Hârezmşah*, İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-târih*, Reşidüddîn Fazlullah'ın *Câmiu't-tevârih*, Cûzcânî'nin *Tabakât-ı Nâsırî* isimli eserlerini zikretmek yerinde olur.

Cüveynî, Alâeddin Ata Melik (ö. 1283)

İran'ın köklü ailelerinden birine mensup olan Cüveynî, Moğollar'ın önde gelen devlet adamlarından birisidir. Moğol sarayında çeşitli kademelerde çalışmış, zamanla idareciliğe kadar yükselmiştir. En önemli eseri *Tarih-i Cihan-Güşa*¹² Farsça kaleme alınmış bir eserdir. Cihan-Güşa, Hârezmşah Devleti için ana kaynaklardan biri olma

⁹ Müeyyidü'd-devle Müntecebeddin Bedî' **Atabeg el-Cüveynî, Atebetü'l-ketebe, Mecmûa-Mürâselât-i Dîvân-ı Sultan Sencer**, (Neşr: Muhammed Kazvîni-Abbas İkbâl), Tahran, 1329 hş.

¹⁰ Tahsin Yazıcı, "Müntecebüddin Bedî", **DİA**, C.XXXII, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s.25.

¹¹ Bkz: K. S. Lambton, **Atabetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi** (çev: N. Kaymaz), TTK Yayınları, Ankara, 1973; s.375-376 Müntecebeddin Bedî', **Atebetü'l-ketebe**, ss.21-22.

¹² Cüveynî, Alâeddin Ata Melik, **Tarih-i Cihan Güşa**, (çev: Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

özelliği taşımaktadır.

Eser, Sultan Sencer'in Hârezmşah Atsız üzerine yaptığı seferler, Hârezmşah İlarıslan'ın Karluklarla ilişkileri ve Mâverâünnehir seferi, Alâeddin Tekiş'in kardeşi Sultanşah ile taht mücadelesi ve Horasan bölgesinde yürüttüğü faaliyetler, Alâeddin Muhammed'in Karahıtaylar ile mücadelesi ve Gurlu Devleti ile olan münasebetleri Celâleddin Hârezmşah'ın Hindistan, Irak-ı Acem ve Azerbaycan'da yürüttüğü faaliyetler, Abbâsî Halifeliği ve Moğollar'la ilişkileri gibi konularda tezimiz için oldukça malzeme vermiştir. Ayrıca Hârezmşah Devleti'nin kuruluş, gelişim ve çöküş evrelerini incelerken Cüveynî'nin vekâyinâmesi başvurduğum temel kaynaklardan olmuştur.

Nesevî, Muhammed b. Ahmed (ö. 1250)

Horasan'ın Nesa şehrinde doğan Nesevî, İran'ın ünlü münşilerindedir. Asil ve zengin bir aileden gelen Nesevî, gençliğinde Hârezmşah Alâeddin Muhammed'in bütün icraatına şahit olmuş, onun idarî, askerî ve diğer ileri gelen adamlarıyla tanışmıştır. Horasan'da meydana gelen karışıklıklar ve Moğol istilâsı üzerine memleketinden ayrılmış ve Meraga'yı ele geçirmiş bulunan Celâleddin'in yanına gitmiştir. Celâleddin ona İnşâ Dîvânî'nin kâtipliği görevini vermiştir. Celâleddin Hârezmşah'ın hizmetinde çalışmış ve onun ölümünden sonra *Siret üs Sultân Celâlüttin Mengübertî*¹³ adlı eserini kaleme almıştır. Eser Necip Asım tarafından *Celâlüttin Hârezmşah* adıyla dilimize tercüme edilmiştir.

Nesevî'nin Alâeddin Muhammed ve Celaleddin Hârezmşah dönemine şahitlik eden birisi olması sebebiyle birçok konuda eserinden faydalandım. Özellikle Alâeddin Muhammed'in Gurlu, Karahıtay, Karahanlı ve Moğol Devleti ile ilişkileri, Celâleddin Hârezmşah'ın Azerbaycan beldelerini almasını, Gürcüler üzerine seferler düzenlemesini, Eyyübî ve Türkiye Selçuklu Devleti ile ilişkilerini incelerken başvurduğum en önemli kaynaklardan biri olmuştur.

İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ali b. Muhammed (ö. 1233)

1160'da Cizre'de (Cezîre-i İbn Ömer) doğdu; bundan dolayı Cezerî nisbesiyle, babasının Esîrüddin lakabını taşımasından dolayı da İbnü'l-Esîr künyesiyle anılır.

¹³ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, (çev: Necip Asım), Devlet Matbaası, İstanbul 1934.

İbnü'l-Esîr tarafından yazılmış olan *el-Kâmil fi't-Târih*¹⁴ isimli eser genel anlamda İslâm tarihi açısından oldukça önemli bir kaynaktır. Hatta bu eser müellife Ortaçağın en büyük ve en güvenilir tarihçilerinden birisi olma özelliğini kazandırmıştır.¹⁵

İbnü'l-Esîr'in el-Kâmil fi't-Târih isimli eseri Moğol istilâsı ile yaklaşık aynı dönemde kaleme alınmıştır. Bununla birlikte İbnü'l-Esîr'in istilâ ile ilgili vermiş olduğu rakamları bilhassa ölü, yaralı ve asker sayısı ihtiyatla karşılanmalıdır. Çünkü İbnü'l-Esîr, bu dönemde Irak/Musul'da yaşadığı için olayların ancak bir kısmına yakinen şahit olmuş geriye kalanlarını ise sözlü rivayetlerden öğrenebilmiştir. Örneğin Semerkand ile Buhara'nın zaptını gözüyle gören şahitlerin anlattıklarından nakletmiştir.¹⁶

Eserden, Atsız'ın Büyük Selçuklu Devleti ve Oğuzlarla mücadelesi, İlarşan'ın tahta geçiş süreci, Alâeddin Tekiş ve Sultanşah arasındaki taht mücadeleleri, Tekiş'in Irak Selçuklu Devleti'ni yok etmesi, Alâeddin Muhammed'in Gurlular ve Karahıtaylar'la mücadeleleri, Celâeddin Hârezmşah'ın Gürcüler ve Moğollar ve Türkiye Selçuklu Devleti ile mücadelelerini incelerken geniş ölçüde faydalandım.

Reşîdüddin Fazlullâh, el-Hemedanî (ö. 1318)

Ortaçağ İslâm dünyasının en önemli tarihçilerinden birisidir. 1248 yılında Hemedan'da dünyaya gelmiş ve hekimlikle uğraşan bir Yahudi ailesinin çocuğu olduğu için kendisi de hekimlik yapmıştır. Gazan Han (1295-1304) devrinden itibaren İlhanlı Devleti içinde önemli hizmetlerde bulunan Reşîdüddîn, bu hükümdarın birinci (1300) ve üçüncü (1303) Suriye seferlerine katılmıştır. Ancak kısa bir süre sonra Olcaytu'nun zehirletilmesi işine karışmakla itham edilerek oğlu İzzeddin İbrahim ile birlikte Ebher yakınlarında idam edilmiştir (17 Temmuz 1318).¹⁷ Reşîdüddîn'in *Câmiu't-Tevârih*¹⁸ adlı eseri istifade ettiğimiz başlıca ana kaynaklar arasında yer almaktadır. Müellif, olayların cereyanında tarafsız bir anlatım sergilemiştir. Eserin tarih yazıcılığı için olduğu kadar, araştırma konumuz için de hususî bir anlamı vardır.

¹⁴ İbnü'l-Esîr, **İslâm Tarihi El Kâmil Fi't-Tarih**, c.X-XII, (çev: Ahmed Ağırakça-Abdülkerim Özaydın), Türkiyat Matbaacılık, İstanbul 1987.

¹⁵ Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Esîr", **DİA**, c.XXI, TDV Yayınları, İstanbul 2000, ss.26-27.

¹⁶ Ahmet Özdemir, **Moğol İstilâsı, Cengiz ve Hülâgû Dönemleri**, İz Yayıncılık, İstanbul 2005, s.18.

¹⁷ Osman G. Özgüdenli, "Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedanî", **DİA**, c.XXXV, TDV Yayınları, İstanbul, 2008, s.19.

¹⁸ Reşîdüddîn Fazlullâh, **Câmiu't-Tevârih (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk) Tercüme ve Notlar**, (çev: Erkan. Göksu, H. Hüseyin Güneş), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010.

Müellif Selçuklular'a müstakil bir bölüm açmış ve bu bölümde çalışma konumuz ile ilgili mühim bilgiler vermiştir.

Reşidüddîn, Sultan Sencer'in Mâverâünnehir seferi, Irak'ta takip ettiği strateji, Katvan Savaşı, bu savaş neticesinde Hârezmşah Atsız'ın Selçuklu beldelerini işgali gibi konularda önemli bilgiler verdiği için araştırmamda bu esere sıkça başvurulmuştur.

Cûzcânî, Osman b. Sirâciddîn (ö. XIII. yy)

Ebû Amr Minhacüddîn Osman b. Sirâciddîn Muhammed el-Cûzcânî 1193 yılında Firuzkuh'ta doğdu. Müellif eserinin bir kısmını, zamanımıza intikal etmeyen birçok kaynaktan faydalanarak yazmıştır. Eser, XIII. yüzyılda yazılan tarihler arasında seçkin bir yere sahiptir.¹⁹ Yirmi üç bölümden (tabaka) oluşan *Tabakât-ı Nâsırî*,²⁰ müellifin yaşadığı dönemde Hindistan ve Afganistan'da meydana gelen olaylar açısından birinci elden kaynak niteliğindedir.

Eserin müellifi Cûzcânî, Cengiz istilâsında Moğollara karşı bizzat savaşmış ve Horasan'da Tülek Kalesi'nin savunmasına katılmış birisidir. Bu bakımdan verdiği bilgiler ayrı bir önem taşır. Yalnız Cûzcânî'nin Gurlular hizmetinde bulunmaktan kaynaklanan eğilimleri, onların müttefiki olan Abbâsî hilafetine ve karşı cephede yer alan Hârezmlilere karşı objektifliğini koruyamamasına yol açmıştır. Bu durum eseri incelerken göz önünde bulundurulması gereken hususlardandır.²¹

Eser, Hârezmşah Atsız, İlarıslan, Alâeddin Tekiş'in tahta geçişi ve Celâeddin Hârezmşah dönemi ile ilgili detaylı bilgiler verir. Cûzcânî, Sultan Tekiş'in Gurlu Devleti'ne karşı Karahıtaylar ile anlaşma yaptığını ve oğlu Alâeddin Muhammed'e de; "*Hitay kâfirleriyle asla düşman olma! Yoksa İslâm, senin bu işin yüzünden yok olur.*"²² diye vasiyette bulunduğunu kaydetmiştir. Bu bilgiler esasen Hârezmşahlar'ın Gurlular'a yönelik siyasetinin temel felsefesini oluşturur. Araştırmamda Cûzcânî'nin eserinde bu tür orijinal bilgilerin değerlendirmelerimde faydası oldu.

Hamdullah Müstevfi-i Kazvînî (ö. 1340)

Hamdullah Müstevfi-i Kazvînî, 1281 yılında Kazvîn'de doğmuştur. Başta

¹⁹ A. S. Bazmee Ansari, "el-Cûzcânî, Minhâc-i Sirâc", **DİA**, c.VIII, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s.98.

²⁰ Minhâc-i Sirac el-Cûzcânî, **Tabakât-ı Nâsırî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşahlar, Terc. ve notlar** (çev: Erkan Göksu), TTK Yayınları, Ankara 2015, s.11.

²¹ Özdemir, **Moğol İstilâsı**, s.17.

²² Cûzcânî, **Tabakât**, s.125

İlhanlı veziri Reşîdüddîn Fazlullah olmak üzere dönemin tanınmış âlimlerinin ilim meclislerine katılan Kazvîni, Reşîdüddîn'in dikkatini çekmiş ve dîvân-ı vezâret naibliğine getirilmiştir.²³ Kazvîni'nin eseri peygamberler tarihi, eski İran tarihi, Hz. Muhammed ve Halifeler tarihi, İslâm devrinde İran ve Turan hanedanları tarihi, âlimler/şairler ve Kazvîni tarihi olmak üzere altı bölümden oluşmaktadır.²⁴

Araştırmamda İlhanlılar döneminde yetişen önemli müverrihlerden biri olan Hamdullah Kazvîni'nin *Târîh-i Güzîde*²⁵ isimli eserinin İngilizce tercümesinden faydalandım. Anuş Tegin dönemi, Atsız'ın Büyük Selçuklu Devleti ile ilişkileri, Sultan Sencer ile mücadelesi, Alâeddin Muhammed'in Gurlular, Karahıtaylar ve Moğollar'la ilişkileri, Celâeddin Hârezmşah dönemi faaliyetleri eserde detaylı bir şekilde anlatıldığından, Kazvîni sıkça başvurduğum kaynaklar arasında yer almıştır.

Hüseynî, Ali b. Nâsır (ö. XIII. yy)

Ali b. Nâsır el-Hüseynî'nin *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*²⁶ isimli eserinin içinde yer alan bazı bilgiler, müellifin XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Horasan'da yaşadığına ve muhtemelen Alâeddin Tekiş'in hizmetinde bulunduğuna işaret etmektedir.²⁷ Bu ihtimali göz önünde bulundurarak Hüseynî'nin Hârezmşahlar hakkında verdiği bilgileri tezimde oldukça sık kullandım. Eserden, Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Sencer'in düzenlediği Mâverâünnehir ve Irak seferlerinde Atsız'ın üstlendiği rolü anlatırken, ayrıca Atsız'ın Selçuklu beldelerini İşgali ve Karahıtay Devleti'yle ilişkilerini ortaya koyarken ve nihayet İlarıslan'ın Horasan Politikasını incelerken faydalandım.

İbn Bîbî, Hüseyin b. Muhammed b. Ali Caferî er-Rugedî (ö. 1285)

Selçuklu devlet erkânından Emir Kemâleddin Kamyar, elçilikle Ahlat'a Celâeddin'in yanına gittiği zaman orada İbn Bîbî'yi tanımış ve dönüşünde Alâeddin Keykubad'a ondan bahsetmiştir. Yassıçemen Savaşı'nı (1230) müteakip, ailece önce

²³ Ayşe Dudu Kuşçu, v.d.d, **Selçuklu Tarihçiliği'ne Başlarken**, Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, Konya 2017 s.56.

²⁴ Erkan Göksu, "Târîh-i Güzîde'ye Göre Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu ve Tuğrul Beg Dönemi", **History Studies**, c.III, S.1, (2011), ss.290-291.

²⁵ Hamdullah Müstevfi el-Kazvîni, **The Ta'rih-i-Guzida**, Part II Containing the Abridged Translation and Indicates: E. G. Browne and R. A. Nicholson, Printed by E. J. Brill, Leyden 1913.

²⁶ Ali b. Nâsır El-Hüseynî, **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, (çev: Necati Lügal), TTK Yayınları, Ankara, 1999,

²⁷ Osman Gazi Özgüdenli, "Hüseynî, Ali b. Nâsır", **DİA**, Gözden Geçirilmiş İkinci Basım, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, s.572.

Dımaşk'a ardından da I. Alâeddin Keykubad'ın daveti ile Konya'ya gelmişler ve devlet hizmetine girmişlerdir.

İbn Bîbî'nin eseri, özellikle I. Alâeddîn Keykûbâd dönemi için oldukça ayrıntılı bilgiler içermekle birlikte kronolojik bazı hatalarının olduğu, olaylar karşısında zaman zaman taraflı bir tutum içine girdiği ve eksik bilgi verdiği bilinmektedir. Bütün bunlara rağmen, bu eser Celâleddin Hârezmşah'ın Türkiye Selçuklu Devleti ile ilişkisini incelerken çalışmamızın en önemli kaynağı olmuştur. İbn Bîbî'nin *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye*²⁸ isimli eserinde, Celâleddin Hârezmşah'ın Türkiye Selçukluları ile ilişkileri, elçi ve mektup teatileri özellikle de Yassıçemen Muharebesi oldukça ayrıntılı anlatılmıştır.

Bundârî, İmâdeddîn el-İsfahânî (ö. 1245)

İsfahan'da doğdu ve gençlik yıllarını orada geçirdi. 1217'de Suriye'ye giderek Dımaşk'a yerleşti. Bir süre Eyyûbîler'in hizmetinde kâtip olarak görev yaptı ve 2 Ağustos 1245 tarihinde Dımaşk'ta öldü.²⁹ Vezir Enûşirvan b. Hâlid'in hatıralarını yazıp 1134 yılına kadar yaşanan olayları anlattığı *Fütûru Zamânî's-Sudûr ve Sudûru Zamânî'l-Fütûr* adlı eseri İmâdeddîn Kâtip İsfihânî tarafından Arapça'ya çevrilerek *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-'Usra*³⁰ adıyla, 1194 senesine kadarki hadiseleri anlatan bir eser haline getirilmiştir.

Bundârî bu eseri 1226 yılında, asıl metindeki olayları kendi ifadesiyle değiştirmeden, Irak ve Horasan Selçukluları'nın tarihini aktaracak şekilde tamamlamıştır. Hârezmşah Atsız ile Sultan Sencer arasında gelişen olaylar, Hârezmşah İlarşan'ın Horasan'da yürüttüğü faaliyetler ve İldenizoğulları ile mücadeleleri, Irak Selçuklu Devleti'ne Alâeddin Tekiş tarafından nasıl ve neden son verildiği noktasında detaylı bilgiler veren eser, bu özelliğinden dolayı araştırmama oldukça büyük katkı sağlamıştır.

Ahmed b. Mahmûd (ö. 1570)

Türkiye Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından üç asır sonra (XVI. yüzyıl) yazılan eser, genel bir Selçuklu tarihidir. Osmanlı tarihçisi Ahmed b. Mahmud tarafından

²⁸ İbn Bîbî, *El-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye (Selçuk Name)* c.I. (çev: Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

²⁹ Abdülkerim Özyayın, "Bundârî", *DİA*, c.VI, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s.489.

³⁰ İmâdeddîn el-İsfahânî Bundârî, *Zubdat al Nusra ve Nuhbat al Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, (çev: Kıvameddin Burslan), Maarif Matbaası, İstanbul 1943.

yazılan eserde, Selçukluların kuruluşundan Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna kadarki hadiseler kaleme alınmıştır. Ahmed b. Mahmûd'un *Selçuk-nâme'si*³¹ geç bir dönemde kaleme alınmasına rağmen, eserde çalışma konumuz ile ilgi önemli bilgiler bulunmaktadır.

Ahmed b. Mahmud Atsız'ın Sencer'la birlikte çıkmış olduğu seferler hakkında önemli bilgiler vermekle birlikte Atsız'ın 1135 yılından sonra Sultan Sencer'e karşı başlattığı mücadele hakkında oldukça detaylı bilgiler vermektedir. O eserinde Katvan muharebesinin müsebbibi olarak Atsız'ı göstermektedir. Duyumlarına göre Atsız, Sencer'in daha önceden iki oğlunu öldürmesini kabullenememiş Karahıtaylar'a haber gönderip o bölgeyi ele geçirmeleri için onları tahrik ve süratle hareket etmeye teşvik etmiştir.³² Çalışmamda Ahmed b. Mahmud'un verdiği bu bilgileri de kullanarak Hârezmşah Atsız'ın dış politikadaki staretjilerini belirlemeye çalıştım

Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman (ö. 1207'den sonra)

Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, Kâşân yakınlarındaki Râvend kasabasında doğmuştur. Dayısı ile birlikte Irak'ın çeşitli şehirlerini gezmiş ve Türkiye Selçuklu Devleti ve Irak Selçuklu Devleti hakkında bilgiler toplayarak eserinde kullanmıştır.³³ Râvendî 1202 tarihinde *Râhatü's-Sudûr*³⁴ isimli eserini Türkiye Selçuklu Sultanı I. Gıyâseddin Keyhüsrev'e (1205-1211) ithaf etmiştir.

Ravendî eserinde; Alâeddin Tekiş'in II. Tuğrul'u katlettiğini ve Irak'ta kendisine köşkler yaptırdığını ifade etmiş ve Sultan Tekiş tarafından Irak'ın ele geçirilişini anlatırken fazlasıyla Hârezmşahlar'ı suçlamıştır. O, "*Hârezmşahların Irak bölgesinde yaptıklarını "haksız yere kan dökmek, zulüm yapmak, yağma ve yıkma gibi işlerde Hârezmlilerin Iraklılara gösterdikleri merhametsizlikleri ve yaptıkları kanunsuzluğu, Oğuzlar Horasan'da yapmamışlardı."*³⁵ diyerek ifade etmiştir. Eserden Alâeddin Tekiş'in Irak Selçuklu Devleti'ne son verdikten sonra Irak'ta meydana gelen karışıklıklara karşı takip ettiği politikaları anlatmak için faydalandım. Eser, özellikle

³¹ Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, c.II, (Haz. Erdoğan Merçil), Tercüman, 1001 Temel Eserler, İstanbul 1977.

³² Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, s.50.

³³ Abdülkerim Özaydın, "Râvendî Muhammed b. Ali", *DİA*, c.XXXIV, TDV Yayınları, İstanbul 2007, s.471.

³⁴ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Surûr* (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti), c.II, (çev: Ahmed Ateş), TTK Yayınları, Ankara 1960.

³⁵ Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, s.356, 363.

Alâeddin Tekiş'in Irak bölgesini oğlu Melik Yunus Han'a bıraktıktan sonrası hakkında oldukça detaylı bilgiler vermektedir.

Mırhând, Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd (ö. 1498)

Timurlular dönemi müelliflerinden Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mırhând tarafından kaleme alınan eser, yedi ciltten oluşmaktadır. Mırhând'ın *Ravzatu's-Safâ fi Sireti'l Enbiyâ ve'l-Mülük ve'l-Hulefa*³⁶ isimli eserinden özellikle Sultan Sencer'in Atsız'ı Hârezmşah olarak tayin etmesi, Sultan Sencer'den sonra Horasan bölgesinin Hârezmşah İlarıslan'a bağlanması, İlarıslan ve Alâeddin Tekiş'in Irak Selçukluları ile ilişkileri ve Irak bölgesinin Hârezmşah Devleti'ne dâhil olması gibi konuları incelerken faydalandım.

Ayrıca Hârezm'in Selçuklular'a intikalini ve Gazneliler'in yıkılış evresini anlatırken Mırhând'ın sözü edilen eserinin *Ravzatu's-Safâ Gazneliler (Mülük-i Gaznevyye)*³⁷ kısmının tercümesinden de faydalanmayı gözardı etmedim.

Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin (ö. 1066)

Ebu'l-Fazl Beyhakî, 999 yılında Nişâbur yakınındaki Beyhak bölgesinde dünyaya gelmiştir. 19 yıl Gaznelilerin Divanü'r-Resâili'nde çalışan Ebu'l-Fazl Beyhakî'nin *Târîh-i Beyhakî*³⁸ isimli eseri Gazneli Devleti'nin umumî tarihi niteliğindedir. Hârezm bölgesinin Selçuklular öncesi tarihini ortaya koyarken en çok başvurduğum eserler arasında *Târîh-i Beyhakî*'de yer aldı.

İbn Kesîr, İmâdeddin İsmâil b. Ömer (ö. 1373)

İbn Kesîr'in büyük tarihçiler arasında yer almasını sağlayan *el-Bidâye ve'n-Nihâye*³⁹ isimli eseri, başlangıçtan 1366 yılına kadar gelen olayları kronolojik sırayla anlatan on dört ciltlik umumi bir İslâm tarihidir.⁴⁰ Eserden özellikle Alâeddin Tekiş'in Irak Selçuklu Devleti'ne son vermesi, Halife Nâsır'ın Moğolları Anadolu'ya çeken güç olup olmadığı gibi konularda bilgi aldım.

³⁶ Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mırhând, **Ravzatu's-Safâ fi Sireti'l Enbiyâ ve'l-Mülük ve'l-Hulefa (Tabaka-i Selçûkiyye)**, (Trc: Erkan Göksu), TTK Yayınları, Ankara 2108.

³⁷ Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mırhând, **Ravzatu's-Safâ Gazneliler (Mülük-i Gaznevyye)**, Terc. ve notlar Erkan Göksu, Kronik Yayınları, İstanbul, 2017.

³⁸ Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, **Târîh-i Beyhakî**, (çev: Necati Lügal), TTK Yayınları, Ankara 2019.

³⁹ İbn Kesîr, **El-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)**, c.XIII, (çev: Mehmed Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 2000.

⁴⁰ Abdülkerim Özeydın, "İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ", **DİA**, C.XX, TDV Yayınları, İstanbul 1999, s.133.

b. Gürcü, Ermeni ve Süryânî Vekâyinâmeleri

Ebû'l-Ferec, Bar Hebraus/İbnü'l-İbrî (ö. 1286)

Malatya'da İbranî bir doktorun oğlu olarak dünyaya gelen (1225) Ebû'l-Ferec (Bar Hebraeus); din, astronomi, fizik, mantık ile ilgili çeşitli eserlerin tercümeleri başta olmak üzere ondan fazla kitap kaleme almıştır. *Abû'l-Farac Tarihi'nin*⁴¹ tercümesini, Ömer Rıza Doğrul iki cilt halinde neşretmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti, Moğollar ve Hârezmşahlarla ilgili içerdiği bilgiler bakımından önemlidir.

Eserden özellikle Celâleddin Hârezmşah'ın Eyyübî melikleri ile ilişkileri, Ahlat'ı fethederkenki durumu ve Hârezmşah'ın Ahlat'ı fetheddikten sonra yaptıkları hakkında bilgiler topladım. Ayrıca eser Yassıçemen Savaşı'nda oluşan ittifakların sebeplerini ve sonuçlarını incelerken yorum yapabilmemi kolaylaştırdı. Doğu Anadolu bölgesi'ne hâkim olma fikri o dönemde üç büyük Türk-İslâm devletini karşı karşıya getirmiştir. İşte bu noktada Hârezmşah, Eyyübî ve Türkiye Selçuklu Devletleri'nin ilişkileri ve dış politika da izlediği stratejiler eserin verdiği bilgiler yardımıyla netliğe kavuşmuştur.

Kiragos (ö. XIII. yy.)

XIII. asırda yaşadığı düşünülen müellifin *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*⁴² isimli eseri, Moğollar'ın Gürcü ve Ermeni ülkeleri ile Anadolu'da ve Suriye'de yapmış oldukları tahribat hakkında verdiği malumat açısından ayrı bir yere sahiptir. Bu eserde verilen bilgiler Kiragos'un Moğol istilâsına şahit olması açısından oldukça önemlidir.⁴³ Eser, Celâleddin Hârezmşah'ın Gürcüler üzerine yaptığı akınları, Tiflis'i fethini ve Moğollar'la ilişkilerini detaylı anlatması bakımından araştırmama büyük katkı sağladı.

Vardan (ö. 1271)

Vardan Vardapet (Rahip) Ermenistan'ın doğusunda doğmuş XIII. yüzyıl müelliflerindedir. Müverrih Vardan'ın *Tük Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*⁴⁴ isimli

⁴¹ Abû'l-Farac, (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, c.II, (çev: Ömer Rıza Doğrul), TTK. Yayınları Ankara 1987.

⁴² Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, c.II, Edvar Dulaurier Tarafından Asıl Metinden Tercüme Edilen Parçalar, Türkiyat Mecmuası Yayınları, İstanbul 1928; Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, (çev: Gürsoy Solmaz), Elips Yayınları, Ankara 2009.

⁴³ Kuşçu vd, *Selçuklu Tarihçiliği'ne Başlarken*, s.78.

⁴⁴ *Müverrih Vardan, Tük Fütuhâtı Tarihi (889-1269)* c.III, (çev: Hrant D. Andreasyan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1937.

eserinin neşrinden özellikle Celâleddin Hârezmşah'ın Gürcülerle ilişkilerini ve Moğllarla ilişkilerini incelerken istifade ettim.

3. Coğrafi Eserler

Ömerî, Şihabeddin b. Fazlullah (ö. 1349)

Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî'nin *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr*⁴⁵ isimli eseri tarih ve coğrafyadan bahseden ansiklopedik bir eserdir. Eserden Anuş Tegin, Kutbeddin Muhammed ve Atsız dönemi olaylarını, Atsız'ın Karahıtay Devleti ile ilişkilerini ve Onun Katvan Savaşı sonrasında Selçuklu beldelerini nasıl işgal ettiğini, Alâeddin Muhammed'in Cengiz Han ile mücadelesini Celâleddin'in Moğollar Eyyübîler ve Türkiye Selçuklu Devleti ile ilişkilerini anlatırken faydalandım.

İbn Havkal (ö. X. yy)

İbn Havkal, 943 senesinde Bağdat'tan hareket ederek önce Arap yarımadasının çeşitli bölgelerini, 955'te Mısır, Doğu Anadolu ve Azerbaycan'ı 961-969 yılları arasında ise İran, Horasan ve Batı Türkistan'ı dolaşmıştır.⁴⁶ *10. Asırda İslâm Coğrafyası*⁴⁷ isimli eserinde bu bölgelerde gördüklerini coğrafi, etnik ve ticarî açıdan tanımlamaya çalışmıştır. Eserden özellikle Hârezm bölgesinin coğrafi tanım ve önemini anlatırken istifade ettim.

Yâkût el-Hamevî, (ö. 1229)

Yâkût el-Hamevî, Hârezm ve Mâverâünnehir'de uzun bir süre yaşamıştır. Moğol istilâsı üzerine Anadolu'ya gelmiş, ömrünün geri kalan kısmını Irak, Suriye ve Mısır'da geçirmiştir.⁴⁸ Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-Büldân*⁴⁹ isimli eseri günümüze ulaşan en büyük coğrafya ansiklopedisidir.⁵⁰ Eser, müellifin Hârezm bölgesini gezip görmesinden dolayı Hârezm coğrafyasını ve başkent Gürgeç'i tanımlarken sıklıkla başvurduğum kaynaklar arasında yer aldı.

⁴⁵Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, (terc. Ve notlar D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları İstanbul 2019.

⁴⁶Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", *DİA*, c.XX, TDV Yayınları, İstanbul 1999, s.34.

⁴⁷İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (çev: Ramazan Şeşen), Yeditepe yayınları, İstanbul 2017.

⁴⁸Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yayınları, Ankara 2001, s.17.

⁴⁹Yâkût el-Hamevî (626/1228), *Mu'cemü'l-Büldân*, c.II-V, Beyrut ts,

⁵⁰Casim Avcı, "Yâkût el-Hamevî", *DİA*, C. XXXIII. TDV Yayınları, İstanbul 2013, s.289.

4. Şehir Tarihleri

Narşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer (ö. 959)

Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî'nin *Târîh-i Buhârâ*⁵¹ isimli eseri Orta Asya tarihi araştırmalarında sıklıkla müracaat edilen eserlerden birisidir. Eser, Mâverâünnehir'in en eski şehirlerinden biri olan Buhârâ ve çevresi için İslâm öncesi ve erken dönem İslâm tarihi hakkında bilgi vermektedir. Eserden Atsız'ın 1140 senesinde Buhara'ya yaptığı seferden bahsederken istifade ettim.

İbnü'l-Ezrak, Ahmed b. Yusuf b. Ali (ö. 1181)

Ahmed b. Yusuf b. Ali İbnü'l-Ezrak *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi*⁵² isimli eserinde Irak Suriye ve Doğu Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yaptığı gezileri bulunduğu görevleri, tanıştığı Halife, sultan, emir, vezir, kadı gibi önemli kişileri ayrıntılı bir biçimde anlatmıştır.⁵³ Eserden Atsız'ın Halife Müsterşid'in ölümünden Sencer'i sorumlu tutmasının gerçekliğini araştırırken faydalandım.

İbnü'l-Adîm (ö. 1262)

İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Târihi Halep*⁵⁴ isimli eseri Halep'in tarihi, coğrafyası ve meşhur şahıslarıyla ilgili önemli bir kaynaktır. Ben bu eserden Halife Müsterşid ile Melik Mesud arasında yapılan savaşı anlatırken faydalandım.

5. Seyahatnâmeler

İbn Fadlân (ö. 922'den sonra)

İbn Fadlân, Müslümanlığı kabul eden ve Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh'tan halkına İslâm'ı öğretmek için istenen din adamları arasında İdil Bulgar hükümdarı Almış Han'a gönderilen heyette bulunmuştur. Yazdığı eserde Bulgarlar, Oğuzlar, Peçenekler, Başkırtlar, Hazarlar, Ruslar ve diğer bazı milletlerin siyasi düzenleri, dinî inançları, ahlak kuralları, ölü gömme merasimleri, giyecekleri, evlenme gelenekleri, dilleri, ekonomik durumları, vergi ve ticaret sistemleri hakkında bilgiler vermiştir.⁵⁵

⁵¹ Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en- en-Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, (Arapçadan terc. Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî), (Farsçadan çev. Erkan Göksu), TTK Yayınları Ankara 2013.

⁵² Ahmed b. Yusuf b. Ali İbnü'l-Ezrak *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısım)*, Araştırma, İnceleme ve Notlarla, (çev: Ahmed Savran), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları Erzurum 1992.

⁵³ Ahmed Savran, "İbnü'l Ezrak el-Fârikî", *DİA*, C.XXI, TDV Yayınları, İstanbul 20002, s.34.

⁵⁴ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fî Târihi Halep (Biyografilerle Selçuklular Tarihi)*, (terc. Notlar ve açıklamalar: Ali Sevim), TTK Yayınları, Ankara 1982.

⁵⁵ Saleh Muhammedoğlu Aliev, "İbn Fadlân", *DİA*, C.XIX, TDV Yayınları, İstanbul 1999, s.477.

Tezimde *İbn-i Fadlân Seyahatnamesi*'nden ⁵⁶ İslâmiyet öncesi ve sonrası Hârezm coğrafyasını anlatırken faydalandım.

İbn Battûta, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Levâti et-Tancî (ö. 1368)

XIV. yüzyıl seyyahlarından İbn Battûta, *İbn Bâttuta Seyahatnâmesi*⁵⁷ isimli eserinde 28 yıl süren gezileri boyunca Mısır, Arap Yarımadası, Irak, İran, Anadolu, Orta Asya Hindistan, Çin'de gördüğü devletleri, toplumları inanç ve adetlerini anlatmıştır. Eserden, Hârezm bölgesini tanımlarken, Otrar Hadisesi'nin analizini yaparken ve Cengiz Han'ın Hârezm beldelerini (Otrar, Semerkand, Buhara) işgalini ve bu bölgelerde yaptığı tahribatları anlatırken sıkça istifade ettim.

6. Araştırmalar

Hârezmşah Devleti ile ilgili araştırmalar, özellikle yakın dönem çalışmalarına göre oldukça azdır. Dönemi aydınlatan kaynakların azlığı yanında bu kaynakların henüz tam anlamıyla ortaya konulmamış ve dağınık vaziyette olması ayrıca pek çoğunun şimdiye kadar dilimize kazandırılmaması bu alanda çalışanları zorlamaktadır. Hârezmşahlarla ilgili bugüne kadar yapılan çalışmalardan konumuzun muhtevasına göre faydalanmaya çalıştım. Bu eserlerden en önemlisi Fuad Köprülünün MEB İslâm Ansiklopedisi'nde yer alan "*Hârezmşahlar*"⁵⁸ maddesidir. Bir diğeri ise çok kıymetli tespit ve yorumlar içeren İbrahim Kafesoğlu'nun *Harezşahlar Devleti Tarihi*⁵⁹ adlı eseridir. Aydın Taneri'nin *Harezşahlar*⁶⁰ isimli kitabı ve İslâm Ansiklopedisi'nde yer alan "*Hârezmşahlar*" maddesi ⁶¹ ile Ziya Bünyatov'un *Hârezmşahlığı ve Enuştekinler Devleti*⁶² isimli eseri ve Barthold'un *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*⁶³ adlı çalışması başvuru önemli eserlerdendir. Ayrıca Meryem Gürbüz'ün genişleterek kitap haline getirdiği *Hârezmşahlar'da Devlet Teşkilâtı, Ekonomik ve*

⁵⁶ İbn Fadlân, **İbn-i Fadlân Seyahatnâmesi**, (çev: Ramazan Şeşen), Bedir Yayınevi, İstanbul 1995

⁵⁷ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, **İbn Battûta Seyahatnâmesi**, c.I,(çev: A.Sait Aykut),Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

⁵⁸ M, F. Köprülü, "Hârezmşahlar", **İA**, C.V/1, MEB Yayınları, İstanbul 1979.

⁵⁹ İbrahim Kafesoğlu, **Hârezmşahlar Devleti Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 1992.

⁶⁰ Aydın Taneri, **Harezşahlar**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993.

⁶¹ Aydın Taneri, "Hârezmşahlar", **DİA**, c.XVI. TDV Yayınları, İstanbul 1997, ss.228-231.

⁶² Ziya Bünyatov, **Hârezmşahlığı ve Enuştekinler Devleti**, (çev: Tural Rızayev), Derin Yayınları, İstanbul 2003.

⁶³ V.V. Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, (çev: Hakkı Dursun Yıldız,) TTK Yayınları, Ankara 1990.

*Kültürel Hayat*⁶⁴ isimli tezini devletin teşkilatına ilişkin terimler hakkında bilgi verirken kullandım. Bertold Spuler'in *İran Moğolları*⁶⁵ ve Rene Grousset'in *Bozkır İmparatorluğu*⁶⁶ isimli eserinden de Hârezmşahların Moğollarla ilişkisini incelerken faydalandım.

Tez konumuzun Hârezmşah Devleti'nin dış politikasını konu edinmesinden dolayı özellikle strateji belirleyen mektuplar, dış yazışmalar, konumuzun ilgi odağı olmuştur. Bu sebeple Hârezmşah Devleti'nin son sultanı Celâleddin Hârezmşah'ın Türkiye Selçuklu Devleti ile ilişkilerini incelemek için Osman Turan'ın *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî vesikalar*⁶⁷ isimli çalışması araştırmalarımızda bir ışık olmuştur.

Hârezmşahları müstakil olarak ele almayan ancak Büyük Selçukluları anlatan bazı araştırmalarda siyasi ilişkiler sebebiyle Atsız dönemi dış politikası ile ilgili pekçok bilgi mevcuttur. Bunlar arasında Mehmet Altay Köymen'in *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II. İmparatorluk Devri*⁶⁸ ve Osman G. Özgüdenli'nin *Selçuklular I: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi*⁶⁹ adlı eserlerinden de çalışmamda faydalandım.

Ayrıca Hârezmşah Devleti'nin Selçuklu Devleti ve Gurlu Devleti ile ilişkisini incelerken Erdoğan Merçil'in *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*,⁷⁰ *Gazneliler Devleti Tarihi*⁷¹ ve Ali Sevim ile birlikte yazmış olduğu *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*⁷² isimli eserleri ve Hârezmşah Devleti'nin Atsız döneminde Büyük Selçuklu Devleti ile diplomatik ilişkilerini incelerken ise yine Erdoğan Merçil'in *Büyük Selçuklu Devleti*⁷³ isimli eseri sıkça istifade ettiğim araştırmalar oldu. Yine

⁶⁴ Meryem Gürbüz, Hârezmşahlar'da Devlet Teşkilâtı, Ekonomik ve Kültürel Hayat, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmış Doktora Tezi**, İstanbul 2005.

⁶⁵ Bertold Spuler, **İran Moğolları Siyaset idare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350**, (çev: Cemal Köprülü), TTK Yayınları, Ankara 1957.

⁶⁶ Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, (çev: Reşat Uzmen), Ötüken Yayınları, İstanbul 2006.

⁶⁷ Osman Turan, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, (Metin, Tercüme ve Araştırmalar)**, TTK Yayınları, Ankara 1958.

⁶⁸ Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II. İmparatorluk Devri, II**, TTK Yayınları, Ankara 2011.

⁶⁹ Osman G. Özgüdenli, **Selçuklular I: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)**, İsam Yayınları, İstanbul 2013.

⁷⁰ Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.

⁷¹ Erdoğan Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 1989.

⁷² Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, TTK Yayınları, Ankara 1995.

⁷³ Erdoğan Merçil, **Büyük Selçuklu Devleti**, Bilge Kültür Sanat Evi, İstanbul 2014.

Celâleddin döneminde Hârezmşah Devleti'nin Gücülerle olan ilişkilerini incelerken Gürcü ve Ermeni tarihlerinde uzmanlaşmış olan Marie Félicité Brosset *Histoire de la Géorgie*⁷⁴ isimli eserinden faydalandım. Çünkü bu eser, Celâleddin'in 1226 senesinde Tiflis'in fethine hazırlanmadan önce Çariçe Rosudan'ya yazdığı mektubun aslını içermesi bakımından önemlidir.

Hârezmşah Devleti'ni birebir konu eden iki tarihçimiz yukarıda da belirttiğim üzere İbrahim Kaesoğlu ve Aydın Taneri'dir. Kafesoğlu'un Hârezmşah Devleti üzerine yazdığı kitabında adı geçen devletin son hükümdarı Celâleddin Hârezmşah'a yer verilmemiştir. Çalışmam, üçüncü bölümün sadece Celâleddin Hârezmşah'ı içermesi bakımından bu eserden ayrılmaktadır. Aydın Taneri ise, kitabında Hârezmşah Devleti'nin hem siyasi hemde teşkilat tarihini ele almıştır. Yapmış olduğum çalışmada Aydın Taneri'nin kısa bilgi verdiği kısımlar genişletilmiş ve Hârezmşah Devleti'nin siyasi tarihi ve dış politikası daha detaylı bir şekilde ortaya konulmuştur.

B. DIŞ İLİŞKİLER VE DİPLOMASİ HAKKINDA

Günümüzde “diplomasi” “uluslararası ilişkiler” ve “uluslararası politika” kavramları ile iç içe kullanılmaktadır. Fakat Diplomasi dış politikanın başlıca aracı olmakla beraber ondan bağımsız bir terimdir. İngiliz diplomatı Sir Victor Wellesly diplomasi ve dış politika kavramları arasındaki ayrımı şu şekilde özetlemiştir: “Diplomasi politika değil politikayı uygulayan araçtır. Bu iki unsur birbirini tamamlar zira biri diğerrinin iş birliği olmadan harekete geçemez. Dış politika diplomasiden bağımsız bir mevcudiyete sahip değildir, fakat her ikisi birlikte tek bir icra politikası oluşturur. Politika stratejiyi saptar, diplomasi ise taktikleri”.⁷⁵

Diplomasiyi dış politika ile özdeşleştiren yaklaşım ile dış politikayı diplomasinin sadece bir aracı sayan görüş arasındaki çizgiyi çekmek oldukça güçtür. Zaman zaman bu kavramlar birbirleri yerine bile kullanılmaktadır. Fakat ben çalışmamda mevcut devletin komşu devletlerle olan münasebetlerinde geliştirdiği stratejileri ortaya koymaya çalıştığım için tezimin başlığında dış politika tabirini kullanmayı uygun gördüm.

⁷⁴ Marie Félicité Brosset, *Histoire de la Géorgie*, c.I, St. Petersburg, 1849.

⁷⁵ Temel İskit, *Diplomasi Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2018, s.4.

C. KURULUŞ ÖNCESİ HÂREZM

1. Hârezm İsminin Menşei, Tanımı ve Önemi

Hârezm isminin menşei üzerine farklı görüşler ileri sürülmüştür. “Rivayete göre önceleri Balhan dağlarında yaşamakta olan Hârezm kavminin gelmesinden sonra bölge bu isimle anılmıştır. Bu kavim de ete “hâr”, oduna da “rizm/rezm” denildiği için zamanla kelime Harzim (Huvârizm) şeklini almıştır.”⁷⁶ Ayrıca Hârezm’in Farsça hûrşîd (güneş) ve hürden (yemek) kelimelerinden türediği veya “Harrîler’in ülkesi” anlamına geldiği de ileri sürülmüştür.⁷⁷ Her ne kadar Hârezm kelimesi konusunda son zamanlarda Hârizm, Hârzem, Hârezm gibi farklı kullanımlar yaygın olsa da ben, İbrahim Kafesoğlu ve Aydın Taneri’nin de tercih ettiği klasik bir kullanım olan “Hârezm” kelimesini kullanmayı uygun gördüm.

Hârezm, bölgesi yer olarak, Ceyhun (Amuderya) Nehri’nin döküldüğü Aral Gölü’nün güneyinde bulunan ve bu nehrin her iki tarafında uzanan arazinin adıdır.⁷⁸ Bu bölge her taraftan çöllerle çevrilidir. Asya’nın sayılı verimli topraklarından Buhara ve Semerkand bölgesi bir yana bırakılırsa, geniş bozkırlar ve çöller diyarı Batı Türkistan ortasındaki Hârezm mıntıkası oldukça önemlidir. Buranın kuzeyi ve batısı Oğuz hudutlarına, güneyi ve doğusu ise Horasan ve Mâverâünnehir’e bitişir ve bu bölge Ceyhun’un sonundadır. Hârezmin sınırları Mâverâünnehir’e dayanmakla birlikte İslâm coğrafyacısı Yâkût’un da belirttiği gibi Mâverâünnehir’e dâhil olmayıp başlı başına ayrı bir iklimdir.⁷⁹

Bu ülkenin başkenti Gürgenç veya Gürgânç-Ürgenç’tir.⁸⁰ Buraya Araplar

⁷⁶ Abdülkerim Özeydin, “Hârizm”, **DİA** C.XVI, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s.217; İbn Fadlân’ın çok soğuk olan bu bölgenin halkına Allah’ın acıyarak bol odun verdiğini söylemesi de bu bilgiyi teyit eder niteliktedir. İbn Fadlân, **İbn-i Fadlân Seyahatnâmesi**, (çev: Ramazan Şeşen), Bedir Yayınevi, İstanbul 1995, s.31.

⁷⁷ Özeydin, **Hârizm**, s.218.

⁷⁸ Zeki Velidi Togan, “Hârizm”, **DİA**, C.XVI, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s.240; V.V. Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, (Haz: Hakkı Dursun Yıldız,) TTK Yayınları, Ankara 1990, s.184; İbrahim Kafesoğlu, **Hârezmşahlar Devleti Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 1992, s.31; İbn Havkal, **10. Asırda İslâm Coğrafyası**, (çev: Ramazan Şeşen), Yeditepe yayınları, İstanbul 2017, s.410.

⁷⁹ Yâkût el-Hamevî, **Mu’cemü’l Büldân**, c.V, Beyrut ts, s.45.

⁸⁰ İbn Fadlân, **İbn-i Fadlân Seyahatnâmesi**, s.30. 10. yüzyıl coğrafyacılarından İbn Havkal Hârezm’in merkezinin Kât-derhâş olduğunu ama şehrin harabeye dönüştüğünü kaydetmiştir. (İbn Havkal, **10. Asırda İslâm Coğrafyası**, s.410.) Hârezm’in eski merkezi Kâs’tır. Müslüman Araplar, Gürgenç’i Emevîler zamanında 712’de fethetmişlerdir. Hârezm’i kontrol altında tutmak için bölgeyi ikiye ayırmışlardır. Kâs’ı yerli hanedan Afrigoğulları’na bırakırken Gürgenç’i kendilerine hükümet merkezi yapmışlardır. Aydın Taneri, “Gürgenç”, **DİA**, C.XIV. TDV Yayınları, İstanbul, 1996, s.321.

Cürcaniye, Moğollar ve Türkler ise Urgenç demişlerdir. Ceyhun Nehri'nin solunda bulunan Gürgenç şehri, bütün ülke ticaretinde yüksek bir mevki kazanmıştır.⁸¹ Bu bölge Oğuzların ticaret yeridir. Eskiden Oğuzların kervanları Hazar ve Horasan'a giderken daha sonra ticaret yollarının ekseni değişmiş ve ticaret kervanları Hârezm'e gelmeye başlamıştır.⁸² Ticaret, siyaset ve kültür sahalarında da Gürgenç'in kıymeti gittikçe artarak Moğol istilâsının yaşandığı döneme gelindiğinde bu bölge en parlak çağına ulaşmıştır. Hârezm'de bulunan şehirler; Dargân, Hezâresb, Hive, Erdahuşmisen, Sâferdiz, Nuzvar, Kerderânhaş, Kerder, Karatiğîn köyü, Mezmîniyye, Mezdâhkan ve Cürcâniye'dir.⁸³

Kırgız bozkırları ile Kızılıkum Çölü'nün sağında, Üstyurt düzlüğü ile Karakum Çölleri solunda bırakmak suretiyle Aral Gölü'ne doğru akan Ceyhun Nehri de değerlendirmeye alındığında Hârezm bölgesi, yayılmış kum deryaları ortasında bir hayat kaynağı olmuştur. Bu bölgede Ceyhun'la sulanan arazi, ziraate elverişli olup hububat, bağcılık, pamuk ekimi bakımından son derece verimlidir. Burada üretilen çok miktarda pamuklu ve yünlü elbiseler etrafa sevk edilir. Balıkçılık da gözde bir meslektir ve balık çeşitliliği göz kamaştırır. Halkın ileri gelenleri zengindir. Ülkelerinde altın, gümüş vs. madenler bulunmaz. Zenginliklerinin kaynağı Türklerle ticaret yapmak ve sürü hayvanı alıp satmaktır.⁸⁴

Hârezm bölgesi, Çin, İran, Hindistan gibi Asya ülkeleriyle Rusya ve İskandinav ülkelerinin tam ortasında olup bu ülkelerin birbirleriyle irtibatını sağlayan kavşak noktası konumundadır.⁸⁵ İdil Bulgar ülkesinden getirilen çeşitli hayvan derileri, bal, mum, İskandinavya'dan sevk edilen balık dişi ve tutkal, türlü zırhlar, Sibirya steplerindeki göçebe halkın koyun, sığır ve at sürüleri bu bölge aracılığı ile ihraç edilmektedir. Çinliler'in Tang sülâlesi devrinde de Hârezmlilerin büyük arabalarla çeşitli ülkelere gidip ticaret yaptıkları bilinmektedir. Çin ve İç Asya ile Hârezm arasındaki ticarî ilişkiler de büyük bir öneme sahiptir. Hârezm ünlü bir ticaret merkezidir, hanları ve çarşılarının zenginliği göz kamaştırır. El sanatları da şehrin

⁸¹ Aydın Taneri, **Harezmsahlar**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993, s.3.

⁸² İbn Havkal, **10. Asırda İslâm Coğrafyası**, s.410.

⁸³ İbn Havkal, **10. Asırda İslâm Coğrafyası**, s.410; Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.154.

⁸⁴ İbn Havkal, **10. Asırda İslâm Coğrafyası**, s.414.

⁸⁵ İbn Fadlân, **İbn-i Fadlân Seyahatnâmesi**, s.30.

zenginliğine zenginlik katan bir diğer unsurdur; halıları, ipekli, yünlü ve pamuklu dokumaları meşhurdur. “Hârezmliler demircilik ve marangozluk işinde ileri seviyededirler. Vahşi eşek (zebra), tavşan ve keçi derileri, tutkal, tuz ve daha önce bahsettiğimiz balıkçılık mesleğini kârlı kazanca döndüren balık kılçıkları ve balık dişleri de önemli gelir getiren diğer ticaret metalarındır.”⁸⁶

Moğollar’ın başta burası olmak üzere bütün Şark İslâm dünyasını istilâ etmelerinin sebebi de buradaki ticarî zenginliktir. Sonuç olarak dönemin Hârezm’i; Yâkûtî tarafından “Özlü bir ifadeyle toprağı münbit, coğrafi durumu müsait, hareketli ticarete malik, ahalişi müferreh şeklinde dile getirilmektedir.”⁸⁷

Hârezm bölgesi, Moğol devrinden önce, Kaşgar’ın yanında ikinci bir edebî merkez olarak da önemli rol oynamıştır.⁸⁸ “İslâmiyetin ilk zamanlarında Hârezm’de konuşulan dil, aslında İranî olmakla birlikte diğer İran lehçelerinden çok farklı olan Hârezm lehçesi idi. XI. yüzyılda başlayan Hârezm’in Türkleşmesi hadisesi, XIII. yüzyıla kadar devam etmiş ve Hârezm ile ona bağlı bölgelerde yeni bir yazı dilinin kuruluşu, bu bölgenin Türkleşmesinden sonra gerçekleşebilmiştir. Hârezm’in Türkleşmesinde özellikle Oğuzlar ve Kıpçaklar çok önemli rol oynamışlardır.”⁸⁹ “Ayrıca Kalaçlar, Kimekler, Bayavutlar, Kanglılar ve birtakım göçebe Türk aşiretleri de bu hususta etkili olmuşlardır. Bölgenin Türkleşmesinde rol oynayan bu unsurlar, bölgenin kendine has lehçesini de oluşturmuşlardır. Bu lehçe, Karahanlı yazı dili ile bağlantılı ve Oğuz, Kıpçak, Kanglı ve diğer boyların lehçelerinin karışımı ile oluşmuş Hârezm Türkçesidir.”⁹⁰

2. Hârezm Bölgesinde Hanedanlıklar Dönemi (İslâmiyet Öncesi ve Sonrası)

Hârezm Bölgesi’nin coğrafi konumu, saldırılara karşı savunmayı kolaylaştıracak niteliktedir. Ceyhun ve ona bağlanan kanallar, yüzlerce şehir ve kasabayı yabancı istilâlardan koruyan tâbii barikatler olmuştur. Zaman zaman bentler

⁸⁶ Ahmet Özdemir, **Moğol İstilâsı, Cengiz ve Hülâgû Dönemleri**, İz Yayıncılık, İstanbul 2005, s.75.

⁸⁷ Yâkût el-Hamevî, **Mu’cemü’l Büldân**, c.II, s.398.

⁸⁸ Janos Eckman, **Hârezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, (Haz: Osman Fikri Setkaya), TDK Yayınları, Ankara 2015, s.1.

⁸⁹ Eckman, **Hârezm, Kıpçak ve Çağatay**, s.1.

⁹⁰ Gülden Sağol, “Hârezm Türkçesi ve Hârezm Türkçesi ile Yazılan Eserler”, **Türkler**, c.V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.804; Meryem Gürbüz, **Hârizmşahlar’da Devlet Teşkilâtı, Ekonomik ve Kültürel Hayat**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmış Doktora Tezi**, İstanbul 2005, s.242.

açılarak işgal ordularının geçeceği yerler sular altında bırakılmıştır. Bu sebeple de bölgeye hâkim güçler yani Samanoğulları, Gazneliler ve Selçuklu Devleti zamanında hanedanlık sistemi ile yönetilen bir bölge olmuştur. Hârezmşah tabiri İslâmdan evvelki zamanlardan beri bu ülkeye hâkim olanlar tarafından kullanılagelen bir unvandır. “Hârezm kelimesi, tarihî süreç içerisinde Arapların bölgeyi ele geçirmelerine kadar bir kavim ismi olarak da kullanılmıştır. Arapların Türkistan’a yayılmaları ile birlikte ismin anlamı, coğrafi bir mahiyet kazanmıştır.”⁹¹

İslâm’dan önce 995’e kadar bölgede hüküm süren ilk hnedan Afrigoğulları’dır. Afrigoğulları, Arapların 717’de ülkeyi fethetmelerine kadar bağımsız bir şekilde Hârezm’i yönetmişlerdir.⁹² Emevîler döneminde Kuteybe b. Müslim burayı fethetmiş (712) ve Askacamuk’u “Şah” ünvanıyla buraya tayin etmiştir.⁹³ Hârezm’in sol tarafı yani Gürgenç’in İbn Fadlân’ın seyahatnamesinden anlaşıldığına göre, önceleri Afrigoğullarına tâbi olduğu ancak hudut birliklerinin Sâ mânî devletinin elinde olduğu bilinmektedir. İslâmiyet öncesinde Hârezm’e hâkim olan Afrigoğulları, komşuları Peçenekler ve Hazarlarla mücadele halinde olan Oğuzların da baskısı altında idiler. Çünkü Oğuzlar, 10. asrın ilk yarısında Seyhun bozkırları ile o civarındaki Karacuk (Fârâb) ve Sayram (İsficâb) şehirleri havalisinde görünmekte idiler. İslâm coğrafyacılarına (Belhî, İstahrî, İbn Havkal) göre Oğuzların sahası batıda Hazar denizine, güneyde Gürgenç şehri ile bunun kuzey-batısındaki Cilt kasabasına, Mâverâünnehir’de Buhara’nın kuzeyine kadar uzanıyordu.⁹⁴ Özellikle Hârezm coğrafyasında Git, Kerder ve Bera Tegin kasabaları Oğuz Türkleri ile yapılan ticaretin belli başlı merkezleri⁹⁵ olduğu için Afrigoğulları Oğuzların baskısına maruz kalmıştır.

Hârezm bölgesini, bir müddet sonra Sâ mânîler idarelerine almış ve Abu’l-Abbâs Me’mûn b. Muhammed’i buraya vali tayin etmişlerdir.⁹⁶ Me’mûn Gürgenç’in merkez olduğu Hârezm’in batısına hâkim olmuştur. 995 yılında başlayan bu valilik

⁹¹ Barthold, “Hârizmşah” **İA**, C.V/1, MEB Yayınları, İstanbul 1979, ss.263-264; Kafesoğlu, **Hârezmşahlık Devleti Tarihi**, s.33; Özeydin, **Hârizm**, s.218.

⁹² Özeydin, **Hârizm**, s.218.

⁹³ Akdes Nimet Kurat, “Kuteybe b. Müslim’in Hvârizm ve Semerkand’ı Zabtu (Hicrî 93-94-Milâdî 712)”, **AÜDTCFD**, VI, S.5, (1948), s.398.

⁹⁴ İbrahim Kafesoğlu “Oğuzlar”, **Türk Dünyası El Kitabı, Coğrafya Tarihi**, c.I, S.A-23, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992, s.156.

⁹⁵ Özeydin, **Hârizm**, s.218.

⁹⁶ Ebu’l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, **Târîh-i Beyhakî**, (çev: Necati Lügal), TTK Yayınları, Ankara 2019, s.634.

zamanla güçlenmiş ve Afrigoğulları idaresindeki Kâs (Kat) şehrini de tâbiyetine almıştır.⁹⁷ Me'mûn, Hârezm'in doğusuna hâkim olan Afrigoğulları ile verdiği mücadelede galip gelmiş ve liderleri Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed'i bertaraf etmiştir (996).⁹⁸ Böylece Hârezm'de ikinci hanedan Me'mûnîler (995-1017) dönemi başlamıştır.

“Hârezm bölgesinin Gürgenç (Cürcâniye) yani Ceyhun'un sol tarafının hâkimiyeti 992'den itibaren Sâ mânîler devletinin tâbiyetinde Me'mûnîler idaresinde devam etmiştir. Sâ mânî devletinin sona ermesinden sonra da (999) Me'mûn'un oğlu Ebu'l Hasan Ali döneminde Me'mûnîler, yer yer Gazneli ve yer yer de Karahanlılar'a yaklaşma ve müttefik edinme siyasetiyle 17 Mart 1017 yılına kadar bölgenin hâkimiyetini ellerinde tutmuşlardır.”⁹⁹

Fakat 1017 yılında Me'mûnîler'in son emiri Me'mûn'un, Gazneli Mahmud adına hutbe okutma isteğini reddetmesi ve Karahanlılar'a yakınlık göstermesi gibi sebeplerle Me'mûnîler hanedanlığına Gazneli Mahmud tarafından son verilmiştir.¹⁰⁰ Sultan Mahmud, Hârezm'i aldıktan sonra Hâcib Altuntaş'u bu bölgede Hârezmşah ilan etmiştir.¹⁰¹ Böylece Hârezm'de üçüncü hanedan Altuntaşoğulları dönemi (1017-1077) başlamıştır.

“Altuntaş'ın idaresi döneminde Hârezm bölgesinin müstakil olarak yönetilmeye devam etmesi hem Gazneli Mahmud'u hem de oğlu Mesud'u hep tedirgin etmiştir. Sultan Mahmud'un kıramadığı bu gücü Mesud da bertaraf edememiştir. Altuntaş'ın vefatı ile Sultan Mesud, Altuntaşlar'ın bölgedeki ağırlığını bildiği için kendi oğlu Şehzade Said'e Hârezmşah unvanını vermiş ve Harun'a ise Hârezmşah vekilliğini tevdi etmiştir. Saraya çağrılan ve bir saat Sultan Mesud ile görüşen Harun, şehzade Said'in yazdığı fermanla Hârezmşah'ın vekili olarak atanmıştır.”¹⁰²

Hârezmşahlığa vekil olma meselesini hazmedemeyen Harun, Ali Tegin ve Selçuklu Türkmenlerine elçiler gönderip onlardan yardım istemiş ve isyan bayrağını

⁹⁷ Coşkun Erdoğan, “Hârezm'de Gazneli Hâkimiyetinin Tesisi ve Altuntaşlar Dönemi (1017-1041)”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.50, (Haziran 2013), s.146.

⁹⁸ Ahmed Taşağıl, “Me'mûnîler”, **DİA**, c.XXIX, TDV Yayınları, Ankara 2004, s.105.

⁹⁹ Beyhakî, **Târîh-i Beyhakî**, ss.638-643; Erdoğan, **Hârezm'de Gazneli Hâkimiyeti**, s.150. Utbî, Ebu'l-Hasan Ali'nin daha sonra da Gazneli Mahmud'un kız kardeşi ile evlendiğini ve onunla yakın bir dostluk tesis ettiğini ifade etmiştir. Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.291.

¹⁰⁰ Beyhakî, **Târîh-i Beyhakî**, ss.638-643.

¹⁰¹ Beyhakî, **Târîh-i Beyhakî**, s.646; Taşağıl, **Me'mûnîler**, s.105.

¹⁰² Erdoğan, **Hârezm'de Gazneli Hâkimiyeti**, s.171.

çekmiştir. Harun Selçuklu Türkmenlerinden Tuğrul, Çağrı ve İbrahim Yınal'a Rıbât-ı Meşe ve Şerehan'da yerler vererek Hârezm sınırına yerleştirmiştir.¹⁰³ Tuğrul ve Çağrı Bey'in Harun ile olan ilişkileri burada bir ittifak haline dönüşmüştür. Harun, Horasan'ın zaptı için Hârezm'de harekâta başlamış ve Gazneli Mesud tarafından bertaraf edilmiş ve 1035 tarihinde öldürülmüştür.¹⁰⁴ Yerine geçen kardeşi İsmail Handan hutbeyi Mesud adına okutmakla beraber Selçuklular'la da iş birliği yapmıştır.¹⁰⁵ Sultan Mesud, Altuntaş ailesiyle doğrudan baş edemeyince Selçuklular'ın düşmanı ve Cend Emiri Şah Melik¹⁰⁶ vasıtasıyla bu tehlikeyi bertaraf etmeyi planlamıştır. Hârezm bölgesinin durumunun iyice karışması üzerine Tuğrul ve Çağrı Beyler Horasan'a gitmiştir.¹⁰⁷ Şah Melik, 11 Şubat 1041 tarihinde Hârezm kuvvetlerini bozguna uğratarak başşehir Gürgenç'e girmiş ve Sultan Mesud adına hutbe okutmuştur.¹⁰⁸ Altuntaş ailesinin son temsilcisi İsmâil de Selçuklular'a sığınmış ancak iki yıl sonra (1044) Tuğrul ve Çağrı Beyler, Şah Melik'i Hârezm'den uzaklaştırmış ve bölge bu tarihten itibaren Selçuklular'a intikal etmiştir.¹⁰⁹

Selçuklular, Hârezm bölgesini tayin ettikleri valilerce yönetmişlerdir. Mangışlak seferinin ardından Gürgenç'e uğrayan Sultan Alparslan, Hârezm emirliğini oğlu Ayaz'a vermiştir (1066). Fakat Hârezm bölgesi Alparslan ve Melikşâh zamanında burada bulunan yerel reisler arasından seçilen valiler tarafından yönetilmiştir. Sultan Melikşâh Hârezm gelirlerinin tasarruf yetkisini taştârı Anuş Tegin Garcaî'ye vermiş ve böylece Hârezm'de Anuş Tegin oğulları dönemi başlamıştır.¹¹⁰

¹⁰³ Selçuklu-Hârezmşâh ilişkileri Altuntaş döneminde başlamış ve Harun döneminde de devam etmiştir. Selçuklular, her yıl bir adet haline gelen şekliyle; Nur Buhara'dan Enderğan (Enderhan)'a gelip bir müddet burada kalmışlardır. Beyhakî, **Târîh-i Beyhakî**, ss.648-649.

¹⁰⁴ Beyhakî, **Târîh-i Beyhakî**, s.652.

¹⁰⁵ Beyhakî, **Târîh-i Beyhakî**, s.654.

¹⁰⁶ Şah Melik, X. Oğuz Yabgu Devleti'nde Oğuzlar'ı yöneten yabguların Baran uruğundandır. Oğuz Yabgu Devleti içerisinde önemli bir mevkiye sahip Selçuk Bey'in yabgudan ayrılıp Cend tarafına göç etmesi ve halkıyla birlikte Müslüman olması Şah Melik'in Selçuklular'a duyacağı düşmanlığın temelini oluşturmuştur. Bkz: Ergin Ayan, "Selçukluların Şâhmelik ile Macerası ve Hârezm'i Fethi", **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, c.I, S.2, (Sonbahar, 2014), s.20.

¹⁰⁷ Beyhakî, **Târîh-i Beyhakî**, s.654.

¹⁰⁸ Beyhakî **Târîh-i Beyhakî**, ss.656-657.

¹⁰⁹ Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mirhând, **Ravzatu's-Safâ Gazneliler (Mülûk-i Gaznevyye)**, (Terc. ve notlar Erkan Göksu), Kronik Yayınları, İstanbul 2017, s.146. Müellif Beyhakî'ye göre Tuğrul ve Çağrı Beyler, kendisine sığınan İsmail Handan ve Altuntaşlılara birkaç gün iyi muamelede bulunmuşlarsa da sonunda hepsini yakalayarak bağlamışlardır. Ayrıca müellif, Şah Melik'in de Selçukluların elindeyken öldüğünü ve onun aile efradının da perişan olduğunu zikretmiştir. (Beyhakî, **Târîh-i Beyhakî**, ss.657-658).

¹¹⁰ Barthold, **Harizm**, ss.263-264; Kafesoğlu, **Hârezmşahlar Devleti Tarihi**, s.33; Özaydın, **Hârizm**,

3. Anuş Tegin Dönemi (1077-1097)

Hârezmşahların atası Anuş Tegin emirlerden Bilge Tegin'den¹¹¹ satın alınarak Selçuklu sarayına getirilen bir Türk memlukü idi.¹¹² Kısa zamanda zekâsı ve çalışkanlığı ile kendini göstermiş kademelerinde yüksek bir makama ulaşarak "Taş-dâr"¹¹³ unvanı alıp Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın taştârlık hizmetinde çalışmaya başlamıştır. Anuş Tegin, Melikşah tarafından 1077 yılında şahne unvanıyla Hârezm'e tayin edilmiştir.¹¹⁴ Fakat o, görevini bırakmadığı için merkezden gönderdiği nâibleri vasıtasıyla bu bölgeyi idare etmiştir. Çünkü Hârezm bölgesinin daima müstakil bir yöneticisi olmuştur.¹¹⁵

Selçuklu Sultanı Berkıyaruk döneminde, Horasan'ın büyük bir kısmına hâkim olan amcası Arslan Argun'un vefatı ile bu bölgeye Kıpçak Türklerinden Hârezmşah Ekinci (veya İkinci) b. Koçkar adlı bir vali fiilen hâkim olmuştur. Büyük Selçuklu Sultanı Berkıyaruk, döneminde yaşadığı taht kavgaları sebebiyle, yardım etmesi için Ekinci'yi yanına çağırmıştır. Fakat Ekinci, Emir Kodan ve Emir Yaruktaş tarafından öldürülünce Sultan Berkıyaruk, Habeşi b. Altuntak'a Anuş Tegin'in oğlu Kutbeddin, Muhammed'i Hârezm valisi tayin etme görevini vermiştir.¹¹⁶ Bu görev başarı ile tamamlanmış ve Kutbeddin Muhammed 1097'de Hârezm'e vali olarak atanmıştır.¹¹⁷

s.218. Aydın Taneri, "Hârizmşahlar", **DİA**, C.XVI, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s.228.

¹¹¹ Emir Bilge Tegin Garcistanlı birisi olduğu için, Anuştegin'e Anuştegin Garcaî yani Garcaîli Anuştegin denilmektedir. Cüveynî, Alâeddin Ata Melik, **Tarih-i Cihan Güşa**, (çev: Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s.249; Ayrıca Garcistân, Afgan Türkistan'ı içinde Murgâb'ın yukarı vadisinde bir ülkedir. Bkz. Erdoğan Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 1989, s.40.

¹¹² Hamdullah Müstevfi el-Kazvîni, **The Ta'rih-i Guzida**, Part II Containing the Abridged Translation and Indices: E. G. Browne and R. A. Nicholson, Printed by E. J. Brill, Leyden 1913, s.111.

¹¹³ Taş-dâr; Hükümdara en sadık has köleler arasından seçilir ve Sultan'ın leğen ve ibriklerinin nezaretine memurdur. Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti Tarihi**, s.36; Coşkun Alptekin, **Selçuklu Teşkilâtı (Ders Notları)**, Erzurum 1983, s.16.

¹¹⁴ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.249; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti Tarihi**, s.36; Ziya Bünyatov, **Hârezmşahlığı ve Enuştekinler Devleti**, (çev: Tural Rızayev), Derin Yayınları, İstanbul 2003, s.1.

¹¹⁵ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, (çev: Ahmed Ağırakça-Abdülkerim Özyayın), c.X, Bahar Yayınları, İstanbul, 1987, s.223s.223; İbrahim Kafesoğlu, **Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s.366.

¹¹⁶ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih** c.X, s.223; Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, **Mesâlikü'l-ebşâr fi Memâlikü'l-Emsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)**, (Terc. ve notlar D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s.231; Taneri, **Harezmsahlar**, s.9; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti Tarihi**, s.366.

¹¹⁷ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.X, s.223; Barthold, **Hârizmşah**, s.264; Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, ss.403-404; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.2; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti Tarihi**, ss.36-38.

“Hârezmşahlar sülalesinin atası olan Anuş Tegin’in Türk olduğunda şüphe bulunmamaktadır. Ancak onun hangi boya mensup olduğu tespit edilememiştir. Zeki Velidi Togan ve Fuad Köprülü, Reşîdüddin’in Camiü’t-Tevârih’de verdiği bilgiye dayanarak onun Oğuzların “Begdili” koluna mensup olduğunu söylerken İbrahim Kafesoğlu ve Aydın Taneri bu görüşe katılmayarak Reşîdüddin’in kaydını destekleyecek herhangi bir ipucu bulunmadığını zikretmiştir.”¹¹⁸

4. Kutbeddin Muhammed Dönemi (1097-1128)

Büyük Selçulu Sultanı Sencer, Horasan Valisi Habeşî b. Altuntak’ın öldürülmesinden sonra Horasan’a tamamen hâkim olmuştur. Sultan Sencer Horasan’da hâkim olduktan sonra Kutbeddin Muhammed’in Hârezm’de vali olarak görevine devam etmesini sağlamıştır. Kutbeddin Muhammed, Merv bölgesinde iyi bir eğitim almış, burada âdab ve siyaset usullerini öğrenip, idaredeki kuvvetini arttırmıştır. Hârezmşahlığı devrinde memleketini güzel idare etmiş ve daima emre hazır bulunmuştur.¹¹⁹ İbnü’l-Esîr ve İbni Haldûn onu “Geniş bilgilere sahip, ilim ve din adamlarının sempatisini kazanan, topluma karşı adaletli ve halk tarafından sevilen” birisi olarak tanımlamıştır.¹²⁰

Kutbeddin Muhammed, mükemmel bir idareci ve zeki bir siyaset adamı olarak âdil bir idare kurmuş,¹²¹ halkı hoşnut ederek ulema sınıfının takdirini kazanmıştır. Selçuklu Sultan’larına karşı özellikle Sencer’e karşı dürüst ve sadıkâne bir hareket hattı takip etmiştir. Sencer’in sarayına bir yıl kendisi, ertesini yıl da büyük oğlu Atsız gelerek Hârezm’deki yıllık vergisini hediyelerle birlikte hükümdara takdim etmişlerdir.¹²² Kutbeddin, Büyük Selçuklu Devleti’ne tâbi geniş ülkeler ile ticarî münasebetlerini arttırmak sureti ile sülalesinin gelecekteki faaliyetlerine sağlam zemin hazırlamıştır. Namına yazılmış bazı eserlerde kendisine Padişah, Kutbûd-dünya ve’d-

¹¹⁸ Abdülkerim Özyayın, “Hârezmşahlar Devleti” **Türkler**, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.883-884. Ziya Bünyatov, Anuşigin’in Oğuzların Begdili koluna mensup olduğunu dönemin tarihçilerinden Reşîdüddin’in yanında Hâfiz-ı Ebrû, tarafından da ileri sürüldüğünü kaydetmiştir. Bünyatov, **Enuştekinler**, s.1.

¹¹⁹ Minhâc-i Sirac el-Cûzcânî, **Tabakât-ı Nâsrî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşahlar, Terc. ve notlar** (çev: Erkan Göksu), TTK Yayınları, Ankara 2015, s.119; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.2; Taneri, **Hârizmşahlar**, s.228; Kafesoğlu, **Umumî Türk**, s.366.

¹²⁰ Ömerî, **Mesâlikü’l-ıbsâr**, s.231; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.2;

¹²¹ Reşîdüddin Vatvât, **Nâmehâ-yi Reşîdüddin Vatvât**, neşr. Kâsim-i Tûysîrkânî, III. Bölüm, Tahran 1938, ss138-158; Cûzcânî, **Tabakât**, s.119; Kafesoğlu, **Umumî Türk**, s.367.

¹²² Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.250.

Din, Ebu'l-Feth gibi lâkablara verilmesi kudret ve nüfuzunun gittikçe arttığını göstermektedir.¹²³

Hârezmşahların bu dönemde Büyük Selçuklu Devleti'ne metbû olduğunu ispatlayan en önemli hadise, Tuğrul Tegin hadisesidir. Emir Ekinci'nin Horasan'da öldürülmesi üzerine, oğlu Tuğrul Tegin'in Kutbeddin Muhammed'e karşı giriştiği mücadele karşısında Muhammed, metbû Sencer'den yardım alarak bu belayı defetmiştir.¹²⁴ Ayrıca Kutbeddin Muhammed Sultan Sencer'in Hârezm'e gelmesinden önce, Hârezm'i bozkırda yaşayan Türklerden korumuş, onları Mangışlak ve Cend'e sürmüştür. Hârezmşah Kutbeddin, Selçuklular arasında sürdürülen iç savaş sırasında da önemli rol üstlenmiştir. Sultan Sencer ve yeğeni Sultan Mahmud b. Muhammed (1118-1131) arasındaki Sâve şehri civarındaki 11 Ağustos 1119 tarihli çatışmada Kutbeddin Muhammed, adı geçen Selçuklu Sultanı tarafından savaşmış ve bu ortaklık sayesinde Sencer, yeğeni Mahmud'u hezimete uğratmıştır.¹²⁵ Mâverâünnehir, Gazne ve Irak bölgesinde yaşanan savaşlarda daima oğlu Atsız ile birlikte Sultan Sencer'in yanında saf tutan Kutbeddin Muhammed, 1128 yılında vefat etmiştir.¹²⁶

Kutbeddin Muhammed ölümüne kadar izlediği siyasette sülalesinin gelecekteki faaliyetlerine sağlam bir zemin hazırlamış maddî ve manevî kuvvet kaynakları meydana getirerek idaresi altında büyük bir güç oluşturmuştur. Emir Muizzî'nin¹²⁷ ona takdim ettiği kasidede o, "Cemalüddin" lakabı ile zikredilmiş ve Büyük Selçuklu Sultanı Sencer nezdinde büyük itibar görmüştür.¹²⁸ Sultan Sencer, Mâverâünnehir halkından Batı Karahanlı Hükümdarı Muhammed Arslan Han'la ilgili çok sayıda şikâyet alınca savaş hazırlığı içerisine girmiştir. Arslan Han, kendisine karşı muharebeye hazırlanan Sencer'i bundan vazgeçirmek için, Kutbeddin

¹²³ Taneri, **Harezşahlar**, s.17; Özeydın, **Hârezmşahlar Devleti**, s.884.

¹²⁴ Kafesoğlu, **Harezşahlar Devleti Tarihi**, s.45; Özeydın, **Hârezmşahlar Devleti**, s.884.

Ziya Bünyatov, Kutbeddin'in Sultan Sencer'in ordusu gelmeden kendi ordusuyla Tuğrul Tegin'i yendiğini kaydetmiştir. Bünyatov, **Enuştekinler**, s.2.

¹²⁵ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.2.

¹²⁶ Kafesoğlu, **Harezşahlar Devleti Tarihi**, s.44; Taneri, **Harezşahlar**, s.17.

¹²⁷ Emir Muizzî Sultan Melikşah ve Sencer zamanında "melikü'ş-şuarâ" unvanıyla tanınmış, önemli bir İran edebiyatı şairidir. Faruk Sümer, "Selçuklular", **DİA**, C.XXXVI, TDV yayınları, İstanbul 2009, s.369.

¹²⁸ Vatvât, **Nâmehâ**, Hatime, s.154; Taneri, **Harezşahlar**, s.17; Özeydın, **Hârizm**, s.218. Kafesoğlu, **Umumî Türk**, s.367; Fırat Umanç, **Atsız Dönemi Hârezmşahlar Tarihi (1128-1156)** Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Afyon 2017, s.9.

Muhammed'den arabuluculuk yapmasını ve Sultanı bu kararından vazgeçirmesini rica etmiştir.¹²⁹ Bu olay Kutbeddin Muhammed'in Büyük Selçuklu Devleti'ndeki ehemmiyet ve nüfuzunun büyüklüğünü göstermesi bakımından önemlidir.¹³⁰

Görüldüğü gibi, Kutbeddin Muhammed, yalnız iyi bir idareci ve mahir bir siyaset adamı değil, aynı zamanda memleketinde adaleti hâkim kılan, din ve ilim adamlarını himaye eden, seçkin bir devlet adamı olmuştur. O dönemin resmî belgeleri de bu bilgileri doğrulamıştır. Devrin tanınmış tabiplerinden olup, 1110 yılında Hârezm'e giderek gerek beldenin iklimi gerek Hârezmşah'tan gördüğü yakın alaka dolayısıyla orada kalan İsmail Curcânî, Farsça yazdığı Zahîra-i Hârezmşahî adlı meşhur tıp ansiklopedisini Kutbeddin Muhammed'e ithaf etmiştir.¹³¹

¹²⁹ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.3.

¹³⁰ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.3; Kafesoğlu, **Umumî Türk**, s.367.

¹³¹ Kafesoğlu, **Umumî Türk**, s.367.

BİRİNCİ BÖLÜM

KURULUŞ DÖNEMİNDE HÂREZMŞAH DEVLETİ'NİN DIŞ POLİTİKASI

1.1. Hârezmşah Atsız Döneminde Dış Politika (1128-1156)

1.1.1. Atsız'ın Hârezmşah Olması ve Sadakat Devri (1128-1135)

Atsız, 1099'da doğmuş ve tıpkı babası gibi Sultan Sencer'in başkenti Merv'de iyi bir tahsil görmüştür. Babası Kutbeddin Muhammed'in yanında savaflara katılmış ve büyük tecrübeler edinmiştir. Mangışlak Türkmenleri 1097'de Hârezmşah Kutbeddin Muhammed ve Tuğrul Tegin arasındaki mücadeleye karışmış nihayet Atsız, daha babasının sağlığında Mangışlak'ı zapt etmiştir. Atsız'ın bu seferin den sonra Mangışlak Oğuzları bağımsızlıklarını kaybetmiştir.¹³² Hatta İbnü'l-Esîr Atsız'ın buradaki Oğuz Yabgu Devleti'ne son verdiğini belirtmektedir.¹³³ Ancak biz Oğuz Yabgu Devleti'nin 1002 yılında Kıpçaklar tarafından ortadan kaldırıldığını biliyoruz. Burada kastedilen Atsız'ın Oğuz Yabgu Devleti'nden geriye kalanları itaate alması olmalıdır. Atsız'ın aynı zamanda Sultan Sencer'in yeğeni Mahmud b. Muhammed Tapar'a karşı 1118 yılındaki seferine katıldığı da bazı araştırmacılar tarafından zikredilmiştir.¹³⁴

Atsız, kayda değer bir güçlkle karşılaşmadan devrin siyasi ve idarî geleneğine uygun olarak Sencer'in menşûru ile 1128 yılında Hârezmşah tayin edilmiştir.¹³⁵ Hârezmşah ilan edilen Atsız'ın kimliği hakkında tahsil ve irfan sahibi olduğu, Farsça şiirler ve rubaîler yazdığı, hatta yiğitlik bakımından eşi benzerinin olmadığı ifade edilmiştir.¹³⁶

Atsız'ın hâkimiyeti iki devre bölünmüştür; İlk devre (1128-1136) babası gibi

¹³² Ahmed Taşağıl, "Mangışlak", *DİA*, c.XXVII, TDV Yayınları Ankara 2003, s.569.

¹³³ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.X, s.224; Faruk Sümer, "Atsız b. Muhammed", *DİA*, C. IV, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, ss.91-92; Faruk Sümer, "Oğuzlar", *DİA*, C. XXXIII, TDV Yayınları, İstanbul 1997, ss.349-351.

¹³⁴ Bünyatov, *Enuştekinler*, s.3; Sümer, *Atsız b. Muhammed*, s.91.

¹³⁵ Vatvât, *Nâmehâ*, Hatime, s.154; Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiu't-Tevârîh (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk) Tercüme ve Notlar*, (çev: Erkan Göksu, H. Hüseyin Güneş), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010, s.114; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.256; Cûzcânî, *Tabakât*, s.106; Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mirhând, *Ravzatu's-Safâ fi Sireti'l Enbiyâ ve'l-Mülük ve'l-Hulefa (Tabaka-i Selçûkiyye)*, (çev: Erkan Göksu), TTK Yayınları, Ankara 2108, s.182; Kafesoğlu, *Harezmsahlr Devleti Tarihi*, s.44; Sümer, *Atsız b. Muhammed*, s.91; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s.73; M. F. Köprülü, "Hârizmsahlr", *İA*, C.V/1, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s.266.

¹³⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.250; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.3; Kafesoğlu, *Harezmsahlr Devleti Tarihi*; s.44; Taneri, *Harezmsahlr*, s.18.

Sultan Sencer'e tâbi olduğu dönemdir. İkinci devre ise (1136-1156) Sultan Sencer ile sürekli mücadele içerisinde olduğu dönemdir.¹³⁷ 1135 yılına kadar Atsız'ın Sultan Sencer'e karşı herhangi bir isyan hareketi mevcut değil, aksine Atsız'ın Sultan Sencer'e hizmeti söz konusudur.¹³⁸

1.1.1.1. Sultan Sencer'in Mâverâünnehir Seferi'nde Hârezmşah Atsız'ın Rolü (1130)

Sultan Sencer, Arslan Han'ı Batı Karahanlı tahtına 1102 yılında çıkarmıştır. Arslan Han'ın Ömer Han'a ve Sagun Bey'e karşı mücadelesinde ona destek vererek onun güçlenmesini sağlamıştır. Fakat birkaç yıl sonra Arslan Han, halkın malına el uzattığı, onlara zulüm ve haksızlık ettiği gerekçesi ile Sencer'e şikâyet edilmiştir.¹³⁹ Bunun üzerine Sencer Mâverâünnehir'e sefere çıkmaya karar vermiş fakat Arslan Han'ın af dilemesi üzerine bu seferden vazgeçmiştir.

Arslan Han, kısmî bir felç geçirince yerine oğlu Nasr Han'ı nâib tayin etmiştir.¹⁴⁰ Fakat şehirde büyük bir itibara sahip olan bir Alevî ile şehrin reisi iş birliği yaparak Nasr'ı öldürmüşlerdir. Arslan Han bunun üzerine Türkistan'da bulunan diğer oğlu Ahmed'i çağırılmış ama onun başarılı olacağından emin olmadığı için de Sencer'den yardım istemiştir. Sencer bu yardım isteğine olumlu cevap vermiştir. Yardım için ekibini toplayıp bu bölgeye gelen Sencer, burada bir iki gün konaklamıştır. Bu sırada Ahmed Han isyanı bastırmış ve bunu öğrenen Arslan Han ise Sencer'e geri dönmesi için teklifte bulunmuştur. Bu durumdan şüphelenen Sencer geri dönmemiş aksine Semerkand üzerine sefere çıkmıştır.¹⁴¹ Bu sefer sırasında Sultan Sencer'e düzenlenen suikastten haberdar olan Hârezmşah Atsız, onu ölümden

¹³⁷ Köprülü, **Hârizmşahlar**, s.267; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti Tarihi**, s.44.

¹³⁸ Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.347.

¹³⁹ Bülent Özkuzugüdenli, "Hasan-ı Yezdî'nin Câmî'u't-Tevârih-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı", c.I, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul 2014, s.211.

¹⁴⁰ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.X. s.522; Mîrhând, **Sireti'l Enbiyâ**, s.183; Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.342; Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, TTK Yayınları, Ankara 1995, s.210; Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II. İmparatorluk Devri, II**, TTK Yayınları, Ankara 2011, s.160; Abdülkerim Özyayın, "Arslan Han" **DİA**, C.III, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s.401; Ali b. Nâsır el-Hüseynî, **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, (çev: Necati Lügal), TTK Yayınları, Ankara 1999, s.65; Ahmed b. Mahmûd, **Selçuk-Nâme**, c.II, (çev: Erdoğan Merçil), Tercüman, 1001 Temel Eserler, İstanbul 1977, s.47.

¹⁴¹ Vatvât, **Nâme-hâ**, Hatime, s.154; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.4; Özkuzugüdenli, **Hasan-ı Yezdî'nin Câmî'u't-Tevârih-i**, s.211; Özyayın, **Arslan Han**, s.401.

kurtarmıştır.¹⁴² Sencer, Atsız'a durumu nereden öğrendiğini sorduğunda Atsız şu yanıtı vermiştir: “*Rüyamda av sırasında Sultan hazretlerine bir şeyler olduğunu gördüm. Atıma atlayıp soluğu burada aldım.*”¹⁴³

Mâverâünnehir seferinde Sencer'i ölümden kurtaran Atsız, onun sevgisini ve güvenini kazanmıştır. Suikastçiler kendilerinin Arslan Han tarafından Sencer'i öldürmek üzere görev üstlendiklerini itiraf etmişler ve Sencer de onları derhal öldürtmüştür.¹⁴⁴ Bu durum, Atsız'ı Sultan'ın nezdinde yükseltmiş ve Sultan Sencer'in çevresindeki melik ve emirler, onu kıskanarak ortadan kaldırmak istemiştir. Suikastten kurtulan Sencer, Semerkand'a yürümüş ve şehri 6 ay gibi uzun bir kuşatmanın ardından 1130 senesinin ilkbarında ele geçirmiştir.¹⁴⁵ Arslan Han Sultan'ın nezdine getirilmiş fakat kısmî felç geçirdiği için konuşamamış bir süre sonra da vefat etmiştir.¹⁴⁶ Semerkand'a hâkim olan Sencer, Batı Karahanlı Devleti'nin tahtına sırasıyla; “Hasan b. Ali, İbrahim b. Süleyman ve II. Mahmud'u hükümdar olarak tayin etmiştir.”¹⁴⁷

1.1.1.2. Sultan Sencer'in Irak Seferi'nde Hârezmşah Atsız'ın Rolü (1132)

Irak Selçuklu Devleti'nin başında bulunan Sultan Sencer'in yeğeni, Sultan Mahmud'un 1131'de Hemedan'da ölmesi üzerine Selçuklu Devleti'nin batı bölgesinde karışıklıklar ortaya çıkmıştır. Sultan Sencer'in muvafakatı olmaksızın Irak Selçukluları tahtına Mahmûd'un oğlu Davud geçmiştir.¹⁴⁸ Nitekim Mahmud'un diğer kardeşleri Mesud, Tuğrul ve Selçukşah, Davud'un bu hamlesinden memnun olmayarak karışıklıklar çıkarmaya başlamışlardır. Davud'un hükümdarlığı Cibâl ve Azerbaycan'da tanınırken, Mesud da Irak'ta sultanlığını ilan etmiştir. İikili arasında

¹⁴² Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.250; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.4; Özkuzugüdenli, **Hasan-ı Yezdî'nin Câmî'u't-Tevârîh-i**, s.211.

¹⁴³ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.4.

¹⁴⁴ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.X. s.522; Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.342; Sevim ve Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s.210; Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II**, s.359; Özkuzugüdenli, **Hasan-ı Yezdî'nin Câmî'u't-Tevârîh-i**, s.211.

¹⁴⁵ Mîrhând, **Sireti'l Enbiyâ**, s.183.

¹⁴⁶ Reşîdüddîn **Câmiu't-Tevârîh**, s.117; İmâdeddîn el-İsfahânî el-Bundârî, **Zubdat al Nusra ve Nuhat al Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)**, (çev: Kıvameddin Burslan), Maarif Matbaası, İstanbul 1943, s.239; Hüseyinî, **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, s.64; Özkuzugüdenli, **Hasan-ı Yezdî'nin Câmî'u't-Tevârîh-i**, s.211; Özaydın, **Arslan Han**, s.401; Umanç, **Atsız**, s.14.

¹⁴⁷ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XI, s.82; Abdullah Bayındır, “Sultan Sencer Dönemi (1119-1157) Selçuklularda Taht Mücadeleleri”, **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c.XVI, S.1, (2017), s.121; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Tür-İslâm Medeniyeti**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005, ss.237-239.

¹⁴⁸ Merçil, **Müslüman Türk**, ss.75-76.

taht mücadelesi başlamış ve Mesud, Halife Müsterşid'e hutbenin kendi adına okunması için başvuruda bulunmuş, fakat Halife hutbenin okunması için karar verme yetkisinin Sultan Sencer'e ait olduğunu bildirmiştir. Sultan Sencer, Irak Selçuklu Devleti'ndeki bu karışık duruma son vermek için tekrar batıya bir sefer yapmak zorunda kalmıştır.¹⁴⁹

Sultan Sencer, Irak Selçukluları kolunu yönetmesi için Tuğrul'u önerince Mesud, Halife Müsterşid ile Emir Selçukşah'a ittifak teklifinde bulunmuştur. Anlaşmaya göre; Mesud Sultan, Selçukşah da veliahtı olacak, Halife de Irak'ı vekili vasıtasıyla idare edecektir.¹⁵⁰ Anlaşma şartları taraflar tarafından kabul görmüş ve müttefik güçleri Bağdat'tan hareketle Sultan Sencer'e karşı yürümüşlerdir. Sultan Sencer ise Irak tahtına yeğeni Tuğrul'u çıkarmaya karar vermiş ve Hemedan'a gelmiştir. Neticede iki taraf 25 Mayıs 1132'de Dînever yakınlarında karşılaşmıştır.¹⁵¹

Sultan Sencer'in ordusunun sağ kanadında Melik Tuğrul ve Emir Kumac, sol kanadında Hârezmşah Atsız ve diğer kumandanlar görevlendirilmiştir. Hârezmşah Atsız ise Sultan ordusunun sol kanadının kumandanı tayin edilmiştir.¹⁵² Müttefikler ordusuna ise Karaca es-Sâkî komuta etmektedir.¹⁵³ Melik Mesud, sağına Karaca es-Sâkî ve Emir Kızıl'ı Yarankuş Bâzdâr ile Yûsuf Çavuş'u almıştır. Fakat Sultan Sencer'in ordusu sayıca kalabalıktır¹⁵⁴ ve bunu anlayan Karaca es-Sâkî, merkez cepheye saldırarak bu savaşın kaderini değiştirmeye çalışmıştır. Tam bu sırada Melik Tuğrul ile Hârezmşah Atsız, Karaca es-Sâkî'yi arkadan çevirerek onu esir almışlardır.¹⁵⁵ Melik Mesud kaçmayı tercih ederken, esir düşen Karaca es-Sâkî, Sultan tarafından öldürülmüştür. Sencer, Tuğrul'u Irak Selçukluları tahtına oturtmuş, onun

¹⁴⁹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Tür-İslâm*, s.238.

¹⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.X, s.534; Reşidüddîn, *Câmiu't-Tevârîh*, s.132; Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, s.257; Merçil, *Müslüman Türk*, s.77; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.213; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları, I*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2014 s.242.

¹⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.X, s.533; Reşidüddîn, *Câmiu't-Tevârîh*, s.132; Bundârî, *Zubdat al Nusra*, s.149; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s.51; Merçil, *Müslüman Türk*, s.76; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.212; Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular I: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İsam Yayınları, İstanbul 2013, s.243; Umanç, *Atsız*, s.15.

¹⁵² Bünyatov, *Enuştekinler*, s.4.

¹⁵³ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, s.75.

¹⁵⁴ İbnü'l-Esîr, Sencer'in ordusunun oldukça kalabalık olduğunu ve ordusunun önünde de fillerin yer aldığını kaydetmiştir. İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.X, s.534.

¹⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.X, s.534; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.213.

adına hutbe okutmuş ve ardından Horasan'a dönmüştür.¹⁵⁶

1.1.1.3. Sultan Sencer'in Gazne Seferi'nde Hârezmşah Atsız'ın Rolü (1135)

Behram Şah, Sultan Sencer'in desteğini alarak 1118 yılında Gazne tahtına geçmiştir. O, 1134 tarihine kadar Büyük Selçuklu Devleti'ne sadık kalmış, bu süreçte Selçuklu Devleti'ne karşı hiçbir isyan hareketinde bulunmamıştır. Fakat bu durum, Gazneliler, Selçuklu Devleti'ne her yıl düzenli olarak ödediği 250 bin dinarlık vergiyi ödememesi neticesinde bozulmuştur.¹⁵⁷ Sultan Sencer, Onun hakkında Gazne halkından da şikâyet alması üzerine hiç vakit kaybetmeden Behram Şah'ı halkına karşı zulmetmesinden ve Selçuklu Devleti'ne vergisini ödememesinden dolayı cezalandırmak için yola çıkmıştır. Sencer, mevsimin kış olmasına rağmen Behram Şah üzerine sefer tertiplemiş fakat onunla baş edemeyeceğini anlayan Behram Şah, Hindistan'a kaçmıştır.¹⁵⁸

Gazne Sultanı Behram Şah üzerine 1135 yılında Gazne'ye yapılan seferde Atsız, Sultan'ın yanında yer almıştır. Emir Cândâr, Barankuş-i Kâşan, Altuntaş-i Sultani, Emir Humar, Emir Harva Alîke, Agles, Cavlı, Emir Hâcî Beg, İl-Togân, Atâbeg İl-Etmiş, Emir Kayser ve Hârezmşah Atsız hepsi savaş meydanında ögle namazı vaktine kadar savaştırmıştır.¹⁵⁹ Bu seferler sırasında kendisine kin duyan emirlerin Sultan üzerinde yaptığı kötü etkiyi hisseden Atsız¹⁶⁰, Sultan'dan izin isteyerek geri dönmüştür. Rivâyete göre bu dönüşteki manâyı anlayan Sencer “*O artık bize yar olacağına benzemiyor*” demiş ve buna mukabil gitmesine neden izin verildiği sorulunca “*Onun çok hizmetini gördük, kendisini takip ve ta'ayyib eylemek bizim*

¹⁵⁶ Reşîdüddîn, *Câmiu't-Tevârîh*, s.132; el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, s.258; Özkuzugüdenli, *Hasan-ı Yezdî'nin Câmi'u't-Tevârîh-i*, s.212; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, s.51; Merçil, *Müslüman Türk*, s.77; Öngül, *Selçuklular Tarihi*, s.242.

¹⁵⁷ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, s.48; Mîrhând, *Sîreti'l Enbiyâ*, s.181; Merçil, *Müslüman Türk*, s.48.

¹⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, XI. ss.33-38; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukkiye*, s.65; Cûzcânî, *Tabakât*, s.51; Mîrhând, Behram Şah'ın Sultan Sencer'den özür dilemesi ve ödenmemiş haracı ödemek istemesi üzerine Sultan'ın onu affettiğini ve ülkesine geri döndüğünü kaydetmiştir. Mîrhând, *Sîreti'l Enbiyâ*, s.181.

¹⁵⁹ Özkuzugüdenli, *Hasan-ı Yezdî'nin Câmi'u't-Tevârîh-i*, s.167; Cüveynî ve Reşîdüddîn *Vatvât* bu sefere Atsız'ın da katıldığını teyit etmektedir. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.250; *Vatvât, Nâmehâ*, Hatime, s.155.

¹⁶⁰ Atsız'ın Selçuklu Devleti menfaatine yönelik göstermiş olduğu hizmetler Sultan nezdinde nüfuzunu arttırdığı için Atsız, melik ve emirlerin hasedini çekmeye başlamıştır. Kazvîni, *The Ta'rikh-i Guzida*, s.111.

kerem ve merhametimize yakışmaz"¹⁶¹ diye cevap vermiştir.

1.1.2. Hârezmşah Atsız'ın Büyük Selçuklular ile Mücadele Dönemi (1135-1148)

1.1.2.1. Sultan Sencer'in Hârezm Üzerine Birinci Seferi

Hârezmşah Atsız, 1128-1138 yılları arasında tam on sene kendi hükümdarına, Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'e inanç ve bağlılıkla hizmet etmiştir. Bu süreçte Atsız, gücünü toplamış ve sonunda Sultandan bağımsızlık talebinde bulunmak için her şeyin tamamlandığı kanaatine varmıştır. Bu yüzden Atsız'ın Hârezm'e varması ile isyan bayrağını çekmesi bir olmuştur. Çünkü Gazne seferinde Sultan Sencer'in kendisine karşı soğuk davrandığını hisseden ve bunu Merv sarayındaki rakiplerinin tahrikine bağlayan Atsız'ın metbûuna olan sadakati sarsılmaya başlamıştır. Bu yüzden Atsız, ülkesine döndükten sonra iç ve dış siyasette doğrudan doğruya Büyük Selçuklu Sultanı'na cephe alma yolunu tutmuştur.¹⁶²

Atsız, ülkesine döndükten sonra boş durmamış, Hârezm'de vaziyetini iyice sağlamlaştırdıktan başka Merv'deki Türk göçebelerini kendi tarafına çekmeye çalışmıştır.¹⁶³ Cend şehrine yürüyerek buranın hükümdarını bozguna uğrattıp pek çok ganimet elde etmiştir.¹⁶⁴ Atsız'ın bu bölgeyi almak istemesinin temelinde Cend şehrinin kuzeyindeki bozkırlarda yaşayan gayrimüslim Türklere karşı çok önemli bir sınır şehri olması ve ana ticaret yolunun üzerinde yer alması yatmaktadır. Atsız bu bölgeyi ileride kendisine destek olabilecek askerî bir rezerv olarak da görmektedir. Belki de bu sebeple devletin veliahtları sürekli olarak Cend valiliği görevine getirilmiştir. 1132-33'de Cend ve civarı itaat altına alınmış akabinde kuzeydeki bozkırlarda yaşayan Kıpçaklar yavaş yavaş Hârezm ordusunda yer almaya başlamıştır.¹⁶⁵ "Atsız'ın Türk bozkırlarının insan gücünden askerlik alanında faydalanma fikri, halefleri tarafından da şuurlu bir şekilde devletin siyaseti olarak

¹⁶¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, 251; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.4; Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, s.46; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II*, s.312.

¹⁶² Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.252; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.5; Sümer, *Atsız b. Muhammed*, s.91; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.347; Umanç, *Atsız*, s.20.

¹⁶³ Bünyatov, *Enuştekinler*, s.5; Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, s.47; Umanç, *Atsız*, s.20.

¹⁶⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.254; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.5; Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, s.47; Taneri, *Harezmsahlar*, s.18; Merçil, *Müslüman Türk* s.175; Umanç, *Atsız*, s.20.

¹⁶⁵ Aydın Usta, "Moğol İstilâsı Dönemine Kadar Kıpçak ve Hârezmsahlar", *Türkler*, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.898.

uygulanmıştır. Bunun neticesinde İslâm âleminin her yerinde birinci sınıf asker sayılan Türklerin Kıpçak kolu ile onların en yakın kardeşleri olan Kanlılardan kalabalık sayıda oymaklar, askerî hizmetlere alınmıştır.”¹⁶⁶ Kanlı-Kıpçak birliğinin sağlanması, önemli bir askerî gücü oluşturduğu gibi Kıpçakların Gürcüler gibi civar ülkelerin askerî gücüne katılmasını azaltmış, böylece onlar da daha fazla güçlenememişlerdir. Cend’in fethinin akabinde Atsız, Türkmen yurdu diye bilinen Mangışlak’a sefer düzenlemiş ve bu bölgeyi de fethetmiştir. Atsız’ın bu seferinden sonra Mangışlak Oğuzları bağımsızlıklarını kaybetmiştir.¹⁶⁷

Atsız’ın Cend ve Mangışlak’ı fethetmesi, civardaki göçebelere karşı üstünlük sağlaması ve faaliyetleri hakkında kendisine haber vermemesi Sultan Sencer tarafından isyan olarak değerlendirilmiş ve bu durum Sultan Sencer’i Hârezm seferine itmiştir. İbnü’l-Esîr’e göre kendisine tâbi olan ve İslâm dini uğrunda kâfirler ile cihad eden bu bölgedeki Müslümanların kanlarının dökülmesi, Sultan Sencer’i harekete geçirmiştir.¹⁶⁸

Cüveynî’ye göre Atsız’ın Sultan’a isyan etme sebebi; “Hârezmşah’ı kıskanan ve onu çekemeyenlerin sözlerinin tesiri altında kalan Sultan Sencer’in Gazne seferi sırasında (1135-36) Atsız’a soğuk davranmasıdır.”¹⁶⁹ Nitekim Atsız, tâbiyeti altında bulunduğu Sultan’a karşı gelmiş, Cend ve Mangışlak’ı fethederek ona gücünü göstermeye çalışmıştır. Cüveynî’nin bu fikri kuvvetli bir ihtimalle doğrudur. Çünkü Atsız, Gazne seferinden sonra artık tâbîlik fikrini kafasından silmiş ve Büyük Selçuklu Devleti’nin yerine geçmek için planlarını adım adım uygulamaya başlamıştır.

Neticede savaşa karar veren Sultan Sencer, 1138’de kalabalık bir ordu ile Hârezm üzerine yürümüştür.¹⁷⁰ Birinci Hârezm seferi de denilen bu seferde Hârezmşah kuvvetleri daha başlangıçta dağılmaya başlamıştır. Çünkü Atsız’ın ordusu Selçuklu ordusuna karşı koyabilecek güce sahip değildir ve çoğunluğu gayrimüslim Türklerden oluşmaktadır.¹⁷¹

¹⁶⁶ Faruk Sümer, “Selçuklular Devrinde Türk Beyleri II Hârezmşah Atsız (490-551=1097-1156)”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.44, (1986), s.2; Sümer, *Atsız b. Muhammed*, s.91.

¹⁶⁷ Bünyatov, *Enuştekinler*, s.5; Taşağıl, *Mangışlak*, s.569.

¹⁶⁸ İbnü’l-Esîr, *el Kâmil Fi’t-Tarih*, c.XI. 67; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s.347.

¹⁶⁹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.252; Sümer, *Atsız b. Muhammed*, s.91

¹⁷⁰ Vatvât, *Nâmehâ*, Hatime, s.155; İbnü’l-Esîr, *el Kâmil Fi’t-Tarih*, c.XI, s.67; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.5; Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, s.48, Köprülü, *Hârezmşah*, s.267. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II*, s.316.

¹⁷¹ Muhtemelen gayrimüslim Türk askerlerinin arasında Kıpçaklar’da bulunmaktadır. Usta, *Moğol*

Hezâresb Kalesi önünde yapılan bu savaşta Atsız fazla dayanamayarak yenilmiş ve savaş meydanını terk etmiştir.¹⁷² Atsız'ın oğlu Atlığ ve binlerce asker esir alınmış ve 10 bin kişi öldürülmüştür. Atlığ savaş meydanında iki parçaya ayrılmış ve başı Mâverâünnehir'e gönderilmiş, askerler ise affedilmiştir.¹⁷³ Atsız'ın münşîsi olan Reşîdüddin Vatvât'ın, "*Melik Atsız ülke tahtına oturunca Selçuklu Devleti ve hanedanı son buldu*"¹⁷⁴ ifadesini kullanmasının ilk etapta doğru bir tespit olmadığı görülmektedir. Bütün Hârezm'i tekrar emrine alan Sencer, bu bölgeyi yeğeni Melik Süleyman Şah'a devredip¹⁷⁵ Şubat 1139'da Merv'e geri dönmüştür.¹⁷⁶

Atsız'ı mağlup eden Sultan Sencer zamanın geleneğine göre, Selçuk Devleti'nin meliklerine zafer tebligatı (Fetihnâmler) göndermiştir. Ayaklanan asî Hârezmşahi'na karşı cezalandırıcı girişiminin nedenlerini anlatmış ve Atsız'a karşı yaptığı suçlamaların arasında özellikle: "*Atsız'ın Sultandan izin almadan İslâm topraklarının sadık savunucuları ve kâfirlerle savaşan Cend ve Mangışlak'ın Müslüman nüfusunun kanını akıttığının*"¹⁷⁷ altını çizmiştir. Ayrıca Sencer, fetihnamesinde Atsız'ın suçlarını sıralamıştır: "*Atsız'ın yüksek düzeyde bir kişiyi önce hapse attığı, sonra idam ederek bütün mülküne el koyduğu, kendisinin bütün yüksek düzeydeki temsilcilerini tutukladığı ve onların da malını müsadere ettiği, Horasan'a giden yolcuların geçtiği yolları kapattığı, Ceyhun Nehri üzerinden geçenlerden alınan vergileri Sultan hazinesine taksitle gönderdiği, burada bulunan Hârezm görevlilerinin Müslümanların mallarını yağmaladığı ve Müslüman vatandaşların haremlerine tecavüz edildiği vs. anlatılmıştır.*"¹⁷⁸

1.1.2.2. Atsız'ın Hârezm'e Dönüşü ve Buhara'ya Hâkim Olması

Atsız, Sultan Sencer, Merv'e döner dönmez kaybettiği makamını Süleyman Şah'ın elinden almak için Hârezm'e gelmiştir.¹⁷⁹ Süleyman Şah'ı bozguna uğratmış

İstilâsı Dönemine Kadar Kıpçak, s.899.

¹⁷² İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XI. s.67; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.5; Sümer, **Atsız b. Muhammed**, s.91.

¹⁷³ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XI. s.67; Bünyatov, **Enuştekinler**, ss.5-6; Sümer, **Atsız b. Muhammed**, s.91.

¹⁷⁴ Vatvât, **Nâme'hâ**, Hatime, s.155; Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.252.

¹⁷⁵ Kazvîni, **The Ta'rih-i Guzida**, s.111.

¹⁷⁶ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XI. 67; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.6.

¹⁷⁷ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.6.

¹⁷⁸ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.6.

¹⁷⁹ Kazvîni, **The Ta'rih-i Guzida**, s.111.

ve onu, Sultan Sencer'in yanına geri dönmek zorunda bırakmıştır.¹⁸⁰ Sencer ile Atsız'ın arası yeniden bozulmuş ikili yeniden ihtilafa düşmüştür. Hârezm'e yeniden hâkim olan Atsız, 1140 yılında Buhara'ya hücum etmiş ve şehrin valisi Zengî b. Ali'yi idam ettirmiştir.¹⁸¹ Bir yandan da Sencer'in kendisini cezalandıracağından emin olduğu için durumu kendi lehine çevirmek için ani bir kararla, Mâverâünnehir'i tehdit eden Karahitaylar'a karşı sefer hazırlığı yapan Sultan Sencer'e itaatini bildirmiştir.¹⁸² Hârezmşah Atsız'ın Mayıs 1141'de Sultan Sencer'e itaatini bildirmek için gönderdiği mektubun içeriği şöyledir:¹⁸³

“Konuşanların arasında en dürüst olan Allah şöyle diyor: “Anlaşmalara sadık kalın çünkü bu sizlere sorulacaktır” ve “Allah’la anlaşmanıza sadık olun, vaatlerinizi bozmayın çünkü anlaşmanızı yaparken Allah’ı şahit gösteriyorsunuz”, Ben Muhammed’in oğlu Atsız; Allah’a dua ediyor, onun merhametini diliyorum. Allah önünde vaatlerime sadık kalacağımı ve İslâm’ın Sultanı’na hizmet edeceğimi söylüyorum. Allah doğru yolda yürüyen insanları ödüllendiriyor. Ben Hârezmşah Muhammed’in oğlu Atsız, Büyük ve Tek Allah’a ve onun Resulu Muhammed Aleyhisselâmâ söz veriyor, yaşadığım sürece dünya âlem hâkimi Sencer İbni Melikşâh’a tabi olacak, onun buyurduklarını aynen gerçekleştireceğim. Hiçbir zaman ona karşı koymayacak, onun Türk ve Tacik, düşman kadın veya erkek, kâfir veya Müslüman, devletine ziyan vermek isteyenlere dost olamayacağım. Onları himaye etmeyecek, yani, onun devletine karşı çıkmayacağım. Ben onun dostlarının dostu, düşmanlarının düşmanı olacağım. Onun rakiplerinden birisi devlet aleyhine bir şeyler

¹⁸⁰ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.251. İbnü'l-Esîr'e göre Hârezm halkı Sencer'in askerlerinden hoşlanmamış ve Hârezmşah'ın geri dönmesi için ona yardım etmişlerdir. İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XI, s.67; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.6; Sümer, **Atsız b. Muhammed**, s.92.

¹⁸¹ Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-En-Narşahî, **Târîh-i Buhârâ**, (Arapçadan çev. Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî) (Farsçadan çev. Erkan Göksu), TTK Yayınları, Ankara 2013, s.39. Bünyatov, **Enuştekinler**, s.7.

¹⁸² Bünyatov, **Enuştekinler**, s.6; Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II**, s.321; Öngül, **Selçuklular Tarihi**, s.247; Ömerî, Atsız oğlu Atlığ'ın Sultan Sencer tarafından öldürülmesini hazmedememiş ve Karahitay Hanı'na mektup yazıp onları Mâverâünnehr'i ele geçirme noktasında teşvik ettiğini kaydetmiştir. (Ömerî, **Mesâlikü'l-ebşâr**, s.268.) Fakat daha sonra ifade edileceği üzere, Hârezmşâh topraklarının da Karahitay taarruzuna maruz kalması, ahalisinin bir kısmının öldürülmesi, Atsız'ın sunmuş olduğu hediyelerden başka, yılda 30 bin altın dinar vergi ödemeyi taahhüt etmek zorunda kalması gibi neticeler bir arada değerlendirildiğinde bu rivayetlerin asılsız olduğu anlaşılmaktadır. Kafesoğlu, **Harezmsahlara Devleti Tarihi**, s.54.

¹⁸³ Bu ahidnamenin aslına sadık kalabilmek için yazım hataları, isim vb. konularda herhangi bir düzeltme yapmadan olduğu gibi nakletmeyi uygun gördük. Ahidname için bk. Bünyatov, **Enuştekinler**, ss.7-8.

yazdığında, iftira attığında veya gizli komplo hazırlığı yaptığında bununla ilgili Yüksek Oteriteyi hemen haberdar edeceğim. Bütün imkânlarımla, ruhum ve kalbimle devlete karşı kötülük yapmak isteyenlerin yenilgisini sağlamaya ve bu yönde gerekli hizmeti yapmaya çalışacağım. Ben hile ve oyunlara aldanmayacak, hiç kuşku duymayacağım. Dünya-âlemin ve insanların yaratıcısı Büyük Allah'a inanç ve boyun eğmeden sonra, kutlu Padişahın emirlerine uymak benim borcumdur. Ben bu mektupta yazdığım her şeye sadık kalacağım. Bu mektupta yazılanlara sadık kalacağıma büyük ve kudretli, merhametli ve bağışlayıcı, eşi bulunmayan her şeyi bilen ve her şeyi başaran, ebedi Allah'ın adına yemin ediyorum, Allah'ın adına yemin ediyorum, Allah'ın adına yemin ediyorum, Allah'ın adına yemin ediyorum!

Ben Sultan'a karşı koymayacağıma yedi gök ve yerin yaratıcısı Allah'ın huzurunda yemin ediyorum. Burada yazılanların aksine bir şeyler yaptığım takdirde, Allah beni cezalandırsın ve bana desteğini kessin. Sultan'a karşı geldiğim halde cezam on defa yaya olarak Mekke'ye hacca sefer, on sene oruçlu kalmak, bütün mal varlığımın Mekke ve Medine'deki fakirlere dağıtılması olsun. Vaatlerimden birini bile bozduğum an Allah beni cezalandırsın." ¹⁸⁴

Hârezmşah Atsız'ın mektubunda Sultan Sencer'e sadık kalacağına dair defaatle yemin etmesi, onun güvenilirliğinin azaldığını göstermektedir. Zira tam aksine sadık kalmamış adı geçen Selçuklu Sultanı'nın düştüğü her anda yeniden ona isyan etmiştir. İsyânlarında başarılı olamadığı zaman Sultan Sencer'in bağışlayıcı bir karaktere sahip olduğunu bildiği için onun affına sığınmış ve Sultan'da her daim onu affetmiştir. Bu durumu adı geçen Selçuklu Sultanı açısından değerlendirdiğimizde ise, onun affedici olması halkın nezdindeki itibarını arttırmış ve Sultan, affettiği kişiyi mahcubiyet duygusundan dolayı kendisine mahkûm kılmıştır.

1.1.2.3. Katvan Muharebesi Sonrasında Atsız'ın Selçuklu Beldelerini İşgali

Büyük Selçuklular ile Hârezmşah arasındaki diplomatik ilişkilerdeki ikinci dönüm noktası 1141'de Sultan Sencer'in Semerkand'da Karahıtaylar üzerine yaptığı

¹⁸⁴ Bünyatov, **Enüstekinler**, ss.7-8.

sefer¹⁸⁵ neticesinde Mâverâünnehir'in Karahıtay kontrolü altına girmesidir.¹⁸⁶ Sultan Sencer'in mağlup olması üzerine ordunun zayıflığından faydalanan Atsız, Selçuklular'a ait bölgeleri ele geçirmek için Horasan'ı istilâ etmeye başlamıştır.¹⁸⁷ Onun ilk işgal etmeye başladığı yer Serahs olmuştur.¹⁸⁸ Atsız şehirde herhangi bir direniş ile karşılaşmamış, hatta şehrin önemli din adamlarından İmâm Ebû Muhammed el-Ziyâdî, ziyaretine bile gelmiştir.¹⁸⁹ Serahs halkının Atsız'ın işgaline karşı direnmemesinin sebebi kaynaklarda zikredilmemektedir. Halk direnmeden hâkimiyeti kabul ettiği için Atsız burada sert tedbirler uygulamamıştır.

Atsız, Serahs'tan sonra payitaht Merv şehrine doğru hareket etmiştir. Burada da ahali, İmam Ahmedü'l-Baherzî'yi Atsız'a göndererek Merv halkına dokunulmamasını istemiştir. Halkın bu isteğini kabul eden Atsız, şehir dışında karargâh kurmuş ve şehre göndereceği adamlarına asla muhalefet edilmemesi şartıyla halka eman vermeyi kabul etmiştir.¹⁹⁰ Atsız, şehrin ileri gelenlerini karargâhına davet etmiş fakat halk bu isteği onaylamadığı gibi şehrin kapılarını kapatmış ve Hârezmşah'ın adamlarını öldürmüş, bir kısmını da şehrin dışına sürerek, kapılarını kapatıp şehri teslim etmemek için hazırlığa başlamıştır. Bunun üzerine Atsız, ordusunu hazırlamış ve Merv'e girip şehrin ileri gelenlerini öldürmüştür (19 Ekim 1141).¹⁹¹ Kendine karşı muhalefeti organize eden Şerif Ali b. İshaki'l-Musevî, Şâfiî fakihî

¹⁸⁵ Müeyyidü'd-devle Müntecebeddin Bedî' **Atabeg el-Cüveynî, Atebetü'l-ketebe, Mecmûa-i Mürâselât-i Dîvân-ı Sultan Sencer**, (çev: Muhammed Kazvîni-Abbas İkbâl), Tahran 1329 hş, s.39-40.

¹⁸⁶ İbnü'l-Esîr ve Ahmed b. Mahmud eserlerinde Katvan muharebesinin müsebbibi olarak Atsız'ı göstermektedir. Onların duyularına göre Atsız Sencer'in daha önceden iki oğlunu öldürmesini kabullenememiş Karahıtaylar'a haber gönderip o bölgeyi ele geçirmeleri için onları tahrik ve süratle hareket etmeye teşvik etmiştir. Onlarla akrabalık kurarak onları üç yüz bin süvari ile Sultan Sencer'in üzerine yollamıştır. İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XI, s.80; Ahmed b. Mahmud, **Selçuk-Nâme**, s.50; Hüseyinî, **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, s.50.

¹⁸⁷ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XI, s.85; Hüseyinî, **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, s.67; Ömerî, **Mesâlikü'l-ıbsâr**, s.268.

¹⁸⁸ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XI, s.85; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.11; Kafesoğlu, **Harezşahlar Devleti Tarihi**, s.54; Erdoğan Merçil, **Büyük Selçuklu Devleti**, Bilge Kültür Sanat Evi Yayınları, İstanbul 2014, s.120.

¹⁸⁹ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XI, s.85; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.11; Kafesoğlu, **Harezşahlar Devleti Tarihi**, s.55; Umanç, **Atsız**, s.30.

¹⁹⁰ Kafesoğlu, **Harezşahlar Devleti Tarihi**, s.55.

¹⁹¹ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XI, s.85; Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.25; Reşîdüddîn, **Câmiu't-Tevârîh**, s.119; Hüseyinî, **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, s.67; Ahmed b. Mahmud, **Selçuk-Nâme**, s.52; Kafesoğlu, **Harezşahlar Devleti Tarihi**, s.55; Taneri, **Harezşahlar**, s.19; Merçil, **Büyük Selçuklu Devleti**, s.120; Bundârî'ye göre Atsız, Merv'de Sencer'in tahtına oturup kendi adına tuğra çektirmiştir. Bundârî, **Zubdat al Nusra**, s.251.

İbrahimü'l-Mervezî, âlim Ali b. Muhammed b. Arslan gibi kimseler katledilenler arasında yer almıştır. Birçok kişiyi katleden Atsız, Ebû'l Fazlî'l Kirmânî, Ebû Mansûri'l-Abdâdî'l-Mervezî, feylesof Bahâü'ddin Ebû Muhammedi'l-Hirakî'yi de Gürgeç'in manevî ilimler yönünden itibarını arttırmak maksadı ile beraberinde götürmüştür.¹⁹² Bu bilim adamlarını Hârezm'e götürmekle Atsız, kendi devletinin başkentini bilim ve sanat merkezine çevirmek istemiştir. Merv'in yağmalanması sırasında saray kütüphanesindeki kitaplar kaybolmuştur. Hâkim Hasan Kattan-ı Mervezî, Merv'in yağmalanması sırasında saray kütüphanesindeki kitapların kaybolmasından da Reşîdüddin Vatvât'ı sorumlu tutmuştur.¹⁹³

Bu aşamada Sultan Sencer, Hârezmşah Atsız ile savaşa girmekten çekinmiştir. Çünkü Karahıtay orduları hala Mâverâünnehir ve civarında karışıklıklara sebep olmaktadır. Karahıtay lideri Gürhan, Mâverâünnehir'de hâkimiyet kurduktan sonra Erbüz komutasındaki bir Karahıtay ordusunu Hârezm'e göndemiş ve Karahıtaylılar bu bölgeyi yağmalayıp birçok insanı katletmişlerdir.¹⁹⁴ Bu sebeple Atsız, Horasan seferini yarıda bırakarak Hârezm'e geri dönmüştür. Karahıtay nüfuzunun Mâverâünnehir'de kendini kuvvetle hissettirmesinden sonra Atsız, Karahıtaylar'a her yıl 30 bin dinar altın vermeyi kabul etmiştir.¹⁹⁵

Karahıtaylar ile anlaşmayı yaptıktan sonra Atsız, Horasan'a dönerek istilâsını sürdürmüştür. 1142 Mayıs'da, Atsız Nişabur'a yaklaştığı zaman bu bölgenin ileri gelenleri Merv'de yapılanların burada tekrar edilmemesini rica etmişlerdir.¹⁹⁶ Ricayı

¹⁹² İbnü'l-Esir, **el Kâmil Fi't-Tarih**, XI, s.85; Reşîdüddin **Câmiu't-Tevârih**, s.119; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.11; Kafesoğlu, **Hârezmşah Devleti Tarihi**, s.55; Sevim ve Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s.219; Öngül, **Selçuklular Tarihi**, s.249.

¹⁹³ Reşîdüddin Vatvât, Hârezm'de yaşayan ünlü dil bilimci Zemahşeri'nin derslerine katılarak kısa sürede Arap ve Fars dili ile edebiyatında kendi zamanının önde gelen münşilerinden biri olarak şöhrete kavuşmuştur. Hârezmşah Sultan'larından Atsız ve İl-Arslan dönemlerinde "Dîvân-ı İnşâ kâtipliği yapmış ve 1177 senesinde vefat etmiştir. (Derya Örs, "Reşîdüddin Vatvât", **DİA**, C.XLII, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s.573.) Ayrıca Reşîdüddin Vatvât, kitapların çalınmasından sorumlu tutulduğu ve dedikoduların artmasından rahatsız olduğu için kendini aklamak adına bir mektup yazmıştır. Mektubunda Allah'ın kıyamet gününde suçluları ve yalancıları cezalandıracağını bildirerek dedikoduların yalan olduğunu vurgulamaya çalışmıştır. Bkz: Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, ss.251-252; Umanç, **Atsız**, s.32.

¹⁹⁴ Osman G. Özgüdenli, Sultan Sencer ve Kara-Hıtaylar, Katavân Savaşı, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994, ss.78-79; Umanç, **Atsız**, s.33.

¹⁹⁵ Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.349; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.13; Taneri, **Hârezmşahlar**, s.20.

¹⁹⁶ Ahmed b. Mahmud, **Selçuk-Nâme**, s.52. Nişabur Fetihnemesi için bkz: Bünyatov, **Enuştekinler**, ss.11-12.

kabul eden Atsız, Merv halkının kendisini hiçe saymasından dolayı zulüm gördüklerini bildirmiş ve aynısını Nişâbur halkının da yapmaması için telkinlerde bulunmuştur ve katliam yapmadan Nişâbur' a doğru ilerlemiş sonra da burada kendi adına hutbe okutmuştur.¹⁹⁷ Atsız, muhtemelen Katvan mağlupiyetinden sonra (1141) Abbâsî Halifesi Müktefî-Liemrillâh'a gönderilen bir mektupta: “*Halife'ye duyduğu saygıyı vurgulayarak Halife'den bağımsızlığını meşrulaştırmasını rica etmiştir.*”¹⁹⁸

Halife, Atsız'a değerli elbiseler ve hediyeler ile birlikte bağımsızlığını meşrulaştıran fermanı göndermiştir. Ayrıca aynı yıl Halife Müktefî-Liemrillâh'tan aldığı “Sultan” unvanı ile hâkimiyetini meşrulaştıran Atsız, Sultan Sencer'in tahtına oturup tuğra çekirmiş ve kendi adına sikke bastırmıştır. Ayrıca Sultan Sencer'in adamlarına ait malların araştırılıp tespit edilmesini istemiş bir müddet sonra da bu mallara el koymuştur.¹⁹⁹ Sultan Sencer'in adını hutbeden kaldırıp Hârezmşah adına hutbe okunmaya başlayınca halk bağırıp isyan çıkarmaya başlamıştır.²⁰⁰ Yeniden kötülüklerin ve karışıklıkların başlamaması için Atsız adına okutulan hutbe beş hafta kadar sürmüş ve 1142 Temmuz sonundan itibaren Sultan Sencer'in hutbesi iade edilmiştir.²⁰¹

Nişâbur'da bulunduğu sıralarda Atsız, kardeşi Yınal-Tegin emrinde gönderdiği kuvvetlerle Beyhak, Feryûmez ve havalisi ile diğer bazı şehirleri yağmalatmıştır.²⁰² Atsız özellikle Beyhak'a bağlı yerlere asker sevk etmiştir. Askerler beş gün boyunca halk ile savaşmış, daha sonra vazgeçip ülkeyi yağmalamak üzere oradan ayrılmışlardır. Sultan Sencer ise bütün bu olaylar olurken kayıtsız kalmıştır.

¹⁹⁷ Hârezmşah Atsız, Nişâbur halkının herhangi bir mukavemet göstermeden kendi hâkimiyetini kabul etmelerini sağlamak için halka hitaben bir vesika yazmıştır. Bu vesika da Sencer'in Horasan'daki hâkimiyetinin bittiğini bu yüzden de hutbe sikke ve Tırâzda adının zikredilmesini istemiştir. Bkz: Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II**, ss.138-141; Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.350. Tırâz: Sırma işlemeli kenarları şerit halinde yazılarla süslenmiş hükümdara mahsus bir elbisedir. Gürbüz, **Hârezmşahlar'da Devlet Teşkilâtı**, s.61.

¹⁹⁸ Heribert Horst, “Reşîdeddîn Vatvât'ın Koleksiyonunda Hârezmşahlardan Halifelîğe Yazılan Arapça Mektuplar”, (çev: Ergin Ayan), **ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, c.III, S.6, (2012), s.335; Bünyatov, **Enuştekinler** ss.333-335; Bünyatov, **Enuştekinler**, ss.8-9.

¹⁹⁹ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XI, s.85; Hüseyinî, **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyeye**, s.67; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.13; Sümer, **Atsız b. Muhammed**, s.92; Kafesoğlu, **Hârezmşahlar Devleti Tarihi**, s.56. Umanç, **Atsız**, s.36.

²⁰⁰ Ahmed b. Mahmud, **Selçuk-Nâme**, s.53; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.13; Merçil, **Büyük Selçuklu Devleti**, s.120.

²⁰¹ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XI, s.85; Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.350; Merçil, **Büyük Selçuklu Devleti**, s.121.

²⁰² Bünyatov, **Enuştekinler**, s.13; Kafesoğlu, **Hârezmşahlar Devleti Tarihi**, s.56.

Çünkü İbnü'l-Esîr'e göre; Sultan Sencer, Mâverâünnehir'de bulunan Karahıtaylar'dan ve onların Hârezm ve Horasan'daki diğer şehirlerine yakın olmalarından korkarak Hârezmşah Atsız ile savaşa girmekten çekinmiştir.²⁰³ Olayların gelişimi ve gidişatına baktığımızda İbnü'l-Esîr'in bu değerlendirmesine katılmamak elde değildir. Öyle anlaşılıyor ki, Büyük Selçuklu Devleti'nin son Sultanı Sencer, Karahıtay tehlikesinin tam olarak sona ermediğini düşündüğü için ilk etapta Atsız'ı karşına almaktan kaçınmıştır.

Mehmet Altay Köymen ise olaya oldukça farklı bir açıdan yaklaşmış ve Sultan Sencer'in Katvan Savaşı'ndan sonra neden Karahıtaylar'a karşı bir daha sefer yapmadığını ve neden Hârezmşahlar'a karşı taarruza uğramadıkça, yani mecbur kalmadıkça savaş tertip etmediğini irdelemiştir. Ona göre; "Sencer'i yenen yalnız Karahıtaylar değil, bunlarla birlikte Hârezmşah ve Oğuzların teşkil ettiği bir birliktir. Bu mağlupiyetten sonra Karahıtay hakani memleketine, Hârezmşah da Hârezm'e dönmüştür. Oğuzlar ise Semerkand ile Ceyhun nehri arasındaki sahaya emin bir şekilde inmiştir. Fakat Sencer kendisine yapılanı unutmamış Hârezmşah'la uzlaşmış ama meseleyi askıya almıştır. Bu arada da Oğuzlara karşı Kumac'ın kumandasında bir ordu göndermiştir."²⁰⁴ Bu bilgilere göre Sultan Sencer'in Atsız'a neden bu kadar müsamahalı davrandığı sorusunun cevabı onun olaylar silsilesi neticesinde Karahıtay Hârezmşah ve Oğuzların kendisine karşı bir blok kurmuş olabilecekleri ihtimalini düşündüğünü göstermektedir.

Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, bu tarihlerde Atsız tümüyle Sencer'in tâbiyetinden çıkmıştır. Hârezmşah'ın saray şairi ve İnşâ Dîvânı reisi Reşîdüddin Vatvât bu süreçte:

*"Atsız İmparatorluk tahtına çıktı
Sencer ve soyunun mutluluğu bitti"*²⁰⁵

Kasidesini bestelemesi de bu durumun doğruluğunu ispat etmektedir.

1.1.2.4. Sultan Sencer'in Hârezm Üzerine İkinci Seferi (1143)

Atsız'ın Selçuklu beldelerini işgalinin ardından Nişâbur halkına gönderdiği

²⁰³ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XI, s.85; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.13.

²⁰⁴ Vatvât, *Nâmehâ*, III. bölüm, s.138, s.152; Mehmet Altay Köymen, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oguz İsyamı (1153)", *AÜDTCF*, c.V, S.2, (1947), s.164.

²⁰⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.252; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.13.

fetihanemede Sultan Sencer yokmuş gibi davranması²⁰⁶ kendi adına hutbe okutması, Sencer'e kendisini toparlayıp Hârezm'e yürümesi için yeni sebepler doğurmuştur. Sencer, Atsız'dan intkamını almak ve onu ortadan kaldırmak için harekete geçmiştir. Atsız'ın Hârezm'e dönmesinden sonra Sencer, Horasan'a yeniden hâkim olmuştur.²⁰⁷ 1143 yılında başlayan ikinci Hârezm seferinde Sencer, şehrin kapısına kadar inmiş, buraya mancınıkların yerleştirilip savaş bayrağının çekilmesi emrini vermiştir.²⁰⁸

Hârezmşah Atsız ise bu defa Sultan Sencer'in karşısına çıkma cesaretini gösterememiş askerlerini toplayarak şehre kapanmış ve savunma savaşı yapmaya karar vermiştir.²⁰⁹ Savaş başlamış ve surlar mancınıklarla tahrip edilmiştir. Emir Sungur doğu tarafından, Emir Miskalü't-Tâcî batı tarafından şehri aynı zamanda taarruza başlamışlardır. Hârezmşah, uzun uğraşlar neticesinde ikisini de şehirden uzaklaştırmayı başarmıştır.²¹⁰ Fakat Sultan Sencer bir hamlede daha bulunursa bu bölgeyi alacaktır. Hârezm'in düşmek üzere olduğunu Sencer karşısında tutunamayacağını anlayan Atsız, Sultan'a ve emirlerine kıymetli hediyeler yollayarak onlardan af dilemiştir. Sultan ise onu affetmiş, barış yapmış ve Atsız'ın ülkesine geri dönmesine izin vermiştir.²¹¹ Yapılan barış neticesinde Atsız, Horasan'da ele geçirdiği bütün emvali iade edecek ve Sencer'e tekrar tâbi olacaktır.²¹²

Sultan Sencer'in güçlü veya zayıf olduğu durumlara göre farklı strateji geliştiren Atsız, özellikle Sencer'in zayıf anını kollamış ve Büyük Selçuklu Devleti'nin yerine Hârezmşah Devleti'ni ikame etmeye çalışmıştır. Bunu kanıtı ise; Katvan Muharebesi'nde Sencer'in mağlup olmasından sonra Nişâbur'a gelerek kendini Sultan ilan eden Atsız'ın Halife Muktefi-Liemrillâh'a mektup göndererek kendisinin sultanlığını onaylayan bir menşûr istemesidir.²¹³

Hârezmşah Atsız, yenileceğini önceden kestirdiği bir savaşın sonucunu kendi

²⁰⁶ Fetihname'nin tamamı için bkz: Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II**, ss.139-141.

²⁰⁷ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XI, s.92; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti Tarihi**, s.57.

²⁰⁸ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.253; Sultan Sencer II. Hârezm seferi için askerlere 3.000.000 dinar dağıtarak büyük bir ordu oluşturmuştur. Bünyatov, **Enuştekinler**, s.14.)

²⁰⁹ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XI, s.92.

²¹⁰ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XI, s.92; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti Tarihi**, s.57.

²¹¹ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.252; İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XI, s.92; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.14; Merçil, **Büyük Selçuklu Devleti**, s.73; Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s.190.

²¹² İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XI, s.92; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.14; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti Tarihi**, s.57; Merçil, **Büyük Selçuklu Devleti**, s.121.

²¹³ Horst, **Reşîdeddîn Vatvât'ın Koleksiyonu**, ss.8-9.

lehine çevirebilmek için strateji geliştirmiş ve Sencer'den af dilemiştir. Sencer de Atsız'a karşı yumuşak bir politika takip etmiş diğer düşmanları ile de mücadele etmek zorunda olduğu için cepheyi genişletme adına onunla anlaşma yaparak yeniden Atsız'ı tâbiyetine almıştır.

1.1.2.5. Sultan Sencer'in Hârezm Üzerine Üçüncü Seferi (1147)

Kafasına koyduğunu yapan Hârezmşah Atsız, 1145 yılında Cend'i ve Ceyhun nehri vadisindeki diğer toprakları işgal etmek üzere harekete geçmiştir. O, ikinci defa Cend'i kuşatmış ve ciddi bir direnişle karşılaşmadan şehri ele geçirmiştir. Atsız, gayri-müslimler karşısındaki bu başarısını bir fetihnâme (Cend Fetihnâmesi) ile duyurmuştur.²¹⁴

Atsız'ın zihninde Sultan'a tâbi olma fikri hiçbir zaman onay görmemiştir. Sultan Sencer, Atsız'ın eski isyancı tavırlarından vazgeçmediğini gördüğü için onu kontrol altında tutabilmek adına devrin tanınmış şairlerinden Edîb Sabîr'i elçilik görevi ile Hârezm'e göndermiştir.²¹⁵ Atsız, Sultan Sencer'i ortadan kaldırmak için gizlice iki Bâtînî (İsmailî)²¹⁶ fedaiyi Merv'e yollamış ise de başarılı olamamıştır. Bu suikast, Sencer'in sarayında hizmet etmiş ve Hârezm'e elçi olarak görevlendirilmiş olan Edîb Sabîr tarafından ortaya çıkarılmıştır.²¹⁷ Edîb Sabîr, bu iki fedaiyi ayrıntılı bir şekilde tasvir eden bir mektubu, ihtiyar bir kadının ayakkabısı içinde Merv'e ulaştırmayı başarmıştır. Mektubu alan Sencer, burada tarif edilen suikastçilerin derhal araştırılması için adamlarına emir vermiş böylelikle aranan bu suikastçilerin bir meyhanede bulunup öldürülmesi üzerine tehlike bertaraf edilmiştir.²¹⁸ Ancak bu olayda Edîp Sabîr'in parmağı olduğunu öğrenen Atsız, onu Ceyhun nehrine atarak boğdurmak sureti ile cezalandırmıştır.²¹⁹

²¹⁴ Atsız Cend Fetihnâmesinde; asi gurupların sürekli bu bölgeye saldırarak bilim ve adaletin önünü kestiklerini onların davranışlarını cezasız bırakmamak için bu fethi yaptığını iddia etmiştir. Fetihnâme'nin tamamı için bkz: Bünyatov, **Enuştekinler**, ss.15-16.

²¹⁵ Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.350; Kazvînî, **The Ta'rih-i Guzida**, s.111; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.14; Merçil, **Büyük Selçuklu Devleti**, s.121.

²¹⁶ Bâtînî (İsmailî) hakkında geniş bilgi için bkz: Ayşe Atıcı Arayancan, **Dağın Efendisi Hasan Sabbâh ve Alamût**, Yeditepe Yayınları İstanbul 2016; Bernard Lewis, **Alamut Kalesi ve Hasan el-Sabbah**, Nokta Kitap Yayınları, İstanbul 2012; Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 258.

²¹⁷ Vatvât, **Nâmehâ**, Hatime, s.160; Reşidüddîn Vatvât, **Divân**, neşr. Sa'id Nefisi, Tahran 1339hş; Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.350; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.15; Merçil, **Büyük Selçuklu Devleti**, s.121.

²¹⁸ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.253; Kafesoğlu, **Harezmsahlâlar Devleti Tarihi**, s.58; Vatvât, **Nâmehâ**, Hatime, s.160; Merçil, **Büyük Selçuklu Devleti**, s.121.

²¹⁹ Reşidüddîn Vatvât bu olayın 1148 yılında gerçekleştiği yazmıştır. (Vatvât, **Nâmehâ**, Hatime, s.161.)

Sultan Sencer mektupla Hârezmşah'ı uyarmış fakat Atsız ona şu cevabı vermiştir.

*“Eğer Sultan’ın atı yel gibi hızlı ise,
Benimki de sakat değil.
Sen buraya geleceksin, ben oraya gideceğim!
Çünkü Hâkimi için dünya dar değildir!”²²⁰*

Sencer, elçisinin öldürülmesini, yeni bir isyan olarak değerlendirmiş ve 1147 yılında Hârezm’e üçüncü kez saldırmıştır.²²¹ Bu durumu Atsız’ın bu yaptıkları Sultan Sencer nezdindeki itibarını zedeleyen son hamledir. Çünkü Sultan Sencer, kesin çözüm olarak Hezâresb²²² kalesini kuşatıp, artık bu duruma nihaî bir son verme niyetindedir.²²³ Bu kaleyi macınıklarla dövdürmüş ve iki ay süren kuşatmadan sonra cebren kaleyi almıştır. Kuşatma sırasında burada bulunan Sencer’in şairi Evhaüddin Muhammed İbn Ali Enverî savaşıyla ilgili şu şiiri yazmıştır:

*“Ey şah (Sencer)! Dünyanın bütün imparatorlukları senindir!
Şahsın ve mutlu kaderin sonucu dünya-senindir.
Bugün bir hücumla Hezâresb’e hâkim ol
Ve yarın Hârezm ve yüz binlerce at (Hezâresb) senindir!”²²⁴*

Enverî, şiirini yazdığı sayfayı okuna takmış ve bu oku kale duvarının üstünden şehre atmıştır. Kuşatılan Hezâresb kalesinde bulunan Reşîdüddin Vatvât ise cevap olarak yazdığı şiiri aynı yöntemle Sencer’in kampına göndermiştir:

*“Ey Şah! Senin hasmın Kahraman Rüstem de olsa,
Hezâresb’den bir eşek bile alamazsın”²²⁵*

Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.253; Kazvîni, **The Ta’rih-i Guzida**, s.112; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.15; Kafesoğlu, **Harezmsahlr Devleti Tarihi**, s.58; Merçil, **Büyük Selçuklu Devleti**, s.121.

²²⁰ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.15.

²²¹ Vatvât, **Nâmehâ**, Hatime, s.155; Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.253; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.17; Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.350; Sümer, **Atsız b. Muhammed**, s.92; Merçil, **Büyük Selçuklu Devleti**, s.121.

²²² Hezâresb Hârezm’de müstahkem bir kaledir ve etrafı dar bir geçit müstesna su ile çevrili bir adayı andırmaktadır. Farsça’da Hezâresf denir. Ceyhun’un batısındadır. Vatvât, **Nâmehâ**, Hatime, s.155. Ebü’l-Fida, **Ebü’l-Fida Coğrafyası**, (çev: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s.368.

²²³ Ahmed b. Mahmud, **Selçuk-Nâme**, s.53; Hüseyinî, **Ahbârü’l-Devleti’s-Selçukiyye**, s.67; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.17.

²²⁴ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.17.

²²⁵ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.253; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.17. Rüstem: yiğitliği ile meşhur Sasanî hükümdarıdır.

Hezâresb büyük bir mücadele ile alınmış ve Sultan Sencer, Reşîdüddin Vatvât'ın bulununca onun yedi parçaya ayrılmasını emretmiştir.²²⁶ Bu durum karşısında Vatvât, gündüzlerini kırlarda gecelerini bir yakınının yanında geçirmiş ve kaçmakla kurtulamayacağını anlayınca gizliden Sultan Sencer'in önde gelen nedimlerinden Müntecibeddin Bedü'l-Kâtib'e sığınmıştır.²²⁷ Sonrasında Sultan, "İnşâ" Dîvânının idaresini belirlemek amacıyla Müntecibeddin Bedü'l-Kâtib'in de içinde bulunduğu devletin ileri gelenleri ile bir toplantı gerçekleştirmiştir. Toplantı bittikten sonra Sencer, Müntecibeddin ile yalnız kalmış ve Sultan ülke meseleleri hakkında onun fikrini alırken Reşîdüddin Vatvât'dan söz açılmıştır. Müntecibeddin ayağa kalkarak "*Vatvât zayıf ve küçük bir kuş. O yediye bölünmeye dayanamaz. Emredin de ikiye bölünsün*"²²⁸ demiştir. Müntecibeddin'in bu hareketi Sultan'ın hoşuna gitmiş olacak ki, Sultan Sencer gülümseyerek Reşîdüddin Vatvât'ı affettiğini söylemiştir.²²⁹

Sencer, iki aya yakın muhasara ve üst üste taaruzlardan sonra Hezâresb'i zabtetmiş²³⁰ ve oradan Gürgeç'e gitmiştir. Sultan Hârezm kapılarına varınca, Zâhid-i Ahu-pûş adındaki bir zâhit Sultan'ın huzuruna gelerek halk adına şefaatte bulunmuş ve bu sayede Sultan Sencer, şehir halkını bağışlamıştır.²³¹ Sultan Sencer Hârezm kapısına varınca Atsız, Sultan'a bir elçi göndermiş ve ondan özür dilemiş ve Sultan Sencer ise onu affetmiştir.²³² Ancak Sultan'ın onu affetme şartlarından biri, Atsız'ın Ceyhun nehrine gelerek herkesin içinde ona bağlılığını bildirmesi ve onun önünde diz çöküp toprak öpmesiydi. 2 Haziran 1148 tarihinde Atsız, kararlaştırılan yere gelmiştir. Ancak Atsız, Sultan Sencer'in huzurunda yer öpmediği gibi atından da inmeyerek sadece başıyla selamlayıp Sultan Sencer'in müsaadesini bile almaya lüzum görmeden

²²⁶ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.253; Kazvîni, **The Ta'rikh-i Guzida**, s.112.

²²⁷ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.253; Tahsin Yazıcı, "Müntecibüddin Bedî", **DİA**, C.XXXII, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s.25.

²²⁸ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.253; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.17.

²²⁹ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.253; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.17.

²³⁰ Vatvât, **Nâmehâ**, Hatime, s.155; Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.350; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.17; Merçil, **Büyük Selçuklu Devleti**, s.121.

²³¹ Vatvât, **Nâmehâ**, Hatime, s.155; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.17; Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.350; Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.254; Kafesoğlu, **Harezmsahlr Devleti Tarihi**, s.59.

²³² Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.254; Hüseyinî, **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, s.67; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.17; Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.350; Merçil, **Büyük Selçuklu Devleti**, s.121.

orayı terk etmiştir. Bu hüremetsizliğe rağmen Sultan, ahaliye ve Hârezmşah'a vermiş olduğu sözünde durarak savaş yapmamış ve Merv'e dönmüştür.²³³ Bu hadiseden sonra Atsız artık Sultan Sencer'e karşı herhangi bir isyan hareketinde bulunmamıştır. O, ateşkesi pekiştirmek ve Sencer'in öfkelerini hafifletmek amacıyla ona mektup göndermiştir. Mektupta:

“Doğunun ve Batının Sultanı, insanların Büyük Hükümrani, dünyanın hâkiminin ömrü bin yıl sürsün! Dünyayı oluştursun, gökler ve devletler ona hizmet etsin. Onun her bir kulunun arzusu, onun ayakları altındaki toprağı öpmektir. Deniz ve karanın hâkimleri için Kâbe sayılan onun hâkimiyeti ve büyüklüğü Allah ömrünü uzatsın! Öyle bir düzeye ulaştı ki, bunun idraki için kelim ve hayal gücü yetersizdir. Yüce ve her şeyi başaran Allah'ın lütfuna sığınıyor ve kısa zamanda bana, yani fani kulunuza, zatıallerinin bastığı toprağı öpme ve onunla bir sarayda bulunma olasılığının sağlanmasını istiyorum.

Fani kulunuz her öğlen ve gece devamlı dualarıyla ona gösterdiğiniz merhamet için teşekkürünü sunuyor. (Sencer'in) Yüce Meclisinin sunduğu merhamet bir daha vurguluyor ki, teşekkürün mukabili refah ve menfaat, nankörlüğünse, sıkıntı ve iktidar hüsranıdır. İnsanların arasında en merhametli zatıallerin yetkili kişileri onun yüce mühürü basılı talimatlarını getirip sunduklarında fani kulunuz (sanki) kendini ölümden sonra yeniden doğmuş gibi hissetti ve (eski) tutumlarının, anıların ve geleneğimizin çöküşünün izleri kaybolduktan sonra yeniden doğdu, yeniden (bu sefer) ebedi olarak istikrar ve nizamla buluştu.

Beşer hâkiminin –Allah güç versin! Fani kuluna karşı adaletini duyan insanlar, onun merhametini gördüler ve Büyük devletin Allah istikrarını korusun! Yücelmesi, Allah tarafından desteklenmesi için dua ettiler. Fani kulunuz yaşadığı sürece Yüce Meclisinin sadık hizmetkerliği dışında bir şey yapmayacak, üstüne itaat örtüsünün dışında hiçbir şey geçirmeyecektir. Bunu miras gibi çocuk ve torunlarına bırakacak ve bu geleneği yaygınlaştıracaktır.”²³⁴

Sencer'in üç kere isyan bayrağını açan ve hep de mahkûm edilen Hârezmşah'ı

²³³ Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.350; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.18; Kafesoğlu, **Harezmsahlr Devleti Tarihi**, s.59; Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II**, s.350; Umanç, **Atsız**, s.46; Merçil, **Büyük Selçuklu Devleti**, s.121.

²³⁴ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.18.

her defasında affetmesi adı geçen Selçuklu Sultanı'nın affedici karakterinden ve yüce gönüllü oluşu kadar içinde bulunduğu sosyo-politik durumdan kaynaklanmış olmalıdır. Çünkü Sencer, Büyük Selçuklu Devleti'ni yeniden canlandırmaya çalışırken birçok devlet tarafından kıskaç altına alınarak tehdit edilmiştir. Karahıtay Devleti'nin mevcudiyeti, Ceyhun boylarındaki Oğuzların yeni bir tehlike olarak belirmeleri Sultan Sencer'i oldukça meşgul etmiştir.²³⁵ Buna bu sırada, bilhassa Sencer'in Hârezmşahlar'la mücadelesi esnasında kuvvetlenip, muvazene âmili olarak ortaya çıkan Gurlular Devleti'ni de eklersek Sultan Sencer'in taarruz siyaseti yerine neden müdafaa siyasetini takip ettiğini daha iyi anlamış oluruz.²³⁶

Ayrıca Atsız, kuzeyde henüz İslâmiyeti kabul etmemiş Türkler ile savaşmış ve onların kuzeye inmelerini önlemiştir. Bu bakımdan Hârezm, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuzey kapısı ve aynı zamanda Karahıtaylar ve henüz İslâm dinini kabul etmemiş Türklere karşı bir tampon bölge görünümünde olmuş ve Atsız burayı savunmuştur. Bu yüzden Sultan Sencer, Atsız'ın sürekli isyan etmesine rağmen her defasında onu affetmiştir.

1.1.2.6. Hârezmşah Atsız'ın Cend Şehrini Ele Geçirmesi (1152)

Hârezmşah Atsız, Cend bölgesini Karahanlı hükümdarı Arslan Han Mahmud'un oğlu Kemâleddin'e kaptırmıştır.²³⁷ Kemâleddin orada Karahıtaylar'ın valisi olarak bir hükümet kurmuştur. Fakat Atsız, bu sırada Büyük Selçuklu Devleti ile mücadele içerisinde olduğu için Kemâleddin'in Cend şehrini almış olmasına tepki göstermemiştir. 1152 yılında Cend bölgesini yeniden fethetmeyi kafasına koyan Atsız, gizlice strateji geliştirmeye başlamıştır. Atsız Kemâleddin'e Kıpçakların başşehri olan Sığınak bölgesine bir sefer yapacağını kendisinin de bu sefer için yardıma gelmesini istemiştir. Kemâleddin, bu isteği kabul edince Atsız, Cend'e doğru hareket etmiş ama o, Atsız'ın kalabalık bir ordu ile Cend tarafına yaklaştığını görünce korkarak Rûdbar taraflarına kaçmıştır.²³⁸

Kemâleddin'in kaçtığını öğrenen Atsız, onu affedeceğini bildirerek onu yanına getirtmiş fakat sözünde durmayıp Kemâleddin'i hapsedmiş ve ona ölünceye

²³⁵ Kafesoğlu, **Hârezmşahlar Devleti Tarihi**, s.60; Sümer, **Atsız b. Muhammed**, s.92.

²³⁶ Köymen, **Oğuz İsyanı**, ss.164-165.

²³⁷ Vatvât, **Nâmehâ**, Hatime, s.156; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.19; Barthold, **Moğol istilâsına Kadar Türkistan**, s.351.

²³⁸ Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.351; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.19.

kadar hapis hayatı yaşatmıştır. Atsız öncelikle ordusu ile birlikte Cend'den yirmi fersahlık uzaklıkta Şâğdere mevkiinde Seyhun sahiline varmıştır. Ordu savaşa hazırlanmış ve şehrin kapılarına dayanmıştır. Orada asilerin “Han” ünvanını taşıyan reislerinin kaçtığı öğrenilmiş ama diğer reisler itaatlerini arzemiş ve affedilmişlerdir. Böylece Hârezmşah, hiç kan dökmeden Cend’i yeniden hâkimiyeti altına almış ve büyük oğlu İl-Arslan’ı da Cend valisi tayin etmiştir.²³⁹ Ardından Reşîdüddin Vatvât ile Kemâleddin’in eskiden dost olduğunu öğrenen Atsız, Vatvât’ı bir süreliğine hizmetinden uzaklaştırmıştır.²⁴⁰ Sultan Sencer ise bu olayın Selçukluların doğudaki hâkimiyetine gölge düşürmesine rağmen Cend’in işgaline ve Kemâleddin’inin tutuklanmasına ses çıkarmamış ve Hârezmşah’la ilişkisini bozmamıştır.

1.1.3. Hârezmşah Atsız’ın Oğuzlarla İlişkileri (1153-1156)

1153’de Oğuz askerleri, Sultan Sencer’i yenerek esir almışlar ve Sencer 1153-1156 yılları arasında Oğuzların elinde üç yıl esir kalmıştır.²⁴¹ Ancak Atsız Sultan Sencer’in bu durumundan istifade etmeyi düşünmemiş tahminlerin aksine meşrû hükümdarın hâmisi gibi davranmıştır. F. Sümer’e göre Atsız’ın üç yıl süren bu kargaşa devrinde hiçbir arazi kazancına nail olmamasının sebebi, kendisini Oğuzlar ile mücadele edecek güçte bulamamasından kaynaklanmaktadır.²⁴²

Atsız, Sultan Sencer’in hakkını aramak bahanesiyle bütün birliklerini toplayarak Âmûye’ye²⁴³ doğru yürümüş ve kaleyi savaş yapmadan almak istemiştir.²⁴⁴ Âmûye kalesi kumandanını bu mühim mevkiyi teslim etmeye davet etmiştir. Fakat kale komutanı onun bu isteğini red etmiş, Atsız da Sultan Sencer’e bir elçi gönderip ona bağlılığını bildirmiş ve ondan yardım istemiştir. Buna cevap olarak Sencer,

²³⁹ Vatvât, *Nâmehâ*, Hatime, s.169; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.19; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.351.

²⁴⁰ Vatvât ‘ın bu konu ile ilgili yazdığı kasidelere bkz: (Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.254-255.) Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.351; Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, s.61

²⁴¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.255; Mîrhând, *Sîreti’l Enbiyâ*, s.194; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.22; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s.124.

²⁴² Sümer, *II. Hârezmşah Atsız*, s.4; Umanç, *Atsız*, s.59.

²⁴³ Ortaçağ’da Âmûye veya Amu olarak da adlandırılmıştır. Amuderya (Ceyhun) isminin bundan çıkması muhtemeldir. Âmûye (Amû) şehri, bugün yakınından geçen Amûderya üzerindeki önemli bir geçitten dolayı Çehâr-cûy veya Çâr-cûy (dört ırmak) adını taşımakta olup bu adın Timurlular devrinde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Geniş bilgi için bk. Mustafa Budak, “Çârcûy”, *DİA*, C.VIII, TDV Yayınları, İstanbul 1993, ss.224-225.

²⁴⁴ Vatvât, *Nâmehâ*, Hatime, s.157; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.22; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.352.

“Kaleyi onlara bırakmak istemem. Fakat sen önce İlarşan’ı bir orduyla bana yardıma gönder, ben de Âmûye kalesini ve etrafındaki bölgeyi sana bırakayım”²⁴⁵ demiştir.

Sencer’in kurtulması konusunun gündemde olmasına rağmen Atsız, Sultan’ın bu isteğine olumlu yanıt vermemiş ve Âmûye’yi zapt etmeye muvaffak olamayınca Hârezm’e dönmüştür. Atsız, burada yeniden gayrimüslim Türkler olan Kıpçaklara karşı gazaya başlamıştır. Hârezmşah, kardeşi Yınal-Tegin’i ordunun bir kısmı ile Horasan’a göndermiş ve Yınal-Tegin 1153 Aralığından 1154 yılının Eylül ayına kadar Beyhak’ı muhasara etmiş ve burayı bir iki yıl müthiş kıtlık doğuracak derecede tahrip etmiştir.²⁴⁶

Bu sırada Selçuklu tahtına Sultan Sencer’in yeğeni Karahanlılar’dan Mahmud Han çıkarılmıştır.²⁴⁷ O, Atsız’a Oğuzların baskısını hafifletmesi için elçi gönderip ondan yardım istemiştir. Çünkü Oğuzlar; “Sultan Sencer’in esareti sırasında başta Merv (Eylül-Ekim 1153) olmak üzere Tûs (Kasım 1154), Meşhed (30 Kasım 1154), Nişâbur, Meyhene, İsferyin ve Serahs (Ocak-Şubat 1155) gibi Horasan şehirlerini korkunç bir şekilde yağma ve istilâ etmişler, daha sonra da Belh ve Merv bölgesine çekilmişlerdir.”²⁴⁸ Atsız, oğlu İl-Arşan’ı yanına alarak, Mahmud’la ve Selçuklu emirleri ile bu durumu müzakere etmek için Horasan’a doğru hareket etmiş²⁴⁹ ve Nesa’da Mahmud Han’ın elçisi ile görüşmüştür.²⁵⁰ Neticede Hârezmşah, Oğuzlara karşı Sîstan Meliki Tacü’l-dîn Ebu’l-Fazl, Mâzenderan Meliki Ebu’l-Feth Rüstem b. Ali ve Gurlu padişahı Alâü’l-din Hüseyin Cihansûz’a ittifak yapmak için mektup göndermiş ve onlara Horasan’daki durumu açıklayıp onlardan ordularını yardıma göndermelerini rica etmiştir. Sîstan Meliki Tâceddin Ebülfazl’a gönderilen mektupta şunlar yazmaktadır:

“Bu mektup melik Nîmrûz Tâceddîn Ebülfazl Nâsır İbni Halef’e adresleniyor ve o, Büyük Sultan’a yardımcı olmaya çağrılıyor... Bundan önce (biz) Hârezm

²⁴⁵ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.256; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.23; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti Tarihi**, s.67; Taneri, **Harezmsahlar**, s.21.

²⁴⁶ Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.352; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.23; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti Tarihi**, s.67; Taneri, **Harezmsahlar**, s.21.

²⁴⁷ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.256; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.23; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti Tarihi**, s.67; Taneri, **Harezmsahlar**, s.22.

²⁴⁸ Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.352; Merçil, **Büyük Selçuklu Devleti**, s.124.

²⁴⁹ Vatvât, **Nâmehâ**, Hatime, ss.156-157; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.23; Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.352.

²⁵⁰ Taneri, **Harezmsahlar**, s.22.

vilayetinden mektup ve elçilerimizi gönderdik, Horasan üzerine yürüdüğümüzü ve böylece iyiliğe karşı borcumuzu ödediğimizi açıkladık... Sefer ayının sonunda Şehristan'a vardığımızda Soylu Meclisimizin (Tâceddîn) elçileri geldi, dostluk ve saygı dolu mektubu bize sundu... Soylu Meclisimizin mektubunda Horasan'da olup bitenlerle ilgili bilgiler yani, Oğuzların hâkimiyeti ele geçirmeleri, kötülüklerin artması, kan akıtılması, ünlü insanların çektiği ızdıraplar ve daha fazlası yer alıyor. Bunların yok edilmesinin bütün İslâm dünyasının lehine olacağıın altı çiziliyor.

Şu an Doğu ve Batı bölgelerinde soylu meclisten daha büyük bir hükümlan yoktur... Dünya Hâkimi (Sencer) tarafından ona aşılana fark ve merhamet bütün dünya insanları tarafından biliniyor ve destekleniyor... İsyankâr ve düşmanlık odağı bu kavimler (Oğuzlar) (halen) kendi yerlerinde duruyor. Bunlar yok edilemeye kadar dünyadaki işler çözülemeyecek, insanlar rahat edemeyecekler.

Bu dost (Atsız) bu nedenle Horasan'a gelmiş, buna karşı mücadeleye başlamış ve Şehristan'a ulaşmıştır. Yüce Hakan'ın (Mahmud Han) Soylu Meclisinin bununla ilgili sevinci ve (dostuna) gösterdiği toleransı sözlerle anlatamıyoruz. Bize birkaç gün zarfında defalarca elçiler göndermiş, sevgi ve saf tutumunu sergilemiştir. İstikrar yaratmak amacıyla farklı yerlerden büyük devletin samimi müttefikleri ve Yüce Hükümdarımızın hizmetkârları buraya akın ediyor. Ancak her şey Soylu Meclisin gelişi için bekletiliyor. Çünkü bu zor ve önemli iş, Müslümanların rahat olması ancak Soylu Meclisin desteği ve yöntemiyle yapılabilir.

Bu yüce mektuptaki diğer husus ise dostunun (Atsız'ın) savaşa başladığı anda onun da (Mahmud'un) buna katılacağıdır. Şimdi bu dost Horasan'a gelmiş ve işe koyulmuştur. Soylu Meclisimizin harp başlatması imanımız ve umudumuzdur... Onun akılcılığı ve ileri görüşlülüğü sayesinde kargaşa ve istikrarsızlığın temelleri yok edilecek, dünyadaki kötülük ve şiddetin kökleri kesilecektir."²⁵¹

Hârezmşah aynı içerikteki mektubu Mâzenderân meliki Rüstem'e de göndermiştir.²⁵² Atsız mektubunda Horasan'da sarsılan düzeni yeniden ikame etmeyi ve Sencer'i Oğuzların esaretinden kurtarmayı gaye edindiğini vurgulamıştır. Ayrıca Atsız'ın mektuptaki ifadelerinde dikkatimizi en çok çeken şey onun Oğuzların yok

²⁵¹ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.24.

²⁵² Bünyatov, **Enuştekinler**, s.25.

edilmediği sürece dünyanın rahata erişemeyeceğini vurgulamasıdır. Atsız'ın burada yeni bir strateji geliştirdiği oldukça aşikârdır. Çünkü o, sadece Sultan Sencer'in ortadan kaldırılmasıyla müstakil devletini koruyamayacağını anlamış ve hedef değiştirip öncelikle Oğuzlar'ı hâkimiyetine alma hususunda girişimlerde bulunmuştur.²⁵³

Atsız, Sultan Sencer için arzuladığı yardımı gerçekleştiremeden onun Kumac'ın torunu Müeyyed Ay-aba tarafından Oğuzların elinden kurtarıldığı haberi gelmiştir (Ekim-Kasım 1156).²⁵⁴ Bu olay Hârezmşah'ı siyasi taktiğini değiştirmeye sevk etmiştir. Atsız, bu durumun ardından Nesa'ya varmış ve Sencer'e esirlikten kurtulduğu için onu kutladığını ve ona tâbii olduğunu teyit eden bir mektup yollamıştır. Mektupta: emirlerine itaat etmeye hazır olduğunu, yani Tirmiz'e giderek Sultan'ın ordusuna katılmaya, Harzm'e dönmeye veya Horasan'a kalmaya hazır olduğunu arz etmiştir.²⁵⁵ Ayrıca Atsız, Sultan Sencer'in hizmetinde birlikte hareket etmek için Mahmud Han'a, Sîstan hükümdarına, Gurlu melikine mektuplar yazmıştır.²⁵⁶

Atsız, Sencer'i esir etmiş Oğuz beylerinin en büyüğü Tûti Bey'e de bir mektup göndermiş ve mektupta onlara sultandan kendisini bağışlamasını rica etmelerini telkin etmiştir.²⁵⁷ Barthold'a göre, bu mektup, doğu diplomasisinin en iyi örneklerinden birisidir. Çünkü mektupta Sencer'in esaretinden hiç bahsedilmemiş ve şöyle denilmiştir:

“Oğuz birlikleri Horasan'a varıp devlet memurları Merv'i terkedince Sultan da gidebilirdi, çünkü Diyar-ı Rum'un en uzak sınırlarına kadar bütün topraklar onun idi ve hala onundur. Fakat Cihan hükümdarı Oğuz birliklerini kendi tebası saydığından âtîfat-î şâhanesinden ve halkına olan merhametinden dolayı kendilerine teslim oldu ve kendi isteğiyle aralarına girdi. Oğuzlar lütfu takdir edemeyip dergâh-ı mukaddese hürmette kusur ettiklerinden dolayı Sultan kendilerinden ayrılmaya ve onları kendi hallerine bırakmağa mecbur oldu. Şimdi ne niyette oldukları meselesi

²⁵³ Umanç, *Atsız*, s.61.

²⁵⁴ Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, s.125.

²⁵⁵ Barthold, *Moğol istilâsına Kadar Türkistan*, s.353; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.25.

²⁵⁶ Bkz: Müntecebeddin Bedî' *Atebetü'l-ketebe*, ss.101-103; Sonay Ünal, *Sultan Sencer Dönemi Münşeât Mecmuası (Atabetü'l-Ketebe)*, Ankara Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara 2014, ss.161-163.

²⁵⁷ Barthold, *Moğol istilâsına Kadar Türkistan*, s.353.

ortaya çıkmıştır. Her gün bir şehirden başka bir şehre yürümelerine artık imkân yoktur. Çünkü Horasan şehirlerini zaptetmelerine izin verilmesi ancak Sultan'ın onların aralarına girmesine bağlı idi. İsyandan önce kendilerine arazi tahsis edilmiş olan Belh vilayetinde bütün kuvvetlerini toplamak da kendileri için bir ihtiyatsızlık olurdu. Zira şimdi Sultan bizzat idarenin başında bulunurken izni olmadan ülkesinde hiç kimsenin yerleşmeğe hakkı yoktur. Tek çareleri Selçuklu devletine itaat arz etmek ve özür dilemektir.”²⁵⁸

Sultan Sencer'in esaretten kurtulması Oğuzlar için beklenmedik bir sürpriz olmuştur. Onlar komşu Horasan'ın kent ve köylerine karşı saldırılarını durdurmuşlardır. Bunda Atsız'n Oğuz beylerine gönderdikleri uyarı mektuplarının da etkisi vardır.²⁵⁹ Daha sonra Atsız, Sultan Sencer'e üç mektup göndermiştir. Hârezmşâh bu mektuplarında esaretten kurtulduğundan dolayı Sultan'ı kutlamıştır. Sultan Sencer'in azad oluşundan sonra, Hârezmşâh Atsız tarafından Sultan'a gönderilen bu üç mektup aşağıda sırasıyla nakledilmiştir.

1.1.3.1. Hârezmşâh Atsız'ın Sultan Sencer'e Gönderdiği (1. Mektup)

“Âlemlerin sultanı, Şarkın ve Garbın hâkimî, binlerce yıl hâkimiyet sürsün. O, fakirlere yardımcı, yardım isteyenlere kerametlidir. İzzed-i Teâlâ onun koruyucusu ve yardımcısı olsun. O gün mübarek bir gündür ki, Allah hâkimiyeti Selçuklu sülalesine vermiş, Şarkın ve Garbın hükümdarı olmuşlardır. Ve insanların üzerinde hâkimiyet kurmuşlardır. Onun, hâkimiyeti döneminde her an halk refah içinde yaşamıştır. Ve her zaman halk arasında mutluluk ve lezzet olmuştur. Millet rahat ve huzur içinde yaşamıştır. Böyle oldu ki, halk kibirlendi, her zaman böyle refah içinde ve mutlu yaşayacaklarını sandılar. Ve gafil oldular ki, âlemde huzur ve sükûneti sağlayanın Sultan Sencer olduğunu düşünemediler. Allah gafil halka ders vermek için onların Sultanı'nı içlerinden çekti. Ve insanlar anladılar ki, onların huzur ve refah içinde yaşamaları Sultan'ın kerametidir. İnsanlar onun sayesinde mutlu olmuşlar ve Allah böyle yaptı ki insanlar Sultan'ın kadrini bilsinler. Ben (Atsız) Horasan'a geldim ve ordayım. Şimdiki durumda âlemlerin Sultanı azad olmuş ve ben onun hizmetinde çalışmak istiyorum. Horasan'da mı kalmam lazım? Şarkın ve garbın Sultanı'nın her

²⁵⁸ Barthold, **Moğol istilâsına Kadar Türkistan**, s.353; Bünyatov, **Enuştekinler**, ss.25-26.

²⁵⁹ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.25.

emrine hazırım. Ve her an ona hizmet edeceğim.”²⁶⁰

Bu mektup Sultan Sencer’in esaretinin bitmesinin ardından Atsız tarafından yazılmıştır. O, mektubunda halkın Sultan Sencer’in kadrini bilmediği için Allah’ın onları cezalandırdığını vurgulamış ve övgü dolu sözlerle Sultan’ın yüceliğini ortaya koymaya çalışmıştır. Aslında Hârezmşah Atsız’ın Sencer’in esarettten kurtulmasından sonra Büyük Selçuklu Devleti’ne karşı, ölene kadar sadık kaldığını hesaba katarsak mektubundaki ifadelerde samimi olduğunu söyleyebiliriz. Atsız mektubunda da ifade ettiği gibi bu tarihten sonra Sultan’ın emrinde olmuş ve çevre devletlere mektuplar yollayarak onları Sultan’a karşı itaate davet etmiştir.²⁶¹ Bütün bu bilgiler değerlendirildiğinde Atsız’ın son dönemlerinde Sultan Sencer’e sadakatle yeniden bağlanması, Sultan Sencer’in son dönemlerinde büyük bir güç kaybına uğramasının temel sonucudur. Çünkü Atsız, Sultan Sencer’i, yaşadığı güç kaybından dolayı rakip olarak görmek yerine, yardıma muhtaç bir hükümdar olarak görmeye başlamış ve çevredeki devletleri ona itaat etmesi için teşvik etmeye çalışmıştır.

1.1.3.2. Hârezmşah Atsız’ın Sultan Sencer’e Gönderdiği (2. Mektup)

“Âlemlerin hâkimî olan Sultan’ın hayatı ve zaferleri uzun sürsün, binlerce yıl devam etsin ve Allah onu korusun. Âlemlerin sultanı huzur bulduktan sonra halka çok hizmet etmiş ve halk onun devrinde huzur içinde yaşamıştır. Ancak Allah onların Sultanı’nı alarak onlara bir imtihan yapmış ki, halk Sultan’ın kadrini bilsin. Sultan, Allah’ın peygamberinin devamcısı olmuş, eski devirlerde de peygamberler kendi halkına Allah’ın emirlerini söyledikleri zaman halk onlara karşı isyan etmiş ve peygamberler zarar görmüşlerdir. Her zaman kötü insanlar olmuştur ki halkı hâkimlerine karşı kışkırtmıştır. Fakat Allah’ın yardımıyla peygamberler bozguncuları ortadan kaldırmış ve Allah’ın emirlerini halk arasında icra etmişlerdir. Âlemlerin sultanı ki yeryüzünde Allah’ın gölgesidir. Peygamberlerin görevlerini devam ettirir ve halk arasında Allah’ın emirlerini icra eder. Ancak şimdi kötü zamanlar eskide kaldı ve âlemlerin sultanı halkı doğru yola yönlendirmiştir. O, yoldan çıkmış insanları mağlup edecektir. Ben (Atsız) büyük Sultan’ın her emrine (fermanına) tâbiyim ve bana

²⁶⁰ Reşîdüddîn Vatvât, ‘*Arâisü’l-Havâtır ve Nefâisü’n-Nevâdir*, Süleymaniye Ktb, Ayasofya, nr. 4015, vr. 17b-18b; *Nâmehâ*, I. Bölüm, ss.6-7.

²⁶¹ Bkz: Müntecebeddin Bedî’ *Atebetü’l-ketebe*, ss.101-103.

her ne emir verecekse yapmaya hazırım.”²⁶²

Hârezmşah Atsız’ın Sultan Sencer’e gönderdiği ikinci mektubun hemen hemen birinci mektupla aynı içeriğe sahip olduğunu görmekteyiz. Fakat Atsız, ikinci mektubunda Sultan’a karşı övgüleri daha da arttırmıştır. Atsız, Sultan’ın devletin başına yeniden geçmesinin halk için büyük bir şans olduğunu vurgulamış ve Sultan’a karşı sonsuz sadakat duyacağına söz vermiştir. Birinci mektuptan farklı olarak Atsız, Sultan’ın esaret sürecinde ona karşı isyan eden güçleri bertaraf edeceğini söyleyerek en büyük güç sahibinin Sultan Sencer olduğunu vurgulamaktadır.

1.1.3.3. Hârezmşah Atsız’ın Sultan Sencer’e Gönderdiği (3. Mektup)

“Âlemlerin Sultanı’nın hayatı, zaferleri ve adaleti bin yıllarca devam etsin, Allah onun yardımcısı ve koruyucusu olsun. Ben (Atsız) Sultan’a itaatimi bildiriyorum. Onun hâkimiyetini Allah’ın verdiği bir nimet olarak kabul ediyorum ve ona hizmet etmekten mutluyum. Ben âlemlerin Sultanı’nın azad oluşuna seviniyorum. Onun için dua ediyorum ve ona itaat etmeye devam edeceğim. Rebiülevvel ayının sonunda “Visakbaşı”²⁶³ Necmül Mülk yanıma geldi. Şarkın ve Garbın Sultanı’nın azad edildiği haberini bana ulaştırdı ki Sultan gelmiş ve halkına kavuşmuştur. Bu haber bana ulaştırıldığında kalbim rahatlamış ve haber halka duyurulmuştur. İsminiz camilerdeki hutbelerde zikredilmiştir. Allah’ü Teâlâ, Sultanı her türlü kötü problemden korusun ve ona sıhhat versin. Ahireti ve yaşamı hayırlı olsun. Ben (Atsız) tüm bu dönemde, Sultan’ın hizmetinde olmayı arzuluyordum. İstiyordum ki, eskiden olmuş olan itaatsizliğimi telafi edeyim. Bugün etrafımdaki insanlarla Horasan’a geldim. Devletin diğer hizmetlileri gibi samimi kalpten Sultan’ın hizmetinde çalışmaya hazırım. Sultan’ın her ne emri olursa olsun ben ona riayet edeceğim.”²⁶⁴

Hârezmşah Atsız’ın üçüncü mektubunda ısrarla Sultan Sencer’e bağlı olduğunu ve itaatini bildirmesi, Sultan Sencer’in devletine olan isyanını ona, bir önceki mektubunda hatırlattığını düşündürmektedir. Öyle ki, Atsız, Sultan Sencer’den bir şans daha istemiş ve kendisinin bu konuda ne yapması gerektiği konusunda ondan talimat istemiştir.²⁶⁵ Ayrıca Atsız’ın Sultan’ın ona güvenmediği noktasında şüpheleri

²⁶² Vatvât, *Arâisü’l-Havâtır* vr. 17b-19a, *Nâmeḥâ*, I. Bölüm, ss. 8-9.

²⁶³ Vatvât, *Nâmeḥâ*, I. Bölüm, s.10

²⁶⁴ Vatvât, *Nâmeḥâ*, I. Bölüm, ss.10-11.

²⁶⁵ Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.353.

vardır. Çünkü o, mektubunda Sultan'ın emrini her ne olursa olsun yerine getireceğine dair yemin etmiştir. Fakat Atsız'ın bu müracaatlarına Sultan Sencer tarafından nasıl cevap verdiği hususunda kaynaklarda net bir bilgi yoktur. O yüzden bu mektuplarda sadece Atsız'ın cümleleri üzerinden değerlendirmeler ve çıkarımlar yapılmıştır.

1.1.4. Hârezmşah Atsız Dönemi Abbâsî Halifeliği ile İlişkiler

Irak Selçuklu Devleti'nin başında bulunan Sultan Sencer'in yeğeni, Sultan Mahmud'un 1131'de Hemedan'da ölmesi üzerine Selçuklu Devleti'nin batı bölgesinde karışıklıklar ortaya çıkmıştır. Sultan Sencer'in muvafakatı olmaksızın Irak Selçukluları tahtına Mahmûd'un oğlu Davud geçmiştir.²⁶⁶ “Nitekim Mahmud'un diğer kardeşleri Mesud, Tuğrul ve Selçukşah, Davud'un bu hamlesinden memnun olmayarak karışıklıklar çıkarmaya başlamışlardır. Davud'un hükümdarlığı Cibâl ve Azerbaycan'da tanınırken, Mesud da Irak'ta sultanlığını ilan etmiştir. İkili arasında taht mücadelesi başlamış ve Mesud Halife Müsterşid'e hutbenin kendi adına okunması için başvuruda bulunmuş,²⁶⁷ fakat Halife Bağdat'ta hutbenin okunması için karar verme yetkisinin Sultan Sencer'e ait olduğunu bildirmiştir.”²⁶⁸ Sultan Sencer, Irak Selçuklu Devleti'ndeki bu karışık duruma son vermek için tekrar batıya bir sefer yapmak zorunda kalmıştır.²⁶⁹

Sultan Sencer, Irak Selçukluları kolunu yönetmesi için aklında bulunan ismin Tuğrul olduğunu açıklayınca Mesud, Halife Müsterşid ve Emir Selçukşah'a ittifak teklifinde bulunmuştur. Bu anlaşmaya göre; Mesud sultan, Selçukşah da veliahtı olacak, Halife de Irak'ı vekili vasıtasıyla idare edecektir.²⁷⁰ Nihâyetinde Irak şehirlerinin tümünde Sencer adına okunan hutbeleri kesmişler²⁷¹ ve müttefik güçleri Bağdat'tan hareketle Sultan Sencer'e karşı yürümüşlerdir. Onlar Sencer'in batıdaki hâkimiyetine son vermek istemişlerdir. Sultan Sencer ise Irak tahtına yeğeni Tuğrul'u çıkarmaya karar vermiş ve Hemedan'a gelmiştir. Neticede iki taraf Dînever

²⁶⁶ Reşîdüddîn, *Câmiu't-Tevârîh*, s.132; Merçil, *Müslüman Türk*, ss.75-76.

²⁶⁷ Mesud ile Halife Müsterşid'in ilişkilerindeki detaylar için bkz: Ahmed b. Yusuf b. Ali İbnü'l-Ezrak *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısım)*, Araştırma, İnceleme ve Notlarla (çev: Ahmed Savran), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları Erzurum 1992, ss.49-52.

²⁶⁸ Merçil, *Müslüman Türk*, s.76.

²⁶⁹ Reşîdüddîn, *Câmiu't-Tevârîh*, s.132; Turan, *Türk-İslâm Medeniyeti*, s.238.

²⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.X, s.534; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s.257; Merçil, *Müslüman Türk*, s.77; Sevim ve Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s.213; Öngül, *Selçuklular Tarihi*, s.242.

²⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.X, s.533; Öngül, *Selçuklular Tarihi*, s.242.

yakınlarındaki Ūlân'da karşılaşmış (Mayıs 1132)²⁷² yapılan muharebede Irak Selçukluları yenilmiştir.

Halife'nin bu mücadeledeki rolünü gözden geçiren Atsız, Selçuklu Devleti'ne karşı vereceği mücadele de Halife'den yardım alabileceği kanaatine varmıştır. Ayrıca Hârezmşah Halife'ye ayrı bir saygı göstermiş ve Halife ile olan ilişkisini geliştirmek amacıyla önemli çabalarda bulunmuştur. Bu yüzden Atsız tarafından Halife Muktefî Liemrillâh'a dört adet mektup gönderilmiştir. Bu mektupların içeriği Hârezmşah Atsız'ın Abbâsî Halifeliğine karşı izlediği stratejiyi ortaya koyması açısından önemli olduğu için bu mektupları burada zikretmeyi uygun gördük.

1.1.4.1. Hârezmşah Atsız'ın Halife Muktefî Liemrillâh'a Gönderdiği (1.Mektup)

"İntikam zamanı gelince, bugün her kabilenin en kudretlisi olan kulunuz, onların şehirlerini yıktı, adamlarını öldürdü ve İsmailî katili ona gönderdi, onun her iki Halife Müsterşid ve Râşid'e yaptığı gibi.²⁷³ Eğer o, kalp ve akıl, kulak ve göz sahibi olsaydı, cehaletten uyanır ve Allah'ın izni ile kâfirlerin üzerine gitmeyi tercih ederdi. Fakat göz önünü görmekte kördür; dil, af dilemekte dilsiz; gözleri kör, kulakları, sağır olmuştur. O gün düşman orduları ile karşılaştığımızda, o savaş başlamadan önce büyük kayıp vererek kaçtı. Bu felâketi yaşadıktan sonra, kendisine gelmesi gerekirdi; fakat o, kâfirlerden kalabalık bir grup ile birleşti ve onların yardımıyla savaşmak üzere kulların ülkesine girdi. 537 yılının Rebi'ülahir ayı başında o, Hârezm'in en önemli kalelerinden biri olan Hezâresb'i kuşattı, fakat 5 günde kaleyi alamadı ve

²⁷² İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.X, s.533; Bundârî, **Zubdat al Nusra**, s.149; Reşîdüddîn, **Câmiu't-Tevârîh**, s.132; Merçil, **Müslüman Türk**, s.76; Sevim ve Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s.212; Özgüdenli, **Selçuklular I: Büyük Selçuklu Devleti**, s.243; Umanç, **Atsız**, s.15.

²⁷³ Irak Selçuklu Sultan'ı Tuğrul'un 1134'te Hemedan'da ani ölümü üzerine Halife Müsterşid tarafından Sultan unvanı verilen Melik Gıyaseddin Mesud Irak hükümdarı olmuştur (1134-1152). Fakat bazı komplolar neticesinde Mesud ile halifenin arası açılmıştır. Sultan Sencer'in gönderdiği kuvvetlerle Mesud, Bağdat üzerine sefere çıkmıştır. Irak Selçuklu Devleti ile Daymark'da savaşan halife Mesud'a yenilmiş lakin Mesud haifeye hürmet gösterip onu layıkıyla ağırlamaya çalışmıştır. Halife'nin Bağdat'a iadesi kararlaştırılmış fakat bu sırada halife çadırına hücum eden Batıniler tarafından öldürülmüştür (31 Ağustos 1135). Kafesoğlu, **Harezşahlara Devleti Tarihi**, s.26; Ahmed b. Mahmud, **Selçuk-Nâme**, s.62. İbnü'l-Ezrak, eserinde Halife Müsterşid'in öldürülme emrinin Sultan Sencer tarafından verildiğini iddia etmiştir. Nitekim Atsız'da Halife'ye yazdığı bu mektupta Halife Müsterşid'in ölümünden Sultan Sencer'i sorumlu tutmuştur. Detaylı bilgi için Bkz: İbnü'l-Ezrak, **Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi**, ss.49-52. İbnü'l-Adîm ise Halife ile Mesud arasındaki savaşın Meraga'da yapıldığını, halifenin mağlup olup Mesud tarafından tutsak alındığını ve halifenin bir gurup kimse tarafından öldürüldüğünü kaydetmiştir. İbnü'l-Adîm, **Buğyetü't-Taleb fi Târihi Haleb (Biyografilerle Selçuklular Tarihi)**, (Terc. Notlar ve açıklamalar, Ali Sevim), TTK Yayınları, Ankara 1982, s. 155.

müdafileri müzakere yoluyla teslim olmaya zorladı. Kalenin teslimi önerisi reddedilince savaş başladı ve iki taraf da 20 gün boyunca büyük kayıplar verdi. O, kalenin fethinin arzularını yerine getirmedeğini fark edince, oradan kulunuzun doğmuş olduğu büyük şehre geçti. Oraya ulaştığı zaman, şehrin asker ve teçhizat bakımından donatılmış bulunduğunu öğrenince, çekilmek, orada kalmak veya şehrin etrafındaki düşman topraklarında hareket etmek konularında kararsız kaldı. O, en kolayını seçip, askerlerini köyleri katil ve yağmaya gönderdi. Bu arada kahramanlar ona karşı geldiler, pek çoklarını öldürüp, ganimet elde ettiler. Durumu ümitsiz bir hale gelince o, Ramazan ayının ortasında kale kapısının önüne geldi; tıpkı yaşama veda eden ve ölümü bekleyen biri gibi.²⁷⁴

Kulunuz bunun üzerine fakih ve âlimler çağırarak onlardan, düşmanla savaşmanın dinen caiz olup olmadığına dair fetva istedi. Onlar ittifakla onu mağlup edenin Allah tarafından mükâfatlandırılacağını bildirdiler. Bunun üzerine kulunuz Allah'ın inayeti ve izni ile büyük bir ordunun ortasında dışarı çıktı. "lâilâhe illellâh" ve "Allahu Ekber" savaş nidâlarıyla düşmana hücum ettiler ve O'nu öyle bir mağlup ettiler ki, kurtuluşu kaçmakta aradı. Bundan sonra Hârezm'in dış bölgelerinde bulunan 'SEKEND'²⁷⁵ adındaki bir kaleyi 50 gün kuşattıysa da muvaffak olamadı. Nihâyet o, hiçbir şey elde edemedi, çok sayıda at, silah ve eşya bırakarak ülkeyi terk etti. Bu güzel durum için kulunuz, sadece Muktefi'nin hanedanının yardım ve hayır duasına minnetdardır ve hazretlerinden Hârezm vilâyetinin valisi için tevki²⁷⁶ konulmuş bir menşûr rica eder. Allah müminlerin emirinin günlerini artırsın."²⁷⁷

1147 senesi veya biraz sonrasında yazılmış olan bu mektubun sonunda Atsız, bağımsız hükümdar olmak uğruna, gerçekleri çarpıtarak kendi talebini ilk olarak dile getirmiş ve Halife'den kendisini Hârezm'in bağımsız valisi olarak tanıdığına dair bir

²⁷⁴ Hezâresb kuşatması hakkında verilen tarih doğru değildir. Çünkü birinci kuşatma 1138, ikinci kuşatmanın ise 1147'de yapılmıştır. Mektupta muhtemelen ikinci kuşatma kastedilmiştir. Nitekim Sencer mektupta sözü edilen "büyük şehir" Gürgenç'e 1147'de gitmiştir. Bkz: Horst, **Reşîdeddîn Vatvât'ın Koleksiyonu**, s. 335; Mektupta yazılanların aksine daha önceden de ayrıntılı bir şekilde üzerinde durmuş olduğumuz Sencer'in, Hezâresb'i ikinci kuşatması da birinci kuşatması kadar başarılı geçmiş ve savaş Atsız'ın yenilgisi ve Sultan'a itaatiyle sonuçlanmıştır. Umanç, **Atsız**, s.52.

²⁷⁵ Muhtemelen aşağı Seyhun'da yer alan "Özkend" dir. Bkz: Horst, **Reşîdeddîn Vatvât'ın Koleksiyonu**, s.336

²⁷⁶ Tevki: Bir yazışma terimi olarak hükümdarın kararı, bu kararın yazılı sureti, tâyin beratı, hükümdara mahsus alâmet, tuğrâ, ferman ve mühür karşılığı olarak kullanılmıştır. Gürbüz, **Hârizmşahlar'da Devlet Teşkilâtı**, s.62.

²⁷⁷ Horst, **Reşîdeddîn Vatvât'ın Koleksiyonu**, ss.334-335.

menşûr istemiştir. Atsız'ın Halife'ye yazdığı bu mektupta Sultan Sencer'in kendisini sefere mecbur ettiğine dair kullandığı ifadeler oldukça çok tekrarlanmıştır. Atsız, Sencer'in yağma ve katliamlarda bulunduğunu ve seferleri haksız yere düzenlediğini öne sürerek menşûrun bir an önce kendisine verilmesini istemiştir. Atsız mektubunda Sultan Sencer ile mücadelele etmekte haklı olduğunu ön plana çıkarmak için asılsız iddialar üretmiştir. Çünkü önemli bir gerekçesi olmadığı halde ilk saldıran taraf her zaman Hârezmşah Atsız olmuştur.

1.1.4.2. Hârezmşah Atsız'ın Halife Muktefi Liemrillâh'a Gönderdiği (2. Mektup)

“Allah'ın selamı müminlerin emirinin üzerine olsun ve kulunuz, Allah'tan ve Peygamberinden, O'nun sarayına ve dostlarına bereket niyaz eder.

Müminlerin emirine en mükemmel dinî itaat farzdır ve kulunuz doğruyu yanlıştan ayırt edeliden beri, mukaddes hazretlerinin hizmetçisi olmak, dostlarına yardım etmek ve düşmanlarına karşı savaşmak isteği hâsıl olmuştur.

Fakat bu arada, hazretlerinin keskin bakışlarına malum olduğu üzere, kulunuzun amaçlarını gerçekleştirebilmesi için bazı engeller bulunmaktadır. Bunların en büyüğü şudur, kulunuzun ülkesi ile kâfir Türklerin ülkesi sınırdadır ve kulunuz zamanının büyük kısmını din düşmanlarıyla savaşmakla ve onları islâm ülkelerinden uzak tutmakla geçirmektedir. Kulunuzun kısa sürelik yokluğunda bile, halk kâfirlerin saldırılarına karşı savunamamaktadır.

Sarayınızın çok uzak olmasına rağmen, kulunuz kendini Halife'nin tahtına yakın bulmakta ve Allah'tan kutsal hazretlerini esirgemesini dilemektedir.

Kulunuz bu hezimet, görüş ve düşüncelerinizin saflık ve temizliği için, haber vermek amacıyla gönderdi. Kutsal hazretlerinden istemiş olduğum hilât ve teşrifât, battıktan sonra yıldızları yeniden yükseltecektir.

*Hârezm'in imâmları ve âlimleri arasında müminlerin emirine dua etmeyen hiç hiç kimse yoktur.*²⁷⁸

Atsız, bu mektubunda kendisinin topraklarının Karahıtaylar'la sınır

²⁷⁸ Horst'a göre bu mektup, belki de Atsız'ın birinci mektubuna, Halifenin vermiş olduğu cevaba tasdik niteliği taşımaktaydı. Hilât ve teşrifât valilik atamasıyla ilgili diplomasiye ait olabilirdi. Atsız bu mektubunda, Halife Muktefi Liemrillâh'a bağlılığını sonuyor ve Hârezm imâmları ve âlimleri arasında Halifeye dua etmeyen kimsenin kalmadığını bildirmektedir. (Horst, **Reşideddîn Vatvât'ın Koleksiyonu**, ss.336-337) Bünyatov, **Enuştekinler**, s.28.

olmasından dolayı zamanının çoğunluğunu onlarla mücadele etmekle geçirmek zorunda kalmasını, kendisine menşûr verilmesi için yeterli gerekçe oluşturduğunu ileri sürmüştür. Hâlbuki o dönemde Karahıtaylar'la en çok mücadele eden devlet Büyük Selçuklu Devleti'dir. Fakat Hârezmşah Atsız, Halife'den menşur alabilmek için adı geçen devlet ile en çok mücadele eden hükümdarın kendisi olduğunu iddia etmiştir.

1.1.4.3. Hârezmşah Atsız'ın Halife Muktefi Liemrillâh'a Gönderdiği (3. Mektup)

“Allah'ın barışı müminlerin emiri Muktefi'nin üzerine olsun; kulunuz yüce Allah'tan Elçisi Muhammed'e, sarayına ve dostlarına bol nimetler diler.

İslâm'a bağlı olanlara malumdur ki, Allah'ın Halifesi, müminlerin emiri, yeryüzünde onun saf ağacının adil bir dalıdır.

Kulunuz hayırla şerri biri birinden ayırt edebildiğinden beri, en büyük arzusu yüce tahtın yanında duranlara katılmak olmuştur. Ancak, bu isteğini yerine getirebilmekte önüne açık engeller çıkmıştır. En büyük mani ise Hârezm ülkesinin kâfirlerin dışlarının önünde durmasıdır. Kulunuz, İslâm topraklarını korumak için yılın değişik mevsimlerinde yazın ve kışın iki defa kâfirlerin üzerine sefere çıkmaktadır. İşte bu açık engeller olmasaydı, kulunuz ivedilikle kutsal hazretlerine gelirdi. Fakat kulunuz adaletin güçlenmesine, düşmanların, kâfirlerin ve evlâtlarının kahrına, dinin ve müminlerin ise korunmasına hizmet eder.

Bu nedenle kulunuz, görevini ayaklarının yerine kalemle yerine getirmeye çalışmaktadır. Müminlerin emirinin iyi niyetlerinden dileğimiz, kulunun özrünü kabul etmesi, onun kutsal hazretlerinin en sâdik hizmetçisi olduğuna emin olması ve onu bazen yüce emirleriyle ödüllendirmesidir ki böylelikle kulu bunları büyük bir gayretle yerine getirsin ve samimi tutumunu göstere...”²⁷⁹

Bu mektubun tarihi bilinmemektedir. Mektuptan da anlaşılacağı üzere Atsız önüne çıkan engellerden dolayı Halife'nin nezdine gidemediğinden mutsuzluk duyduğunu Halife'nin ona vereceği emirleri bir ödül olarak kabul edeceğini vurgulamıştır.²⁸⁰ Bu mektupta en çok dikkat çeken unsur, Atsız'ın Karahıtaylar üzerine yaz ve kış aylarında iki sefer düzenlediğini belirtmesidir. Bu bilginin doğru

²⁷⁹ Horst, *Reşîdeddîn Vatvât'ın Koleksiyonu*, s.337.

²⁸⁰ Bünyatov, *Enuştekinler*, s.28.

olmadığını göz önünde bulundurursak Atsız'ın Halife'nin huzuruna çıkmamak için bu sebebi bahane olarak sunduğunu ileri sürebiliriz.

1.1.4.4. Hârezmşah Atsız'ın Halife Muktefi Liemrillâh'a Gönderdiği (4. Mektup)

“Allah'ın selamı müminlerin emiri Muktefi'nin üzerine olsun. Uzak ve yakına, onun emniyet ülkesinin en kutsal olduğu sır değildir.

Eğer kulunuz, İslâm'ın ünlü bir sınır ülkesi olan Hârezm'de nöbetle iştigal etmeseydi ve sadakatle din düşmanlarına ve kâfir Türklere karşı savaşmasaydı, itaat için kanatlarıyla kutsal hazretlerine doğru uçardı. Fakat engeller açık ve özür bellidir ve müminlerin emirinin lütfü özür dilemeyi mümkün kılmaktadır.

Bu mektubu getiren zamanımızın büyük 'âlimi ve ülkenin en ünlü zatıdır. Memleketinde ona tasavvufun ve Allah korkusunun ışığı denmiştir ve yaşadığı şehirde ona tedrisin anahtarı emanet edilmiştir ve günlerini ilim ve irfan öğretmekle geçirmiştir. Bu tanınmış meziyetlerinden başka o, Abbâsî hânedânının sâdık bir bağlısı ve duacısıdır.

Şimdi o, barış şehrine (Bağdat'a) seyahat edecek ve oradan devamlı mukaddes şehirlere hac vazifesini yerine getirmek için gidecek. Bu vesileyle kulunuz, bu hizmeti onun samimi niyetlerini ve itaatini gösterme bakımından onun eliyle yerine getirmek istedik. Umarız, bu hizmetimizi kabul eder ve kulunuzu mühürlü menşûrunuzla onurlandırırınız ki böylece ona riayet için olağanüstü çaba harcar...”

281

Tarihini tespit edemediğimiz bu mektuptan anlaşılacağı üzere, Atsız'ın hacca gitmek isteyen bir âlimle bu mektubu Halife'ye ilettiğini tespit etmekteyiz. Atsız bu mektubunda, üçüncüde olduğu gibi Karahıtay Devleti ile mücadele etmek zorunda kalmasından dolayı Halife'nin nezdine gidemediğinden dolayı özrünü belirtmiştir.²⁸² Ayrıca Halife'den yeniden menşûr istemiş ve Karahıtaylar'a karşı verdiği mücadelenin önemini vurgulamıştır.

²⁸¹ Horst, *Reşîdeddîn Vatvât'ın Koleksiyonu*, s.338.

²⁸² Horst, *Reşîdeddîn Vatvât'ın Koleksiyonu*, s.338; Umanç, *Atsız*, s.55.

1.2. Hârezmşah İlarşan Döneminde Dış Politika (1156-1172)

1.2.1. Tahta Geçme Süreci (1156)

Atsız'ın oğullarından İlarşan'ın tahta geçişi hakkında dönemin müellifleri tarafından farklı bilgiler aktarılmaktadır. Cüveynî, İlarşan'ın Hârezmşah Atsız'ın vefatını duyunca merkez Gürgeç'e gelerek küçük kardeşi Süleyman Şah'ı ve onun Atabegi Oğul bey'i idam ettirerek tahta geçtiğini kaydeder.²⁸³ İlarşan'ın tahta geçiş süreci hakkında diğer bir malumata ise İbnü'l-Esîr'de rastlamaktayız. Müellife göre, Arşan amcalarından birini öldürüp, bir kardeşinin de gözlerine mil çektirerek tahta geçmiştir.²⁸⁴ İlarşan Oğuzların elinden kurtulmuş olan Sultan Sencer'e elçi gönderip itaat etmiş ve Sultan Sencer de Hârezm'in yönetiminin kendisine verildiğine dair bir menşûr yazarak, 1156'da İlarşan'ı Hârezmşah ilan etmiştir.²⁸⁵

1.2.2. Hârezmşah İlarşan'ın Batı Siyaseti

1.2.2.1. Irak Selçukluları ile İlişkiler

Sultan Sencer, İlarşan'ı Hârezmşah ilan ettikten sonra 8 Mayıs 1157 yılında vefat etmiştir.²⁸⁶ Sencer'in ölümü, Horasan ve genellikle İran'ın doğusundaki bölgelerde Selçuklu hâkimiyetinin son bulmasına neden olduğundan İlarşan, İran'ın doğusundaki toprakların en güçlü hükümdarı olmuştur. Sencer'in vârisi sıfatı ile Merv'de bir kısım Selçuklu kuvvetlerinin başında bulunan yeğeni Mahmud Han²⁸⁷ esasen bir Karahanlı prensi olmak itibarı ile dayısının büyük manevî nüfuzuna sahip olamamıştır. Çünkü Oğuz isyanının yarattığı derin anarşi henüz bitmemiştir. Sultan Sencer'in vefatıyla beraber Sencer'e tâbi mahallî hanedanlar, Oğuz reisleri, büyük Selçuklu emirleri nüfuz alanlarını genişletmeye çalışmışlardır. Bu yüzden Irak'taki Selçuklu sultanı Gıyâseddîn Muhammed b. Mahmud nüfuzunu Horasan'a kadar yayamamıştır.²⁸⁸

İşte bu durumdan istifade eden İlarşan, Mahmud Han'ın hükümdarlığını tebrik ederek merhum Sultan Sencer için Hârezm de iki gün matem tutulduğunu ve hala ona bağlı olduğunu bildirmiş fakat müstakil bir hükümdar gibi hareket

²⁸³ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.257.

²⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XI, s.179.

²⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XI, s.179; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.29.

²⁸⁶ Mîrhând, *Sîreti'l Enbiyâ*, s.197.

²⁸⁷ Mahmud Han hakkında bkz: Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, s.83; Mîrhând, *Sîreti'l Enbiyâ*, s.198.

²⁸⁸ Mîrhând, *Sîreti'l Enbiyâ*, s.198; Özaydın, *Hârezmşahlar Devleti*, s.888.

etmiştir.²⁸⁹ Hârezmşah'ın bu dönemde Selçuklulara gönderdiği mektuplarda, Hârezmşah Atsız tarafından hep kullandığı “bende” (kul) sözünün yerine İlarşan'ın kendini “muhlis” (samimi dost) diye tanımlaması bu durumdan kaynaklanıyor olmalıdır.²⁹⁰

Mahmud Han, Hârezm'i ziyaret etmeyi arzu ettiğini bildirmiş fakat İlarşan memlekette kıtlık ve hastalık zuhur ettiğini ondan ziyaretini gelecek yıla ertelemesini istemiştir.²⁹¹ Bu durumdan İlarşan'ın Horasan cihetinden vaziyeti idareye çalıştığı ve stratejik düşünerek önceliğini Irak bölgesine verdiği anlaşılmaktadır. Bunun sebebi ise Cüveynî'nin aktardığına göre; Horasan bölgesinin Oğuzlardan Ay-aba'nın istilâsı ile karışıklık içerisinde olması ve İlarşan'ın Mahmud Han'ı yetersiz bir lider olarak görmesidir.²⁹²

İlarşan'ın ilk olarak Irak Selçukluları ile iletişim yolunu tercih etmesi, Selçuklu sülalesinin erkek kolundan en büyük mümessil olmak hakkına dayanan Gıyâseddin Muhammed'in İlarşan'a büyük sultan olma hayalinden bahsederek Horasan'a yürüme niyetini ona açıklaması ile başlamıştır.²⁹³ Onu destekleme kararı alan İlarşan, Gıyâseddin Muhammed'in Halife Muktefi ile kötü giden ilişkilerinin düzelmesi için adımlar atmıştır. Halife Gıyâseddin Muhammed'in kardeşi Melikşah ile yaptığı taht mücadelesini kazanıp tahta geçmesine rağmen onun sultanlığını tanımamıştır.²⁹⁴ İlarşan, Halife'ye yazdığı mektupta Gıyâseddin Muhammed ile ilişkilerinin iyi olmasını istemiş ve mektubunda Horasan'ın yönetiminin kötü olduğunu Mâverâünnehir'in kâfirlerin boyunduruğundan kurtarılması gerektiğini vurgulamıştır.²⁹⁵

İlarşan Karahıtay Devleti'ne her yıl vergi vermek üzere anlaşma yapmıştır.²⁹⁶ Onun Karahıtay Devleti'ne verdiği vergi kendisine ağır gelmiş ve bu devleti ortadan kaldırmak için planlar yapmaya başlamıştır. İlarşan'ın Gıyâseddin Muhammed'e mektupta “Sultânu'l-Azam demesi ve Halife ile olan problemini kendi gücüyle

²⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XI, s.179

²⁹⁰ Bünyatov, *Enuştekinler*, s.30.

²⁹¹ Kafesoğlu *Harezşahlar Devleti Tarihi*, s.75.

²⁹² Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.258.

²⁹³ Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, s.75.

²⁹⁴ Turan, *Türk İslâm*, 249.

²⁹⁵ Bünyatov, *Enuştekinler*, s.30; Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, s.78.

²⁹⁶ Cûzcânî, *Tabakât*, s.121.

çözmeye çalışması, bu devletten destek almaya çalıştığını göstermektedir. Fakat Onun düşündüğü gibi Irak Selçuklularının burada askerî bir müdahale yapması mümkün değildir. Gıyâseddin Muhammed ile Halife arasında yapılan Bağdat mücadelesinde, Halife'nin tahrikiyle, kardeşi Melikşah, amcası Arslan ve Azerbaycan atabegi İldeniz'in de Halife'ye katılması sonucu bu mücadele kaybedilmiştir.²⁹⁷ Bağdat mağlupiyeti ile gücünü kaybeden Gıyâseddin Muhammed'in 1159 yılında vefatı ile projeler alt üst olmuştur. Yani İlarşan, bu devleti ortadan kaldırma noktasında herhangi bir başarı elde edememiştir.

1.2.2.2. Oğuzlar Üzerine Horasan Seferi ve İldenizoğulları ile Mücadele

Sencer'in ölümünden sonra Sultan Mahmud Han'ın tahta geçtiği Horasan'da Sencer'in eski emirlerinin anarşisi sürüyordu. Bu emirlerin arasında en etkili ve en güçlü olanları Aybey, Sunkur Azizi, Ay-Tekin ve özellikle de Müeyyed Ay-aba idi.²⁹⁸ Emirlerden Müeyyed Ay-aba, 1161'de Nişâbur'u ele geçirerek Sultan Mahmud Han'ı ve oğlu Celâleddin'i öldürmüş ve isimlerinin hutbelerde okunmasını yasaklayıp Horasan bölgesinin lideri olmuştur. Ay-aba topraklarına Tûs, Ebîverd, Şehristan, Bistam ve Dâmğân'ı da katmıştır. Irak Selçuklu Sultanı Arslan Şah, Ay-aba'ya değerli hediye göndermiş ve hutbelerde kendi adının okunmasını istemiştir. Ay-aba bu teklifi kabul etmiş ve Sultan'ın ismi Kumis, Tûs ve Nişâbur'un Nas'tan Tabas Kanglı vilayetlerine kadar olan topraklarda okunan bütün hutbelerde anılmaya başlamıştır.²⁹⁹

Horasan'ın payitahtı Nişâbur etrafında, bilhassa rakibi Mahmud Han'ı bertaraf ettikten sonra, iyice kuvvetlenen Ay-aba'nın Nesa üzerine yaptığı bir teşebbüs Hârezmşah İlarşan'ın şiddetli reaksiyonuyla karşılaşmıştır. İlarşan, Horasan bölgesinde, Tus, Bistam, Damgan taraflarını ele geçirip Irak Selçuklularının nâibi vasfıyla burada hutbeyi onlar adına okutan Müeyyed Ay-aba'ya karşı sefer hazırlığına başlamıştır. 1165 yılında Nesa'yı kuşatan Ay-aba ordusu kendine hızla yaklaşan İlarşan'ın kuvvetleri önünden Nişâbur'a çekilmek zorunda kalmıştır.³⁰⁰ Sonuç olarak Nesâ sahibi Hârezmşah'a itaat etmiş ve hutbeyi İlarşan adına okutmuştur. Daha sonra o, Dihistân bölgesini de ele geçirmiştir. Emir Aybey buradan kaçarak Ay-aba'nın

²⁹⁷Turan, **Türk İslâm**, s.250.

²⁹⁸Bünyatov, **Enuştekinler**, s.31.

²⁹⁹Bünyatov, **Enuştekinler**, s.31.

³⁰⁰Kafesoğlu, **Harezmsahlr Devleti Tarihi**, s.78; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.32.

yanına sığınmıştır. Dihistân ise tümüyle Hârezmşah Devleti'ne katılmış ve yönetimine Hârezm'den atanan vali getirilmiştir.³⁰¹

Müeyyed Ay-aba'nın Irak Sultanlığı'na bağlılığı Hârezmşah'ı çok endişelendirmiştir. Sultanlığın gerçek yönetiminin Atabey İldeniz'in elinde olduğunu bilen ve onun desteğine sığınan Ay-aba, Horasan bölgesinde bağımsız ve rahat hareket etmiştir.³⁰² Çünkü İldeniz, Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un ölümü üzerine baş gösteren taht kavgalarına müdahale ederek Arslan-şah'ın tahta geçmesini sağlamış ve bu duruma minnettar kalan Arslan-şah ise Ona "Atabeg-i Azam" ünvanını vererek tahtı kendisinin salâhiyetine bırakmıştır.³⁰³ Sultan Arslan-şah'ın İldeniz Bey'in yanında hiçbir hükmü olmamıştır. O, sadece kendisine verilen tahsilatı almıştır.³⁰⁴

Müeyyed Ay-aba'nın Horasan bölgesinde bağımsız hareket etmesini tehlike olarak gören Hârezmşah İlarşan, Onun merkezi Nişâbur'a saldırı düzenlemeye karar vermiştir.³⁰⁵ İlarşan, 1166 yılında Atabey İldeniz'in karargâhı olan Hemedan'a gelmiştir. Bu sırada Ay-aba İldeniz'e mektubunda: "*Eğer ona karşı koyamazsanız ve düşüncelerine engel olamazsanız, önünüze bir çağlayan çıkacak ki yarattığı deniz bir daha geçilmez hale gelecek*"³⁰⁶ demiştir. Bu sözlere hak veren Atabeg İldeniz, bu duruma büyük bir tepki göstermiş ve İlarşan'a tehdit mektubu yazmıştır. Mektupta İlarşan'a, "*Müeyyed Ay-aba Sultan'ın memlûğüdür. Horasan hatta Hârezm, Selçuklulardan kalma mirasdır. Nişâbur'a saldırdığın takdirde aramızda savaş çıkacaktır*"³⁰⁷ diyerek Nişâbur'a saldırırsa karşılık vereceğini bildirmiştir. Bu mektub, Hârezmşah İlarşan'ı kızdırmış ve o hızla Nişâbur üzerine yürümüştür. 1167 yılında Bistâm bölgesinde iki ordu karşılaşmış ve Hârezmşah İlarşan Nişâbur'da iki ay harb etmiş ve Ay-aba İldeniz'in de kendisine yardım etmesine rağmen şehirden kaçmıştır. Şehrin bütün camilerinde İlarşan adına hutbeler okunmuştur.³⁰⁸

³⁰¹ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.32.

³⁰² Atabey İldeniz ile Müeyyed Ay-aba eskiden beri dost idiler. Bünyatov, **Enuştekinler**, s.31.

³⁰³ Reşidüddîn, **Câmiu't-Tevârîh**, s.163; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.30; Merçil, **Müslüman Türk**, s.183.

³⁰⁴ Reşidüddîn, Atabeg İldeniz'in Arslan Han'ın annesi ile nikâhlı olduğunu zikreder. Neticede İldeniz'in Arslan Han üzerindeki gücü akrabalık bağıyla da arttırılmıştır. Reşidüddîn, **Câmiu't-Tevârîh**, s.163; Bundârî, **Zubdat al Nusra**, s.297; Hüseyinî, **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, s.117; İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XI, s.312

³⁰⁵ Vatvât, **Nâme'hâ**, Hatime, s.170; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.32.

³⁰⁶ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.32.

³⁰⁷ Hüseyinî, **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, s.114; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.33.

³⁰⁸ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.33.

Müeyyed Ay-aba, Irak Saltanatı'nın başarısız olduğunu görünce İlarşlan'la barış için fırsat aramaya başlamıştır. O, kadı imam Fahreddin'i İlarşlan'a elçi gönderip ona şu notu iletmiştir. “*Sen bu kadar para sarf ettin; Şimdi Hârezm'e hiçbir şey elde etmeden dönmek doğru değildir. Her nereye gidersen ben senin memlûkünüm, sana itaat benim için farzdır, senin için hutbe okur ve memlekette senin namına para basarım.*”³⁰⁹ İlarşlan bu duruma sevinmiş ve ona bir elçi ile kıymetli hediyeler göndererek aralarında sulh yapılmasına izin vermiştir. Müeyyed Ay-aba ile İlarşlan arasındaki bu sulhu öğrenen İldeniz de İlarşlan'a itaat ettiğini bildirmiş³¹⁰ ve Horasan o'na tâbi olmuştur.

Hârezmşah İlarşlan, Irak Selçuklu Devleti'nin güçsüzlüğünü göz önünde bulundurarak İran meseleleriyle doğrudan ilgilenmiştir. Diğer taraftan Büyük Selçuklu Devleti'nin çözülmesi ile birden büyük bir güç haline gelen Hârezmşah Devleti, o dönemde yıldızını parlatmak isteyen devletler için tâbi bir destek sahası haline gelmiştir. Örneğin, Rey emiri İnanç Bey İlarşlan'a güvenerek İldeniz'e meydan okumuştur.³¹¹ İnanç Bey, her sene Selçuklu Sultanı'nın hazinesine haraç vermekle yükümlüydü. O, bu duruma karşı çıkmış ve Atabey İldeniz'in elçilerine bir daha haraç ödemeyeceğini bildirmiştir. Bunu duyan İldeniz, İnanç Bey'e savaş açmıştır. İnanç Bey'de Bistam'a sığınmış ve İlarşlan'a mektup yazarak onun himayesini ve desteğini rica etmiştir.³¹² İlarşlan ise bu durumu değerlendirmiş ve İnanç Bey'e askerî yardım göndermeye karar vermiştir.

Bu arada Atabey İldeniz, İnanç'ın Hârezmşah'la anlaşığı ve Rey civarındaki bütün bölgenin İlarşlan'a verileceği haberini almıştır. Hârezmşah Rey'i topraklarına katmış ve batıya açılmak amacıyla İnanç'a yardım için kalabalık bir ordu göndermiştir. İnanç Bey, İlarşlan'dan aldığı yardım ile Sâve'ye kadar İldeniz'in oğlu Cihan Pehlivân'ı takip etmiştir (1167). Sıkı bir savaşa rağmen Irak ordusu Hârezmîleri durduramamış ve geri çekilmek zorunda kalmıştır. Azerbaycan'a giden Hârezmîler Ebher, Zencan ve Kazvin şehirlerini almış ve dönüşte İnanç'ı Rey bölgesinde bırakarak Hârezm'e geri dönmüşlerdir.³¹³ Bu işin peşini bırakmayan İldeniz, olayları

³⁰⁹ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.114; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.33.

³¹⁰ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.115.

³¹¹ Bundârî, *Zubdat al Nusra*, s.298; Merçil, *Müslüman Türk*, s.183.

³¹² Bünyatov, *Enuştekinler*, s.34.

³¹³ Bünyatov, *Enuştekinler*, s.34.

yakından takip etmiş ve yaptığı stratejik manevra ile İnanç Bey'i pusuya düşürmüş ve onu veziri Sadreddîn Aşal'ın yardımı ile öldürmüştür.³¹⁴

1.2.3. Hârezmşah İlarıslan'ın Doğu Siyaseti

1.2.3.1. Karahıtay Devleti ile Mücadele

Katvan Bozgunu Selçuklu Devleti ve İslâm dünyası için ağır bir darbe olmuştur. Sultan Sencer bu yenilgi ile Ceyhun nehri ötesinde kalan ve Çin hududlarına kadar uzayan bütün ülkeleri kaybetmiştir. Türkistan ilk defa putperest bir kavmin hâkimiyeti altına girmiştir.³¹⁵ Mâverâünnehir'e hâkim olan Karahıtay Devleti, Semerkand'a Tamgaç Han İbrahim b. Arslan Muhammed Han'ı hükümdar olarak bırakmıştır. Bu savaşın başlıca âmili ise Karluklardır.

Karluklar'ın lideri konumunda olan Kök-Sagun'un Karluk beylerinden Yabgu Han'ı³¹⁶ öldürmesi ve diğer ileri gelenleri de ortadan kaldırmak için planlar yapması üzerine Laçın Bey önderliğindeki bir grup Karluk kitlesi Hârezm'e gelerek İlarıslan'a sığınmıştır.³¹⁷ Hârezmşah hala haraç ödediğı Karahıtaylar'dan bir an önce kurtulmak için Karluklara kucak açmıştır. O, Karlukları Karahıtaylar'a karşı kullanabileceğı bir güç olarak görmüş ve onlara yardım etmek için Mâverâünnehir'e doğru yola çıkmıştır. Karlukların lideri Kök-Sagun ise Türkmen güçleri yetersiz olduğı için Karahıtay Devleti'nden yardım istemiştir. Onlar da İliğ Türkmen önderliğinde 10 bin atlıyı Karluklar için yardıma göndermişlerdir.³¹⁸

Hârezmşah İlarıslan, Buhara halkının nabzını tutmuş ve onlara vaadlerde bulunarak halkı yanına almış ve Semerkand üzerine yürümüştür. İki ordu Soğd ırmağı civarında karşı karşıya gelmiş ve Hârezmşah ordusunun üstünlük sağlaması üzerine İliğ Türkmen önderliğindeki Karluklar barış istemiştir (Temmuz 1158).³¹⁹ İlarıslan bu savaş neticesinde Karahıtay ordusuna ve onlara bağı Karahanlı kuvvetlerine karşı

³¹⁴ Bundârî, *Zubdat al Nusra*, s.301; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.35.

³¹⁵ Turan, *Türk İslâm*, s.241.

³¹⁶ Cüveynî bu liderden Bigu Han diye bahsederken, İbrahim Kafesoğlu Yabgu-han diye bahsetmektedir. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.257; Kafesoğlu, *Harezmsahlr Devleti Tarihi*, s.81. Cüveynî'nin eserinde geçen Bigu kelimesi "Bigu" değil "Beygu" olmalıdır. "Beygu" Yabgu kelimesinin bozulmuş halidir. Bkz: Hüseyin Salman-Osman Gazi Özgüdenli, "Yabgu", *DİA*, C.XLIII, TDV Yayınları, İstanbul 2013, s.171.

³¹⁷ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.257; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.35.

³¹⁸ Vatvât, *Nâmehâ*, Hatime, s.170.

³¹⁹ Bünyatov, *Enuştekinler*, s.35.

muvaaffakiyetli savaşlar vererek Buhara ve Semerkand'ı ele geçirmiştir.³²⁰ Bu barış anlaşması karşılığında Hârezmşah, Karlukların iskân ettiği bölgede yeniden oturmasını sağlamış ve Hârezm'e geri dönmüştür. Fakat İlarşan'ın bu savaş neticesinde Mâverâünnehir'i tâbiyetine alıp almadığı noktasında kaynaklarda ihtilaf vardır. Cüveynî bu mücadelenin sonucunu Hârezmşah'a değerli hediyeler takdim edildiğini ve yapılan barış neticesinde İlarşan'ın ülkesine geri döndüğünü kaydetmiştir.³²¹ Reşîdüddin Vatvât ise, bu mücadelenin sonucunda İlarşan'ın Mâverâünnehir bölgesini tâbiyeti altına aldığını kaydetmiştir.³²² Fakat diğer kroniklerde bu bilgiyi teyit edecek bir bilgiye rastlanmamaktadır. Sadece İbrahim Kafesoğlu (1163) tarihli bir fermanla bahsederek İlarşan'ın Türkistan beldeleri ile Mâverâünnehir'i tâbiyeti altına aldığını söylemiş fakat bu fermanı yayınlamamıştır.³²³

1163 senesinde Karahıtaylar, Karlukları Buhara, Semerkand ve Kaşgar civarından çıkarmaya çalışmışlar fakat Karlukların tepkisiyle karşılaşmışlardır. Karahıtaylar'ın Semerkand Hanı Tamgaç Han, Buhara'nın reisi Muhammed b. Ömer'e mektup yazmış ve Karlukların çıkarılması için ondan yardım istemiştir. Bununla da yetinmeyip Karlukları takibe almış, birçoğunu öldürmüş, hayatta kalanlar ise Ayyar Bey'in başkanlığında Hârezm'e sığınmıştır.³²⁴

Karlukları takip eden Karahıtaylar birkaç kere onları yok etmek istemişler fakat ilk etapta Hârezmşah İlarşan'ın topraklarına saldırmayı göze alamamışlardır. 1171 yılında Karahıtaylar, Mâverâünnehir bölgesinde Hârezmşah'a karşı büyük bir ordu hazırlamıştır.³²⁵ Ceyhun nehrini geçen Karahıtay ordusu Hârezm üzerine yürümüştür. Bunu öğrenen İlarşan su bendlerinin açılmasını ve başkente giden yolların sular altında bırakılması kararını almış ve İlarşan ordusu ile Âmûye'ye çekilmiştir. Burada üs kuran Hârezmşah Karahıtaylar'a karşı Emir Ayyar Bey'in komutasında güçlü bir

³²⁰ İbrahim Kafesoğlu "Hârezmşahlar Devleti", **Türk Dünyası El kitabı**, Coğrafya-Tarih, c.I, S.A-23, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992, s.337.

³²¹ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.258.

³²² Vatvât, **Nâmehâ**, Hatime, s.170.

³²³ Kafesoğlu, **Hârezmşahlar Devleti**, s.337; Kafesoğlu diğer eserinde Soğd ırmağı kenarında Karahıtay Devleti ve Hârezmşah Devleti arasında yapılan savaşın sonucunda: İlarşan'ın kazandığını İliğ Türkmen'in barış istediğini, İlarşan'ın da kendisine sığınan Karluk Beylerini eski makamlarına getirmeleri şartıyla bu teklifi kabul ettiğini söylemiştir. (Kafesoğlu, **Hârezmşahlar Devleti Tarihi**, s.81.)

³²⁴ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.36.

³²⁵ Vatvât, **Nâmehâ**, Hatime, s.170; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.36.

ordu göndermiştir. İlarşlan'ın vücudunu saran hastalık onun Karahıtaylar'ın karşısına çıkmasını engellemiştir. ³²⁶ Karluklardan Ayyar Bey'in komutasındaki ordu Karahıtaylar'a yenik düşmüş ve savaşın sonucunda Ayyar Bey esir alınarak Semerkand'a götürülmüştür. Hârezmşah ordusu yenilmiş İlarşlan ise hasta bir vaziyette evine dönmüştür. ³²⁷ İlarşlan, Hârezm'e döndüğü yıl 1172'de vefat etmiştir. ³²⁸

³²⁶ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşâ**, s.258; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.36.

³²⁷ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XI, s.301; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.36.

³²⁸ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşâ**, s.258; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.36; Köprülü, **Hârizmşahlar**, s.268; Kafesoğlu, **Harezşahlar Devleti Tarihi**, s.83.

İKİNCİ BÖLÜM

YÜKSELİŞ DÖNEMİNDE HÂREZMŞAH DEVLETİ'NİN DIŞ POLİTİKASI

2.1. Hârezmşah Tekiş Döneminde Dış Politika (1172-1200)

2.1.1. Hârezmşah Tekiş'in Sultanaşah ile Taht Mücadelesi

İlarslan'ın ölümü üzerine yerine Sultanaşah Mahmud hükümdar olmuş, ülkeyi ve orduyu annesi yani Melike Terken Hatun³²⁹ idare etmiştir. Bu sırada İlarslan'ın büyük oğlu Alâeddin Tekiş Cend'de valilik yapmakta ve burada ikâmet etmekte idi.³³⁰ Rivayete göre Melike, yalnız başına hükümdar olmak için İlarslan'ın büyük oğlu Tekiş'i tahtından mahrum bırakarak, tacı ve tahtı küçük oğluna vermiştir.³³¹ Dönemin kaynaklarında, Sultanaşah ve Tekiş mücadelesi hakkında üç farklı malumat vardır. Cüveynî; Terken Hatun'un elçi ile Tekiş'i sarayına davet ederek onu ortadan kaldırma fikrinden bahseder ve bunu anlayan Tekiş'in Karahıtayların hükümdarı Fuma'dan³³² yardım istediğini zikreder. Tekiş kendisine kuvvet temin edilir de Hârezm tahtına sahip olursa bütün vergiyi düzenli ve daha fazla ödeyeceğine söz vermiştir. Fuma büyük bir ordu ile Hârezm'e gelir ve Sultanaşah savaş riskini göze alamadığı için Hârezm'i terkederek Horasan hâkimi Melik Müeyyed'in yanına sığınır. Tekiş'in Müeyyed'i öldürmesi üzerine Sultanaşah Gurlu Sultan'ları'nın yanına giderek Tekiş'e karşı mücadeleye onlarla devam eder.³³³

İbnü'l-Esîr'i incelediğimizde ise, Tekiş-Sultanaşah mücadelesi noktasında Cüveynî ile bazı noktalarda farklı bilgiler vermektedir. Tekiş, küçük kardeşi Sultanaşah Mahmud'un tahta geçtiğini öğrenmiş ve Karahıtay hükümdarına giderek kardeşine karşı yardım talep etmiştir.³³⁴ Sultanaşah Tekiş'in Karahıtaylar'dan aldığı yardım karşısında yenileceğini anlamış ve Müeyyed Ay-aba'ya sığınmıştır. Müeyyed Ay-aba, Sultanaşah'ın annesi Terken Hatun'un da kışkırtması üzerine hazırladığı ordu ile Tekiş'e savaş açmıştır. Hârezmşah Tekiş Müeyyed'in ordusunu mağlup etmiş ve onu

³²⁹ Terken'in özel bir isimden ziyade Türk hükümdarlarının eşleri tarafından unvan olarak kullandığını görmekteyiz. Osman Turan, "Terken Unvanı", **Türk Hukuk Dergisi**, Ankara, I, (1944), ss.67-73.

³³⁰ Vatvât, **Nâmehâ**, Hatime, s.172; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.37.

³³¹ Ergin Ayan, "Hârezmşahlar Hânedânının Evlilikleri", **Karadeniz Dergisi**, S.32, (2016), s.22; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.37.

³³² İbnü'l-Esîr Fuma ismi yerine Koma ismini kullanmaktadır. İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XI, s.305

³³³ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, ss.259-260; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.37.

³³⁴ Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, (çev: Reşat Uzmen), Ötüken Yayınları, İstanbul 2006, s.195.

öldürmüştür (11 Temmuz 1174).³³⁵ Sultanşah bu mücadeleden sağ kurtulmuş ve Dihistân bölgesine sığınmıştır.³³⁶ Terken Hatun ise, esir edilip öldürülmüştür. Müeyyed'in ölümü ile Mengli Tekin adında bir memlûk yönetimi devralmış fakat halka kötü davranıp mallarını gasp etmiştir. Sultanşah Mengli Tekin'i öldürerek Nişâbur'a hâkim olmuştur.³³⁷ Sultan Tekiş ise, Ay-aba fitnesinden ve üvey annesi Terken Hatun'un eziyetlerinden kurtulduktan sonra Hârezm'e dönerek yeniden hâkimiyetini tescillemiştir.

Tekiş, 11 Aralık 1172 Pazartesi günü Hârezm'e girerek Hârezmşah Devleti tahtına oturmuştur.³³⁸ Onun tahta oturduğunu görünce herkes, kendi zihin gücü ve yeteneği ölçüsünde kutlama şiirleri söylemiştir. Reşîdüddin Vatvât ise yaşının ilerlemiş olması ve zayıflığı dolayısıyla geç kalmış fakat yine de Tekiş için küçük bir rubai yazmıştır:

“Deden zamanın sayfasından zulüm kelimesini sildi. Babanın adaleti, yaraları sardı.”

“Ey şimdi saltanat hırkasını sırtına giymiş olan! Yönetim sırası sende, şimdi sen ne yapacaksın ha?”³³⁹

Nitekim 1193 yılında kardeşi Sultanşah Horasan'da ölünce, Horasan bölgesi de Tekiş'in hizmetine girmiştir.³⁴⁰

Sultanşah Tekiş mücadelesi ile ilgili başka bir ayrıntı ise Ebûl-Kâsım Beyhâki'nin Meşâribu'l Tecârib isimli eserinde geçmektedir. Tekiş, kardeşi Sultanşah'ı Hârezm'den çıkarmış ve Sultanşah Merv bölgesine kaçarak bu bölgeyi zabtetmiştir. Bu bölgede yaşayan Oğuzları ise buradan çıkarmıştır. Fakat Oğuzlar bu işin peşini bırakmamış Sultanşah'a savaş açmışlar ve onu Merv'den sürüp hazinelerini yağmalamışlardır. Sultanşah ise, bu durumu hazmedememiş ve Karahıtaylar'dan yardım istemiştir. Karahıtaylar'ın verdiği yardım ile Oğuzlar'ı yeniden yenmiş ve bu bölgeden çıkarmıştır. Kendisine yeni topraklar arayan Sultanşah, Gurlu hükümdarı

³³⁵ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.38.

³³⁶ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.38; C. Edmund Boswort, “Tekis b. İlarşlan”, Encyclopoedia Iranica, New York 2009. Online Edition: <http://www.iranicaonline.org/articles/tekis-b-il-arşlan>, Erişim Tarihi: (20.11.2020/11.20)

³³⁷ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XI, s.305.

³³⁸ Vatvât, **Nâme'hâ**, Hatime, s.176; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.37.

³³⁹ Vatvât, **Nâme'hâ**, Hatime, s.176. Cüveynî Tekiş'in kutlama töreninde Vatvât'ın 80 yaşında olduğunu ve onu Tekiş'in huzuruna sedye ile getirdiklerini zikreder. (Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.259.)

³⁴⁰ Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s.195.

Gıyâseddin'e mektup yazarak Herât, Bûşenç civarını terk etmesini istemiştir. Gıyâseddin, bu teklife çok sinirlenmiş ve iki ordu savaşa tutuşmuş, Sultânşah mağlup olmuştur. Bu olaylardan sonra Sultânşah'ın akıbetini takip eden Hârezmşah Tekiş, onu kuvvetlenmeden yakalamak istemiştir. Tekiş'in Karahıtay bölgesine girdiğini öğrenen Sultânşah Gurlu hükümdarı Gıyâseddin'e sığınmıştır. Ama Gurlu hükümdarı savaşı göze almak yerine barış talep etmiş ve aralarında anlaşma yapılmıştır.³⁴¹

Ebûl-Kâsım Beyhâki'nin eserini diğer kaynaklarla kıyasladığımızda farklı bir gidişat vardır. Kaynakları incelediğimizde Sultânşah'ın Tekiş ile olan mücadelesi sonrasında ilk etapta Horasan lideri Müeyyed'e sığındığını ve Müeyyed'in Tekiş tarafından öldürülmesi üzerine Gurlu hükümdarı Gıyâseddin'e sığındığını teyit edebiliriz.³⁴²

Gurlu Devleti o dönemin başat güçlerindedir. Gıyâseddin Muhammed devletin hâkimi, küçük kardeşi Şehâbeddin ise başarılı bir ordu komutanıdır. Şehâbeddin birçok fethin altına imzasını atmış ve Hindistan'ın bir kısmını zapt etmiş ve bir süre sonra Gazneliler'i tamamen ortadan kaldırmıştır (1187).³⁴³ Gıyâseddin Muhammed 1179 tarihinden itibaren Hindistan'dan Amuderya'ya kadar uzanan sahada kendi hutbesini okutmuştur. Gazneliler'in bakiyesini de alarak oldukça genişleyen Gurlu Devleti, Hârezmşahların rakipleri olmuşlardır. Hârezmşahlar, bütün kuvvetlerine rağmen Karahıtaylar'a bağlı idiler. Asya'nın Müslüman olan kesiminin doğu kısmında Gurlular'dan başka bağımsız bir devlet yoktur. Horasan ve Mâverâünnehir'deki Müslümanların batıdan yardım alma ümidi kesilmiş ve Gurlu Devleti'ne yönelmişlerdir. Aynı zamanda Gurlu Devleti, Hârezmşahlar için kardeş kavgaları döneminde yardım veren merci konumuna yükselmiştir. Sultânşah, Gıyâseddin'e sığınarak yardım talebinde bulunmuştur. Gıyâseddin, denge politikalarını gözeterek o dönemin mevcut güçleri Hârezmşah-Karahıtay Devleti'ni karşı karşıya getirmek için Sultânşah'ı kullanmak adına bu talebi kabul etmiştir.³⁴⁴

Hârezmşah Tekiş'ten vergi almak için gelen Karahıtay memurlarının kendini

³⁴¹ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XI, s.309; Cûzcânî, **Tabakât**, s.126.

³⁴² Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, ss.259-260; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.37; İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XI, s.309; Cûzcânî, **Tabakât**, s.126.

³⁴³ Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.361; Mîrhând, **Gazneliler (Mülûk-i Gazneviyye)**, s.169; Ömerî, **Mesâlikü'l-Ebsâr**, s.276.

³⁴⁴ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 260; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.38.

beğenmişliği ve dik kafalılığı devlet içinde tepkilere neden olmuştur. Bir müddet sonra memurlar Hârezmşah'ı bile görmezden gelmeye başlamışlardır. Bu yüzden Tekiş, huzuruna çıkan ve haraç talep eden elçiyi bizzat kendi öldürmüş ve Saray ehline Karahıtaylı haraç memurlarının öldürülmesini emretmiştir.³⁴⁵ Bu olaylar Hârezmşahla Karahıtaylar'ın arasındaki ilişkilerin bozulmasına sebep olmuştur. Bu durumu fırsata çevirmek isteyen Gurlu hükümdarı Gıyâseddin, Sultaşah'ı Karahıtay Devleti'ne yollamıştır. Sultaşah, Karahıtay Devleti'ne varıp Fuma'ya Hârezmlilerin onu sabırsızlıkla beklediğini anlatmıştır. Neticede bu konuda ikna olan Fuma komutasındaki Karahıtay ordusu Hârezmin yolunu tutmuştur. Hârezmşah Tekiş bu saldırıyı püskürtmek için Ceyhun nehrinin su bendlerini açmıştır. Nehir suları başkente giden bütün yolları geçilmez hale getirmiştir. Karahıtay komutanı Fuma bütün bu olumsuz koşulların yenilgiye neden olacağını anlamış ve Sultaşah'ın iddialarının yalan olduğunu ve kimsenin onu beklemediğini görünce geri dönmeye karar vermiştir.³⁴⁶ Sultaşah, Fuma'ya ordusunun bir bölümünü ona bıraktığı takdirde Horasan'daki bazı şehir ve bölgeleri alabileceğini belirtmiştir. Fuma birkaç bin Karahıtaylı askeri ona vermiştir.³⁴⁷ Sultaşah ordusuyla Serahs bölgesine gelerek buradaki Oğuzları kılıçtan geçirmiş ve Merv üzerine yürüyerek (1180) burayı ele geçirmiş ve kendine üs yapmıştır. Bundan sonra da Karahıtay askerlerini vatanlarına geri göndermiştir³⁴⁸ Ardından Sultaşah topraklarına Tûs, Zam, Nas ve Ebîverd'i de katmıştır.³⁴⁹

Sultaşah önce Oğuz reislerinden Melik Dinar'ı sonra da Toğan Şah'ı 1182'de mağlup etmiş ve Toğan Şah'ın bütün mülkü ve hazinesini ele geçirmiştir. 15 Nisan 1185'de Toğan Şah'ın vefatı ile yerine oğlu Sencer Şah geçmiş ama ülkedeki gerçek güç onun atabeyi Mengli Tekin'in hâkimiyetinde olmuştur. Mengli Tekin'in ülke içerisinde izlediği yanlış politikalar ülkesindeki devlet adamlarının ve askerlerinin bir kısmının Sultaşah'ın tarafına geçmelerine sebebiyet vermiştir. Sultaşah'ın bu bölgede güçlenmesi Mengli Tekin'in Hârezmşah Devleti'ne bağlılığını ihmal etmesi

³⁴⁵ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.38.

³⁴⁶ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.261.

³⁴⁷ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.39.

³⁴⁸ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.264; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.39.

³⁴⁹ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.39.

üzerine Hârezmşah Tekiş Horasan üzerine sefer için ordusunu hazırlamıştır.³⁵⁰ Bu savaşa ve neticelerine ilerleyen kısımlarda değineceğim.

2.1.1.1. Sultanaşah Mahmud ve Hârezmşah Tekiş Arasında Anlaşma Yapılması ve Tekiş'in Tahta Geçmesi (1189)

"Alâeddin Tekiş'in Radekân'da bulunduğu sırada Sultanaşah ile arasında elçiler gidip gelmeye başlamıştır. Bunun sonucunda da ihtilafli konular ortadan kalkmış ve iki kardeş arasında barış antlaşması yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre Cam, Baherz ve Zir-i Pil şehirleri Sultanaşah Mahmud'a verilmiştir."³⁵¹ "Buna karşılık olarak da daha önce Mengli Tekin'e Alâeddin Tekiş tarafından barış antlaşması için gönderilmiş olan ancak Mengli Tekin'in tutuklayarak Sultanaşah'a göndermiş olduğu Büyük Hacıp Şehâbeddin Mesud, Hansalar Merdan Şir ve Kâtip Bahâeddin Muhammed Bağdadî serbest bırakılarak Alaedin Tekiş'e iade edilmiştir."³⁵²

Alâeddin Tekiş, bu anlaşma ile kardeşi Sultanaşah'ı resmen tanımış oluyor ve onun hükümdarlığını değil ancak bazı şehirler üzerindeki en azından emirliğini ve hâkimiyetini onaylıyordu. Sultanaşah'ın hâkimiyetinde zaten daha önce ele geçirdiği Merv, Serahs, Tus, Sebzvar gibi şehirler bulunmakta idi. Antlaşmadan sonra Sultanaşah, Müeyyed Ay-aba'nın Nişâbur merkezli beyliğini zayıf düşürerek Hârezmşahların nüfuzu altına sokmuştur. Sultanaşah, Horasan bölgesinde bir güç yaratmaya ve egemenlik kurmaya çalıştığı için Gurlular ile arası açılmıştır.³⁵³ Gur Sultanı Gıyâseddin, Sultanaşah'ı bu bölgeden def etmek için ordu hazırlatmıştır. Sultanaşah da büyük emirlerden oluşan bir ordu hazırlatmış, Gurlu ve Hârezm ordusu birbirlerine karşı savaşmıştır. Altı ay boyunca savaş devam etmiş ve Sultanaşah perişan bir halde Merv tarafına çekilmiş (1192-1193), 1193 yılında da hastalanarak ölmüştür.

354

Sultanaşah ve Tekiş arasında yapılan anlaşmadan sonra Hârezmşah Tekiş, 24 Temmuz 1189 Salı günü Tus'un Radekân otağında saltanat tahtına oturmuştur.³⁵⁵ Ünü her tarafa yayılmış ve bu saltanat merasiminde onun tahta geçişi ile ilgili birçok şiir

³⁵⁰ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.262; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.40.

³⁵¹ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.41.

³⁵² Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.265.

³⁵³ Taneri, **Hârezmşahlar**, s.27.

³⁵⁴ Cûzcânî, **Tabakât**, ss.126-127.

³⁵⁵ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.42.

yazılmıştır. O, artık kardeşine de saltanatını onaylatmış ve hükümdarlığının önündeki tek engeli de kaldırdığını düşünerek Hârezmşahlığını ilan etmiştir.³⁵⁶

2.1.2. Karahıtay Devleti ile Mücadele ve Kıpçakların Yardımı

Sultan Tekiş tahtını sağlamlaştırdıktan sonra önceliğini Karahıtaylılar'la mücadeleye vermiştir. Çünkü onlar, saltanat için rakibi olan Tekiş'in kardeşi Sultaşah'ı askerî yardım ile desteklemişlerdir. Sultaşah'a yardım için Karahıtay ordusu Gürgeç'e gelmiş fakat bu sınırı aşamayıp geri çekilmiştir. Bu hamleden sonra Sultaşah, kendi ordusu ile Horasan'a yönelerek 1181'de Merv, Serahs ve Tûs'a hâkim olmuştur.³⁵⁷ Alâeddin Tekiş kardeşinin bu faaliyetlerine tepki vermeyip ordusunu güçlendirmeyi ve devletini daha sağlam temeller üzerine oturtmayı tercih etmiştir. Özellikle Sırderya'nın ötesinin devlet için taşıdığı önemin farkında olan Tekiş, bu bölgede askerî ve ticarî kazançlar sağlayacak hamleler yapmış özellikle bu mevkideki Kıpçak güçlerini etrafında toplamaya çalışmıştır.

Kıpçakların Hârezmşahlar ile ilişkileri Sultan Tekiş zamanında başlamıştır. Sultan Tekiş'ten önce ve hatta onun ilk dönemlerinde Hârezmşahlar ile Kıpçaklar başta olmak üzere bozkırlardaki Türkler arasındaki münasebetler daha çok çatışma şeklinde olmuştur. Tekiş, Hârezmşah olmadan önce Cend valisi olduğu için bu bölgenin ehemmiyetinin farkındadır. Bu yüzden de bölgeye oğlu Nâsırüddin Melikşah'ı tayin etmiştir.³⁵⁸ Sultan Tekiş'in Cend bölgesindeki faaliyetlerini anlatan ve Cüveynî'nin verdiği bilgiye göre bu dönemde kâtiplik yapan Bahaeddin Bağdadî'nin³⁵⁹ bu konu ile ilgili bir menşûr hazırladığı bilinmektedir.

Menşûrda; Kâfir memleketlerin hududunda bulunan "İslâm padişahlığının" sınırlarının şerefli bekçileri olan Cend ahalisinin özel bir muameleye mazhar olmasının ve bilhassa gazi ve mücahidlerin hukukuna tam riayet edilmesinin gerekliliğinden bahsedilerek bu bölgenin seçkin ve tecrübeli muhariblerle dolu tutulması gerekliliği bildirilmiştir. Ayrıca menşûrda, bu bölgenin Hârezm'e ulaşan ana ticaret yolunun üzerinde olmasına dikkat çekilmiş ve bölgedeki tacirlerin mal ve

³⁵⁶ Kafesoğlu, **Hârezmşahlar Devleti Tarihi**, s.112; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.42; Gülseren Ceceli, Hârezmşah Hükümdarı Sultaşah Mahmud, Marmara Üniversitesi Türkiyat araştırmaları enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 2006, s.73.

³⁵⁷ Meryem Gürbüz, "Alâeddin Tekiş", **DİA**, C.XL, TDV Yayınları, İstanbul 2011, s.364.

³⁵⁸ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, 261; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.45.

³⁵⁹ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, 256.

canlarının korunması gerekliliği de vurgulanmıştır.³⁶⁰

Hârezmşah Tekiş, esas ve şerefli görevinin “kâfirlere” karşı mücadele ve onları İslâma teşvik etmek olduğunu ilan etmiştir. Onun bu hedefi, Şubat 1181’de Gurlu hükümdarına yazdığı mektupta açık ve net bir şekilde ortaya konulmuştur. Mektupta Hârezm ordularının devlet sınırları komşuluğunda bulunan Kıpçak kavimlerine ulaşacağı ve önlerine konulan hedefi muhakkak gerçekleştirecekleri vurgulanmıştır. Yine aynı yıl Tekiş, Gurlu hükümdarı Gıyâseddin’e ve Irak ve Azerbaycan atabegi Cihan Pehlivan’a yazdığı mektuplarda Hârezm ordusunun ve Kıpçak kavimlerinin Karahıtaylar’a karşı ortak askerî hareket yaptıklarını belirtmiştir.³⁶¹

Hârezmşah Tekiş’in Gıyâseddin’e hitaben yazdığı Mayıs-Haziran 1181 tarihli mektubunda Alp Kara Uran’ın kalabalık Kıpçak askerleriyle Cend’e gelerek kendisine hizmet arz ettiğini ve oğlu Kıran’ı Yugur-zadegândan oluşan bir heyetle, Gürgeç’e gönderdiğini, kabul edilmeleri halinde bunların kışın Karahıtaylar üzerine yapılacak sefere katılmak istediklerini yazmıştır.³⁶² Gürgeç’e gelen Kıpçak elçilerini saygıyla karşılayan Tekiş, onların bu isteklerini kabul etmiş ve Kıpçaklar ile yakın ilişkiler kurmaya gayret göstermiştir. Hârezmşah Tekiş stratejik mevki sebebiyle bu mıntıkanın iktisadî faaliyetinden ve insan gücünden çok büyük faydalar sağlamıştır. Uran-Kıpçak kabileleri Hârezmşah’a hizmet ederek Mâverâünnehir’deki mücadelelerinde Hârezmşah’ı desteklemişlerdir. Bu desteğin önemli bir sebebi daha vardır. Alâeddin Tekiş, Kanglı-Kıpçak Türkü olduğu bilinen Terken Hatun’la evlenmiştir. Bu evlilikten sonra Kanglı Türkleri³⁶³ kütleler halinde bütün aile efradı ve hayvanlarıyla birlikte Hârezmşahların hizmetine girmeye başlamıştır.³⁶⁴ Sultan Tekiş, Kıran ve maiyetindeki Kanglı-Kıpçak Türklerinin yanına on adamını kâtip Cend, Sığnak, Ribatat ve Barçınlık Kent havalisi hâkimini oğlu Nâsıruddin Melik’e

³⁶⁰ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.45; Kafesoğlu, **Harezşahlar Devleti Tarihi**, ss.92-93.

³⁶¹ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.46.

³⁶² Cûzcânî bu Kıpçak reisinin adını Akran diye zikretmiş ve Sultan Tekiş’in Akran isimli Kıpçak Hanı ile yakın ilişki kurduğunu ve onun kızı Terken Hatun’la evlendiğini kaydetmiştir. Cûzcânî, **Tabakât**, s.122; Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.364; Osman Yorulmaz, **Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012, s.95.

³⁶³ Bütün kaynaklar Kanglı ve Kıpçakların yaşadığı coğrafi mekân olarak, aynı bölgeyi yani kuzeydeki bozkırları işaret etmektedir. Bu yüzden Kanglıları Kıpçakların önemli bir kolu ve Kıpçak federasyonuna bağlı bir kabile olarak tanımlayabiliriz. (Usta, **Moğol İstilâsı Dönemine Kadar Kıpçak**, ss.899-900)

³⁶⁴ Cûzcânî, **Tabakât**, s.122; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.46.

göndererek birlikte Karahıtaylar üzerine yürümesini emretmiştir.³⁶⁵

Mâverâünnehir Seferi için gerekli aşamalar tamamlandıktan sonra sefer başlamıştır. Hârezmşah, Ceyhun'u geçtikten sonra Buhara'ya bir birlik göndermiş ve askerlere, sükûnet isteyen halka dokunulmaması tembih edilmiştir (14 Ekim 1182). Savaş başlamış ve askerler hücumla geçmiş surlar zapt edilmiştir. Ordu şehri yağmalamaya hazırlanırken Sultan, Sünnî halka acıyarak onların teslim teklifini düşünmelerini bekleyeceğini bildirmiştir. Fakat onlar teslim olmayı red etmiş, kaçanların yakalanması ve affedilmesi ile bu şehir zapt edilmiştir.³⁶⁶

Karahıtaylar ile bozuk giden ilişkilerin seyri, Gurlu hükümdarı Gıyâseddin'in Abbâsî Halifesinin arzusuna uyarak, Horasan'da Tekiş'e karşı sefere çıkması üzerine değişmiştir. Hârezmşah, Karahıtaylardan yardım istemiş bunu kabul eden Karahıtay ordusu, Ceyhun'u geçerek, Gûzgan'ın bir kısmını ve komşu vilayetleri yağma etmiştir. Tekiş o sıralarda Tus'tan Herât üzerine yürümeye hazırlanmaktadır. Gurlu kumandanlar kuvvetlerini birleştirerek Karahıtayların ordugâhına baskın yapmış ve onları mağlup etmiştir. Yenilen Karahıtaylar'ın çoğu dönüş sırasında Ceyhundan geçerken boğulmuştur. Bundan sonra Karahıtay Hanı, sayıları 12 bin (?)'e varan ölümler için 10 bin dinar gibi büyük bir paranın ödenmesini istemiştir.³⁶⁷

Sultan Tekiş, Gurlu Sultanı Gıyâseddin ile müzakerelere girişerek barış yapmıştır. Ardından da, Karahıtay Hanı Gürhân'a şu cevabı vermiştir. *“Senin ordun ancak Belh'i zapt etmeğe özendi ve bana yardım etmeye gelmedi. Ben senin orduna katılmadım ve nehri geçmesini emretmedim, Öyle yapsaydım benden istediğin parayı öderdim. Fakat siz şimdi Gurluların hakkından gelecek durumda olmadığınız halde bana söz ve isteklerle müracaat ediyorsunuz. Bana gelince Gurlular ile anlaştım. Onlara tâbi oldum ve artık size tâbi değilim.”*³⁶⁸

Bu durumdan sonra Karahıtaylar Hârezmşah'ın başşehrini muhasara etmişlerdir. Hârezmşah ise onları takip ederek Buhara'yı kuşatmıştır. Halk Karahıtaylar'a sadık kalarak Hârezmşahlar'a karşı koymuştur. Hatta tek gözü olmayan

³⁶⁵ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.46; Yorulmaz, **Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri**, s.95.

³⁶⁶ Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan** s.365; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.47.

³⁶⁷ Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.367.

³⁶⁸ Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.368; İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.120; Cûzcânî, Sultan Tekiş'in Karahıtaylar ile anlaşma yaptığını ve oğlu Alâeddin Muhammed'e de Karahıtay kâfirleriyle asla düşman olma! Yoksa İslâm, senin bu işin yüzünden yok olur.” diye vasiyette bulunduğunu kaydetmektedir. Cûzcânî, **Tabakât**, s.125.

bir köpek yakalayıp “İşte Hârezmşah budur”³⁶⁹ demişlerdir. Çünkü Hârezmşah’ın tek gözü kördür. Hârezmşah Tekiş kısa süre sonra kılıç zoruyla şehre hâkim olmuş ve halkı affederek Hârezm’e geri dönmüştür.³⁷⁰

Tekiş’in Buhara seferinden Cüveynî ve Cûzcanî bahsetmemektedir. Özellikle Gurlular’ın tarihçisi olan Cûzcanî, Gıyâseddin’in Belh’i zapt etmesinden ve Karahıtaylar ile yapılan mücadeleden de bahsetmemektedir. Sadece İbnü’l-Esîr de bunu teyit edecek bir rivayet vardır. Fakat verdiği tarihlerin uyuşmaması sebebiyle, Tekiş’in Buhara’yı iki defa aldığı bilgisini şaibeli bulmaktayız.

2.1.3. Hârezmşah Tekiş’in Horasan Politikası

Sultan Tekiş için birinci derecede önem arz eden mesele, Mâverâünnehir bölgesinde Karahıtaylar’a karşı verdiği mücadeledir. Mâverâünnehir bölgesi kontrol altına alınmadan diğer bölgeler de yeni mücadelelere girilmemiştir. Karahıtay ile mücadele sırasında Horasan bölgesinde daima bir oyalama politikası güdülmüştür. Sultan Tekiş, Mâverâünnehir bölgesinde gayesine ulaştıktan sonra Horasan’da ve İran’da kendisini göstermeye başlamıştır.

Horasan bölgesindeki durum ise şöyledir: Horasan emiri Müeyyed Ay-aba vefat etmiş yerine oğlu Togan şah geçmiş fakat onun da 1185 yılında vefatının ardından Horasan bölgesinde karışıklıklar yeniden başlamıştır.³⁷¹ Sencer şah bu bölgenin lideri olmuş fakat yaşının küçük olması sebebiyle dedesinin memlûklerinden olan Atabeg Mengli Bey’in itaati altına girmiştir. Bu bölgede özellikle yoğunlukta olan Toğan Şah taraftarları onun ölümü ile Sultan Tekiş’in kardeşi Sultanşah’ın tarafına geçmiş ve onun gücünü arttırmışlardır.³⁷²

Horasan lideri Mengli Bey’in halka zulmetmeye başlaması ve sebepsiz yere insanları öldürmesi ile bu bölge karışmış ve Alâeddin Tekiş de kötü giden düzene müdahale etmek üzere Horasan bölgesine gitmeye karar vermiştir. 1187 yıllarında Tekiş’in Horasan’a inmesini fırsat bilen Sultanşah Hârezm’e giderek şansını bir kez daha denemek istemiştir. Fakat o, yola çıkar çıkmaz Tekiş planını değiştirerek Merv’e

³⁶⁹ Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.368; İbnü’l-Esîr, *el Kâmil Fi’t-Tarih*, c.XII, s.120; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.47.

³⁷⁰ Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.368; İbnü’l-Esîr, *el Kâmil Fi’t-Tarih*, c.XII, s.120; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.47.

³⁷¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.262.

³⁷² Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.262.

yürüyünce, Sultanşah Âmuye'den geri dönmek zorunda kalmıştır.³⁷³ Ordusunun büyük bölümünü Âmuye'de bırakan Sultanşah küçük bir birliğin başında Tekiş'in ordusunun içinden sızarak Merv'e ulaşmış ve şehrin savunmasını bizzat kendi üstlenmiştir.³⁷⁴

Buna karşılık Tekiş ordusunun rotasını değiştirmiş ve asıl hedefi olan Nişâbur'a yönelmiştir. 1186'da Sencer Şah ve Mengli Bey'i iki ay süre ile kuşatma altında tutmuş ve taraflar antlaşmaya karar vermiştir. Tekiş, antlaşmayı gerçekleştirmek için Büyük Hacib Şehâbeddin Mesud'u Hân-salar Seyfeddin Merdan Şir'i ve Kâtip Bahaeddin Muhammed Bağdadî'yi Mengli Bey'e göndermiştir.³⁷⁵ Mengli Bey'in barış şartlarını kabul etmesine rağmen gönderilenlerden imam Burhaneddin Ebu Said'i yakalatarak öldürtmesi üzerine Hârezmşah Tekiş, Şadyah'ı kuşatmış kırk günlük muhasara ve çetin savaşlar neticesinde Mengli eman dileyerek şehri teslim etmek zorunda kalmıştır. Mengli tarafından gasb edilen mallar sahiplerine iade edilmiştir. Tekiş, 1187'de Nişâbur'u yeniden zapt etmiş ve daha önce Cend valiliğinde bulunmuş olan büyük oğlu Nâsireddin Melikşah'ı burada bırakmıştır.³⁷⁶

Mengli Bey'i bertaraf ederek Horasan'ın mühim bir parçasına hâkim olan Alâeddin Tekiş'in bu cephedeki sıkıntıları tam anlamıyla bitmemiştir. Çünkü bu bölgede kardeşi Sultanşah hala muhalif faaliyetlerde bulunmaktadır. Sultanşah Sebzar'ı ele geçirmiş ardından Nişâbur şehri ahalisine acı günler yaşatmıştır. Bu yüzden Sultan Tekiş'in oğlu Nâsireddin Melikşah, acilen babasından yardım istemiştir.³⁷⁷ Sultan Tekiş büyük bir ordu ile Nişâbur üzerine yürümüş ve Sultanşah Merv'e çekilmek zorunda kalmıştır. Tekiş, Sultanşah'ın Nişâbur'da harab ettiği yerleri tamir ettirmiş ve kışı geçirmek için Mâzenderan'a çekilmiştir.³⁷⁸

Mâzenderan bölgesinde, İsfehbed³⁷⁹ Hüsâmüddeve Erdeşîr hüküm sürmekte idi. İsfehbed ile Hârezmşah'ın ilişkileri oldukça dostça gelişmiştir. Hatta Sultan Tekiş Hârezm'e döndükten sonra İsfehbed, Sultan'a kızı Şah Hatun'a talip olduğunu bildiren

³⁷³ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.262; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.40.

³⁷⁴ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.40.

³⁷⁵ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.262; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.40.

³⁷⁶ Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.369; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.41.

³⁷⁷ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.264; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.41; Kafesoğlu, **Harezmsahlara Devleti Tarihi**, s.106

³⁷⁸ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.264; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.41.

³⁷⁹ İsfehbed, Hüsâmüddeve Erdeşîr'in lakâbidir. (Kafesoğlu, **Harezmsahlara Devleti Tarihi**, s.106.) Bünyatov'da "İsfehbed" diye zikredilmiştir. Bünyatov, **Enuştekinler**, s.50.

elçiler göndermiştir.³⁸⁰ Sultan Tekiş, kızının yaşının küçük olması sebebi ile bu evliliğin 3-4 yıl sonra gerçekleşmesine müsaade etmiştir. Hârezmşah Devleti ile akrabalık tesis eden İsfahbed, Oğuzların lideri Melik Dinar'ın³⁸¹ Mâzenderan hududuna yaptığı yağmalar üzerine Hârezmşah'tan yardım istemiştir. Hârezmşah yardım için Gürgenç bölgesine gelmiş ve Melik Dinar, Serahs ve Merv bölgesine doğru kaçmıştır. Sultan Tekiş, önlem olarak Cürcân'a muhkem bir hisar inşasını emretmiştir. Anlaşılan odur ki bu durum tekrarlar ise Tekiş mücadeleyi Cürcân'dan devam ettirecektir. Fakat Melik Dinar, bu adımdan sonra etkisiz kılınmış ve Mâzenderan bölgesi de tabîyet altına alınmıştır. Sultan Tekiş'in Horasan bölgesinde verdiği mücadele başarı ile sonuçlanmış ve Horasan'ın büyük bir bölümü Hârezmşah Devleti'ne bağlanmıştır.

2.1.4. Irak Selçukluları ve Halifelik ile İlişkiler

Irak Selçuklularının lideri Arslan'ın vefatı ile yerine II. Tuğrul (1169-1194)³⁸² geçmiştir. Arslan döneminde Irak Selçuklu Devleti'ne bilfiil Atabeg İldeniz hükümler olmuşur.³⁸³ Onun vefatı ile yerine oğlu Şemseddin Muhammed Cihan Pehlivan kâim olmuşur.³⁸⁴ Cihan Pehlivan henüz yedi yaşında olan Tuğrul'un tahta geçmesinde önemli rol oynamıştır. Cihan Pehlivan'ın da 1185'de ölümü üzerine hâkimiyeti kardeşi Muzafferiddün Kızıl Arslan devralmıştır.³⁸⁵ Fakat Kızıl Arslan döneminde Sultan Tuğrul büyümüş ve kendi istiklâlini arzu etmeye başlamıştır.³⁸⁶

Tuğrul istiklâl istediği için bir gece kaçmış ve Pehlivan'ın ümerası da ona yardım etmiştir. Kızıl Arslan, Sultan Tuğrul'u yakalamak için Damgan'a kadar gitmiş fakat yenilerek geri dönmüştür.³⁸⁷ Tuğrul ile Kızıl Arslan arasında açıktan açığa başlayan mücadeleye Selçuklu oteritesinden kurtulmayı gaye edinen Halife Nâsır-Lidînilâh da karışmıştır. Kızıl Arslan 1187 senesinde Bağdat'a adam göndermiş ve

³⁸⁰ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.50; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti Tarihi**, s.106.

³⁸¹ Melik Dinar hakkında geniş bilgi için bkz: Behzad Jafari, "İdeal Bir Türkmen (Oğuz) Lideri: Melik İmâd Eddîn Dinar", **USAD**, S.10, Bahar 2019, ss.287-310.

³⁸² M. A. Köymen, "Son Irak Selçuklu Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamanı", **AÜFEFAD**, S.13, (1985), ss.215-234.

³⁸³ Mîrhând, **Sîreti'l Enbiyâ**, s.248.

³⁸⁴ Bundârî, **Zubdat al Nusra**, s.302; Hüseyin Kayhan "Irak Selçukluları (1120-1194)", **Türkler**, C.IV. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.793.

³⁸⁵ Mîrhând, **Sîreti'l Enbiyâ**, s.251.

³⁸⁶ Bundârî, **Zubdat al Nusra**, s.302; Kayhan, **Irak Selçukluları**, s.794.

³⁸⁷ Mîrhând, **Sîreti'l Enbiyâ**, s.255; Faruk Sümer, "Kızıl Arslan", **DİA**, C.XXV, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s.544.

Halife'nin yardımını rica etmiştir. Halife, Kızıl Arslan'ın bu isteğini kabul etmiş ve kendisine bir mektup ile saltanat menşûru göndermiştir.³⁸⁸ Halife Mektupta: “*Sen bizzat saltanat tahtına oturmalısın. Babadan sonra padişahlık hakkı, geceye galip olan kimsenindir*”³⁸⁹ diyerek Kızıl Arslan'ı Irak Selçuklu Sultan'ı Tuğrul'a karşı yaptığı mücadelede desteklemiş ve Kızıl Arslan'a vezir Celâleddin Ubeydullah kumandasında bir ordu göndermiştir. Anlaşmaya göre Bağdat askeri ile Kızıl Arslan'ın kuvvetleri birleşerek Hemedan'a yürüyecekler ve Tuğrul'u bertaraf edeceklerdir. Tuğrul'un yanında ise Kutluğ inanç ve Emir-i Emiran Ömer vardır. Tuğrul'un ordusu, Halife ordusunu Hemedan civarında karşılayarak bozguna uğratmış ve vezir Ubeydullah'ı 1188 senesinin mayıs ayında esir etmiştir.³⁹⁰ Ardından da Sultan Tuğrul, Azerbaycan'a çekilmiş ve Abbâsî ordusuyla birlikte Hemedan'a gelen Kızıl Arslan, Selçuklu hanedanından Süleyman'ın oğlu Sencer'i Sultan ilan edip hutbeyi onun adına okutmuştur (Eylül 1188).³⁹¹

Kızıl Arslan, Atabeg Cihan Pehlivan'ın dul eşi İnanç Hatun'la evlenerek nüfuzunu arttırırken, Tuğrul'un kendisinden şüphe ettiği kişileri katletmesi, onun itibarını gittikçe zedelemiştir.³⁹² Sultan Tuğrul'un veziri İzzeddin b. Radyüddin'i itham edip onu ve kardeşini öldürtmesi ve Hemedan reisi Fahreddin'i zehirleyerek yok etmesi düşman sayısının artmasına sebebiyet vermiştir. Kızıl Arslan Sultan'ın ordusuna aniden hücum etmiş ve sultanı tam bir bozguna uğratmıştır. Sultan Hemedan'a doğru kaçmış, fakat Kızıl Arslan onu takip etmiş, Tuğrul'u ve oğlu Melikşah'ı yakalayıp onları, Tebriz'e yakın Kehrân kalesine hapsedirmiştir (Ekim 1190).³⁹³ Böylece Kızıl Arslan Irak'ı kesin olarak idaresi altına almıştır. Bu sırada Irak Selçuklu tahtında Sencer var idi. Bağdat'tan Halife'nin Irak Selçuklu tahtına Kızıl Arslan'ın oturmasını arzu ettiği haberinin gelmesi üzerine Kızıl Arslan tahta oturmuştur. Fakat Kızıl Arslan'ın şiddetli siyaseti yüzünden, onun kendilerini cezalandıracağı endişesine kapılan bazı kumandanlar, onu ortadan kaldırmak için öz oğlunun hanedanın başına geçmesini isteyen İnanç Hatun'la iş birliği yaparak Kızıl

³⁸⁸ Sümer, **Kızıl Arslan**, s.544.

³⁸⁹ Mîrhând, **Sîreti'l Enbiyâ**, s.252.

³⁹⁰ Mîrhând, **Sîreti'l Enbiyâ**, s.255; Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti Tarihi**, s.112.

³⁹¹ Mîrhând, **Sîreti'l Enbiyâ**, s.255; Sümer, **Kızıl Arslan**, s.544.

³⁹² Bundârî, **Zubdat al Nusra**, s.302

³⁹³ Mîrhând, **Sîreti'l Enbiyâ**, s.255. Cûzcânî, **Tabakât**, s.103. Bundârî, bu bilginin hiçbir kronikte yer almadığını kaydetmiştir. Bundârî, **Zubdat al Nusra**, s.302; Sümer, **Kızıl Arslan**, s.544.

Arslan'ı bir gece uyurken öldürmüşlerdir (Eylül 1191).³⁹⁴ Kızıl Arslan'ın öldürülmesinden sonra Irak'ın idaresi İnanç Hatun'un oğlu Mahmud Kutluğ İnanç'a geçmiş ve Irak emirleri ona bağlanmıştır.³⁹⁵

Sultan Tuğrul'un Kehrân Kalesi'nde yaklaşık bir buçuk yıl kaldığı tahmin edilmektedir. Kendisini kaleden Türkmen emiri Mahmud b. Anasıoğlu ile Bedreddin Dizmârî çıkarmıştır.³⁹⁶ Özgürlüğüne kavuşan Tuğrul yeniden Irak tahtına geçebilmek için Mahmut Kutluğ İnanç'a savaş açmıştır. Sultan Tuğrul, Kutluğ İnanç'ın ordusunu Kazvin düzlüğünde ağır bir yenilgiye uğratmıştır (28 Haziran 1192). Bu zaferinden sonra Tuğrul Hemedan'a gelmiş ve yeniden Sultan tahtına oturmuştur.³⁹⁷ Bu mağlupiyetin üzerine Kutluğ İnanç annesinin bulunduğu Rey'e sığınmış ve Tuğrul'a karşı Hârezmşah Tekiş'ten yardım istemiştir. Aynı şekilde Sultan Tuğrul ile arası iyi olmayan Abbâsî Halifesi Nâsır da Hârezmşah'tan yardım istemiştir.³⁹⁸ Amacı, çökmekte olan Irak Selçuklu Devleti topraklarını Hârezmşah Devleti'nin sınırları içerisine katmak olan Hârezmşah Tekiş, yardım çağrısını kabul etmiş ve 21 Mart 1192 tarihinde Irak Selçukluları Devleti topraklarına girmiştir. Tekiş, Tuğrul'a kendisine tâbi olması için elçiler yollamış fakat Tuğrul bu teklifi reddetmiştir. Tekiş'in ordusuyla Rey civarına doğru gelmesi üzerine kendi akıbetinden endişelenen Kutluğ İnanç Mahmud, onu çağırdığına pişman olmuş ve kaçıp kalelerden birine sığınmıştır. Rey'e varan Tekiş, Taberek kalesini iki günlük bir kuşatmadan sonra ele geçirmiştir.³⁹⁹

Tuğrul, Tekiş'in harekâtını daha ileriye götürmesini engellemek ve muhtemel bir Hârezm istilâsını önlemek için elçisi vasıtasıyla değerli hediyeler göndermiş ve aralarında barış antlaşması yapılmıştır. Bu antlaşmaya göre Tuğrul, Irak saltanatında Tekiş adına para bastıracak ve hutbe okutacak ve Rey Hârezmşah Devleti'ne tâbi olacaktır.⁴⁰⁰ Fakat Tekiş, kardeşi Sultanşah'ın ülkesine saldırdığı haberinin gelmesi üzerine, burada büyük emirlerinden Tamgaç'ı bırakmış ve süratle ülkesine dönmüştür.⁴⁰¹ Bu durumdan yararlanmak isteyen Tuğrul, Hârezmşahlarla yaptığı

³⁹⁴ Mîrhând, *Sîreti'l Enbiyâ*, ss.252-253; Sümer, *Kızıl Arslan*, s.544.

³⁹⁵ Faruk Sümer, "Tuğrul II", *DİA*, C.XLI. Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s.343.

³⁹⁶ Sümer, *Tuğrul II*, s.343.

³⁹⁷ Mîrhând, *Sîreti'l Enbiyâ*, s.256; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.52; Sümer, *Tuğrul II*, s.343.

³⁹⁸ Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.369; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.52.

³⁹⁹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.266; İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, s.96; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.136; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.52.

⁴⁰⁰ Bünyatov, *Enuştekinler*, s.53.

⁴⁰¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.267; İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, s.96; Bünyatov,

anlaşmayı bozmuş ve ordusuyla birlikte Rey üzerine yürüyerek Taberek kalesini kuşatıp ele geçirmiş ve Hârezmliler'i şehirden ve kaleden çıkarmış ve bu kaleyi yıktırıştır. Emir Tamgaç'ın kafasını kesip Hârezm'e yollamıştır.⁴⁰²

Tuğrul bir taraftan da Hârezmşah Devleti'ne düşman olan Taberistan'daki Bavendî hükümdarı İsfahbed Hüsâmüddeve Erdeşîr (1172-1210), Gurlu hükümdarı Gıyâseddîn Muhammed (1163-1203) ve Tekiş'e rakip kardeşi kuzey Horasan hükümdarı Sultanşah (1172-1192) ile ittifak kurmak için temaslarda bulunmuştur. Yapılan görüşmeler neticesinde aralarında, Sultanşah'ın Nişabur'u alması, İsfahbed'in Curcân ve çevresini kollaması, Tuğrul'un Bistâm ve Damgan'ı alması şartlarını içeren bir antlaşma yapmışlardır.⁴⁰³

Tuğrul bu anlaşmaya güvenerek Rey üzerine Kasım-Aralık 1193'de büyük bir orduyla saldırmıştır. Kutluğ İnanç Mahmud, Hârezmşah Tekiş'in kendi komutasına yardıma gönderdiği 7 bin süvari ile Tuğrul'un üzerine saldırmıştır. Hâr-i Rey deresinde yapılan şiddetli savaşta Tuğrul, Kutluğ İnanç'ı ve onunla birlikte gelen Hârezm ordusunu yenilgiye uğratmıştır (30 Aralık 1193).⁴⁰⁴ Bu başarılarından sonra hâkimiyetini bütün Irak-ı Acem'de yaygınlaştırmış olan Tuğrul, zevk ve eğlenceye yönelerek devlet işlerini bırakmıştır.⁴⁰⁵

Sultan Tuğrul'un Rey'e saldırısını fırsat bilen Kutluğ İnanç, Hârezmşah Tekiş'e elçi yollayarak yine yardım istemiştir. Aynı zamanda Abbâsî Halifesi Tekiş'e mektup göndermiş ve Tuğrul'u şikâyet etmiştir. Halife mektubuna bir de menşûr eklemiş ve Tuğrul'un sahip olduğu bütün toprakları iktâ olarak Hârezmşah'a hediye ettiğini bildirmiştir.⁴⁰⁶ Bu menşûr üzerine Tekiş harekete geçmiştir. Tuğrul az bir kuvvetle Tekiş'in karşısına çıkmış ve Rey yakınlarında yapılan savaşta başarıya ulaşamamıştır. İbnü'l-Esîr, Tuğrul'un dağınık haldeki askerlerini toplamaya lüzum görmeden yanındaki az bir kuvvetle Hârezmşah'ı karşılamaya gittiğini, kendisine bunun büyük bir hata olduğunun söylendiğini, fakat onun bu sözleri dinlemediğini

Enuştekinler, s.53; Hüseyin Kayhan, "Irak'ta Selçuklu Hâkimiyetinin Bitişi", **Ortadoğu'da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu**, Ankara 2014, s.416.

⁴⁰² Bünyatov, **Enuştekinler**, s.53; Sümer, **Tuğrul II**, s.343.

⁴⁰³ Kafesoğlu, **Hârezmşahlar Devleti Tarihi**, s.121.

⁴⁰⁴ Mîrhând, **Sîreti'l Enbiyâ**, s.257.

⁴⁰⁵ Mîrhând, **Sîreti'l Enbiyâ**, s.257.

⁴⁰⁶ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.53.

belirtmiştir.⁴⁰⁷ Tuğrul'un mağlupiyeti neticesinde Tekiş, Rey civarında onu yakalayarak kafasını kesip 19 Mart 1194'te Bağdat'a göndermiştir.⁴⁰⁸ Böylece Tuğrul ile başlayan Selçuklu Devleti Tuğrul ile son bulmuştur.⁴⁰⁹ Sultan Tekiş, Irak Selçuklu Devleti'ne son verdikten sonra Rey ve Hemedan'ı itaat altına almıştır. Selçuklu'ya ait kaleleri zapt etmiş ve kendini de Sultan ilan etmiştir.⁴¹⁰ Hârezmşah Tekiş, Hemedan yakınlarında Dezc ve Kasımâbâd arasında kendisi için bir köşk inşa ettirdikten sonra şehirdeki saray ve köşklere bulunan bütün değerli eşyaları kendi köşküne taşıttırmıştır.⁴¹¹

Abbâsî Halifesi, evvela Selçuklu Sultan'ları ne kadar tehlikeli idiyeler şimdi de Hârezmşah'ın aynı derecede tehlikeli bir hasım olacağını çabuk fark etmiştir. Halife yeni veziri Müeyyideddin İbnü'l-Kassâb'ı hil'at ve zengin hediyelerle birlikte Sultan Tekiş'e göndermiştir. Kendi oteritesini ve büyüklüğünü vurgulamak isteyen Halife, vezire, Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul'un bütün topraklarının Hârezmşah'a verilmesi hakkındaki fermanını Tekiş'e sunmasını ve ona hilât vermesini emretmiştir.⁴¹²

Abbâsî veziri, beraberindeki askerlere, yolda katılan 10 binden fazla Irak'ın yerli halkından oluşan askerinin eklenmesiyle birlikte Esedâbâd'a vardığı zaman, emrindeki bu güçlerden cesaret alarak, Hârezmşah'ın tahtını Bağdat hilafetine borçlu olduğunu kendisi ile görüşmeden evvel ona doğru gelmesini ve attan inmesi gerektiğini söylemiştir. Vezire haddini bildirmek isteyen Tekiş, bu isteklerin hepsini red etmiş ve 1196'da vezirin üzerine saldırmıştır.⁴¹³ Tekiş'ten böyle bir hareketi beklemediği anlaşılan vezir, Sultan'ın ordusu yaklaşırken kaçıp Bağdat'a gitmiş ve

⁴⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, s.97; Sümer, *Tuğrul II*, s.343.

⁴⁰⁸ Mîrhând, *Sîreti'l Enbiyâ*, s.259; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.55; Mehmet Ersan, Mustafa Alican, *Selçukluları Yeniden Keşfetmek Büyük Selçuklular*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s.149. Cûzcânî, Sultan Tuğrul'u kendi ordusundaki hain iki kâfir askerinin şehit ettiğini kellesini de Hârezmşah Tekiş'e götürdüklerini zikretmiştir. Cûzcânî, *Tabakât*, s.103; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.196.

⁴⁰⁹ Bundârî, *Zubdat al Nusra*, s.270; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.268; İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, ss.96-97; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s.140; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhatu's-Sudûr ve Âyetü's-Surûr* (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti), c.II, (Çev: Ahmed Ateş), TTK Yayınları, Ankara 1960, ss.340-341; Kafesoğlu, *Harezmsahlr Devleti Tarihi*, ss.123-126; Kayhan, *Irak'ta Selçuklu Hâkimiyetinin Bitişi*, s.418; Barthold, *Moğol İstîlâsına Kadar Türkistan*, s.370.

⁴¹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*, c.XIII, (çev: Mehmed Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 2000, s.99; Taneri, *Harezmsahlr*, s.28; Kafesoğlu, *Selçuklular*, s.55.

⁴¹¹ Hüseyin Kayhan, "Selçukluların Yıkılışından Sonra Irak ve Azerbaycan'ın Durumu" *Belleten*, S.71, (2007), s.891.

⁴¹² Bünyatov, *Enuştekinler*, s.55.

⁴¹³ Bünyatov, *Enuştekinler*, s.56.

orada yaptığı hareketten dolayı ağlayıp Halife'den özür dilemiştir.⁴¹⁴ Tekiş'in ordusu ise veziri Dînever'e kadar takip etmiş ve bu bölgeyi yağmaladıktan sonra Hemedan'a geri dönmüştür.⁴¹⁵

Sultan fethettiği Irak topraklarının yönetimini emirleri ve memurları arasında taksim ederek vergi toplamak için oraya memurlarını göndermiştir. Sultan Tekiş, İsfahan'ı Kutluğ İnanç'a, Rey idaresini de oğlu Yunus Han'a vermiş ve emirlerinden Mayacık'ı oğluna atabeg tayin ederek Hârezm'e dönmüştür.⁴¹⁶ Tekiş'in bölgeden ayrılmasını fırsat bilen Kutluğ İnanç hemen harekete geçmiştir. Esas gayesi Irak-ı Acem'i ele geçirmek olan bu emir, savaşarak baş edemediği Sultan Tuğrul'u ortadan kaldırmak için Sultan Tekiş'i kullanmış, onun eliyle Irak Selçulu Devlet'ne son vermiştir. Kutluğ İnanç, Tekiş'in ülkesine dönmesinden sonra ise, babası Atabeg Cihân Pehlivân devrindeki siyasi nüfuzu tekrar kazanabilmek amacıyla birtakım eski Selçuklu emirlerini de yanına alarak, Irak-ı Acem'i ele geçirmek için harekete geçmiştir.

Onun Irak içindeki bu teşebbüsü Melik Yunus Han tarafından hemen karşılık görerek Hârezmşah'ın Irak komutanı Mayacık ile atabegi olduğu Yunus Han, Kutluğ İnanç'ı ortadan kaldırma planları içerisine girmiştir. Onlar, Rey'den aldıkları büyük bir orduyla Kutluğ İnanç üzerine yürümüşlerdir. Kutluğ İnanç, üzerine gelen bu Hârezm ordusundan korkup Bağdat taraflarına doğru geri çekilmeye başlayınca, onun peşini bırakmayan Mayacık, sonunda Zencân'da Muhammedî köyü ile Sâmin arasında bir yerde ona yetişmiş ve onu savaşa mecbur etmiştir. Yapılan şiddetli savaşı kaybeden Kutluğ İnanç, malzeme ve ağırlıklarını bırakarak Bağdat'a doğru kaçmıştır (1195).⁴¹⁷ Bu sırada Huzistan bölgesini işgal eden Abbâsî veziri İbnü'l-Kassâb, buranın önemli şehirlerinden birisi olan Meysan'ı zaptetmeye hazırlanmaktaydı. Hârezm ordusu önünden kaçan Kutluğ İnanç, yanında bulunan askerler ile birlikte gelip burada vezirin ordugâhına sığınmak zorunda kalmıştır.⁴¹⁸

Kutluğ İnanç'ın vezir İbnü'l-Kassâb'ın ordugâhına gelerek, Halife'ye

⁴¹⁴ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.269; Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkler**, s.370.

⁴¹⁵ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.56; Kayhan, **Selçukluların Yıkılışından Sonra Irak ve Azerbaycan'ın Durumu**, s.892.

⁴¹⁶ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.269; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.55; Taneri, **Harezmşahlar**, s.29.

⁴¹⁷ Ravendî, **Râhatu's-Sudûr**, s.346; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.56.

⁴¹⁸ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.56; Kayhan, **Selçukluların Yıkılışından Sonra Irak ve Azerbaycan'ın Durumu**, s.893.

sığınmasından sonra, ona ve yanındaki emirlere çok iyi davranan vezir, hil'atler ve çeşitli hediyeler vererek, onunla birlikte Kirmanşah'a doğru hareket etmiştir. Vezir İbnü'l-Kassâb, 5 bin süvariyle Hemedan'ı ele geçirmiş (Eylül-Ekim 1195) ve burada fazla kalmayarak Kutluğ İnanç ile birlikte Irak-ı Acem'de istilâ hareketlerine devam etmiştir. Onlar, Harekân, Mazdegân, Sâve ve Âve'yi zaptetmiş sonra da Rey bölgesine yönelmişlerdir. Vezir şehri muhasaraya başlayınca dayanmayacağını anlayan Kutluğ İnanç buradan ayrılmak zorunda kalmıştır. Şehre giren Halife'nin ordusu büyük bir hırsla her tarafı yağmalamaya başlayınca, vezir askerlerine yağma yapmayı yasaklamak zorunda kalmıştır.⁴¹⁹ Nihâyet vezir, Rey bölgesini de ele geçirmiştir.⁴²⁰ Halife'nin mümessili İbnü'l-Kassâb'ın Irak-ı Acem'i istilâsı, Kutluğ İnanç'ı oldukça müşkil duruma düşürmüş, bu durum Mayacık ve Yunus Han'a Kutluğ'u ortadan kaldırmak için gerekli bahaneyi oluşturmuştur.⁴²¹ Mayacık ve Yunus Han, Kutluğ İnanç'la işbirliği yapmak ister gibi görünmüş ve onu süvari kuvvetleri ile Sâve'ye götürerek yolda başını kesmek suretiyle öldürmüşler ve kellesini Hârezm'e göndermişlerdir.⁴²²

Yaklaşık bir buçuk asırdır Selçuklu'ları Irak'tan çıkarmak için uğraşan Halife Nâsır-Lidînillâh zamanında nihâyet bu emeline kavuşmuş, Sultan Tuğrul'u ortadan kaldırması için kışkırttığı Hârezmşah Tekiş, başarılı olmuştur. Bu yüzden Tekiş'e isteklerini yaptıracağını zanneden Halife Nâsır, Hârezmşah'ın Batı İran'ı terk etmesini ve Hârezm ile yetinmesini, ele geçirdiği yerlerin de bir kısmını kendisine vermesini istemiştir. Sultan Tekiş ise Halife'ye cevap olarak Irak'da dâhil olmak üzere ülkesinin ordularının masraflarına yetmediği için Halife'nin Huzistan, bölgesini de kendisine vermesini istemiştir. Ayrıca Halife'nin Bağdat'ta kendi adına hutbe okutmasını da istemiş ancak Halife bu teklifi kabul etmemiştir.⁴²³

Hârezmşah'ın bir kısım Irak memleketlerini doğrudan doğruya kendi idaresine bırakacağını ümit eden Halife Nâsır bu ümidin boşa çıktığını ve Tekiş'in kendisini

⁴¹⁹ Ravendî, **Râhatu's-Sudûr**, ss.347-348.

⁴²⁰ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.100; Kayhan, **Selçukluların Yıkılışından Sonra Irak ve Azerbaycan'ın Durumu**, s.895.

⁴²¹ Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti Tarihi**, s.134-135.

⁴²² Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.273; Ravendî, **Râhatu's-Sudûr**, ss.350-351; Halil İbrahim Gök, "Atabeglikler", **İslâm Tarihi ve Medeniyeti 10**, Edt: Yusuf Ayönü, Mehmet Ersan siyer Yayınları, İstanbul 2018, s.436.

⁴²³ Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.370; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.60.

tıpkı Büyük Selçuklu Sultan'ları gibi sadece "ruhanî reis" addetmek istediğini anlamıştır. Halife-Hârezmşah arasındaki ihtilaf, Irak'da kök salmış olan düzensizliği körüklemiştir. Hârezmşah Tekiş, Irak-ı Acem'de Hemedan, Harekân, Mazdegân, Sâve, Âve ve Rey'i ele geçiren Abbâsî vezirine bir elçi yollayarak, askerî hareketlerini durdurmasını ve ele geçirmiş olduğu yerleri kendisine iade etmesini istemiştir. Vezirin bunu kabul etmemesi üzerine, Tekiş, hazırladığı ordusuyla süratle Irak-ı Acem'e girmiştir. Tam bu sıralarda, yakalandığı hastalıktan kurtulamayan İbnü'l-Kassâb, Hemedan'da vefat etmiştir (14 Temmuz 1196).⁴²⁴ Vezirin ölümünden haberi olmayan Tekiş, başsız kalan Halife'nin ordusunu Mazdegân'da ağır bir yenilgiye uğratmıştır (14 Temmuz 1196).⁴²⁵ Hârezmşahlar'ın ilk defa Abbâsî Halifeleri ile arasının açılması ve ilk fiili mücadele budur.

Savaş sonrası etrafa dağılan Halife'nin askerlerini takip eden Emir Mayacık, onları Dînever'e kadar kovalamıştır. Halife'nin ordusunda bulunan Yıva Türkmenlerinin savaşın kaybedildiğini görerek, geri çekilip gitmeleri üzerine, Halife'nin kalan son askerlerini de saf dışı bırakan Mayacık, buradaki işini bitirdikten sonra Hemedan'a yönelmiştir. Emir Mayacık Hemedan'ı kuşattığında şehir sakinlerini uyarmış ve Hârezm ordularına karşı direnmemelerini, aksi takdirde şehrin darmadağın edileceğini söylemiştir. Hemedan sakinleri Hârezmşahla görüşmek istediklerini aksi takdirde şehri teslim etmeyeceklerini bildirmiştir. Mayacık şehri muhasaraya almış, bölgedeki bütün malları ve hayvanları müsadere etmiş ve bununla ilgili Tekiş'e haber göndermiştir. 18 Temmuz 1196 'da Hârezmşah, Hemedan civarına gelmiş ve talepte bulunanları kabul edebileceğini duyurmuştur. Şehre gönderdiği elçisi aracılığıyla şunları belirtmiştir:

"Eğer kuşkunuz varsa, temsilcilerinizi gönderin. Beni bizzat görsünler ve şehri teslim etsinler! Aksi takdirde şehre saldıracak ve onu darmadağın edeceğim!" demiştir.⁴²⁶ Şehrin ünlü ve saygıdeğer kişilerinden oluşturulan bir grup Hârezmşah Tekiş'in önüne getirilmiş, Tekiş'in önündeki toprağı öpen kişiler ondan özür dilemişlerdir. Bunu ilkin Mayacık'ın bir hilesi sanarak inanmayan halk, sonradan

⁴²⁴ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.111; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.57.

⁴²⁵ İbnü'l-Eisr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, ss.100, 111; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.58.

⁴²⁶ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.58.

gönderdikleri elçileri vasıtasıyla sultanı tanıyarak kendisine şehri teslim etmiştir.⁴²⁷ Tekiş Hemedan'ı geri almış ve çok sayıda ganimet elde etmiştir. Ayrıca vezirin cesedinin de topraktan çıkartılarak yakılmasını emretmiştir.⁴²⁸

Bu başarılarının ardından Sultan Tekiş'in kendisini öven ve yaptıklarını onaylayan mektupları, Mayacık'a güç ve cesaret vermiş, bölgeye tek başına hâkim olma isteğini kamçulamıştır. Halife Tekiş'e karşı Mayacık'ı rakip olarak çıkarmak amacıyla ona bir mektup göndermiştir. Mektupta: “*Kuşkusuz ki Sultan Hârezmşah bir hükümdardır. Ancak dünyanın gerçek hükümdarı, Âlemin Pehlivanı, ikinci Rüstem, muzaffer komutan, devlet sınırlarının savunucusu ve inananların emirinin temsilcisi ancak ve yalnız Şemseddîn Mayacık'tır*”⁴²⁹ ifadeleri yer almıştır. Mayacık, Halife'nin teklifini kabul etmiş olacak ki, Hemedan'dan Kirmanşâhân civarına, Ebher ve Zencân hudutlarına kadar ordusuyla yağma ve çapullarda bulunduktan sonra, Irak'ın vergilerini Tekiş'e vermeyerek, saltanat iddiasıyla isyana kalkışmıştır. Bu durum üzerine İldenizlilerden Atabey Ebûbekir, Cemâleddîn Ay-aba, Emir-i Âlem ve birkaç emirle bir araya gelerek 4 bin süvariden oluşan bir orduyla harekete geçmişler ve Kihâ taraflarında yakaladıkları Mayacık'ı ağır bir yenilgiye uğratmışlardır (1199).⁴³⁰ Böylece geçici bir süreyle Irak-ı Acem'de asayiş sağlanmıştır.

Sultan Tekiş, kafasında bağımsızlık düşüncesi yer etmiş ve Sultan'ın devletinden aldığı güçle biriktirdiği techizat ve askere güvenerek kendisini sultan sanan Mayacık'ın işini bitirmek üzere Irak-ı Acem'e yürümüştür (Ocak 1199).⁴³¹ Rey halkının büyük emir Mayacık'ın zulmünden şikâyet etmesi de bu durumu tetiklemiştir. Hârezmşah Tekiş'in üzerine geldiğini duyan Mayacık, kaçarak Mâzenderan'daki bir kaleye sığınmıştır. Hârezmşah'ın askerleri, onu takip ederek yakalamış ve Hârezmşah'ın huzuruna getirmişlerdir. Hârezmşah Tekiş, Mayacık'ın kardeşi Melik Akça'nın araya girmesiyle hayatını bağışlamış ve onu zincire vurdurarak bir yıl hapse mahkûm etmiştir.⁴³²

⁴²⁷ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, s.101; Ravendî, *Râhatu's-Sudûr*, ss.352-354; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.59; Kayhan, *Selçukluların Yıkılışından Sonra Irak ve Azerbaycan'ın Durumu*, s.897.

⁴²⁸ Bünyatov, *Enuştekinler*, s.57.

⁴²⁹ Bünyatov, *Enuştekinler*, s.60.

⁴³⁰ Ravendî, *Râhatu's-Sudûr*, ss.367-368; Kayhan, *Selçukluların Yıkılışından Sonra Irak ve Azerbaycan'ın Durumu*, s.903.

⁴³¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.274; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.61.

⁴³² İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, s.133; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.275.

Hârezşah'a karşı Mayacıkla ittifak girişiminin sonuçsuz kaldığını gören Halife yeni müttefik arayışları içerisine girmiştir. Halife, Gurlu ve Gazneli meliki Gıyâseddin'e haber gönderip Irak'a saldırmaktan vazgeçip Hârezşah'ın ülkesine saldırmalarını emretmiştir. Hârezşah bu sırada Hârezm'e dönmüştür. Gıyâseddin de ona haber gönderip yaptığı işleri ayıplamış ve ülkesine yürüyerek ele geçirme tehdidinde bulunmuştur.⁴³³ Hârezşah da Karahıtaylar'a haber göndererek Gıyâseddin'den şikâyetçi olmuştur. Elçiye:

*“Eğer asker göndererek onu ele geçiremezlerse o, Belh'e hâkim olduğu gibi bütün ülkeye de hâkim olacak, sonra da onların memleketine hücumla geçecek ve onlar artık Gıyâseddin'e mani olamayacak, onun karşısında acze düşecekler, Mâverâünnehir'den onu uzaklaştıramayacaklardır”*⁴³⁴ demiştir. Bunun üzerine Karahıtaylar'ın hükümdarı büyük bir ordu hazırlayarak (Mayıs 1198) Ceyhun'u geçmiştir. Fakat Gurlular ani bir gece baskını ile Karahıtaylar'ı Ceyhun'a dökmüşlerdir.⁴³⁵ Karahıtaylar mağlupiyetin faturasını Hârezşah'a çıkarmıştır. Hârezşah'tan ölen 12 bin Karahıtaylı için 10 bin dinar ödenilmesi istenmiştir. Tekiş bu öneriyi kabullenmemiş konuyu Gıyâseddin'e aktarmıştır. Gıyâseddin gereken parayı ödemeyi kabul etmiş ama bunun karşılığında Tekiş'in Halife Nâsır'a karşı girişimde bulunmayacağını, ona bağlılık yemini edeceğine dair söz istemiştir. Hârezşah bu teklifi kabul etmiş ve Halife ile ilişkiler normale dönmüştür. Halife, Tekiş'e ve onun oğlu Kutbeddin Muhammed'e değerli hediyeler, giysiler ve bir menşûr göndermiştir. Menşûr'a göre Hârezşah Horasan, Türkistan ve Irak'ın Sultanı olarak resmen tanınmıştır.⁴³⁶ Böylece Irak-ı Acem'de huzur yeniden sağlanmıştır.

2.1.5. Kıpçaklar ile Mücadele

Hârezşah Tekiş'in Irak bölgesinde verdiği mücadele sebebi ile sınırın kısmî bir ihmale uğraması üzerine Kıpçaklar, Kayır Buku Han önderliğinde yeni bir hamlede bulunmak istemişlerdir. Nitekim “Tekiş, kuzeydeki Kıpçakları kontrol altına aldıktan sonra uzun bir süre Irak ve Horasan meseleleri ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Aynı dönem içerisinde Cend valiliği görevini başarıyla yürütmekte olan oğlu Nâsıreddin

⁴³³ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.61.

⁴³⁴ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, ss.120-121.

⁴³⁵ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, ss.120-121; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.61.

⁴³⁶ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.275; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.62.

Melikşah'ı da Nişabur valiliğine getirmiştir. Ancak Hârezmşah Devleti'nin kuzeyinde bu şekilde ortaya çıkan otorite boşluğu, menfi neticeler vermekte gecikmemiştir. Tekiş'in ilgisinin tamamen başka taraflara kaymasının sonucunda Kıpçaklar arasında Hârezmşah Devlet'i aleyhine bir hareket ortaya çıkmıştır."⁴³⁷

"1195 yılının kışı Sultan, asi Kıpçakların lideri Kayır Buku Han'a saldırmak üzere Sıgnak'ın yolunu tutmuştur. Sultan'ın çok sayıda askerle Cend'e geldiğini haber alan Kayır Buku Han, Sıgnak'tan ayrılarak kaçmaya başlamış, Hârezm ordusu da hemen onu takibe girişmiştir. Ancak bunlar olurken Tekiş'in hassa kuvvetleri arasında yer alan Uran kabilesine mensup bir Kıpçak birliği Kayır Buku Han ile haberleşmeye başlamışlar ve Uranlar, Kayır Buku Han'a haber göndererek kaçmayıp Sultan'la savaşırsa onun tarafına geçeceklerini bildirmişlerdir. Hiç beklemediği bu destek üzerine Kayır Buku Han, Hârezm ordusuyla savaşmaya karar vermiştir."⁴³⁸

7 Şubat 1195 Cuma günü iki ordu karşı karşıya gelmiştir. Savaşın şiddetlendiği bir sırada Kayır Buku Han ile anlaşmış olan Kıpçakların saf değiştirerek Hârezm ordusunun ağırlıklarını yağmalamaya başlaması savaşın seyrini değiştirdi. İslâm kuvvetlerinin çoğu harp meydanında öldü, birçoğu da sıcak ve susuz çölde telef oldu ve Sultan Tekiş 18 gün sonra Hârezm'e ulaşabildi.⁴³⁹ Tekiş Hârezm'e döndükten sonra Kayır Buku Han ile yeğeni Alp Direk arasında anlaşmazlık çıktı. Bunun üzerine Alp Direk emrindeki kuvvetlerle, Hârezmşahların yardımına başvurmak üzere Cend'e gitmek için Sıgnak'tan ayrıldı. Cend'e ulaştığında Tekiş'e bir mektup göndererek, kendisine yardımcı olduğu takdirde Kayır Buku Han'ı bertaraf edip, onun idaresinde bulunan toprakları kendisine teslim edeceğini bildirdi. Bu fırsatı kaçırmak istemeyen Tekiş, oğlu Kutbeddin Muhammed'i Cend'e gönderdi.⁴⁴⁰

Hârezm ordusu, Alp Direk'i yakalamak için Cend üzerine yürüyen Kayır Buku Han'ın idaresindeki Kıpçak ordusuyla karşılaşmış ancak bu kez zafer Hârezm ordusu tarafında kalmıştır. Kutbeddin Muhammed, Kayır Buku'yu pusuya düşürüp ağır bir hezimete uğratarak, Hârezm'e göndermiştir.⁴⁴¹ Fakat Hârezmşahların yardımıyla göçebe Kıpçakların liderliğini ele geçiren Alp Direk'in devlete karşı sadakati fazla

⁴³⁷ Usta, **Moğol İstilâsı Dönemine Kadar Kıpçak**, s.901.

⁴³⁸ Usta, **Moğol İstilâsı Dönemine Kadar Kıpçak**, s.901; Gürbüz, **Alâeddin Tekiş**, s.365.

⁴³⁹ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.270.

⁴⁴⁰ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.273; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti Tarihi**, s.129.

⁴⁴¹ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.273; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti Tarihi**, ss.129-130

uzun sürmemiştir. Son üç yıldır sürekli olarak Kıpçaların çıkardığı isyanlarla meşgul olan Tekiş, bu defa farklı bir metot takip etmiştir. Zira Horasan'da meydana gelen gelişmeler onu bu tarafa gitmeye mecbur bırakmıştır. Bu nedenle Sultan Tekiş, Kayır Buku Han'ı esaretten kurtarıp emirlik makamına yükselterek, işini bitirmesi için Alp Direk'in üzerine göndermiştir. Kayır Buku Han, Alp Direk'i mağlup ederek (1199) bu durumu Sultan'a bildirmiştir.⁴⁴² Böylece kuzeydeki bozkırlar yeniden Hârezmşah Devleti'nin idaresi altına girmiştir.

2.1.6. İsmailîler ile Mücadele

Sultan'ın kafasını uzun süredir meşgul eden gailer ortadan kalkıp hilafet makamından da gönlü rahat olunca İsmailîler'in elindeki kaleleri zapt ve onları yok etmek için çaba sarf etmeye başlamıştır. İsmailîler'in elinde bulunan Arslan Gûşay adı verilen kale ilk saldırı mevkisidir.⁴⁴³ Hârezmşah Tekiş, dört ay süren çetin kuşatmadan sonra Arslan Gûşay kalesini almış ve fitne ateşini söndürmüş sonra da Taceddin Ali Şah'ı Irak ülkesinin başına geçirerek Hârezm'e geri dönmüştür.⁴⁴⁴ Fakat İsmailîler bu duruma tepki olarak, Sultanı kendi üstlerine tahrik ettiğini düşündükleri vezir Nizâmülmülk'ü onun her geçtiği yere fedailer yerleştirerek öldürmüşlerdir.⁴⁴⁵ Cüveynî'ye göre; Sultan Tekiş, bu duruma oldukça üzülmüş ve bunun intikamını almak için derhal hazırlıklara başlamıştır. Oğlu Melik Kutbeddin Muhammed'e haber göndererek önden gidip orduyu düzene koymasını ve işe Kuhistan'dan başlamasını emretmiştir. Kutbeddin Muhammed'de fermana uyarak, karşısında dağların bile dayanamayacağı bir ordu ile Turşiz'e varmıştır. 4 aylık bir kuşatma sonrasında İsmailîler barış talebinde bulunmuştur. Kutbeddin Muhammed onlardan 100 bin dinar alarak ateşkes anlaşmasını imzalamış ve ordusunu geri çekmiştir.⁴⁴⁶

İsmailîleri mağlup ettikten sonra Tekiş, Horasan'a dönmüş ve yeni bir ordu toplayarak Bağdat üzerine askerî sefere hazırlanmaya başlamıştır. Tekiş, Arap Irak'ını ve hilafet başkentini almayı planlamış ama bu sefer sırasında hastalanınca⁴⁴⁷

⁴⁴² Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.274.

⁴⁴³ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.62; Arslan Gûşay Kalesi Kazvin yakınında, Alamut sınırında yer alan bir kaledir. Bu kaleye, daha önce Irak Selçuklu lideri Arslan tarafından işgal edildiği için Arslan Gûşay kalesi denmiştir. Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.275.

⁴⁴⁴ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.63.

⁴⁴⁵ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.276; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.63.

⁴⁴⁶ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.63.

⁴⁴⁷ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.63.

Hârezm'e dönmüş ve 23 Haziran 1200 yılında vefat etmiştir.⁴⁴⁸

Görüldüğü gibi, Hârezmşah Devleti'nin Tekiş dönemindeki inkişafı oldukça olumludur. Tekiş stratejik açıdan olayları değerlendirmiş ve özellikle Seyhun yukarısında yaşayan Kanglı-Kıpçak kabilelerini kazanarak onları düşmanlarına karşı kullanmıştır. Tekiş, onlar ile ailevi bağlar tesis etmiş ve devlet idaresinde onların reislerine mühim mevkiiler vermiştir. Tekiş, oğlu Muhammed'e 170 bin asker bırakmıştır.⁴⁴⁹ Bunların önemli bir kısmının kendi beyleri idaresinde hizmet eden Kanglı-Kıpçaklardan oluştuğuna şüphe yoktur. Tekiş sağlam bir askerî gelişimle hanedanının kuvvet ve kudretini yükseltmeye muvaffak olmuştur. Fakat onun saltanatından itibaren Hârezm ülkesindeki bazı hususiyetler halefi Muhammed'in saltanat dönemini zorlaştırmıştır. Halife ile olan huzursuzluklar ve Kıpçak emirlerinin nüfuzunun artması, bu dönemin temel sorunlarını teşkil etmiştir.

2.2. Hârezmşah Alâeddin Muhammed Döneminde Dış Politika (1200-1220)

2.2.1. Hârezmşah Muhammed'in Tahta Geçmesi (1200)

Tekiş'in büyük oğlu Melikşah, babası hayatta iken 1197 yılı baharında vefat etmiştir.⁴⁵⁰ İkinci oğlu Muhammed de Turşiz muhasarası ile meşgul olduğu sırada, babasının ölüm döşeginde bulunduğunu haber almıştır. 100 bin dinar karşılığında muhasarayı kaldırarak hemen Hârezm'e doğru yola çıkmıştır.⁴⁵¹ Babasının hayatında Kutbeddin, ölümünden sonra Alâeddin ünvanını taşımıştır. 4 Ağustos 1200 tarihinde Hârezmşah ilan edilmiştir.⁴⁵²

2.2.2. Hârezmşah Muhammed'in Mücadele Ettiği Devletler

2.2.2.1. Gurlu Sultanlığı ile Mücadele

Alâeddin Muhammed, iktidarının ilk günlerinden itibaren hanedan mensupları ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Onu ilk zamanlarda en çok uğraştıran hadise yeğeni Hindû Han meselesi olmuştur. Şadyah'ta bulunan ve burasının babası Nâsıreddin Melikşah'ın ölümünden sonra kendine intikal edeceğini tâbii gören Hindû Han'ın

⁴⁴⁸ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.277; Köprülü, **Hârizmşah**, s.269; Kafesoğlu, **Harezmsahlr Devleti Tarihi**, s.147.

⁴⁴⁹ Yorulmaz, **Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri**, s.101.

⁴⁵⁰ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.85.

⁴⁵¹ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.63.

⁴⁵² Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.278; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.65.

Horasan'ın amcası Alâeddin Muhammed'e verildiğini görünce etrafındaki ümera ile birlikte hoşnutsuzluk göstermesi, büyük husumetlere sebebiyet vermiştir. Amcasının Hârezm'de Sultan olmasından korkan Hindû Han Merv'e giderek askerî hazırlığa başlamış ve Sultan Muhammed ise buna mukabil Çakırü't-Türkî kumandasında bir ordu göndermiştir.⁴⁵³ Çakır şehri ele geçirmiş Sultan'ın annesi ve çocuklarını Hârezm'e göndermiştir. Hindû Han ise Hârezmşahların rakibi olan Gurlu Sultan'larına iltica etmiştir.⁴⁵⁴

Gurlu Sultanı Gıyâseddin ve kardeşi Şehâbeddin ise Hârezmşah ailesindeki bu iç mücadeleyi destekleyerek kendi topraklarını genişletmeye karar vermişlerdir. Bu vesileyle Horasan ve İran topraklarına hâkimiyet konusunda Hârezmşahlara karşı besledikleri rekabette üstünlük sağlamayı ummuşlar ve ilk olarak Merv'e yönelmişlerdir. İbnü'l-Esîr'in naklettiğine göre; Merv halkı Hârezmli askerlerle savaşa girmeyi tercih etmiştir. Gurlu Sultanı Gıyâseddin kardeşi Şehâbeddin ile birlikte, fillerle destelenen büyük bir ordu tertip ederek Talekân'dan hareket etmiştir. Askerler fillerle hücumla geçerek surlara kadar yanaşmış ve halk emân dilemiştir. Şehâbeddin de onlara emân verince halk onlara saldırmaktan vaz geçmiş ve böylece Merv feth edilmiş, Çakırü't-Türkî yakalanıp Herat'a gönderilmiştir.⁴⁵⁵ Merv fethedildikten sonra Gıyâseddin de gelmiş ve Merv bölgesi Hindû Han'a teslim edilmiştir. Böylece Hindû Han'ın hakkını koruyor gözükerek gerçek amaçlarını gizlemeye çalışmışlardır.

Gıyâseddin daha sonra Serahs'a gitmiş ve Serahs, Nas ve Ebîverd'i sulh yoluyla alarak amcazadelerinden Emir Zengi b. Mesûd'a teslim etmiştir.⁴⁵⁶ Oradan kalabalık bir ordu ile Tus bölgesine girerek bu bölgeyi yağmalamışlar ardından da Hârezm askerlerini Taceddin Ali Şah'ı⁴⁵⁷ ve Sultan'ın devletinin ileri gelenlerini Şadyah'tan çıkarıp eziyet ve işkencelerle Gur bölgesine göndermişlerdir. Cürcan ve Bistam'a şihneler gönderip o bölgeleri kendilerine bağlamışlardır.⁴⁵⁸ Gıyâseddin'in sıradaki hedefi, Horasan topraklarını ele geçirerek Hârezmşah Devleti'ni yok etmek

⁴⁵³ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.142; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.68.

⁴⁵⁴ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.279; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.68.

⁴⁵⁵ Bünyatov, **Enuştekinler**, ss.68-69.

⁴⁵⁶ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.144; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.69.

⁴⁵⁷ Taceddin Ali Şah Hârezmşah'ın kardeşidir. Hârezmşah, merkezde sükûneti sağladıktan sonra İsfahan'daki kardeşi Taceddin Ali Şah'ı huzura çağırarak onu Nişabur merkezli Horasan'ın idaresiyle görevlendirmiştir. Bünyatov, **Enuştekinler**, s.7.

⁴⁵⁸ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.278.

olmuştur. Gıyâseddin Nişâbur üzerine yürüyerek bu bölgeyi almaya karar vermiştir. Nişâbur, Gurlu ordusunca 1201 Nisan'ı başında kuşatılmış, merkezden gerekli destek alamayınca da şehir Gurluların eline geçmiştir.⁴⁵⁹ Gıyâseddin, şehrin idaresini Ziyaüddin Muhammed'e verip, tamamen ele geçirdiği Horasan'dan ayrılmış ve Herat'a dönmüştür. Kardeşi Şihabeddin de Kuhistan bölgesindeki batınî kalelerini düşürüp bu bölgeyi de Gurlu Devleti'ne bağladıktan sonra Hindistan üzerine seferlere devam etmiştir.⁴⁶⁰

Alâeddin Muhammed, Gurlulara karşı savaş zamanının geldiğine karar vermiş ve ordusunu toplamıştır. O, savaşa çıkmadan önce Gıyasededin'e şu satırları yazmıştır:

*“Babamdan sonra beni halef tayin edeceğine ve Hitaylara karşı bana yardım edeceğine ve onları ülkemden uzaklaştıracağına inanıyordum. Bunu yapmadın hiç olmazsa beni rahatsız etmemeli ve ülkemi istilâ etmemeliydin. Şimdi benden aldığın yerleri geri vermeni istiyorum. Beldelerimi geri almazsam o zaman Hitaylardan ve diğer Türklerden yardım isterim. Babamın ölümü dolayısıyla taziyelerle ve ülkemin işlerini düzene sokmakla meşgul olduğum için senin beldelerimi istilâ etmene mani olamadım. Yoksa ben size mani olmaktan ve Horasan ile diğer yerlerdeki şehirlerinizi ele geçirmekten aciz değilim”*⁴⁶¹ demiştir. Gıyâseddin ise nikris hastalığına yakalanmıştır. Bu yüzden Alâeddin Muhammed'in mektubuna onu oyalayıcı yanıtlar vermiş ve kardeşi Şehâbeddin komutasındaki ordunun Hindistan'dan dönmesini beklemiştir.⁴⁶²

Hârezmşah, Gıyâseddin'in bu tavrına karşılık, Horasan nâibi Alâeddin Gurî'ye mektup göndermiş, ahalinin Hârezmlilere daha yakın olmasından dolayı onun Nişâbur'dan çıkmasını talep etmiştir. Mektubuna yanıt alamayan Hârezmşah askerlerini toplayarak Eylül 1201 tarihinde Hârezm'den yola çıkmıştır. Hârezm ordu birliklerinin Nas ve Ebiverd civarına ulaştığını duyan Hârezmşahın yeğeni Hindû Han, Merv'den kaçarak Firûzkûh'da bulunan Gıyâseddin'in yanına sığınmıştır. Hârezmşah Merv'i zapt etmiş ve ardından Nişâbur'u kuşatma altına almıştır.⁴⁶³ Kuşatma iki ay sürmüştü ve sonucunda Alâeddin Gurî şehri teslim etmek zorunda kalmıştır. Hârezmşah,

⁴⁵⁹ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.69.

⁴⁶⁰ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.145; Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.279.

⁴⁶¹ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.149; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.69.

⁴⁶² İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.149; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.70.

⁴⁶³ Kazvîni, **The Ta'rikh-i Guzida**, s.113.

ondan kendisi ile Sultan Gıyâseddin arasında arabuluculuk yapması ve ateşkes sağlamasını talep etmiştir. Alâeddin Gurî, bunu kabul etmiş ama bu konuda hiçbir adım atmamıştır.⁴⁶⁴

Nişabur zaferinden sonra Hârezmşah, Serahs'a yönelmiştir. Şehrin kuşatması kırk gün sürmüş ve şehir açlık tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Serahs'ın valisi Emir Zengî Hârezmşah'ın geri çekilmesi karşılığında askeri birliklerini şehirden çıkaracağını söylemiştir. Hârezmşah bu teklifi kabul etmiş ve ordusunu geri çekmiştir. Ama Emir Zengî'nin askerleri kale dışına çıkıp yiyecek ve içecek stoku yaparak yeniden şehre dönmüştür. Bu duruma çok sinirlenen Hârezmşah ordusuyla yeniden Serahs'a gelmiş ve güçlü bir kuşatma ile Serahs'ı almıştır.⁴⁶⁵

Hârezmşah Muhammed, Gıyâseddin'e barış talebinde bulunmuştur. Gıyâseddin ise Hüseyin Mergânî'yi demogojik ifadelerle dolu bir mektupla Hârezmşah'a göndermiştir. Bu duruma sinirlenen Hârezmşah, derhal Mergânî'yi yakalatıp hapsedirmiştir. Hârezmşah 1202 Temmuz'unda doğrudan Gurlu hâkimiyetindeki Herat üzerine yürümeyi tercih etmiştir. Herat'ı kuşatmış ve kırk gün bu şehrin önlerinde kalmıştır. Gurlular'dan Şehâbeddin'in de askerleri ile bu şehrin önüne gelme ihtimalinden dolayı burada kalamayacağını anlayan Hârezmşah, Herat emiri Ömer Merganî'ye haber gönderip barış talep etmiş ve bir miktar para alarak anlaştıktan sonra şehirden uzaklaşmıştır.⁴⁶⁶ Fakat Şehâbeddin Tus'a kadar ilerlemiş ve ahaliyi tazyike başlamıştır. Geniş ölçüde müsadereler yapmış,⁴⁶⁷ adamlarını göndererek yiyecek, ot namına ne varsa zorla aldırılmış ve halka ağır vergiler yüklemiştir. Bu yüzden Gurlular'a karşı halk arasında nefret uyanmış ve onların Hârezmşahlara bağlanma arzusu giderek artmıştır. Fetihlere devam etmekte ısrarcı olan Şehâbeddin'i Gıyâseddin'in ölüm haberi durdurmuştur.⁴⁶⁸

Gurlu hükümdarı Gıyâseddin'in 1203 yılındaki ölümünden sonra Hârezmşah-Gurlu mücadelesi yeni bir safhaya evrilmiştir. Şehâbeddin matem ilan ettikten sonra oğlu Gıyâseddin Mahmud'a rağmen idareyi ele almıştır. Kendi oturduğu yeri yani

⁴⁶⁴ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.70.

⁴⁶⁵ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII. s.150-151; Cüveynî **Tarih-i Cihan Güşa**, s.279; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.71.

⁴⁶⁶ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII. s.152; Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.283.

⁴⁶⁷ Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.372; Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.280.

⁴⁶⁸ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.280; Kafesoğlu, **Harezmsahlara Devleti Tarihi**, s.155; Ocak 1203 tarihinde Gurlu Sultanı Gıyâseddin vefat etmiştir. Bünyatov, **Enuştekinler**, s.71.

Gazne'yi devlet payitahtı yapmış ve Gıyâseddin Mahmud'u Büst, Ferâ, İsfizâr'a göndererek onu ve ailesini merkezden uzaklaştırmıştır.⁴⁶⁹ Sultan Gıyâseddin'in ölümüne ilaveten Gurlu tahtı etrafında baş gösteren münazaalar, ikinci Horasan yürüyüşüne hazırlanmakta olan Sultan Muhammed'in daha hızlı harekete geçmesine neden olmuştur. İlk olarak Merv üzerine asker sevk edilmiştir. Şehâbeddin tarafından bu bölgeye gönderilen Muhammed b. Çurbek, Hârezm askerleri tarafından öldürülmüş ve başı Hârezm'e gönderilmiştir.⁴⁷⁰

Gelişmeleri değerlendiren Hârezmşah, Ocak 1204'te Gurluların Horasan yolunu tamamen kesmek üzere kuvvetli bir ordu ile Horasan'ın en büyük hareket üssü olan Herât üzerine yürümüştür. Yeni Gurlu hükümdarı Şehâbeddin, Lahor taraflarındaki olaylarla meşgul olduğundan Herat için kâfi derecede takviye şansına sahip olamamıştır. O sırada Herat eyaletinin valisi Gurlu emirlerinin en büyüğü olan Alp Gazi'dir. Cüveynî'ye göre Alp Gazi Hârezmşahlar ile yaptığı mücadele neticesinde Sultan Muhammed'e elçi göndererek: "*Gurlu Sultanı bana anlaşma konusunda tam yetki verdi. Bundan sonra bizden ve Gurlu Sultan'larından Horasan bölgesine saldırı olmayacak ve böylece o bölge felaket görmeyecektir*"⁴⁷¹ diyerek yüklü bir vergi ödemeyi kabul etmiştir. Bunun üzerine Hârezmşah, Alp Gazi'nin ve Herat halkının isteklerini büyük bir memnuniyetle kabul etmiştir. Fakat Herat halkından vergi alınıp alınmadığı noktasında kaynaklarda muhtelif bilgiler vardır. Barthold, Hârezmşahın Badgis'i yağmalatıp Tekiş zamanında Hârezm ülkesine bağlı olmayan Herat'tan büyük miktarda para aldığını ve o sırada Şehâbeddin'in Hindistan'dan Horasan'a dönerek Hârezm üzerine yürüdüğünü kaydetmiştir.⁴⁷²

Cüveynî ise, tam tersine Herat halkından vergi almayarak halka iyi davrandığını ve yolda askerlerin bir kısmının Sultan'ın haberi olmadan Badgis'i yağmaladıklarını ve Şehâbeddin'in Herat'ın intikamını almak için Hârezm'e doğru yola çıktığını kaydetmiştir.⁴⁷³ İbnü'l-Esîr'e göre de Herat mücadelesinin sonunda, Hârezmşah Muhammed, Alp Gazi'ye haber göndererek şehirden çıkıp huzuruna

⁴⁶⁹ Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti Tarihi**, s.155.

⁴⁷⁰ Kafesoğlu'nda "Muhammed b. Çurbek" olarak zikredilen isim, Bünyatov'un eserinde "Emir Car-Bey" olarak zikredilmiştir. Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti Tarihi**, s.148; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.71.

⁴⁷¹ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.282.

⁴⁷² Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.372.

⁴⁷³ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.282.

gelmesini ve kendisine Sultan'lara layık hizmette bulunmasını istemiştir. Hastalıkla mücadele eden Alp Gazi, bu teklifi kabul etmiş ve Sultan'a değerli hediyeler göndermiştir. Bir süre sonra Alp Gazi vefat etmiş ve Sultan'da Serahs'a dönmüştür. Şehâbeddin, Hârezmşah'ın Herat'ı muhasara ettiğini ve oradaki nâibi Alp Gazi'nin öldüğünü duyunca Hârezmşah'a öfkelenerek Mayıs 1204'te Hindistan'dan Horasan'a dönmüştür.⁴⁷⁴

Cûzcânî'ye göre ise, Hârezmşah Muhammed, on iki ay boyunca Herat'ı kuşatmıştır. Hârezm askerleri, Hüseyin Harmîl'in tedbiriyle Herat Nehri'nin suyunu tutmuştur. Öyle ki, eğer şehir surları olmasaydı, sular şehrin damlarından daha fazla yükselecek ve şehir sular altında kalacaktır. Sekiz ay boyunca şehirlilerin, Hârezm ordusu ile muharebesi devam etmiştir. Kuşatmanın başlamasının ardından on iki ay geçince Sultan, Hârezm'den gelmiş ve adamlarına suyu açmalarını emretmiştir. Şehir sular altında kalmak üzereyken on sekiz gün sonra Herat şehri kılıçla fehedilmiştir.⁴⁷⁵

Neticede Herat mücadelesinden sonra Hârezmşah ve Gurlu Devleti arasında Horasan'da ikinci savaş başlamıştır. Savaş amacıyla Hindistan'dan Horasan'a gelen ve Meymend'e varınca Hârezm'e yürümek gayesi ile başka bir yola sapan Şehâbeddin'e Hârezmşah Muhammed, mektup yollayarak "*Dön de savaşalım. Aksi halde ben Herat'a oradan da Gazne'ye yürüyeceğim*" demiştir.⁴⁷⁶ Hârezmşah Serahs'dan Merv'e giderek bir süre şehrin dışında beklemiştir. Şehâbeddin bu sırada Hârezmşah'ın mektubuna cevap vererek "*O zaman olduğu gibi belki yine mağlup olursun. Fakat Hârezm bizi bir araya toplar*" demiştir.⁴⁷⁷ İki devlet hükümdarı da Hârezm'e erken gelme noktasında yarışa girmiştir. Hârezmşah, Şehâbeddin'den daha erken davranıp Hârezm'e gelmiş yolu kesip onlara komplo düzenleyip yolu suya basmıştır. Bu yüzden Şehâbeddin yolların geçilecek hale gelmesi için kırk gün beklemiştir. Bu süreden sonra iki ordu Karasu'da karşılaşmış ve aralarında çetin bir savaş başlamıştır.⁴⁷⁸ Bu savaş neticesinde iki taraf da büyük kayıplar vermiş ancak

⁴⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII. s.158.

⁴⁷⁵ Cûzcânî, *Tabakât*, s.132.

⁴⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII. s.159; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.72.

⁴⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII. s.159.

⁴⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII. s.159; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.372; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.72; Cüveynî ise bu mücadelenin Hârezmşah'ın Nuzvar kıyısında karargâh kurup birkaç gün içerisinde 70 yiğit savaşçı toplayarak Ceyhun nehrinde olduğunu belirtmektedir. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.282.

mağlup olan Hârezmşah olmuş ve birçok askeri esir alınmıştır.⁴⁷⁹

Bu zaferin ardından Şehâbeddin'in ordusu Gürgeç'i kuşatmıştır. Hârezmşah, devletin bütün eyaletlerine elçiler gönderip süvari ve asker toplamaya başlamıştır. Başkent'in savunmasında Hârezmşah'ın annesi Terken Hatun'un da büyük payı olmuştur. O, ferman imzalayarak bütün şehir sakinlerinin silahlanmasını sağlamıştır. Gürgeç'te 70 bin kişi orduya katılmıştır.⁴⁸⁰ Hârezmşah, Karahıtaylar'ın hükümdarı Gürhan'dan da yardım istemiştir. Bu yardım çağrısını kabul eden Karahıtaylar, Tayangu eşliğinde hazırladıkları orduyu Hârezmşah'ın yardımına göndermişlerdir. Tayangu kendi ordularını seferber etmiş ve Endhûy yakınlarında Şehâbeddin üzerine saldırmıştır (28 Eylül 1204).⁴⁸¹ 50 bin adamını bu savaşta kaybeden Şehâbeddin geriye kalan 100 adamıyla Endhûy kalesine sığınmıştır. Cüveynî'ye göre Hârezmşah Muhammed, Şehâbeddin teslim olmak üzereyken “*Bir İslâm padişahının gayrimüslim birinin eline düşerek öldürülmesini aldığım İslâmi terbiyeden dolayı uygun görmüyorum*” diyerek Şehâbeddin'e şu öneri de bulunmuştur. “*Doğru olan fillerden atlardan neyin varsa canına karşılık feda etmelidir. Eğer söylediğimi yaparsan aracı olur onları razı ederim*”⁴⁸² demiştir. Bu tavsiyenin üzerine Şehâbeddin, neyi varsa feda ederek canını kurtarmıştır. Hârezmşah, ise başkentteki Gurluları Hezâresb'e kadar kovalamış ve onlar ile yaptığı mücadeleden çok sayıda mal, fil at, deve ele geçirerek Hârezm'e geri dönmüştür.⁴⁸³

Dört sene boyunca buhranlı safhalar arz eden Horasan hâkimiyeti mücadelesi, bu suretle Gurlular aleyhine ve Hârezmşahlar lehine sonuçlanmıştır. Gurluların hâkimiyet alanı sadece Herat ile sınırlı kalmıştır. Savaşın bu şekilde netice vermesinde Karahıtaylılar'ın büyük fonksiyonu olmuştur. Karahıtaylar'ın giderek güçlenmesi düşüncesi Hârezmşah Muhammed'i korkuttuğu için Gurlu Sultanı Şehâbeddin'in Gazne'ye dönüşünden hemen sonra Hârezmşah, eski dostluk münasebetlerini

⁴⁷⁹ Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.282; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.72.

⁴⁸⁰ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.73.

⁴⁸¹ İbnü'l-Esir'de Endhûy diye zikredilmiş olan bu bölge Cüveynî'de Andhud, (Kuzey Afganistan'daki bugünkü Andhuy) olarak zikredilmektedir. Barthold'da ise bu bölgenin adı Şehâbeddin'in yenildikten sonra kapanmak zorunda kaldığı Endhund bölgesi olarak kullanılmıştır. İbnü'l-Esir, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII. s.159; Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.284; Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.373.

⁴⁸² Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.284; Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.374; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.73.

⁴⁸³ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.282; Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.373.

tekrardan kurmak için haciblerinden birini aracı kılmıştır. Şehâbeddin cihetinden bu barış teklifinin olumlu karşılanmasının temel sebebi ise iki Türk İslâm devleti liderinin de ilk hedefinin kâfir Karahıtaylar'ı yok etme arzusudur.

Gurlu Sultanı, malını ve ordusunu kaybetmiş olarak büyük bir üzüntü içerisinde ülkesine dönmüştür. İbnü'l-Esîr'e göre; Şehâbeddin'in öldüğüne dair haberler çıkmış ve bu durumu değerlendirmek isteyenler olmuştur. Şehâbeddin'in memlûklerinden Tâceddin Yıldız, adamlarını toplayarak Gazne kalesini zapt etmeye çalışırken diğer memlûklerden Aybeg Balter, Hindistan'a giderek şehri zapt etmeye çalışmıştır. Şehâbeddin ülkesinin başına geçip yeniden otoritesini sağlamış ve iki memlûkü da bertaraf etmiştir.⁴⁸⁴ Bu süreçten sonra Şehâbeddin ve Hârezmşah arasında sulh için elçiler gidip gelmiştir. Cüveynî'ye göre; Sultan Hârezmşah, haciblerinden biriyle ona *“Saldırgan, en zâlim olandır. Bu savaş sizin tarafınızdan çıkarılmıştır. Şimdi tartışma yolunu kapama ve anlaşma yolunu açma zamanıdır”*⁴⁸⁵ diye haber gönderip hemen onun yardımına koşacağına söz vermiştir. Böylece iki sultan arasında barış sağlanmıştır. İbnü'l-Esîr'de ise bu olay farklı nakledilmektedir. Karahıtaylar'ın Şehâbeddin'i yenmesi halinde Müslümanlara büyük bir felaket gelmesinden korkan Hârezmşah Muhammed, Karahıtaylar'a, *“Siz Şehâbeddin'i çölden çıktığı andaki durumundan daha zayıf bir halde asla bulmazsınız. O kadar yorgun ve zayıf durumda ve az sayıda askeri olmasına rağmen onu mağlup edemedik. Şehâbeddin ile barış yaparsak daha doğru olur”*⁴⁸⁶ diyerek onları barışa ikna etmiştir. Hârezmşah, Şehâbeddin'e gizlice haber gönderip barışa hemen razı olmamasını fakat sonra kabul etmesini istemiştir. Şehâbeddin, Hârezmşah'ın dediklerini uygulamış ve sonrasında Karahıtaylar'la birbirlerinin topraklarına girmeme kararı alarak barış yapmıştır.⁴⁸⁷ Barış yapılmasından iki ay sonra Belh valisi Taceddin Zengî, Hârezmşah'ın toprağı Mervrûd'a saldırmıştır. Fakat Şehâbeddin'in bu saldırıda desteğı olmamıştır. Hârezmşah, Taceddin Zengî'ye karşı Serahs valisi Emir Çakır ve Ebiverd'deki kardeşi Taceddin Alişah'ın askeri birliklerini göndermiştir. Emir Zengî'nin birlikleri darmadağın edilmiş ve Taceddin Zengî bu hareketinin bedelini canıyla ödemiştir.⁴⁸⁸

⁴⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII. s.160.

⁴⁸⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.284

⁴⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, s.161.

⁴⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, s.161.

⁴⁸⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss.284-285; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.74.

Şehâbeddin, maddî olarak da güçlenmek ve Hârezmşah'a yeniden savaş açabilmek için Hint ülkesi üzerine yürümüş ve savaşı kazanıp Ceyhun sahilinde saltanat çadırını kurmuştur. Fakat Şehâbeddin, iki Hintli tarafından suikast ile ortadan kaldırılmıştır.⁴⁸⁹ Onu öldürmek için birçok zahmetlere katlanmış olan Hârezmşah Muhammed bu şekilde ondan kurtulmuştur.

Şehâbeddin, Hârezmşah ile rekabet edebilecek İslâm hükümdarlarından sonuncusudur. Devletin yeni hükümdarı Gıyâseddin Muhammed'in oğlu Gıyâseddin Mahmud, daha zayıf vasıflara sahip bir hükümdardır. Bu yüzden Şehâbeddin'in vefatı sonrası ona bağlı olan bölgelerin valilikleri istiklâllerini ilan etmişlerdir. Özellikle komutan İl Tutmuş Hindistan'ın büyük bir bölümünde ve daha birçok yerlere Şemseddin adını alarak hâkim olmuştur.⁴⁹⁰ Çünkü Gıyâseddin Mahmud bu dönemde Şehâbeddin'in oğlu Melik Alâeddin ile mücadele halindedir ve onu taht konusunda safdışı bırakmıştır. Gurlular saltanatının bu çöküşü karşısında Hârezmşah'ın bu duruma kayıtsız kalmasına imkân yoktur. Üstelik Herat valisi İbn Harmîl, Hârezmşah'a gelip derhal Herat'ı teslim alması için haberciler gönderip onu teşvik etmiştir. Çünkü İbn Harmîl Gıyâseddin Mahmud'a itaat etmek istememiş aralarında sürekli bir çekişme yaşanmıştır.⁴⁹¹

Sultan, ilk olarak Gurlu Sultanı'nın elinde bulunan Belh'i ve çevresini ülkesine katmayı uygun görmüştür.⁴⁹² Çünkü onu en çok Karahıtaylar'la sınırda bulunan Belh ve civarındaki topraklar endişelendirmektedir. Karahıtaylar'ı defetmek için yola çıkan Hârezmşah, Belh önlerinde kırk gün kalmıştır. Her gün savaşmış ve iyi sonuçlar elde edememiştir. Şehrin valisi İmâdeddin Ömer'e haber gönderip para karşılığında şehri kendisine teslim etmesini istemiştir. Fakat o, bunu ilk etapta Muhammed'e güvenmediği için kabul etmemiştir. İmâdeddin çevreden destek aramaya başlamış fakat umduğu desteği bulamadığı için Hârezmşah'a itaat ettiğini açıklamıştır. Belh şehrinde Alâeddin Muhammed'in adına hutbeler okunmuş ve paralar bastırılmıştır. Hârezmşah da İmâdeddin'e 4 Kasım 1206'da hilât giydirip Belh'e geri

⁴⁸⁹ İbnü'l-Esîr, Şehâbeddin'in Kuhistan'da Batiniler ile mücadele sırasında bir Batini tarafından öldürüldüğünü zikretmektedir. İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, s.161; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.285; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.375.

⁴⁹⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.286.

⁴⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, ss.188-189; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.74.

⁴⁹² Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.287; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.74.

göndermiştir.⁴⁹³

Cüveynî’de ise, Hârezmşah ile İmâdeddin arasındaki mücadele biraz daha farklı anlatılmıştır. Belh valisi İmâdeddin, önce Hârezmşah’a bağlılığını bildirmiş sonra da Hindûvan kalesindeki hazinesine güvenerek sözünden dönmüştür. Sultan’ın ordusu kaleyi kuşatmış ve kale düşmek üzereyken İmâdeddin, Sultan’a yalvararak yeniden itaatini arz etmiştir. Sultan da İmâdeddin’in canını bağışlamış ve onu Hârezm’e göndererek Belh bölgesinin yönetimini Bedreddin Çağır’a bırakmıştır.⁴⁹⁴ Böylece Hârezmşah Muhammed bir zamanlar güçlü bir devlet olan Gurluları yenmeyi başarmıştır. Gurlu Devleti’nin tam manasıyla çöküşü daha sonraki dönemlerde gerçekleşse bile şimdiden Horasan, Herat, Belh ve diğer şehirler Hârezmşah Devleti’ne geçmiştir.⁴⁹⁵

Hârezmşah bu durumla meşgul iken İbn Harmîl, Hârezmşah’a itaat ettiğine pişman olmuş ve yakın adamlarına “*Bu adamla beraber olmakla hata ettik. Ben onun aciz bir insan olduğunu anladım*” demiş ve Gıyâseddin’e mektup yazarak “*Horasan da babana ait olan yerleri sana bırakıyorum*”⁴⁹⁶ diyerek onu Herat’a çağırmıştır. Gıyâseddin, Herat’a geldiğinde Hârezmşah’ın askerlerinin buraya geldiğini öğrenir öğrenmez ahaliye eziyet etmeye başlamıştır. İbn Harmîl de buna mukabil, Gıyâseddin’e itaatini arz etmek için Firuzkuh’a elçi gönderdiğini halka beyan etmiş fakat elçilere, karanlık basınca Nişâbur yoluna sapmalarını ve Hârezmşah’ın askerlerini Herat’a getirmelerini istemiştir. Hârezm askerleri şehre gelince ülkesindeki Gurluları kovarak şehri Hârezmlilere teslim etmiştir.⁴⁹⁷

Hârezmşah Muhammed, Belh’i ele geçirdikten sonra süratle Tirmiz’e gitmişse de başta Tirmiz kalesinde bulunan İmâdeddin Ömer’in oğlu Behram Şah kaleyi Sultan’ın askerlerine teslim etmek istememiştir. Hârezmşah ise ona haber gönderip: “*Baban bana Belh’i teslim etmişti. İyi emirlerim arasına girdi. Sen de kaleyi teslim edersen yanımda kardeşim olarak kalırsın*”⁴⁹⁸ demiştir. Netice de İmâdeddin’in oğlu Tirmiz’i Hârezmşah’a teslim etmiştir. Hârezmşah da Tirmiz’i alarak Semerkand

⁴⁹³ İbnü’l-Esîr, **el Kâmil Fi’t-Tarih**, c.XII, s.192; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.75.

⁴⁹⁴ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, ss.287-288; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.75; İbnü’l-Esîr Hârezmşah’ın Belh’e bıraktığı kişiden Ca’fer diye bahsetmektedir. İbnü’l-Esîr, **el Kâmil Fi’t-Tarih**, c.XII, s.193.

⁴⁹⁵ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.75.

⁴⁹⁶ İbnü’l-Esîr, **el Kâmil Fi’t-Tarih**, c.XII, s.190.

⁴⁹⁷ İbnü’l-Esîr, **el Kâmil Fi’t-Tarih**, c.XII, s.191; Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.290.

⁴⁹⁸ İbnü’l-Esîr, **el Kâmil Fi’t-Tarih**, c.XII, s.193.

Sultanı Osman'a vermiştir. Tirmiz halkı şehrin Karahıtaylar'ın adamına verilmesine karşı çıkmış açıkça Hârezmşah'ın bu hareketini protesto etmişlerdir.⁴⁹⁹ İbnü'l-Esîr'e göre; Hârezmşah bu hareketi ile ilk başta çok kötü bir nam salmıştır fakat Horasan'ı ele geçirdikten sonra Karahıtaylar'ın hâkimiyetindeki beldeleri ele geçirmiş ve Tirmiz tam anlamıyla Hârezm'e bağlanmıştır.⁵⁰⁰

Hârezmşah, Tirmiz'i Karahıtaylar'a teslim ettikten sonra Meheyne ve Endhû'a gitmiştir. Gıyâseddin Mahmud'un Talekân'daki nâibi Emir-i Şikâr⁵⁰¹ Sevinc'e mektup yazarak onu kendi tarafına çekmek istemiştir. Fakat Sevinc bu teklifi reddettiği gibi asker toplayarak Talekân'da Hârezmşah ile mücadeleye girişmiştir. Sevinc bu mücadeleyi kaybetmiş ve Talekân'ı Hârezmşah'a teslim etmek zorunda kalmıştır.⁵⁰² Bu durumdan sonra Sultan, Gıyâseddin Mahmud'u tâbiyetine almak için Allame Kirmanî'yi göndererek ona birçok vaadlerde bulunmuştur. Sultan Mahmud bunu kabul etmiş ve ülkesinde hutbeyi Hârezmşah adına okutmuştur. Yani Firuzkuh'da Sultan Muhammed'in nâibi olmayı Ocak 1207'de kabul etmiştir.⁵⁰³

Aynı yıl içerisinde Mâzenderan hâkimi Hüsameddin Erdeşir vefat etmiş ve geride kalan üç evladı taht için mücadele etmeye başlamıştır. Mücadeleyi büyük oğlu kazanmış ve küçük kardeşini ülkeden uzaklaştırmıştır. Küçük kardeşi de Hârezmşah Muhammed'in kardeşi Ali Şah'tan yardım istemiş ve bu askerî yardım sayesinde bazı beldeleri ele geçirip kendisine itaat edeceğini bildirmiştir. Ali Şah, kardeşi Hârezmşah Muhammed'e bu durumu iletmış ve O da kardeşine onunla birlikte Mâzenderan'a giderek ülkeyi onun için ele geçirmesini ve kendi adına hutbe okutmasını istemiştir. Ali Şah, Hüsameddin'in ortanca oğlu ile Gürgenç üzerinden yola çıkmıştır. Onlar yolda iken Mâzenderan hâkimi vefat etmiş yerine ise küçük kardeşi geçmiştir. Ali Şah'tan korkan küçük kardeş kendisini kaleye kapatmış ve Mâzenderan bölgesi Hârezmşah Devleti'ne geçmiştir. Hârezmşah adına bu bölgede hutbe okutulmuştur. Mâzenderan valiliği görevine ise, Hârezmşah'ın kardeşi Taceddin Ali Şah

⁴⁹⁹ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.7.

⁵⁰⁰ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.193.

⁵⁰¹ Sultan'ın av organizasyonlarını düzenleyen görevlidir. Gürbüz, **Hârizmşahlar'da Devlet Teşkilâtı**, s.108.

⁵⁰² İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.205.

⁵⁰³ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.289; Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.376; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.75-76.

atanmıştır.⁵⁰⁴

Görüldüğü gibi, Gazneliler Devleti'nin bakiyesini topraklarına katan Gurlu Devleti sınırdaş olduğu Hârezmşah Devleti ile de mücadele ederek bu bölgenin tek hâkimi olmak için büyük çaba sarf etmiştir. Alâeddin Muhammed ilk etapta mücadeleye doğrudan karşılık vermek yerine diplomasi yolunu tercih etmiş fakat Gurlu Devleti'nin onu oyalama politikası gütmesi üzerine saldırıya geçmiştir. Gurlu hükümdarı Şehâbeddin'in mücadeleyi ileri bir safhaya taşıyarak Gürgenç'e saldırması üzerine Hârezmşah Muhammed, Karahıtay Devleti ile ittifak kurarak Gurlu Devleti'ni bertaraf etmiştir. Fakat bu mağlupiyet sonrasında Hârezmşah ve Şehâbeddin yeniden barışı sağlamış ve güçlerini Karahıtaylar'ı yok etmek için harcamak istemişlerdir. Bununla birlikte Şehâbeddin'in vefatı ile Gurlu Devleti içerisinde başlayan karışıklıklardan yararlanmak isteyen Hârezmşah, yeni Gurlu hükümdarı Gıyâseddin Mahmud'un da razı olması ile bu devleti tâbiyeti altına almıştır.

2.2.2.2. Hârezmşah Muhammed'in Karahıtay Seferi (1207) ve Horasan'daki Karışıklıklar

Hârezmşah Muhammed, 1207 yılına kadar Gurlu Devleti ile olan mücadelesini tamamlayıp Sultan, bu dönemden sonra gözlerini Mâverâünnehir'e çevirmiştir. Çünkü "Mâverâünnehir'in ileri gelenleri, Sultan'a arka arkaya mektuplar yazarak ondan Karahıtaylar'ın zulüm ve baskılarından kendilerini kurtarmasını istemişlerdir. Onların Karahıtaylar'dan kurtulmak istemelerinin en önemli sebebi putperest olan Karahıtaylar'ın emri altında yaşamak istememeleri idi".⁵⁰⁵ Karahanlılar'ın lideri Osman, Hârezmşah'a gönderdiği mektubunda bunu net bir şekilde ifade etmiştir. Mektupta Hârezmşah'a:

"Cenabı Allah'ın sana vermiş olduğu büyük bir saltanat ve devletin şükrânesi

⁵⁰⁴ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, ss.199-200; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.76. Mâzenderan'ın Hârezmliler'in eline geçmesi Cüveynî'de farklı anlatılmaktadır. Mâzenderanda başlayan miras kavgalarını duyan Hârezmşah'ın Irak valisi Mengli, bu bölgeye gitmiştir. Büyük mirasa sahip olan Şah Gazi'nin hazinelerini ele geçirip onun kız kardeşi ile evlenmek istemiştir. Fakat o, bunu reddederek Sultan'a bir elçi göndermiş ve kendisini melike olarak takdim etmiştir. Bunun üzerine Sultan, Mâzenderan'ı kendine bağlamak ve Şah Gazi'nin kız kardeşini getirmek için bir nâib göndermiştir. Sultanşah Gazi'nin kız kardeşini emirlerinden biri ile evlendirmiş ve bir yıl sonra da Mâzenderan'ın yönetimini Eminateddin Dihistânî'ye vermiştir. Bu şekilde Sultan, savaşla ele geçirilmesi mümkün olmayan bu bölgeyi kendi yönetimi altına almıştır. Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.295.

⁵⁰⁵ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.296.

olmak üzere kâfirlere karşı savaşa çıkararak onları İslâm diyarından kovup İslâm topraklarını küfrün tahakkümünden kurtarman icap eder. Hitaylar'a karşı girdiğin savaşta sana yardım edeceğiz ve onlara vermekte olduğumuz vergileri artık sana ödeyeceğiz"⁵⁰⁶ demiştir. Hârezmşah Muhammed ise, bu mektuba verdiği cevapta: "Sizin bana vermiş olduğunuz bu sözde durmayacağınızdan korkuyorum"⁵⁰⁷ demiştir. Buhara ve Semerkand halkının ileri gelenlerinden bir heyet sadık kalacaklarına dair yemin ederek Hârezmşah'ın yanına gitmişler ve hazırlıklara başlamışlardır. Aynı zamanda babası Tekiş'in amcası Sultanşah'a karşı verdiği savaşta Karahıtaylılar Tekiş'e yardım ettiği için her yıl düzenli ödenen vergi Hârezmşah'a da ağır gelmeye başlamıştır. Bu sebeplerden dolayı Hârezmşah, Karahıtaylar üzerine sefere çıkmaya karar vermiştir.

Hârezmşah Muhammed, sefere başlamadan önce Horasan'ı ve fethedilen beldeleri sağlam bir idare ile emniyet altına almak için Kanglı Türklerinden, Emir Kezlik Han'ı⁵⁰⁸ Nişabur valiliğine, Emir Emînüddin'i Zevzen valiliğine getirmiştir. Bu görevlendirmelerin yanı sıra Merv, Serahs ve Horasan'ın diğer şehirlerinde çeşitli kimseleri kendi adına vekil bırakmış ve Horasan'ı emniyet altına aldıktan sonra sefere başlamıştır.⁵⁰⁹ Fakat tam bu sırada Herat valisi İbn Harmîl, Hârezm askerlerinin halka kötü davrandığını ileri sürerek onları hepsetmiştir. Sultan ise Karahıtay meselesinden dolayı Harmîl'in yaptığını zamansız bulmuş ve güvendiği emiri İzzeddin Celdek'e Harmîl'i yakalaması yönünde tâlimat vermiştir. Bu yüzden Herat yeniden muhasara edilmiştir.⁵¹⁰ Başka bir rivayete göre, Harmîl, Sultan Hârezm'e döner dönmez Gurlular ile yeniden ittifak yapma düşüncesi içerisinde girmiştir. Hârezm askerlerinden sadık bir grup oluşturup, hutbe ve sikkeyi Mahmud adına çevirmiştir. Hârezmşah'ın üzerine geldiğini duyunca yeniden safını değiştirmiştir. Bu kez de Gurluların Harmîl'i ortadan kaldırma hazırlıkları başlamış ve Harmîl Hârezmşah'dan yardım istemiştir. Gelen yardım ile de Gurluları bertaraf etmiştir.⁵¹¹

Fakat Harmîl'in uyguladığı çift taraflı siyaset onun güvenirliliğini zedelemiş ve

⁵⁰⁶ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.215; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.78.

⁵⁰⁷ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.215.

⁵⁰⁸ İbnü'l-Esîr'de Kezklik Han diye anılan kişi, Cüveynî'de Közlu ismi ile anılmaktadır. İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII. s.221; Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.292.

⁵⁰⁹ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.76.

⁵¹⁰ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, ss.216-217; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.76.

⁵¹¹ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.290; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.77.

Sultan Muhammed onun ortadan kaldırılmasına karar vermiştir. İzzeddin Celdek, Sultan'ın tâlimatlarına uymuş ve onun emri üzerine Harmîl'i öldürmüştür.⁵¹² Hârezmşah Harmîl'in ölümünden sonra Herat'ı muhasara için Celdek, Nişâbur valisi Kezlik Han ve Zevzen emiri Eminüddin'i görevlendirmiştir. Herat uzun süren mücadeleler neticesinde bir türlü alınamamıştır. Çünkü Harmîl ölmeden önce Herat'ın etrafını surlarla çevirmiş ve hendekler kazdırıp şehri erzaklar ile donatıp güçlü bir savunma kalesi haline getirmiştir.⁵¹³

Karahıtay seferi için yola çıkan Hârezmşah Muhammed, Ceyhun nehrini aşmış ve Semerkand Sultanı Osman ile bir araya gelmiştir. Hârezmşah'ın kendilerine karşı savaşa hazırlandığını haber alan Karahıtaylar aynı şekilde hazırlıklara başlamıştır. Savaş başladığında ilk olarak Buhara'nın alınması (1207) Hârezmşah'ın Mâverâünnehir'deki prestijine büyük katkı sağlamıştır. Kısa zamanda birçok yerli lider Hârezmşah tarafına geçmiştir. Hârezmşah Muhammed buradan Semerkand'a hareket etmiştir. Semerkand Sultanı Osman itaat etmeyi kabul etmiş ve Hârezmşah Muhammed adına sikke bastırıp hutbe okutmuş, ayrıca Hârezmşah ile iş birliği yapıp Karahıtay Han'ını ortadan kaldırmanın yollarını aramıştır.⁵¹⁴ Semerkand'ın kaybı Karahıtaylar'ı hiç endişelendirmemiştir. Karahıtaylar savaş için daha ciddi hazırlıklar yapmaya başlamışlardır. Gürhan rüşvet ve vaatlerle Hârezmşah'ın hizmetinde bulunan İsfahbed Rükneddin ve Hârezmşah'ın Semerkand şihnesi Emir Dört-Aba'yı kendi tarafına çekmeyi başarmıştır. Bunlar arasında sağlanan anlaşmaya göre; Gürhan, Hârezmşah'ın yenilgisi halinde Horasan'ı İsfahbed Rükneddin'e; Hârezm'i ise Emir Dört-Aba'ya verecektir.⁵¹⁵

Hârezmşah ve Karahıtaylar arasında savaş başladığında İsfahbed ve Dört-Aba ordu birliklerini savaş meydanından çıkararak Hârezmşah'a ihanet etmiştir. Güçlü mukavemetine rağmen Hârezm ordusu mağlup olmuş çok sayıda asker öldürülmüş, birçoğu da esir düşmüştür. Esir düşenlerin arasında Alâeddin Muhammed'in kendisi de bulunmaktadır.⁵¹⁶ Bu sefer esnasında Sultan'ın Karahıtaylar'a esir düştüğü ve

⁵¹² İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII. s.218; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.291; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.77.

⁵¹³ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII. s.218; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.77.

⁵¹⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.297.

⁵¹⁵ Bünyatov, *Enuştekinler*, s.79.

⁵¹⁶ İbnü'l-Esîr Hârezmşah'ın emiri Şehâbeddin b. Mesûd ile birlikte Karahıtaylı bir asker tarafından esir alındığına dair bilgiler vermektedir. Ona göre Şehâbeddin b. Mesûd, Hârezmşah'ı hizmetkârı

öldüğü hakkında kuvvetli bir rivayetin bütün Horasan'da yayılması üzerine Herat'ta ve Nişâbur'da isyan hareketleri başlamıştır.⁵¹⁷

Hârezmşah Muhammed'in Karahıtaylar'la savaş sonrasında kayıplara karışmasının ardından Kezlik Han Nişabur'da bağımsızlığını ilan etmek için hazırlıklara başlamıştır. Taberistan'da bulunan Hârezmşah'ın kardeşi Taceddin Ali Şah ise kendisini Sultan ilan etmiştir.⁵¹⁸ Hârezmşah esirlikten kurtulmayı başarmış ve Hârezm'e dönmüştür. Hârezm'de iken kendisinin yokluğunda Nişabur valisi Kezlik Han'ın ve kardeşi Taceddin Ali Şah'ın isyanları hakkında bilgi almıştır. Kezlik Han'ın ihaneti ve devlet memurlarının mal varlığını müsadere ederek devlet hazinesinden yararlanması Hârezmşah'ı çileden çıkarmıştır. Sultan, Horasan üzerine yürümüş bunu duyan Kezlik Han mallarını ve askerlerini alarak Irak tarafına kaçmıştır. O, Sultan'ın annesi Terken Hatun'dan yardım istemiş ve onun tavsiyesi ile Tekiş'in türbesine sığınmıştır. Bütün af girişimlerine rağmen Kezlik Han'ın kafası kesilerek idam edilmiştir.⁵¹⁹

Hârezmşah'ın Kezlik Han'a yaptıklarından endişe duyan Taceddin Ali Şah ise Firuzkuh şehrine Gurlu Sultanı Mahmud'un yanına sığınmıştır. Gurlu Sultanı, Taceddin Ali Şah'ı büyük bir saygı ve ihtiramla karşılamıştır.⁵²⁰ Nişabur'u Kezlik Han'ın adamlarından temizleyen Hârezmşah Muhammed, Herat üzerine yürümüş, Herat'a geldiğinde şehri hâlâ onun adına muhasara etmekte olan asker ve emirlerini de yanına alarak bu şehri almak için büyük bir mücadele başlatmıştır. Hârezmşah, Herat veziri Sadeddin Rindi'ye şehri teslim etmesi için haber göndermiştir. Fakat vezir şehri ancak Gurlu Sultanı Mahmud'a teslim edeceğini bildirmiştir. Sinirlenen Hârezmşah Herat'ı uzun süre kuşatma altında tutmuş ve şehirde açlık ve salgın hastalıklar boy göstermiştir. Şehir sakinleri Hârezmşah'la görüşerek Herat'ın teslimi konusunda anlaşmışlardır. Kalenin iki kulesini yıkarak Hârezmlilerin şehre girişini sağlamışlardır.

kılığına sokmuş ve Karahıtaylı askere de varlıklı birisi olduğunu kendisini bırakması karşılığında ona istediği miktarda para verebileceğini söyleyerek hizmetkârını paranın temini için göndermesini istemiştir. Karahıtaylı asker bu teklifi kabul etmiş ve Hârezmşah Hârezm'e gelir gelmez şehrin her tarafı süslenmiş ve her yerde bayram havası estirilmiştir. İbnü'l-Esir, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.219.

⁵¹⁷ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.290; İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.218; Taneri, **Harezmsahlara**, s.36

⁵¹⁸ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, ss.220-221; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.80.

⁵¹⁹ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.294; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.81.

⁵²⁰ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.81.

Uzun uğraşlar neticesinde Herat (1208-1209) alınmış ve Hârezmşah, burayı dayısı Emir Melik'e teslim etmiştir.⁵²¹

2.2.2.3. Hârezmşah Muhammed'in Karahıtaylar Üzerine Yeniden Yürümesi (İlâmiş Zaferi 1210)

Hârezmşah'ın Karahıtaylar üzerine ikinci kez yürüdüğü hususunda İbnü'l-Esîr ve Cüveynî hemfikirdir. Fakat olayların kronolojik sıralaması ve oluşum evresi ve sonuçları iki eserde de çok farklı anlatılmıştır. Cüveynî'ye göre; Sultan'ın Hârezm'de bulunmadığı bir sırada Kıpçaklardan Kadir Han'ın maiyetinden kurtulanlar Cend bölgesinde isyan çıkarmıştır. Fakat Hârezmşah yalnız hareket etmiş Cend'e doğru ilerlemiş ve çıkan isyanı sonuçlandırmaya niyetlenmiştir. Bu sırada Karahıtay ordusunun Semerkand şehrini kuşattığını haber almıştır.⁵²² Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın Naymanlarla mücadelesi olumsuz sonuçlanmış ve liderleri Küçlüg Han Naymanlar ve Merkitlerden oluşan kitleleri birleştirerek Doğu Türkistan'da Karahıtaylar aleyhine güçlenmeye başlamıştır.⁵²³ Sultan askerlerini toplayarak buraya gelmiştir. Küçlüg Han ile Hârezmşah Gürhan'ı ortadan kaldırmak için anlaşma yapmışlar ve anlaşmaya göre Karahıtay Han'ı yok edilirse Hoten ve Kaşgar Hârezmşah'ın, Fenaket ırmağına kadar olan yerler ise Küçlüg Han'ın olacaktır.⁵²⁴

Tusî'nin emrindeki Karahıtay elçileri her zamanki gibi vergiyi almaya gelmişlerdir. Gürhan'ın temsilcisi Tusî'nin saygısızlığı Alâeddin Muhammed'i çileden çıkarmıştır. O, Tusî'nin parçalara ayrılmasını ve onunla beraber gelen kişilerin öldürülmesini ve cesetlerinin Ceyhun nehrine atılmasını emretmiştir. Sultan'ın emri üzerine askerler Tusî'yi parçalayıp nehre atmışlardır. Olaylarla ilgili haberleri alan Gürhan, Hârezmşah Muhammed'i nasıl cezalandıracağını düşünürken Hârezmşah, Hıtay ülkesi üzerine sefere çıkmıştır.⁵²⁵ Sultan'ın geldiği haberi Karahıtaylı Gürhan'a ulaşınca o da başarılı komutanı Tayangu'nun liderliğinde bir orduyu Hârezmşahlar üzerine yollamıştır. Tayangu, İlâmiş sahrasına varınca ordusunun kalabalık olduğuna

⁵²¹ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.81.

⁵²² Barthold Karahıtaylar'ın bu şehri kuşatmasının sebebi olarak; O sırada Moğol kabilelerinden biri olan Naymanların lideri Küçlüg Han'ın 1210'da Yedisu'nun kuzey kısmındaki Karluklar'ın yardımıyla kazandığı bazı zaferlerin Gürhan'ı rahatsız etmesini göstermektedir. Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.386.

⁵²³ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.302; Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.384.

⁵²⁴ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.302.

⁵²⁵ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.296.

bakarak gurura kapılmış ve kendisini güçlü sanmıştır. İki ordu Agustus-Eylül 1210'da Seyhun Nehri yakınında karşı karşıya gelmiş ve Karahıtay ordusu mağlup olmuştur. Hârezmşah Muhammed, Semerkand ve Buhara'yı Hârezm Devleti'ne bağlamıştır. Bu sefer sonrasında Hârezmşah, Semerkand hâkimi Osman'ın kızıyla evlenme talebini kabul etmiş ve Semerkand'a annesi Terken Hatun'un akrabalarından Dört-Aba'yı şahne tayin ettikten sonra Osman ile Hârezm'e dönmüştür.⁵²⁶

İbnü'l-Esîr ise, Sultan'ın Karahıtaylar üzerine yaptığı ikinci sefer hakkında şu bilgileri vermiştir. Horasan bölgesi tamamen Hârezmşah'ın hâkimiyetine girdikten sonra o, Semerkand Sultanı Osman ile ittifak yaparak birlikte Ceyhun nehrinin karşısına geçip Karahıtaylar üzerine yürümüştür. Karahıtaylar ise Tayangu isimli liderleri eşliğinde Hârezmşah üzerine yürümüştür. 1210 yıllarında İlâmîş sahrasında meydana gelen bu savaşta Karahıtaylar mağlup edilmiş ve liderleri Tayangu esir edilmiştir.⁵²⁷ Sultan Mâverâünnehir'e doğru yoluna devam etmiş yavaş yavaş birçok bölgeyi ele geçirmiş ve Firarî Karahıtay döküntülerini Özkent'e kadar kovalamıştır. Semerkand ile Buhara'yı yani Mâverâünnehir'i imparatorluğuna bağlamıştır. Her şehir ve kal'aya Hârezmli valiler tayin etmiştir. Sultan'ın yürüyüşü esnasında Semerkand Hanı Osman'ın yeğeni Otrar meliki Tâcüddin Bilge Han Sultan'a tâbiyetini arz etmiş ve Sultan da ona Nesa'da oturmasını emretmiştir. Böylece ticaret kervanları güzergâhında bulunan ve önemli bir bölge olan Otrar şehri de bu şekilde zapt olunmuştur.⁵²⁸

İlâmîş Savaşı bir meydan muharebesi karakterindedir. Karahıtay Devleti yıkılmamış fakat ağır bir darbe almıştır. Bu durum, Ortaçağ umumî İslâm tarihi çerçevesinde Müslüman devletlere uzun süre sıkıntı vermiş olan gayrimüslim bir

⁵²⁶ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, ss.297-298.

⁵²⁷ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.82. Tayangu oldukça tecrübeli bir savaşçıdır. Kırk beş savaş yapmış, hepsini de kazanmıştır. Hârezmşahlarla yaptığı savaşta esir edilmiş ve Hârezmşah Muhammed'in ona gösterdiği hürmet sayesinde Müslüman olmuştur. (Cûzcânî, **Tabakât**, ss.132-133.) Ayrıca "Tayangu" terimi, Karahanlılar'da hacib olarak kullanılmıştır. Hacibler hükümdarın halkı ile arasında iletişimin sürekliliğinin sağlanması açısından en yetkili kişidir. Gülseri Okudan, **Sarayı, Askeri ve İdari Yönleriyle Karahan'lı Devleti'nin Teşkilat Tarihi**, İksad Yayınları, Ankara, 2019, s.117.

⁵²⁸ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.82. Cüveynî'ye göre ise, Sultan'ın cihat dönüşünde Otrar melikini itaate davet etmesine rağmen o bunu kabul etmemiş ve Hârezmşah Otrar melikine bir ordu göndermek zorunda kalmıştır. Bu mücadele neticesinde Otrar meliki af dilemiş onu affeden Hârezmşah, Nesa'ya yerleşmesini emretmiş ve bu şekilde Otrar Hârezmşah Devleti'ne dâhil olmuştur. Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, ss.300-301.

unsuru çöküntüye götüren bir darbe olması bakımından Hârezmşahlar tarihinin en şerefli hadisesi olarak kayda geçmiştir. Hârezmşah Gürgeç'e gelmiş ve İslâm dünyasının bütün ülkelerine zafernameler gönderilmiştir. Camilerdeki vaazlarda ve bayram namazları sırasında "En büyük Sultan" Alâeddin Muhammed'in şerefine dualar okunmuştur.⁵²⁹ Bu zaferden sonra Sultan'ın tebası arasındaki itibarı artmış ve halk Sultan'a "İkinci İskender" demeye başlamıştır.⁵³⁰ Bu lâkabı beğenmeyen Hârezmşah Muhammed, "*Sultan Sencer'in saltanat süresi uzundu. Eğer bana uğurlu bir isim verilmek isteniyorsa "Sultan Sencer" ismi verilsin*"⁵³¹ diye emretmiştir. Hârezmşah'ın sarf ettiği bu sözler ise kendisini Büyük Selçuklu Devleti'nin varisi ve İslâm dünyasının lideri olarak gördüğünü göstermektedir.

2.2.3. Hârezmşah Muhammed'in Son Verdiği Devletler

2.2.3.1. Batı Karahanlı Devleti'nin Sona Ermesi

Hârezmşah Mâverâünnehir seferinden sonra Semerkand Sultanı ile Hârezm'e dönmüştür. Sultan kızını Semerkand Sultanı ile evlendirmiş ve Terken Hatun onu Türklerdeki adet gereğince bir sene Hârezm'de alıkoymuştur.⁵³² O sırada Karahıtaylar topladıkları yeni kuvvetlerle Mâverâünnehir'e gelmişler ve Semerkand'ı muhasara etmişlerdir. Osman'ın uzun müddet kendi memleketinde bulunmayışı ahaliyi şüphelendirmiş ve Sultan'a husumet beslemesine sebep olmuştur. Vaziyeti anlayan Hârezmşah, Terken Hatun'dan Sultan Osman ve eşi Han Sultan'ı acilen Semerkand'a göndermesini rica etmiştir.⁵³³

Osman'ın Semerkand'a dönüşünden sonra durumlar iyice karışmış ve Osman, saf değiştirerek Karahıtaylar ile yeniden anlaşmıştır. İbnü'l-Esîr'e göre bunun sebebi Semerkand'daki Hârezmli Emir Dört-Aba ve adamlarının halka kötü muamele etmeleri ve onlara zulüm ve tecavüzde bulunmalarıdır. Sultan Osman, bir taraftan şehri teslim etmek üzere Gürhan'ı davet ederken, diğer taraftan Semerkand'da ne kadar Hârezm askeri varsa hepsini katlettirmiştir.⁵³⁴ Kısa zaman sonra Hârezmşah Muhammed, Osman'ın kızına kötü muamele ettiğini ve onu diğer karısı olan Karahıtay

⁵²⁹ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.83.

⁵³⁰ Kazvîni, **The Ta'rih-i Guzida**, s.114.

⁵³¹ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.299; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.83.

⁵³² Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.302; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.83.

⁵³³ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII. s.224; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.84.

⁵³⁴ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.84; Kafesoğlu, **Harezşahlar Devleti Tarihi**, s.188.

prensesine hizmete mecbur bıraktığını ayrıca ülkesindeki Hârezmlileri öldürdüğünü haber almıştır.⁵³⁵ Bunu öğrendikten sonra ise Hârezm’de oturan bütün yabancıları sonra da bütün Semerkandlıları öldürmek istemiş, fakat Terken Hatun onu vazgeçirmiştir. Hârezmşah’ın annesi Terken Hatun, böyle bir infazdan oğlunu alıkoymuş ve şöyle demiştir: “*Bu şehre uzun zamandan beri dünyanın dört bucağından insanlar gelip yerleşmiştir, dolayısıyla buradaki yabancıların hepsi, senin adamlarına kıyan bu adamın akrabaları değildir.*”⁵³⁶ Terken Hatun, oğlu Muhammed Hârezmşah, üzerindeki nüfuzu sayesinde büyük ve çirkin bir katliama engel olmuştur.

Bu duruma çok sinirlenen Sultan, önce Osman’ın biraderi olup Hârezm’de bulunan ve kendisinin itimadını kazanmış olan Er-Tegin’i hapsedirmiş ardından da Semerkand üzerine yürümüş ve çetin bir mücadele başlamıştır. Her ne kadar kapılar kapatılmış ise de şehrin Hârezm ordusu karşısında dayanmasına imkân yoktur. Semerkand, Hârezm askerleri tarafından üç gün yağmalanmış ve halkı kılıçtan geçirilmiş ayrıca 100 bine yakın insan öldürülmüştür.⁵³⁷ Daha sonra Hârezmşah, seyyidlerin, imamların ve ulemanın ricalarını kabul ederek katliâma son vermiştir. Semerkand Sultanı Osman da yakalanmış ancak ne kadar af dilese de kabul görmemiş ve Hârezmşah Muhammed’in kızının yani zevcesinin talebi üzerine idam edilmiştir.⁵³⁸ Böylece Semerkand Sultan’ları’nın yani Batı Karahanlıların soyu kesilmiştir.

Bu süreçten sonra Hârezmşah, Semerkand halkının gönlünü almaya çalışmış, bu şehirde cami yaptırmış ve diğer imar işlerine girişmiştir. Sultan, Fergana ve Türkistan emirlerine elçiler göndererek kendisine itaat etmelerini istemiş ve Karahıtaylar’ın hareketlerini kontrol etmek ve onların ilerlemelerine engel olmak amacıyla İsficab’a 10 bin kişilik bir ordu göndermiştir.⁵³⁹ Ayrıca Semerkand Hârezmşah’ın başşehri olmuştur. İbnü’l-Esîr ve Cûzcânî’nin verdikleri bilgilerden, “Sultan’ın emriyle Karahanlılar sülalesinden katledilenlerden, yalnız Osman ve akrabası olmadığı anlaşılmaktadır. Nümizmatik vesikalardan, o devirde Özkend

⁵³⁵ İbnü’l-Esîr, **el Kâmil Fi’t-Tarih**, c.XII, ss.224-225; Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.389; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.84.

⁵³⁶ Ayan, **Hârezmşahlar Hânedânının Evlilikleri**, s.27.

⁵³⁷ Barthold, İbnü’l-Esîr’in ölenlerin sayısını 200.000 olarak verirken Cüveynî’nin gerçeğe daha yakın rivayetlerinde ise 10 bin olarak belirttiğini kaydetmiştir. Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.389.

⁵³⁸ İbnü’l-Esîr, **el Kâmil Fi’t-Tarih**, c.XII, s.226; Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s.197; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.84.

⁵³⁹ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.84.

hükümdarının Celâleddin Kadir Han olduğu anlaşılmaktadır. Osman'ın babası gibi o da “Uluğ Sultan” unvanını taşıdığı için aynı akıbete uğramış olması muhtemeldir.”⁵⁴⁰

Sonuç olarak, Alâeddin Muhammed'in bu süreçte çabuk hiddetlendiği ve fevri hareketlerde bulunduğu görülmektedir. Karahanlı meliki Sultan Osman'ın katledilmesinde, aslında Hârezmşah'ın damadı sıfatıyla Sultan Osman'ın, Sultan'ın kızına kötü davranmasının büyük etkisi var ise de bu durum, Semerkandlıların ve son Karahanlı melikinın katledilmesinin, Mâverâünnehir ve Batı Türkistan muhitinde yaşayan Türk-İslâm ahalisi arasında yarattığı nefreti önleyecek bir mazeret olmamıştır.

2.2.3.2. Karahıtay Devleti'nin Sona Ermesi

Daha önce Hârezmşahlar'a mağlup olan Karahıtaylar Semerkand'ta olan savaşa katılmadan kaçıp hükümdarlarının etrafında toplanmışlardı. O sıralarda da eski Çin sınırındaki ülkelerinden gelen bir Moğol kitlesi Türkistan dolaylarında konaklamıştı. Moğolların Karahıtaylar ile mücadelesi İbnü'l-Esîr'in aktardığına göre; aralarındaki çok eski bir düşmanlığa dayanmaktadır. Moğollar'dan Nayman kabilesinin reisi Hârezmşah'ın Karahıtayları büyük bir hezimete uğrattığını (1210) haber alınca hükümdarları Güçlük Han ⁵⁴¹ komutasında Karahıtaylar üzerine yürümüşlerdir. ⁵⁴² Naymanların üzerine geldiğini öğrenen Karahıtaylı komutan Hârezmşah'a gönderdiği haberde “*Bu düşmana karşı birlikte hareket etmeleri gerektiğini şayet galip gelirlerse Hârezmşah'ın daha önce ele geçirdiği şehirlere asla dokunmayacaklarını ve ellerinde bulunan şehirlerle yetineceklerini bildirmiştir.*”⁵⁴³ Diğer taraftan Güçlük Han, Hârezmşah'a gönderdiği mektupta; “*Karahıtaylara karşı girişeceğimiz savaşta bize yardım edersen ve galip gelirsek ülkeneye asla yanaşmayacağız*” ⁵⁴⁴ diyerek ona ittifak teklifinde bulunmuştur. Hârezmşah Muhammed ise, gerek Karahıtaylar'a gerekse Naymanlar'a gönderdiği cevapta; “*Ben*

⁵⁴⁰ Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkler**, ss.389-400.

⁵⁴¹ Güçlük Han, Cengiz Moğollarının Kereyitler kadar büyük ve önemli olan Nayman kabilelerinin reisi Tayang Han'ın oğludur. Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.308. Cengiz Han karşısında mağlup olan Güçlük Han Karahıtaylar'ın lideri Gür Han'a ilitica etmiştir (1207-1208). Güçlük, Karahıtay Devleti'nin başkenti Balasagun'a geldiğinde Gürhan (1178-1211) tarafından samimiyetle kabul edilmiş ve onu kızlarından biriyle evlendirerek damadı olarak devlet işlerine ortak etmiştir. Güçlük Karahıtay Devleti'nin zayıf anını kollamış ve Gür Han'a başkaldırmıştır. Yavuz Delibalta, “Karahıtay Devleti'nin İnhitâtı ve Nayman Veliahtı Küçlük'ün Doğu Türkistan Tahakkümü”, **Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi**, S.4, (Eylül 2019), ss.40-41.

⁵⁴² Bünyatov, **Enuştekinler**, s.85.

⁵⁴³ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII. s.227.

⁵⁴⁴ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII. s.227.

seninle beraberim ve sana karşı olan düşmana ben de düşmanım”⁵⁴⁵ diyerek iki tarafa da ümit vermiştir. Sultan, ordularını toplayıp Karahıtay ile Naymanlar’ın savaşı yapacakları mevkiye gelerek karargâhını kurmuş ve bunu her iki ordunun da arasına katılmadan yapmıştır

Nihâyet savaş başlamış Karahıtaylar ağır bir mağlupiyet alarak savaş alanını terk etmeye başlamış (1211) ve tam bu sırada Hârezmşah savaşa girmiş Karahıtaylar’dan kalanları öldürmüştür. Savaşın sona ermesinden sonra Hârezmşah Tatar hükümdarı Güçlük Han’a mektup yazarak; “*Karahıtaylıları beraber mağlup ettiklerini o yüzden de ele geçirilen şehirlerin aralarında paylaşılmasını istemiştir.*”⁵⁴⁶ Fakat bu istek Güçlük tarafından reddedilmiş ve savaş için bir sebep oluşturmuştur. Hârezmşah Naymanları yenemeyeceğini anlamış ve onlara karşı oyalama politikasını takip etmiştir. Çünkü Güçlük esir aldığı Gür Han’ın da vefatı ile Karahıtay Devleti’nin tek hâkimi olmuş ve gittikçe güçlenmiştir (1211-1218).⁵⁴⁷

Güçlük, Karahıtay ülkesine iyice yerleşince Almalığ Hanı Ozar ile savaşmış ve onu avda yakalayıp öldürmüştür. Gürhan zamanında esir olan Kaşgar Hanı’nın oğlunu serbest bırakıp tekrar Kaşgar’a göndermiş fakat halk onu şehre girmeden öldürmüştür. Bunun üzerine Güçlük, Kaşgar ve Hoten üzerine sefere çıkmış ve buraları fethedip, dini zulümler uygulamaya başlamıştır. Kaşgar’da ezan ve namaz kaldırılmış bütün medreseler camiler kapatılmış ve İslâm’ın terki emredilmiştir. Güçlük idaresinde zulme maruz kalan Türkistan ahalisine el uzatamayan Alâeddin Muhammed’in halk arasındaki itibarı sarsılmıştır. Çünkü Karahıtay idaresini ele alan Güçlük, “Üç bin kadar İslâm âlimi, zahid ve fakihini kalabalık bir halk kitlesi önünde tezyif etmiş, buna dayanamayarak karşısına çıkıp ilmiyle ona gereken cevabı veren Alâeddin Hotenî’yi günlerce aç susuz bıraktıktan sonra Hoten’de kendi kurduğu medresenin kapısına çivileyerek şehit etmiştir.”⁵⁴⁸ İslâm beldeleri bu şekilde zulüm görürken Sultan Muhammed’in Halife ile mücadele içerisinde olması buradaki insanların onu kurtarıcı olarak görmesini engellemiştir.

⁵⁴⁵ İbnü’l-Esîr, **el Kâmil Fi’t-Tarih**, c.XII, s.227.

⁵⁴⁶ İbnü’l-Esîr, **el Kâmil Fi’t-Tarih**, c.XII, s.227.

⁵⁴⁷ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.308-309. Abraham Constantin D’ohsson, **Moğol Tarihi**, (çev: Bahadır Apaydın), Nesnel Yayınları, İstanbul 2008, s.80. Cûzcânî, diğer kaynakların aksine Sultan Muhammed’in dört yüz bin zırhlı ile Karahıtay Hanı Gür Han’ı yendiğini ve Karahıtay ülkesinin topraklarına tamamen hâkim olduğunu kaydetmiştir. Cûzcânî, **Tabakât**, s.133.

⁵⁴⁸ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.109.

Cengiz Han bugünkü Moğolistan ve civarındaki dağınık kabileleri itaatine alıp Merkitleri ve Naymanları ezerek bunları batıya sürdükten sonra 1211’de uzak doğuya yürümüştür. Çin kuvvetlerini yenmiş “İmparator Altan Han’ı” kendine tâbi duruma getirmiş ve ardından o, Çin’deki Kin Hanedanı topraklarına saldırarak başkent Pekin’i ele geçirmiştir (1215).⁵⁴⁹ Cengiz Han, bu seferden sonra yönünü firarî Merkitler ile Nayman hükümdarı Güçlük üzerine çevirmiştir.⁵⁵⁰ Cengiz Han sınırlarını Güçlük idaresindeki toprakların hududuna kadar genişletmiş ve Çin seferine müteakip meşhur Cebe Noyan’ı Nayman ülkesine göndermiştir. Güçlük, Sarig Sopan ırmağına kadar kaçmayı başarmış fakat orada yakalanarak öldürülmüştür.⁵⁵¹ Böylelikle, 1218’de Karahıtay Devleti toprakları, Cengiz Han tarafından ele geçirilmiştir.

Sonuç olarak Sultan Muhammed’in Karahıtay Devleti’ni yok etmek amacıyla Mâverâünnehir’e iki kez sefer yapması bu devleti oldukça zayıflatmış fakat yok edememiştir. Sultan Muhammed’in bu seferler sonrasında Abbâsî Halifesi ile mücadele içerisine girmesi onun Karahıtay baskısı altında kalan Müslümanlara yardım etmesine engel olmuştur. Cengiz Han ise Kuzey Çin seferinden sonra Karahıtay Devleti’ne yönelmiştir. 1218’de Karahıtay Devleti’nin Cengiz Han tarafından yıkılması ile iki büyük devlet, Hârezmşah Devleti ve Moğollar birbiri ile sınırdış olan iki komşu devlet haline gelmiştir.

2.2.3.3. Gurlu Devletinin Yıkılışı ve Gazne’nin Fethi

Doğuda bu vakalar yaşanırken devletin güney hududunda aynı derecede ehemmiyet arz eden olaylar yaşanmaktadır. Hârezmşah’ın Karahıtaylar üzerine sefere çıkması ardından öldüğü iddialarının ortalıkta dolaşması sebebiyle kardeşi Taceddin Ali Şah, kendi adamlarını toplayarak hâkimiyetini ilân etmeye çalışmıştır. O, Sultan’ın Hârezm’e döndüğünü duyunca Firuzkuh şehrine, Gurlu Sultanı Mahmud’un yanına sığınmıştır. Gurlu Sultanı, Taceddin Ali Şah’ı büyük bir saygı ve ihtiramla karşılamıştır.⁵⁵² Sultan Hârezm’e döndüğünde Belh, Herat ve Horasan’daki karışıklıkları halletmiş ve ardından kardeşi Ali Şah’ın ihanetini gündemine almıştır. Hârezmşah Muhammed, Firuzkuh’a bir elçi gönderip Ali Şah’ın tutuklanmasını

⁵⁴⁹ Moğolların Gizli Tarihi, (çev: Ahmed Temir), TTK Yayınları, Ankara 1986, s.169.

⁵⁵⁰ Nesevî, Celâlüttin Hârezmşah, (çev: Necip Asım), Devlet Matbaası, İstanbul 1934. s.12; Ömerî, Mesâlikü’l-Ebsâr, s.349.

⁵⁵¹ Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, s.110.

⁵⁵² Bünyatov, Enuştekinler, s.81.

istemiş o da bunu kabul edip Ali Şah'ı Köşk-i Sultan kasrına hapsedirmiştir. Bu durumun Mahmud'un ölümünü hazırladığı nettir fakat Gıyâseddin Mahmud'un ölümü ve katili hakkındaki bilgiler kaynaklarda oldukça farklı anlatılmıştır. Cüveynî; herkes Mahmud'u, Ali Şah'ın öldürdüğünü düşünmüş ise de kimsenin onun gerçek katilini bilmediğini iddia etmiştir.⁵⁵³ İbnü'l-Esîr, onun Hârezmşah'ın emri ile dayısı Emir Melik tarafından öldürüldüğünü kaydetmiştir.⁵⁵⁴ Kafesoğlu ise, Cûzcânî'nin ifadelerini dikkate almış ve Ali Şah'ın hapsedilmesi, onun beraberinde götürmüş olduğu Horasanlı ve Hârezmli Türklerden oluşan tebaasını hiddetlendirmiş ve onlar kendilerinin Sultan'a teslim edilmesinden korktukları için gizli bir plan ile Gıyâseddin Mahmud'u sarayında öldürdükleri görüşünü benimsemiştir.⁵⁵⁵

Gurlu hükümdarı Mahmud'un (1212-13) yılında ölümü sonucu tahta geçecek bir çocuğu olmadığı için Firuzkuh ileri gelenleri Taceddin Ali Şah üzerinde anlaşarak onu tahta geçirmişlerdir. Taceddin ise Hârezmşah'a elçi gönderip kendisinin Sultan olarak tanınmasını istemiş ve Hârezmşah da ona sultanlığını tanıdığını bildirmek için hil'at, hediye ve menşûrla Muhammed Beşir'i elçi olarak göndermiştir. Beşir oraya varıp tebrik törenini yaptıktan sonra gizlice Ali Şah'ın arkasından giderek onu öldürmüştür.⁵⁵⁶ Cüveynî'nin verdiği bu bilginin doğruluğu tartışmalıdır. Çünkü Avfi, Taceddin Ali Şah'ın Firuzkuh savaşları sırasında öldüğünü naklederken, Cûzcânî onun Emir Melik'in Gazne'ye varışında firar ettiğini nakletmektedir.⁵⁵⁷

Emir Melik'in Firuzkuh'da tahta çıkardığı Alâeddin Atsız ile Gazneli meliki Taceddin Yıldız arasında başlayan mücadeleler Hârezmşah'ın dikkatini çekmiştir. Onun Gazne'ye hâkim olduktan sonra Hârezm himayesindeki Firuzkuh havalisine de el atması Sultan Muhammed'i bu bölgeye sefere çıkmaya mecbur etmiştir. Cüveynî'nin Sultan'ın bu sefere çıkma sebebini; Taceddin Yıldız'ın 1215'de vefatı sonucu bir gulamının tahta geçeceği haberinin ona ulaşması olarak nakletmesi Cûzcânî'nin verdiği bilgiler ile çelişmektedir.⁵⁵⁸ Cûzcânî, Hârezmşah'ın Gazne'ye gelerek bizzat Taceddin Yıldız ile mücadele ettiğini ve onu mağlup ederek Hindistan'a

⁵⁵³ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.304.

⁵⁵⁴ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.223; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.81.

⁵⁵⁵ Kafesoğlu, **Harezmsahlr Devleti Tarihi**, s.194

⁵⁵⁶ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.304.

⁵⁵⁷ Kafesoğlu, **Harezmsahlr Devleti Tarihi**, ss.195-196.

⁵⁵⁸ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.304.

firara mecbur ettiğini nakletmiştir.⁵⁵⁹ İbnü'l-Esîr de Taceddin Yıldız'ın valisi Kutluğ Tegin'in gizlice Hârezmşah'ı çağırıp ona şehri 1217 yılında teslim ettiğini kaydetmiştir.⁵⁶⁰ Sonuç olarak bütün bu bilgiler ışığında net olan Hârezmşah Muhammed'in, Bâmiyân, Gur ve Gazne bölgesini tamamıyla hâkimiyetine almış olması ve Gazne merkez olmak üzere bu bölgeleri oğlu Celâleddin Mengüberti'ye bırakmış olmasıdır.⁵⁶¹ Böylece Gurlu Devleti de Hârezmşahlar tarafından yıkılan devletler kategorisinde yerini almıştır.

2.2.4. Irak-ı Acem'in (Batı İran'ın) Fethi

Daha önce de bahsettiğimiz üzere Sultan Tekiş, Irak Selçuklularına son vermiş ve son sultanı II. Tuğrul'un başını keserek Bağdat'a Halife'ye göndermişti.⁵⁶² Bu şekilde Irak Selçuklu Devleti son bulmuş ve Irak Hârezm sınırlarına dâhil edilmiştir. Fakat Irak coğrafyasında Irak-ı Acem (Güney Batı İran ve Huzistan eyaleti)⁵⁶³ denilen bölge yani bugünkü İran sınırları içerisinde kalan bu bölgenin fethi Hârezmşah Muhammed döneminde gerçekleştirilmiştir.

Irak'ı Acem'in hâkimi Aydoğmuş, Rey, İsfahan ve Hemedan'ı mükemmelce yönetmiş şöhreti her tarafa yayılmıştır. Ravendî'nin yazdığına göre O “*ülkede adaleti sağlamış ve devlet işlerini düzene sokmak için uğraşmıştır.*”⁵⁶⁴ Fakat Nasreddin Mengli adında bir köle isyan ederek, Aydoğmuş'la çatışma içerisine girmiş (Ocak 1212) ve Aydoğmuş'un ordusunu darmadağın etmiş, bu yüzden o, Bağdat'a kaçmak zorunda kalmış,⁵⁶⁵ Halife tarafından da oldukça güzel ağırlanmıştır. Irak'da Aydoğmuş'un yerine Nasreddin Mengli geçmiş, Rey, İsfahan ve Hemedan bölgesine hâkim olup sınırlarını Mâzenderan'a kadar genişletmiştir.

Mengli, Aydoğmuş'u bir tehdit olarak görmeye devam etmiş ve Halife'nin ona askerî yardımda bulunup tekrar üzerine göndermesinden korktuğu için Bağdat'a Aydoğmuş'u öldürmesi için oğlu Muhammed'i göndermiştir. Aydoğmuş Halife tarafından desteklenmiş ve Bağdat askerleriyle Hemedan'a yürümüştür ve o, ihbar

⁵⁵⁹ Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti Tarihi**, s.195.

⁵⁶⁰ İbnü'l-Esîr **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.266.

⁵⁶¹ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.304.

⁵⁶² Bundârî, **Zubdat al Nusra**, s.302.

⁵⁶³ Ayşe Dudu Kuşçu, “Büyük Selçuklu Devletinin Suriye, Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.27, (2010), s.642

⁵⁶⁴ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.85.

⁵⁶⁵ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.253; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.86.

üzerine Mengli ve adamları tarafından yakalanıp 1213 (Mayıs-Haziran) ayında öldürülmüştür. Aydoğmuş'un öldürüldüğü haberi Bağdat'a ulaşmış, Halife bu duruma bir hayli kızmış ve Mengli'yi düşmanı olarak görmeye başlamıştır.⁵⁶⁶

Böylece Aydoğmuş'un ölümü ile bölgenin tek hâkimi olarak yoluna devam eden Mengli, bu bölgede Sultan Tekiş zamanında görevlendirilen Azarbeycan hükümdarı Özbek ile de muhalif çatışmalar içerisine girmiştir. Mengli'nin muhalif hareketleri Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh tarafından kınanmıştır.⁵⁶⁷ Halife, Atabey Özbek ile Mengli'ye karşı koalisyon oluşturmuş fakat ittifaka üçüncü bir unsur olan Alamut İsmailîleri reisi Celâleddin Hasan'ı da müdâhil etmesi olayları oldukça karmaşık bir hale getirmiştir.⁵⁶⁸ Üçlü ittifak arasında yapılan anlaşmaya göre; Mengli ortadan kaldırılacak, Irak-ı Acem bölgesi üç müttefik arasında paylaşılacaktır.⁵⁶⁹ Bu hususta tam bir ittifak sağlanınca Halife kalabalık bir ordu hazırlayıp başına "Vechü's-Subh" lakabıyla tanınan kendi azatlılarından Müzafferiddün Sungur'u getirip orduyu harekete geçirmiştir (Eylül 1215).⁵⁷⁰ Yapılan savaşta Mengli mağlup olmuş, esir alınmış ve kafası kesilerek idam edilmiştir. Irak-ı Acem'in toprakları önceden tasarlandığı gibi taraflar arasında paylaşılmıştır. Atabey Özbek, payına düşen toprakların valiliğine savaşın kazanılmasında büyük rol üstlenen oğlu Seyfeddîn Oğlınışı'ı atamıştır.⁵⁷¹

Seyfeddîn Oğlınışı, daha önce Alâeddin Muhammed'in hizmetinde bulunmuştur. Babası Atabey Özbek'ten izin alan Seyfeddîn Oğlınışı, valisi olduğu topraklarda Alâeddin Muhammed'in adının hutbelerde okunmasını sağlamıştır.⁵⁷² Fakat Halife, Hârezmşah'ın oteritesini Bağdat kapılarına kadar getiren Oğlınışı'ı ortadan kaldırmak için gizlice faaliyete geçmiş ve bunun için İsmailîlerin lideri Celâleddin Hasan'dan faydalanarak onun tuttuğu fedaîler aracılığı ile Oğlınışı'ı öldürtmüştür.⁵⁷³

⁵⁶⁶ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, ss.258-259.

⁵⁶⁷ Kafesoğlu, **Harezmsahlr Devleti Tarihi**, s.199.

⁵⁶⁸ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.87. Cüveynî Celâleddin Hasan'ın İslâmiyeti kabul ettiği için halife tarafından samimi bir alaka ile karşılandığını belirtmiştir. Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.311.

⁵⁶⁹ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.262.

⁵⁷⁰ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.87.

⁵⁷¹ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.263; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.87.

⁵⁷² İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.263; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.87.

⁵⁷³ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.88. Celâleddin Hasan Mekke'den gelen hacıları karşılamaya çıkmıştır ve hacı kılığına giren İsmailîler tarafından suikastle yok edilmiştir. Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**,

Oğlını'nın öldürülmesinden sonra Irak-ı Acem'de okunan hutbelerde Hârezmşah Muhammed'in adı anılmamıştır. Bu nedenle Hârezmşah bütün Irak-ı Acem'i kontrol altına almayı kararlaştırmıştır. Çünkü hem Azerbaycan Atabeyi Özbek hem de Fars Meliki Atabey Sa'd b. Zengî, Irak-ı Acem'i ele geçirmek için bu bölgeye ordu göndermişlerdir. Özbek, İsfahan'ı işgal ederek Hemedan'a kadar ulaşmış Sa'd b. Zengi ise Rey, Kazvin, Huvar ve civarındaki bölgeleri ele geçirmiştir.⁵⁷⁴

Sultan Muhammed, Özbek ve Sa'd b. Zengî'nin hareketleriyle ilgili bilgileri Sultan Semerkand'da bulunduğu zaman öğrenmiştir. Ardından 12 bin kişilik süvari birliğinin başında kısa zaman içinde Rey yakınındaki Hayl-i Bozorg bölgesine varmıştır. İlk mağlup olan Sa'd olmuş ve esir alınmıştır. Bunu duyan Özbek Kazvin kalesine sığınmıştır ve burada uzun süre kalamayacağını anlayıp gizlice Tebriz'e doğru yola çıkmıştır fakat yakalanarak Sultan'ın huzuruna getirilmiştir. Af dilemiş uzun uğraşlar neticesinde affı kabul edilmiş ve Azerbaycan Erran ve Şirvân sınırlarına kadar olan topraklarda hutbe ve sikke Sultan Muhammed namına okunmuştur.⁵⁷⁵ Bu bölgenin güneyi Gürcüler tarafından işgal edilmişti ve Sultan Muhammed, Gürcülere bu bölgenin Hârezmşah Devleti'nin bir parçası olduğunu bildirmek için Gürcü hükümdarına mektup göndermiştir. Mektupta: "*Bundan böyle ülkeye (Özbek'in hâkimiyeti altındaki topraklar) saldırmamasını, bu bölgenin kendisine ait olduğunu, minberlerden onun adının okunduğunu ve onun ismiyle paraların basıldığını söylemiş ve Gürcü hükümdarını ikaz etmiştir.*"⁵⁷⁶ Bu ikazın yanı sıra Hârezmşah, gerektiğinde Gürcistan'a sefer yapması için 50 bin kişilik süvari birliğini hazırlamıştır. Ancak Bağdat üzerine askerî sefer düzenleme niyetinde olduğundan bu birliği Gürcistan'a göndermemiştir.⁵⁷⁷

Esir Fars Atabegi Sa'd'a gelince; Sultan Muhammed, Bağdat üzerine sefere gitme düşüncesi olduğu için Istahr ve Aşkanevan kalelerini, hazinenin üçte birini Hârezm'e yollaması şartı ile Atabeg Sa'd'a vermiştir.⁵⁷⁸ Fakat Istahr kalesine varınca

s.16; Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.330.

⁵⁷⁴ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.88.

⁵⁷⁵ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.312; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.89.

⁵⁷⁶ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.89.

⁵⁷⁷ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.89; Nesevî'ye göre Hârezmşah, Atabey Özbek'ten Gürcistan'a sefer için 50 bin kişilik ordu hazırlamasını istemiştir. Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, ss.16-19.

⁵⁷⁸ Cûzcânî, **Tabakât**, s.110; Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.311. Nesevî Cüveynî'de geçen bu bilgiyi teyit etmekle birlikte Fars atabegi Sa'd'ın Sultan tarafından annesi Terken Hatun'un akrabalarından biriyle evlendirildiğini de kaydetmektedir. Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.20.

oğlu Ebûbekir'in tepkisi ile karşılaşmıştır. Çünkü Atabeg Sa'd'ın esir düşmesi üzerine oğlu Atabeg Ebûbekir, Fars memleketini zapt etmiş ve kendi adına hutbe okutmuştur. Hârezmşah Muhammed, “*Fars memleketlerinin yarısı Atabeg Sa'd'ın diğer yarısı Ebûbekir'in olsun*”⁵⁷⁹ diye kararlaştırıp Atabeg Sa'd'ı Fars tahtına geri göndermiştir. Bu yüzden baba oğul Fars tahtı için mücadeleye başlamıştır. Cüveynî ve Cûzcânî, baba oğul mücadelesi neticesinde Sad'ın Ebu Bekr'i yenerek tutukladığını söylerken, Nesevî baba oğul mücadelesi neticesinde Sa'd'ın öldüğünü bildirmiştir.⁵⁸⁰

Sonuç olarak Hârezmşahlar, Sultan Muhammed döneminde sınırlarını azamî derecede genişletmeye muvaffak olmuştur. Hârezm, Mâverâünnehir Sırderya ötelere, Mankışlak, Horasan, Toharistan, Kuhistan, Afganistan, Sind kenarları, Kirmân, Sicistan, Fars, Irak-ı Acem, Azerbaycan, Erran, Taberistan gibi İslâm ülkelerinde Sultan Muhammed adına hutbeler okunması onun imparatorluğunun ne denli büyük olduğunun kanıtı olmuştur.⁵⁸¹

2.2.5. Abbâsî Halifeliği ile İlişkiler

Halife'nin Hârezmşahlarla mücadelesi, Sultan Tekiş döneminde olduğu gibi Sultan Alâeddin Muhammed döneminde de durmamış, aksine şiddetlenerek devam etmiştir. “Halife Nâsır-Lidînellâh (1179-1225), Bağdat tahtına oturup işleri yoluna koyduktan sonra siyasi kabiliyetini arttırma çabası içerisine girmiştir. Onun bu mücadelesinde hayatı boyunca en önemli iki rakibi Hârezmşah Tekiş ile oğlu Alâeddin Muhammed olmuştur. Tekiş, 1194 yılında Irak Selçuklu Sultanlığına son verdikten sonra Halife'ye de siyasi gücünü kabul ettirmiştir. Tekiş'in 1200 yılında ölümü ve yerine geçen oğlu Alâeddin'in iktidarının ilk yıllarında başka gâilelerle meşgul olmak zorunda kalmasından faydalanan Halife Nâsır, siyasi güç hevesiyle Irak-ı Arap'ta (Bağdat ve çevresi) önemli işler yaptığı gibi, Tekiş zamanında Hârezmşahlar hâkimiyetine giren Irak-ı Acem'de de nüfuz arayışı içerisine girmiştir.”⁵⁸²

Sultan Muhammed'in Halife ile olan ilişkisi hiçbir zaman uzlaşma boyutuna erişmemiştir. Halife, Hârezmşah Devleti'ni yıkmayı göze almış ve daha Sultan

⁵⁷⁹ Cûzcânî, *Tabakât*, ss.110-111.

⁵⁸⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.312; Cûzcânî, *Tabakât*, s.110; Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.20.

⁵⁸¹ Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s.198.

⁵⁸² Mehmet Ali Çakmak-Ercenk Hamarat, “İnkişaftan İnhitata Bir Türk Sultanı Alâeddin Muhammed Hârezmşah (1200-1220)”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.23, (2005), s.136

Muhammed'in ilk ve oldukça zayıf zamanlarında bile Gurlu Devleti'ni onunla olan mücadelesinde destekleyerek onu yok etmeye çalışmıştır. 1215 senesinde Hârezmşah, Gazne'yi işgal ettiğinde orada Halife'nin Gurluları kendisine saldırmaya teşvik eden, Sultan Şehâbeddin'e gönderdiği menşûrlarını görmüştür.⁵⁸³ Menşûr da kendisi hakkında kötüleyici sözlerle ona ağır ithamlarda bulunulması onun Bağdat'a karşı öfkelerini bir hayli arttırmıştır. Bu menşûr'da geçen ifadeler yani Halife'nin Gurlu Sultanı'nı Hârezm devletini yıkmaya sevk etmesi, Şehâbeddin'in meşhur Gürgeç muharebesinde Bağdat'ın mühim rol oynadığını netleştirmiştir.

Hârezmşah'ın Halife ile arasının açık olmasının bir diğer sebebi ise, "Celâleddin Hasan, Sünnî İslâm'a girince hacca bir kabile gönderip, gönderdiği kabile Bağdat'a vardığında Abbâsî Halifesinin, onun kafilesine Sultan'ın kafilesinden daha çok ilgi gösterip, onlara sancak (alem) verdiği halde, Sultan'ın kafilesinde bulunanlara soğuk davranması olmuştur."⁵⁸⁴ Üstelik Halife Celâleddin Hasan'ı Hârezmşah'a karşı bir müttefik olarak kullanmış ve yukarıda değindiğimiz üzere Sultan Muhammed'in Irak'daki nâibi Seyfeddin Oğlını Batinîler eliyle öldürtmüştür.

Bütün bu icraattan sonra Hârezmşah, Halife Nâsır'a Bağdat'ta kendi adına hutbe okutulmasını önermiştir. Bu talep özellikle Sultan Muhammed'in Karahıtaylar'ı mağlup edip Mâverâünnehir'i kurtardıktan sonra gerçekleşmiştir. Yani sultan artık bu bölgeyi kâfirlerden kurtardığı için haklı olarak "Sultan-ı İslâm" iddiasında bulunmuştur. Öyle ki, Hârezmşah, Karahıtaylar'ı mağlup ettikten sonra Halife'ye şu içerikte bir mektup göndermiştir:

*"Senden önce hâkimiyette bulunanların Selçuklu Sultan'ları Alp-Arslan, Melik Şah ve zaman bakımından bize daha yakın Sultan Sencer'la nasıl ilişki kurmuşlarsa bana da aynı muamelede bulunmanı istiyorum. Bağdat'taki ve Irak'taki işler benim kontrolümde olmalıdır. Bu durumda sana şerefime hutbe okutmak kalıyor"*⁵⁸⁵ demiştir. Sultan Muhammed, Kadı Mucîreddin Ömer b. Sad'ı Bağdat'a gönderip kendisi adına hutbe okutmak için görevlendirmiştir.⁵⁸⁶ Mucîreddin Ömer, Halife'den Bağdat'ta

⁵⁸³ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa** s.304; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.93.

⁵⁸⁴ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa** s.311; Mehmed, A. Çakmak, "Türk Sultan'ları ile Abbâsî Halifelerinin İktidar Mücadeleleri, (XII-XIII, yüzyıl)", **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi**, S.44, (2007), ss.47-51.

⁵⁸⁵ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.91.

⁵⁸⁶ Nesevî, **Celâlütin Hârezmşah**, s.22; Barthold, **Moğol istilâsına Kadar Türkistan**, s.397; D'ohsson, **Moğol Tarihi**, s.88; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.92.

Sultan'ın hâkimiyetinin tanınmasını istemiştir. Ancak Halife elçiye Bağdat'ta hiçbir zaman Hârezmşah'ın şerefine hutbe okunmayacağını, şimdiye kadar ele geçirdiği topraklarda bulunarak Bağdat'a dil uzatmaması gerektiğini söylemiştir.⁵⁸⁷

Bu olaydan çok incinen Sultan, Müslüman bir Sultan'ın İslâm'ın direği olan bir imama saldırarak halkın tepkisini toplayacağını bildiği için Halife'ye karşı yapacağı saldırıya bir meşruiyet bulmak istemiştir. Bunun için Sultan, "ülkesinin imamlarından Abbasoğulları'nın hilafette hakları olmadığı, hilafetin gerçek sahibinin Hüseyin'in soyundan gelen seyyidler olduğu, gücü yetecek bir kimsenin bu adaletsizliği düzeltmesi gerektiği konusunda fetva çıkartmıştır. Abbâsî Halifelerinin kâfirlere karşı gazalarda bulunmak konusunda isteksiz davrandığını, sapık yolda olanların kökünü kazımadığını, İslâm'ın temel akidelerine gereken önemi vermediği gibi sebepler ile Abbasoğullarını suçlayıp itibarsızlaştırma yoluna gitmiş ve Halife yapmak için büyük seyyidlerden Alâü'l-Mülk'ü Tirmiz'den getirtmiştir."⁵⁸⁸ Böylece İran'da pek çok olan evlad-ı Ali taraftarları, nihayet, Ali'nin soyundan gelen birinin Halife olacağı zamanın geldiğine inanmışlardır.

Sultan Muhammed, Irak-Acem'de hâkimiyet kurduktan sonra askerlerine Hemedan'dan doğruca Bağdat'a hareket emrini vermiştir. Halife Sultan'ı Bağdat seferinden vazgeçirmek ve onu teskin etmek için şeyh Şihâbeddin Sühreverdî'yi elçi olarak göndermiştir.⁵⁸⁹ Şeyh, Sultan'ın istediklerini şer'î delillerle reddetmek için bir hadis okumuştur. Hadisin meâli, "*Âli Abbasa ziyân getirmemekten ibaretti*", Sultan bu hadise cevap olarak; "*Her ne kadar Arapça bilmez bir Türk isem de okuduğün hadisi anladım. Ben Abbâsîlere fenalık etmedim, kendileri hakkında da hürmette kusur eylemedim, fakat Emirilmüminin hapisanelerinde birçok Abbâsî bulunduğunu ve bunların burada ebedî kalmaya mahkûm olduğunu haber aldım. Eğer şeyh Efendi bu hadisi İmamülmüsliminin kulaklarına fısıldarsa daha tesirli olur*"⁵⁹⁰ demiştir.

Şeyh de Sultan'a cevap olarak; "*Halife'ye biat olunduğu vakit kitap, sünnet üzere hareketi kabul olunur. Eğer Halife bu hakka dayanarak, milletin selâmeti için*

⁵⁸⁷ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.92.

⁵⁸⁸ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.311; D'ohsson, **Moğol Tarihi**, s.88; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.92.

⁵⁸⁹ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.15; D'ohsson, **Moğol Tarihi**, s.89.

⁵⁹⁰ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.16; Barthold, **Moğol İstilâsına kadar Türkistan**, s.397; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.93.

Müslümanlardan bir cemaati hapse tıkarırsa, bundan mesul olmaz”⁵⁹¹ diyerek uzun bir süre Sultan ile bu konu hakkında münakaşa etmişlerdir. Bu durumdan sonra, Sultan Muhammed, 1217 yılının güz mevsiminde Bağdat’a büyük bir ordu göndermiştir.⁵⁹² Hatta Bağdat’ı zapt edeceğini umduğu için bu bölgenin topraklarını mukataalara ayırmış ve bunların kimlere verileceğini deftere yazdırmıştır. Fakat ilerleyen askerler dehşetli kar fırtınasına maruz kalmış ve üç gün süren kar yağışı birçok askerin vefatına sebebiyet vermiştir. Özellikle Esedâbâd Dağları’nda üç gün ve üç gece boyunca aralıksız yağın karlar arasında birçok asker donarak ölmüştür.⁵⁹³ Hârezmşah’ın askerleri Bağdat yolunda gömülmüş ve o, pişmanlık içerisinde Horasan’a geri dönmüştür.⁵⁹⁴ Nesevî bu büyük felaketten sonra Sühreverdî’nin tekrar Sultan’a elçi olarak geldiğini, (Hilafet kurumuna karşı yaptıklarından dolayı) Allah’tan gelecek belalarla korktuğunu, başkaldırdan sakındırdığını, Sultan’ın bu ailenin semanın melekleriyle desteklendiğini, kim bunlara karşı çıkarsa dünya ve ahiretinin perişan olacağını anladığını belirtir.⁵⁹⁵ Bu ifadeler en azından o dönemdeki Müslümanların hilafet kurumu ve görevlilerine bakış açısını bize aktarması açısından çok önemlidir. Fakat Hârezmşah, Halife ile olan mücadelesinden asla vazgeçmemiş ve Abbasoğullarının o makamı gasb yoluyla ele geçirdikleri gibi konularda fetva alıp, Halife’nin adını ülkesinin her yerinde okunan hutbeden çıkarmıştır (Mart 1218).⁵⁹⁶

Hârezmşah’ın Halife ile mücadelesinin halk tarafından olumlu karşılanmadığı aşikârdır. Özellikle halk, Bağdat yolunda Hârezm askerlerinin gömülmesini Halife’ye karşı gelmenin olumsuz sonucu olarak nitelendirmiştir. Sultan Muhammed, halk nezdindeki itibarını kaybetmek üzere olduğunu anlamakla birlikte yanlış adımlar atmaya devam etmiştir. Nitekim 1216’da Hârezmşah, Şeyh Mecdeddin Bağdâdî’nin⁵⁹⁷

⁵⁹¹ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.16. D’ohsson, **Moğol Tarihi**, 89 Bünyatov, **Enuştekinler**, s.93.

⁵⁹² Cüveynî Hârezmşah’ın Bağdat seferinden vazgeçtiğini bir süre Irak’ta kalıp buradaki karışıklıklara son verdiğini kaydetmiştir. (Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.313.) Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.21; Barthold, **Moğol İstilâsına kadar Türkistan**, s.398; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.94.

⁵⁹³ D’ohsson, **Moğol Tarihi**, s.90; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.94.

⁵⁹⁴ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, ss.20-21; Barthold, **Moğol İstilâsına kadar Türkistan**, s.398.

⁵⁹⁵ Osman Gürbüz, “Abbâsî Halifesi Nâsır Li-dînillâh’ın Hârezmşahlara ile İktidar Mücadelesi” **İstem Dergisi**, S.18, (2011), s.193.

⁵⁹⁶ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.330; Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.399.

⁵⁹⁷ Mecdeddin Bağdâdî, bugün hala mevcut olan Kübrevî tarikatının kurucusu Şeyh Necmeddîn Kübrâ’nın talebesidir. (Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.399.) Şeyhu’ş Şuyûh diye anılan bu zat, Kübreviyye tarikatının kurucusu Necmeddîn Kübrâ’nın çok kıymet verdiği halifelerinden olup, başta Sultan’ın annesi Terken Hatun olmak üzere devlet ileri gelenlerinin ve Hârezm halkının büyük bir kesiminin kendisine hürmet beslediği bir mutasavvıftır. Alâeddin

idamını emretmiş böylece hem annesini hem de ulemâyı gücendirmiştir.⁵⁹⁸ Sultan bir anlık öfkesine yenilmiş fakat halk bu duruma oldukça ağır tepkiler vermiştir. Neticede Hârezmşah Devleti dışarıda çok geniş sınırlara sahip olmasına rağmen, içeride yaşanan karışıklıklar devleti yavaş yavaş zayıflatmaya başlamıştır.

Sultan'ın hutbe yasağından Hazar denizindeki Abeskûn adasında hayata gözlerini yumduğu tarihe (1217-1221) kadar, Hârezmşahlarla Halifelik arasında herhangi bir ilişkiye rastlanmaz. Hiç şüphesiz bu kopukluğun sebebi, başta Hârezmşahlar olmak üzere İslâm dünyasının büyük bölümünü kasıp kavuran ve diğer dertleri unutturan Moğol istilâsıdır. Kuşkusuz burada işaret edilmesi gereken bir problem kalmaktadır ki o da Halife Nâsır'ın Moğol istilâsını teşvik hususunda rolünün olup olmadığı meselesidir. Bu konuyu tezimizin ilerleyen kısmında farklı bir başlık altında ele almaya çalışacağım.

2.2.6. Terken Hatun ve Devlet İdaresindeki Etkisi

Terken Hatun'un mensup olduğu Türk kavmi hakkında kaynaklarda birbirine yakın ifadeler bulunmaktadır. Cüveynî, Terken Hatun'un Kanglı adlı bir Türk kabilesinden olduğunu, Nesevî, Yimek/Yemek kabilesinin Bayaut boyundan Cenkşi adında bir beyin kızı olduğunu, Cüzcânî, Kıpçak reisi Kadir Han'ın kızı olduğunu rivayet etmektedir.⁵⁹⁹ Bu duruma göre Terken Hatun'un Kıpçak veya Kanglı-Kıpçak uruğundan olduğu ortaya çıkmaktadır. Hârezmşah Sultan Tekiş'in hanımı, Muhammed Hârezmşah'ın annesi olan Terken Hatun'un asıl ismi bilinmemektedir. Terken Hatun özel bir isim olmayıp, Karahanlılar ve Selçuklulardan beri kullanılan, daha çok da Hârezmşahlar da yaygın olarak karşımıza çıkan "imparatoriçe, kraliçe" manasına gelen bir unvandır. Bu unvan, hükümdar eşleri dışında hükümdar kızları ile şehzadelerin kızları tarafından da kullanılmıştır.⁶⁰⁰ Hatta bu unvanın Moğollar arasında da kullanıldığına kanaat getirmekteyiz. Nitekim Moğol hükümdarı Ögeday'ın eşi "Töregene Hatun" (1241-1246) buna örnek verilebilir.

Terken Hatun'un ayrı bir sarayı, kendine bağlı devlet erkânı vardır. Terken,

Muhammed'in onu öldürmesi Hârezmşah'a karşı başta annesi Terken Hatun ve Necmeddin Kübrâ ile Kübreviyye hareketinin mensupları olmak üzere geniş halk kitlelerinin içten içe nefret duymalarına sebep olmuştur. M.Fuad. Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Diyanet İşleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s.200.

⁵⁹⁸ Kazvîni, **The Ta'rikh-i Guzida**, s.114.

⁵⁹⁹ Ayan, **Hârezmşahlar Hânedânının Evlilikleri**, s.24.

⁶⁰⁰ Yorulmaz, **Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri**, s.107.

Hârezşah Devleti'nin idaresi ve siyasetinde hemen hemen Hârezşahla aynı derecede nüfuz sahibi diğer bir hükümdardır. Nesevî'nin aktardığına göre “Terken Hatun’un büyük seyyidlerden ve meşhurlardan mürekkep yedi kişilik ayrı bir İnşâ Dîvân’ı vardı.⁶⁰¹ Aynı mesele hakkında Sultan’la validesinin emirleri arasında ayrılık bulunduğu takdirde validenin söylediği kabul olunurdu.”⁶⁰² O, devlet sahibi birçok hanedanın mensuplarını ortadan kaldırmış ve yeni bir ülke fethedildikten sonra oranın yöneticilerini rehin olarak Hârezm’e getirdikleri zaman oğluna bir sıkıntı gelmesin diye hepsini öldürüp Dicle’ye arttırmıştır.⁶⁰³ Dolayısıyla Terken Hatun devlet içinde ikinci bir hükümdar konumuna yükselmiştir. “Hüdâvend-i Cihân” yani “Dünyanın Sahibi, Türkler hükümdarı, bütün dünyadaki kadınların melikesi” lakabını taşıyan Terken’in, Hârezşah gibi ayrı bir tuğrası ve alâmeti de vardır.⁶⁰⁴

Sultan’ın emirleri veya fermanları Terken tarafından bozular ve fethedilen ülkelere nâib ve memurların bir kısmı onun tarafından atanır ve azledilirdi. Mesela Hârezşah Muhammed, Nişâbur’da vezir Nizâmülmülk’ü liyakatsizlikle itham ederek Hârezm’e göndermiştir. Terken Hatun ise onu parlak bir törenle karşılayarak veliahdın veziri tayin etmiştir. Sultan bunu duyunca İzzeddin Tuğrul’u vezirin başını kesmek emri ile Horasan’a göndermiştir. Terken, Tuğrul’u yakalayarak Sultan’ın Nizâmülmülk’ü yerinde bıraktığını meclisin önünde söylemeye mecbur etmiştir.⁶⁰⁵ Sultan’ın bunu kabul etmek zorunda kalmasından, Terken Hatun’un emri altındaki vilayetlerde hükmünün olmadığı anlaşılmaktadır. Yine, Terken Hatun’un korumasına aldığı birinin, bütün cinayet ve cürümlerine rağmen Hârezşah tarafından cezalandırılması da bunun diğer örneğidir.⁶⁰⁶

Terken, birçok Kıpçak beyini Sultan’ın emirleri arasında önemli mevkilere taşıırken onların olağanüstü yetkilerle eyaletlerin idaresini almasını sağlamıştır. Mesela

⁶⁰¹ Bu dîvân, Büyük Selçuklular’da “Hatun Dîvânı” şeklinde adlandırılmıştır. Selçuklular devrinde hanedana mensup hatunların da emrinde dîvânlar bulunmaktaydı. Erdoğan Merçil, **Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s.140. Hârezşah Devleti’nin yapısı ve kurumları, Selçuklu Devlet Teşkilâtı geleneğinin devamı niteliğinde olduğu için, Terken Hatun’un sahip olduğu İnşâ Dîvânı’nı da “Hatun Divan”ı olarak değerlendirebiliriz.

⁶⁰² Nesevî, **Celâlüttin Hârezşah**, s.34; D’ohsson, **Moğol Tarihi**, s.91.

⁶⁰³ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.381.

⁶⁰⁴ Nesevî, **Celâlüttin Hârezşah**, s.34; D’ohsson, **Moğol Tarihi**, s.90; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.149.

⁶⁰⁵ Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.403.

⁶⁰⁶ Özdemir, **Moğol İstilâsı**, s.98.

Otrar faciasına sebep olduğu düşünölen Kayır Han unvanlı İnalçık Terken Hatun'un akrabasıdır.⁶⁰⁷ Terken Hatun'un devlet içerisinde bu kadar baskın olmasının sebeplerinden biri de Hârezmşah Muhammed'in muktedir bir hükümdar olamayışından kaynaklanmıştır. Ayrıca Terken Hatun'a devletin dizginlerini veren, ordudur. Hârezmşah Muhammed, kazanılan zaferler karşısında kendisini annesine karşı borçlu hissetmiştir. Çünkü ordu Terken'in teşviki ile veya onunla birlikte gelen Türk kabilelerinden oluşturulmuştur.⁶⁰⁸ Bu durum, Hârezmşah'ın validesine muhalefet edememesinin en önemli sebeplerinden biridir.

Kanlı-Kıpçak beyleri vasıtasıyla askerî gücü ele geçiren Terken Hatun, evlilikler yolu ile hanedanı da Kıpçaklar lehine dönüştürmeye çalışmıştır. Onun zamanında Hârezmşahlarda hükümdar çocuklarını ve bağılı hükümdarları Kıpçaklardan evlendirmek adet haline gelmiştir. Muhammed Hârezmşah annesinin akrabalarından bir kadınla evlendiği gibi, oğlu Celâleddin Mengübertî'de Kıpçakların büyük emirlerinden Emin Melik'in kızıyla evlendirilmiştir.⁶⁰⁹ Uzlagşah ve Akşah Muhammed'in Kıpçak hanımından doğan çocuklarıdır. Bu yüzden Terken Hatun, çok daha kabiliyetli devlet idaresinden anlayan Celâleddin Mengübertî ve onun küçüğü Rükneddin Gursançtı dururken, kendi soyundan yani Kıpçak bir anneden doğan Uzlagşah'ın veliahd bırakılmasını sağlamıştır.⁶¹⁰ Nesevî, Sultan Muhammed'in bu kararı onaylamasının arkasında annesinin teveccühünü kazanıp onun ordu üzerindeki gücünden faydalanmak istemesini sebep olarak göstermiştir. Ayrıca Nesevî, Celâleddin Mengübertî'nin, Muhammed'in Ay Çiçek'ten doğma oğlu olduğu ve Terken'in ikisinden de hoşlanmadığını belirterek bu bilgiyi doğrulamıştır.⁶¹¹ Fakat Hârezmşahlar hanedanına damgasını vuran Terken Hatun'un saltanatı Moğol istilâsı ile sona ermiş ve o, Moğollar'a esir düşmüş,⁶¹² hayatının son on yılını Moğolistan'da acınacak durumda geçirmiştir. Öyle ki, bu otoriter hanım Sultan, Cengiz Han sofrasının kalıntıları ve çöpleriyle beslenmek zorunda kalmıştır. 1233 senesinde de

⁶⁰⁷ Yorulmaz, *Geçmişten Günümüze Kanlı Türkleri*, s.102.

⁶⁰⁸ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.34.

⁶⁰⁹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.339; Yorulmaz, *Geçmişten Günümüze Kanlı Türkleri*, s.111.

⁶¹⁰ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.23; D'ohsson, *Moğol Tarihi*, s.90

⁶¹¹ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.33.

⁶¹² Yavuz Selim Burgu, *Anadolu Selçukluları, Alâeddin Keykubad ve Zamanı*, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s.72.

sefalet ve fakirlik içinde vefat etmiştir.⁶¹³

2.2.7. Moğollar ile İlk Mücadele

Hârezmşah Devleti ile Moğollar arasındaki ilk muharebenin tarihi hakkında dört farklı rivayet intikal etmiştir. Bu rivayetlerin kaynağı olan İbnü'l-Esîr, Nesevî, Cûzcanî ve Cüveynî Hârezmşah'ın Orta Asya'daki seferleri hakkında oldukça farklı bilgiler vermişlerdir. İbnü'l-Esîr Sultan'ın bu seferini, Moğollara karşı Otrar hadisesinden (1218) sonra yaptığını söyler. Nesevî selefinin kronolojik hatasını düzeltmeğe çalışarak seferi 1215-1216 yılında gösterirse de o da İbnü'l-Esîr gibi Moğollar'ın Güçlük'ü yendikten sonra Sultan'ın ordularına karşı savaştıklarını belirtir. Hâlbuki Güçlük'ün bu mağlupiyetinin ancak 1218'de olduğu bilinmektedir.⁶¹⁴ Cûzcanî'ye göre çarpışma 1218'de olmuş bunu Otrar hadisesi takip etmiştir. Cüveynî rivayetinde ise, Sultan Muhammed'in Otrar felaketinden sonra Buhara'ya giderek (1218) orada beklediğini sonra Güçlük'e karşı sefer yapmak için Semerkand'a doğru yola çıktığını söylemektedir. Bu sırada Cengiz Han, Merkitlerin Tok-Togan komutasında Kıpçakların memleketinde görüldüğünü haber almıştır. Sultan da bu haber üzerine Buhara yoluyla Cend'e gelmiş fakat gelenlerin sadece Merkitler olmadığını Cengiz Han'ın ordularının da onları takip ettiğini öğrenmiş ve mücadele burada başlamıştır.⁶¹⁵ Cüveynî'nin verdiği bu bilgilerin Cûzcanî'nin verdiği bilgiler ile örtüşüyor olması neticesinde bütün bu kaynakları değerlendirip şöyle bir sonuç çıkarabiliriz:

Sultan Muhammed'in Cengiz Han kuvvetleri ile ilk kez çarpışması Merkitler dolayısıyla olmuştur. Cengiz Han, bir kısmı vaktiyle batıya Kıpçaklar memleketine kaçmış olan Merkitleri tâbiyete almak amacıyla Söbütay, Batur ve Tohuçar Noyan'ı sevk etmiştir.⁶¹⁶ Bunlar Merkit döküntülerini kovalamışlar ve Nihâyet onları bugünkü Turgay bölgesinde yakalayarak imha etmişlerdir.⁶¹⁷ Bu sırada Cüveynî'nin de teyit ettiği üzere Buhara'da olan Sultan Muhammed, Moğollar'ın Merkitleri kovaladığını

⁶¹³ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.176.

⁶¹⁴ Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.393; Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.28; İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.320.

⁶¹⁵ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.111; D'ohsson, **Moğol Tarihi**, s.95; Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.394; Özdemir, **Moğol İstilâsı**, s.150.

⁶¹⁶ Kafesoğlu, **Hârezmşahlık Devleti Tairihi**, s.238. Barthold, bunun için sevk edilen kişinin Cuci olduğundan bahsetmektedir. Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.394.

⁶¹⁷ Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.394.

öğrenmiş ve Semerkand'tan aldığı kalabalık bir kuvvetle onlar üzerine yürümüştür. Cûzcânî, bu yürüyüşün 1218'de Yimek reislerinden Kadir Han'ın kabilelerini yağma maksadı ile olduğunu ve Hârezmşah'ın, Türkistan'daki Yugur şehrine kadar ilerlediğini ve Moğollar ile orada karşılaştığını iddia etmektedir. Barthold ise bu rivayetin doğruluğuna vurgu yaparak Söbütay'ın Merkitleri mağlup ettiği mahâllin Çin kaynaklarında Yu-ku olarak bildirilmesini kanıt göstermiştir.⁶¹⁸

Merkitleri imhâ eden Moğollar, geri çekilirken arkalarından yetişen Sultan'ın saldırısına maruz kalmışlardır. Hücum etmek üzere iken Moğol ordusu kumandanı Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci, Sultan Muhammed'e: "*Cengiz Han ile Hârezmler arasında hala savaş yoktur. Ben size dost sıfatıyla muameleye mecburum, isterseniz galip geldiğim bu savaştaki ganimet esirleri taksim edelim*" demiştir. Sultan Muhamed ise "*Cengiz Han bana düşman değil ise ben ona düşmanım, putperestleri öldürmek vazifemdir*"⁶¹⁹ demiştir. Cuci Cengiz Han'dan habersiz bu mücadeleye girişmek istememiştir de Sultan onları savaşmaya mecbur etmiştir.

"Moğollar, Sultan Muhammed'in sol kanadını bozmuşlar ve Sultan'ın bulunduğu merkezi de bozmak üzere iken, galip gelen sağ kanat kumandanı oğlu Celâleddin Mengübertî, imdadına yetişmiş ve Sultan'ı kurtarmıştır. Savaş güneş batıncaya kadar devam etmiş gece çökünce Moğollar, karargâhlarında alevlendirdikleri yüzlerce ateşi yanar halde bırakarak memleketlerine geri çekilmişlerdir ve Sultan umduğu zaferi elde edemedi Semerkand'a geri dönmüştür."⁶²⁰ Bu savaş Sultan Muhammed'in gözünü oldukça korkutmuştur. Çünkü oğlu Celâleddin Mengübertî yetişmese idi, Moğollar tarafından yürütülen bir kuşatma hareketi sonucu çembere alındığından ya esir düşecek veya ordusuyla birlikte imha edilecekti.

Hârezmşah'la Moğollar arasında yaşanan ilk çatışma da Hârezm kuvvetlerinin bölgede bulunış sebebi Kıpçakları tedip, Moğol kuvvetlerinin amacı da Merkitleri itaat altına almaktır. Cengiz Han, bu savaşın neticesinde tercihini Hârezmşah'la barışı sürdürmekten yana kullanmış ve onunla ticarî münasebetlere devam etmiştir.

⁶¹⁸ Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.393.

⁶¹⁹ D'ohsson, **Moğol Tarihi**, s.95.

⁶²⁰ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.111; Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.396.

2.2.8. Moğollar ile İlişkilerin Başlaması

1215’de Cengiz Han Pekin’i ele geçirmiş ardından İmparator Altan Han’ı kendisine tâbi kılmış ve batı bölgelerini fethederek Karahıtay topraklarını da hududuna dâhil edip Hârezmşah Devleti ile sınırdış olmuştur. Çin diyarının Moğol hâkimiyetine girmiş olduğuna bir türlü inanamayan Sultan Muhammed, bu haberin doğruluğunu teyit etmek üzere Seyyid Bahâüddin Râzî başkanlığında bir heyeti Çin’e göndermiştir.⁶²¹ Çünkü Çin’i ele geçirme projesi Alâeddin Muhammed’in hedefleri arasında da yer almıştır. Cûzcanî’nin naklettiğine göre; Hârezmşah’ın nâibi İmadü’l-Mülk Taceddin Câmi, Alâeddin Muhammed’in Çin’deki zengin toprakları ele geçirmeyi düşündüğünü, Türkistan’ın ötesinde bulunan topraklar konusunda oradan gelen kişilerden bilgi topladığını söylemiştir. Ayrıca İmadü’l-Mülk: “*Biz saray ehli olarak Hârezmşah’ı bu saplantı haline gelen düşüncesinden vazgeçirmek için uğraşiyor, bu toprakların uzakta olduğunu, yolun zorluğunu, diğer koşulları dile getiriyor ancak kararını değiştiremiyorduk*”⁶²² demiştir. Hârezmşah’ın elçisi Pekin şehrine 1215 yılının haziran ayında varmıştır. Cengiz Han Sultan’ın elçisini büyük bir saygı ve alaka ile karşılamıştır. Çünkü Moğollar göçebe oldukları için ve ticarî açıdan alışveriş ile destek bulma arzusunu taşıdıklarından Hârezmşah Devleti ile dostane ilişkiler kurmanın mantıklı olduğunu düşünmüşlerdir.

Bahâüddin Râzî, Cengiz Han ile yaptığı görüşme hakkında Sultan’a malumat vermek için yola çıkarken Cengiz Han, Sultan Muhammed’e söyleyin ki; “*Ben doğunun, sen ise Batının Hükümdarısın! Aramızda kalıcı barış ve dostluk kurulmalıdır. Her iki tarafın tacirleri ve ticarî kervanları benim toprağında bulunan ve sade malları senin tarafına, sizde bulunan malları ise bizlere kolay ve rahat şekilde getirip götürsünler*”⁶²³ demiştir.

Görünüşe göre o dönemde Cengiz Han, Alâeddin Muhammed’in topraklarına saldırmayı düşünmemiştir. Tam aksine ticarî ilişkilerin gelişmesi için çaba sarf etmiş, batıya giden yollara silahlı karakollar (karakçı) kurarak ticarî kervanların tehlikesiz geçidini sağlamıştır. Cengiz Han’ın Hârezm’e gönderdiği hediyeler arasında Çin

⁶²¹ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.153.

⁶²² Bünyatov, **Enuştekinler**, s.153.

⁶²³ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.154. Cûzcanî, bu konuşmayı, “*Görüyorsunuz benim büyüklüğüm ve padişahlığım öyle bir mertebeye ulaşmıştır ki güneşin padişahlığı kaybolmuş, benim huzuruma elçiler göndermiştir*” diye aktarmıştır. Cûzcanî, **Tabakât**, s.136.

dağlarından çıkarılan ve deve kamburu büyüklüğünde olan altın taş, 500 deve üzerinde yüklenen altın, gümüş, Çin işlemeli parça kumaş, hafif ipek kumaşlar, samur derisi, kunduz derisi ve değerli mallar da vardır.⁶²⁴

Cengiz Han, ticarî anlaşma şartlarını tayin ve münasebet maksadıyla Ali Hâce-i Buhârî, Mahmudü'l-Hârezmî ve Yusuf Kenkâ-i Otrarî isimli elçilerini Türk işi olarak kıymetli maden külçeleri ve Çin kumaşları ile Hârezm'e göndermiştir. Sultan Muhammed elçileri Irak dönüşünde (1218 baharı) Mâverâünnehirde kabul etmiştir. Elçiler Sultan'a; "*Cengiz Han size selam eyledi ve size şu sözleri iletmemiz için bizi memur etti. Ne makamınızın yüceliğini ne iktidarınızı bilmez biriyim. Sizi sevgili oğlumdan daha ziyade aziz bilerek sizinle dostluk münasebetlerinin tesisini bir vazife bilirim. Siz de bilirsiniz ki Çin krallığını zapt ettim ve eğer münasip görürseniz iki taraf memleketleri arasında ticaret kapılarını açalım.*"⁶²⁵ şeklinde sözler içeren mektubu Sultan'a iletmışlerdir. Fakat Sultan, kafasındaki şüpheleri giderebilmek için gece elçilik kafilesini yöneten Mahmudü'l Hârezmî'yi yanına çağırılmış ve ona soracağı sorulara doğru cevap verirse kendisini mükâfatlandıracağını bildirmiştir. Sultan ilk olarak Cengiz Han'ın Çin topraklarına hâkim olduğunun doğruluğunu teyit etmeye çalışmıştır. Mahmudü'l-Hârezmî'nin, kendisine bu kadar önemli bir gerçeğin gizlenemeyecek kadar önemli bir hakikat olduğunu söylemesi üzerine hiddetlenen Sultan, "*Devletimin büyüklüğü ortadayken nasıl olur da bana oğlum der, Onun orduları ne kadardır?*"⁶²⁶ diyerek kızgınlığını ifade etmiştir. Mahmud Sultan'ın kızdığını anlamış ve ortamı yumuşatmak adına "*Milletinize ve sayısız askerlerinize nispetle Cengiz askerî bir süvari takımı içinde bir nefer, gece karanlığında bir duman gibidir*"⁶²⁷ demeye mecbur kalmıştır.

Sultan anlaşma teklifini kabul etmiş ve Cengiz Han'a göndermek için ticarî bir kervan hazırlamaya karar vermiştir. Sultan'ın ülkesinden Ahmed Hocendî, Emir Hüseyin ve oğlu Ahmed Belhî hazırlanıp yanlarına sırmalı elbiseler, keten ve zendeci kumaşlar alarak Cengiz Han'ın ülkesine doğru yola çıkmıştır.⁶²⁸ Bu zamanlarda Cengiz Han ticareti arttırmak ve güvenliğini sağlamak için yolların belli yerlerine

⁶²⁴ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.154.

⁶²⁵ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.28; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.155.

⁶²⁶ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.29; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.155.

⁶²⁷ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.29; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.155.

⁶²⁸ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.116.

“karakçi”ler denilen bekçiler yerleştirmiştir. Bu üç tüccar, bekçilerin bulunduğu menzillerden birine vardıkları zaman, malları aranmış ve Belhî'nin mallarını beğendikleri için onu alıp Han'ın yanına götürmüşlerdir. Fakat Belhî, kumaşının fiyatını oldukça yüksek gösterince Cengiz Han sinirlenmiş ve hazinedeki kumaşlarını getirterek ona bir ders vermek istemiştir. Neticede bu üç tacirin de mallarını değerince almış ve onların dönüşü sırasında komutanlarına ve emirlerine haber göndererek Sultan'ın ülkesine gidip orada ticaret yapabilecek adamlar seçmelerini emretmiştir.⁶²⁹

450 kişilik bir kervan Sultan Muhammed'in ülkesine gitmek için yola çıkmıştır. Bu tüccar heyeti Hârezmşah'ın en son noktası olan Otrar şehrine gelmiştir. Bu şehirde yaşananlar hakkında kaynaklar farklı rivayetler öne sürmüştür. Meşhur müellif Nesevî ve Cûzcânî, Otrarlı Ömer Hoca, Hammal-i Merâgî, Buharalı Fahrüddin-i Denzekî ve Eminüddini'l-Herevî'nin bulunduğu bu 450 kişilik kervanın Otrar valisi İncalcık'ın⁶³⁰ Sultan'a bir oyun oynayarak kervanın mallarını gasb etmesinin ağır neticelerinden bahsetmiştir. İncalcık Sultan'a yazdığı mektupta bu adamların tacir kıyafetiyle gelen birer hafiye olduklarından bahsetmiştir. Sultan ise buna mukabil onların derhal hapsedilmesini emretmiş ve İncalcık bu hıyanet ve hile sayesinde tek başına kervanın mallarına sahip olmuştur.⁶³¹ Cüveynî ise; İncalcık'ın kervan içerisindeki Hintliye sinirlenip tacirlerin hepsini hapsederek mallarına el koyduğunu, Sultan'ın izni ile de onları öldürdüğünü aktarmıştır.⁶³² İbnü'l-Esîr ise bu iki müelliften de farklı bir tablo çizerek tacirlerin mallarına Otrar valisi İncalcık ile Sultan'ın işbirliği içerisinde beraber el koyduklarından bahsetmektedir ve gasbedilen mallar Hârezmşah'a gönderilmiş o da bu malları Buhara ve Semerkand tacirlerine dağıtmıştır.⁶³³

XIV. yüzyıllarda bu bölgeyi ziyaret eden İbn Battûta ise topladığı bilgiler ışığında; Cengiz Han'ın doğrudan Hârezm'e saldırmaya cesaret edemediği ve bazı

⁶²⁹ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.117.

⁶³⁰ İncalcık Han'a Sultan'ın annesi Terken Hatun'un akrabası olduğu için Gayır Han da denilmektedir. (Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.118.) Nesevî, bu akrabalığı açarak, valinin Terken Sultan'ın erkek kardeşinin oğlu, yani yeğeni olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Nesevî ona “Eynel Han” demektedir. (Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.29.) Eynel kelimesi “Aynal” olarak da kullanılmıştır. Aynı isim demektir. Nitekim Kıpçak soyundan gelenlerin kurduğu Memlük Devleti'nde de bu isme rastlamaktayız.

⁶³¹ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.29; Cûzcânî, **Tabakât**, s.136.

⁶³² Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.118.

⁶³³ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.320.

tacirlerle anlaşarak onları Otrar'a gönderdiğini kaydetmektedir. Otrar valisi durumu Sultan'a bildirmiş ve ne yapması gerektiğini sormuştur. Sultan tüccar kafilesinin ellerindeki malların alınmasını ve ibret olsun diye uzuvlarının kopartılarak kendi memleketlerine gönderilmesini emretmiştir.⁶³⁴ İran Moğolları hakkında en ciddi araştırmayı yapanlardan biri olan B. Spuler ise, İbnü'l-Esîr'in kaydettikleri ile aynı doğrultuda görüş bildirir. O, Cengiz Han'ın Hârezmşahı "oğlum" hitabıyla kızdırmış olmasından dolayı vali İncalcık'ın tacirleri ortadan kaldırarak mallarına el koyulmasına kayıtsız kaldığını kaydetmiştir.⁶³⁵

Cengiz Han, İbn Kefrec Buğra ile iki Moğoldan müteşekkil bir heyete mektup vererek Hârezmşah Muhammed'e göndermiştir. Mektupta: "*Sen kendi elinle tacirlerin can güvenliğini sağlayacağını ve onlara saldırmayacağını yazarak bir vaatte buldun. Ancak sinsili hareket ederek vaadini bozdun. Sinsilik çok kötüdür. Bunu İslâm'ın Sultanı yaptığı zaman ise daha da kötüdür! Eğer sen İncalcık'ın yaptıklarının senin bilgin dışında olduğunu iddia ediyorsan o zaman boşuna kan akıtılmasının önüne geçerek tarafımızca cezalandırmak için onu bize teslim et! Aksi takdirde savaşa başlanacaktır ve en değerli kişiler önemini kaybedecek birçok mızrak kırılacaktır*"⁶³⁶ diyerek Alâeddin Muhammed'den hadisenin müsebbibi Otrar valisi İncalcık'ın kendisine gönderilmesini istemiştir. Muhammed'in huzuruna gelen bu heyet, ona hadisenin kendinden zuhur etmediğini ileri sürerek, Han'ın isteğini yerine getirdiği takdirde kan dökülmesinin önlenebileceğini bildirmiştir.

Hârezmşah'ın oğlu Celâleddin Mengübertî, babasına elçiye yumuşak davranmasını ve İncalcık'ı Cengiz Han'a teslim etmesini önermiştir. Çünkü bir kişinin ölümü Seyhun nehriyle Suriye arasındaki geniş topraklarda yaşayan Müslümanların kanının akıtılmasından daha doğru bir adım olurdu. Ancak Hârezmşah, Celâleddin Mengübertî'nin bu önerisini kabullenmeyerek Cengiz Han ile arasındaki anlaşmazlığın kılıçla çözüleceğini söylemiştir.⁶³⁷ Dönemin tarihçisi Nesevî; "*Sultan'ın askerlerinin çoğu ve emirlerinin başlıcaları İncalcık Han'ın kabilesinden*

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, **İbn Battûta Seyahatnâmesi**, c. I, (çev: A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s.528.

⁶³⁵ Bertold Spuler, **İran Moğolları Siyaset idare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350**, (çev: Cemal Köprülü), TTK Yayınları, Ankara 1957, s.31.

⁶³⁶ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.158.

⁶³⁷ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.158.

olduğu için Sultan böyle bir şeye razı olamazdı”⁶³⁸ diyerek Sultan’ı savunmuştur. Hatta Sultan İnalçık’ı teslim etmediği gibi bunun için gelen Moğol elçilerini de idam ettirmiş ve Cengiz Han Hârezmşahlar’a karşı harbe girmeye mecbur kalmıştır.⁶³⁹

Cengiz Han’ın gönderdiği 450 kişilik tüccar kafilesinin, Hârezmşahların hudut şehri Otrar’a girmesin ardından, şehrin valisi Kayır Han lakaplı İnalçık tarafından durdurularak gözetim altına alınmıştır. İnalçık’ın kafiiledaki tacirleri öldürmesi ve mallarına el koyması Sultan Muhammed’in ise bu durum karşısında tepkisiz kalması bütün durumun seyrini olumsuz yönde değiştirmiştir. Sultan Muhammed’in İnalçık’ı teslim etmemesinin sebebinin başta annesi Terken Hatun olmak üzere Kanglı-Kıpçak Türkleri’nin bu devlet içerisinde çok baskın bir yere sahip olmasından kaynaklandığını düşünüyorum. Çünkü yukarıda zikrettiğimiz gibi Otrar valisi İnalçık’da Kanglı-Kıpçak Türklerindedir. Fakat yine de Sultan Muhammed’in kendi sonunu hazırlayacak bu faciyanın somut delillere dayalı, mantıklı bir açıklaması yoktur. Çünkü Cengiz Han’ın Otrar’a gönderdiği kafiiledaki tacirlerin çoğu Müslümandır. Müslüman tacirlerin katli, Alâeddin Muhammed’e Türk-İslâm dünyası içerisinde büyük prestij kaybettirmiş ve Moğollar’ın Hârezmşahlar üzerindeki amacını değiştirmiştir.

2.2.8.1. Moğol İstilâsında Halife’nin Rolü

İslâm âlemine yönelik Moğol istilâsını, hangi sebep veya olayın başlattığı konusundaki tartışmalar çerçevesinde ele alınan belli başlı olaylar arasında, Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînellâh’ın Moğolları davet ettiğine dair rivayetde yer almaktadır. Bu rivayetin gerçekliğini tartışabilmek için öncelikle Halife Nâsır-Lidînellâh’ın kişiliğini ve dış devletlere karşı yaklaşımlarını irdelememiz gerekir.

“Halife Nâsır-Lidînellâh, usta bir siyasetçi di. Hilafetine karşı vakî olan bir tehdidi diğer bir güçle dengeleyerek izale ediyordu. Bu yöntemle kendisi için en büyük tehdit olan Irak Selçuklu Devleti’ni, Hârezmşah Alâeddin Tekiş’in eliyle ortadan kaldırmıştır. Irak Selçuklu Devleti’nin paylaşımı esnasında anlaşmazlığa düştüğü Hârezmşah Tekiş ve oğlu Muhammed’e karşı ise Horasan’da büyük bir devlet kuran Gurlu Devleti’ni rakip olarak çıkarmıştır.”⁶⁴⁰ Halife’nin kışkırtmaları sonucunda vuku

⁶³⁸ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.29; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.158.

⁶³⁹ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.29; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.159; Mehmet Ali Çakmak, “Moğol İstilâsı ve Hârezmşahlar İmparatorluğu’nun Yıkılışı”, **Türkler**, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.909.

⁶⁴⁰ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.329; Özdemir, **Moğol İstilâsı**, s.117.

bulan ve yıllarca süren Hârezmşah-Gurlu mücadelesi neticesinde Gurlu Devleti yıkılmıştır.

Nâsır'ın baş edemeyeceği düşmanlara karşı daha güçlü birilerini devreye sokma çabalarına dair rivayetler meşhurdur. Onun Hârezmşah'a karşı gayrimüslim Karahitayları da kışkırttığı rivayetler arasında yer almaktadır.⁶⁴¹ Sultan Muhammed, 1215 tarihinde Gazne'yi ele geçirince Sultan Şehâbeddin'e ait evraklar arasında Halife Nâsır-Lidînillâh'ın Gurlu Sultanı'na gönderdiği bir mektup bulmuştur.⁶⁴² Halife, mektubunda "Gurlu Sultanı Şihabüddin'e icap ederse Karahitaylar'la birleşerek Hârezmşah'a hücum etmeyi teklif ediyordu. Sultan Muhammed, bu mektubu ele geçirince bütün savaflara Halife Nâsır-Lidînillâh'ın sebep olduğunu anlamıştır."⁶⁴³ Gurlu ve Karahitay Devletleri'ni Hârezmşah'a karşı kışkırtan Halife Nâsır-Lidînillâh, acaba Cengiz Han'ı da Hârezmşah Alâeddin Muhammed'e karşı kışkırtmış mıdır?

Halife Nâsır-Lidînillâh'ın döneminden bugüne kadar yazılan pek çok eserde buna olumlu veya olumsuz cevaplar verilmiştir. Bu olaya elimizde bulunan İslâmî kaynaklardan ilk değineni Halife'nin çağdaşlarından İbnü'l-Esîr'dir. İbnü'l-Esîr'e göre Nâsır, halka kötü davranmış, zulmetmiş, onun hükümrancılığı döneminde Irak tamamen harabeye dönmüştür.⁶⁴⁴ Onun bu ifadelerinden de anlaşıldığı üzere Halife Nâsır hakkındaki kanaatleri pek müsbet değildir ve o açık bir biçimde; "*Halife Nâsır'ın Moğollarla irtibat kurup onları İslâm diyarına saldırma hususunda teşvik ettiğine dair söylentiler gerçekten de doğrudur*"⁶⁴⁵ diyerek Halife'yi Moğollarla mektuplaşmakla suçlamıştır. Tarihçi İbn Kesîr de İbnü'l-Esîr'in Acemlerle birlikte Moğollar'ı İslâm ülkesine çeken ve bu hususta onlarla haberleşen kişinin Halife Nâsır-Lidînillâh olduğu noktasında malumat verdiğini iddia etmiştir. İbn Kesîr, bu bilginin doğruluğundan emin olmadığı için "*Doğrusunu Allah bilir*"⁶⁴⁶ diyerek içindeki kuşkuyu dile getirmiştir.

Halife'nin çağdaşlarından Türk asıllı Sıbt İbnü'l-Cevzî'den nakledilen bir bilgiden anladığımız kadarıyla, Halife Nâsır-Lidînillâh'ın, veziri Kummî'nin telkinleri

⁶⁴¹ Özdemir, **Moğol İstilâsı**, s.117.

⁶⁴² Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.304; Özdemir, **Moğol İstilâsı**, s.117.

⁶⁴³ Özdemir, **Moğol İstilâsı**, s.117.

⁶⁴⁴ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.400.

⁶⁴⁵ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih** c.XII, s.401.

⁶⁴⁶ İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, ss.226-227.

ile Karahıtay hanını ve Cengiz Han'ı Hârezmşah'a karşı kışkırtmıştır.⁶⁴⁷ Tarihçi İbn Vasıl ise, Halife Nâsır'ın Cengiz Han'a mektupları konusunda şöyle yazmıştır. “*Hârezmşah Bağdat üzerine askerî sefere kalkışığında Halife Tatarların hükümdarı Cengiz Han'a mektup gönderiyor onu Hârezmşah ülkesine saldırmaya teşvik ediyordu.*”⁶⁴⁸ Yine Halife ile muasır tarihçilerden Ebû Şâme de Celâleddin Hârezmşah'ın Cengiz Han'ı Halife Nâsır-Lidînillâh'ın kışkırttığına dair mektuplar bulduğunu rivayet etmektedir.⁶⁴⁹ Hârezmşah Devleti'ni kendisine araştırma konusu edinen Azerbaycanlı çağdaş müellif Bünyatov da Celâleddin Hârezmşah'ın Halife'nin Moğollarla mektuplaşması konusunda kanıt amacıyla şu bilgileri vermiştir: Hârezmşah'ın Bağdat seferini, Moğollar'a karşı Halife'den destek almak amacıyla gerçekleştirdiğini söylemek doğru değildir. Herhalde Celâleddin Hârezmşah, Moğollar tarafından Hârezmşah Devleti'nin yıkılışında ve babası Alâeddin Muhammed'in vefatında Halife'yi suçlamış ve ondan intikam almak istemiştir. Bağdat üzerine yürüyüşü sırasında müttefik olmak istediği Eyyübî meliki Muazzam'a şöyle bir mektup yazmıştır: “*Biz Halife'ye karşı çıkıyoruz. Çünkü O Müslümanların ve benim babamın ölümünden ve kâfirlerin İslâm ülkelerine sokulmasından sorumludur*”⁶⁵⁰ demiştir. Böylece Bünyatov, Halife'nin Hârezmşah Devleti'ni yıkmak amacıyla gizlice Moğollarla mektuplaşması konusunu Celâleddin Hârezmşah'ın ispatladığını ileri sürmüştür.

Diğer tarihçilerin aksine Nâsır-Lidînillâh'ı akıllı, dirayetli bir Halife olarak tavsif eden İbnü't-Tıktakâ Nâsır-Lidînillâh'ın Cengiz Han'a bir mektup gönderdiğini kabul etmektedir.⁶⁵¹ Çağdaş batılı tarihçi Harold Lamb'a göre ise Halife Nâsır-Lidînillâh, veziri Kummi'nin tavsiyesi ile Cengiz Han'a bir elçi göndermiş, mektup elçinin başına gazlı kalemle yazılmış, saçları büyüdüktan sonra yola çıkan elçinin, Cengiz Han'a ulaştıktan sonra saçı tıraş edilerek Halife'nin mektubu Cengiz Han'a okunmuştur. Fakat Lamb'a göre Halife'nin elçisi ve gizli ricası, Cengiz'in üstünde

⁶⁴⁷ Fatih Güzel, “Moğol İstilasında Halife Nâsır-Lidînillâh'ın Rolü”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, c.IV, S.1, (2015), s.151.

⁶⁴⁸ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.160.

⁶⁴⁹ Ebû Şâme, Şihabüddin Ebû Muhammed Abdurrahman b. İsmâil, **Kitâbü Ravzateyn fî Ahbâri Devleteyn en-Nûriyye ve's-Selâhiyye**, c.V, (thk. İbrahim Şemsüddin), Dâru'l-Kütübi'lİlmiyye, Beyrut 2002, s. 217.

⁶⁵⁰ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.192.

⁶⁵¹ Güzel, **Moğol İstilasında Halife**, s.151.

olumlu hiçbir etki yapmamıştır. Zira Hârezmşah ile aralarında bir ticaret anlaşması vardır.⁶⁵²

Rus tarihçi Barthold ise eserinde: “*Moğollar’ın Halife Nâsır tarafından Hârezmşah’a karşı çağrıldıklarına dair görüşe hiçbir ehemmiyet verilmemelidir*”⁶⁵³ diyerek bu rivayetin aslının olmadığını kabul etmektedir. Bertold Spuler ise, Halife’nin Cengiz Han’a müraccat ettiğini, Hârezmşahlar’a karşı yardım istediğini fakat Cengiz Han’ın bu talebi kabulde acele etmediğini zikretmiştir. Ardından da Spuler, “*Halife’nin yardım isteğinin mevcut bazı şüphelere rağmen böyle bir talebin vereceği sonuç hakkında hiç kimsenin bir fikri bulunmaması dolayısıyla imkânsız görülemez*”⁶⁵⁴ diyerek kendi fikrini beyan etmiştir.

Sonuç olarak bütün bu bilgiler değerlendirildiğinde şunu söyleyebiliriz. Halife Nâsır-Lidînillâh, dönem müelliflerinin de teyit ettiği üzere Hârezmşah Devleti’ni yıkmak amacıyla gizlice Moğollar’la irtibata geçmiş olmalıdır. Halife’nin teşviki karşısında bir süre sessiz kalan Cengiz Han, Otrar faciasının yaşanması üzerine hemen Hârezmşah Devleti üzerine sefere çıkmaya karar vermiştir. Ayrıca, Cengiz Han’ın Hârezm üzerine sefere çıkmasındaki diğer bir etken ise Cengiz Han’ın dünya hâkimiyeti ilkesi ve bu uğurda ticaret yollarını ele geçirme gayretidir.

2.2.8.2. Moğollar’ın Hârezmşahlar’la Mücadelesi

Cengiz Han bu hadiseden sonra tacirlerin intikamını almak için Hârezmşah üzerine sefere çıkma kararı almış ve bu kararını ona bir elçi heyeti göndererek bildirmiştir. Sultan Muhammed ise casusları vasıtası ile batı istikametinde ilerlemekte olan Cengiz Han ordularının azametini öğrenmiş ve Moğol tümenlerine karşı alınacak tedbirler hakkında istişarelere başlamıştır. Sultan nezdinde büyük itibar sahibi olan meşhur fakih Şehâbeddin-i Hivaki Sultan’a; kendi askerî güçleri dışında diğer İslâm hükümdarlarına da mektuplar göndererek asker toplamayı teklif etmiştir. Hivaki, “*Böyle bir düşmanın İslâm diyarına saldırması halinde diğer bütün Müslümanların da sana asker ve mal yardımında bulunma mecburiyetleri vardır*”⁶⁵⁵ diyerek Sultan’ı Moğollar’ın Seyhun nehrini geçmesini engellemeye ikna etmeye çalışmıştır.

⁶⁵² Harold Lamb, **Cengiz Han**, (çev: Ali Ünal), İhya Yayınları, İstanbul 1985, s.116; Özdemir, **Moğol İstilâsı**, s.122.

⁶⁵³ Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s. 424

⁶⁵⁴ Spuler, **İran Moğolları**, s.30.

⁶⁵⁵ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.321.

Hârezşah, devlet adamlarını ve istişâre heyetlerini toplayarak Hivaki'nin yaptığı bu taktik teklifini anlatmıştır. Fakat onlar bu teklifi red etmiş ve “*Biz Moğollar'ın Seyhun nehrinin karşı tarafına geçmesini engellemeyelim. Onlar nehri geçsin, sonra daracık bilmediği geçitlere sapacaklar ve biz buraları iyi bildiğimiz için onları kapana sıkıştırıp burada hepsini öldürürüz*”⁶⁵⁶ demişlerdir. Nesevî'nin aktardığına göre; Sultan Muhammed bu duruma karşı ileri sürülen bu mütalâlardan şahsına en uygun gelen unsurları bir araya getirerek birtakım tedbirler düşünerek şöyle bir karar almıştır. Mâverâünnehir düşmana verilmemeli, ancak düşmanla açık savaşa gidilmemeli ve her şehir Moğollar'a karşı kendi başına mukavemet göstermelidir.⁶⁵⁷

Hârezşah, savaş için Semerkand şehrini surlarla çevirmiş içine ve etrafına pek çok asker yerleştirmiştir. Bunun icrası için memleketin her tarafına memurlar ve tahsildar göndererek (30 Mart 1218/9 Mart 1219) vergilerin peşin tahsilini emretmiştir.⁶⁵⁸ İkinci tedbir de üçüncü defa vergi toplayıp miktarın ölçeğine göre teçhizat temin ederek asker toplama işlemidir. Her askerın atı azığı ve silahı olacaktır. Nesevî, Moğol istilasını öncesinde Hârezşah'ın birbiri ardınca üç hata işlediğini yazmıştır. Birincisi onun Semerkand şehrini çembere almak amacıyla on iki fersah uzunluğunda duvar inşa etmeyi kararlaştırmasıdır. Bu duvarın inşası için ahalden 1219 senesinde ikinci yıllık haraç alınmıştır. Bu haraç çok kısa zamanda toplandıysa da Moğollar'ın saldırısı bu inşaatın gerçekleşmesine zaman bırakmamış ve toplanan paralar Semerkand'ın savunması için harcanmamıştır.

Nesevî'ye göre; Hârezşah'ın ikinci hatası 1219 yılında haraç okçularının seferberliği için toplanmıştır. Her vilayette bulunan askerlerin sayısı o vilayette toplanan haraçla orantılıydı. Her bir askerın üzerinde kendi silahını ve yiyeceklerini taşıyabilecek yük devesi olmalıydı. Bu seferberlik çok kısa sürede tamamlanmıştır. Ancak bu birlikler yolda olduğu sırada halk arasında Hârezşah'ın ülkeyi bırakarak kaçtığı söylentileri yayılmaya başlamıştır. Nesevî'ye göre, eğer Hârezşah bu askerî birliklerin gelişini bekleyseydi onun inanılmaz büyük bir ordusu olacaktı.⁶⁵⁹

Sultan'ın askerleri Mâverâünnehir'e ve Türkistan şehirlerine dağıtmasının

⁶⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, s.321; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.161.

⁶⁵⁷ Bünyatov, *Enuştekinler*, s.161.

⁶⁵⁸ Nesevî, *Celâlüttin Hârezşah*, s.30; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.161.

⁶⁵⁹ Bünyatov, *Enuştekinler*, s.162.

üçüncü hatası olduğunu söyleyen Nesevî, “*Eğer Sultan böyle askerlerini dağıtmadan bir meydan muharebesi vermiş olsaydı Moğolları mahveder ve dünyayı kurtarırdı*”⁶⁶⁰ diyerek Sultan’ın hatalı olduğu noktayı dile getirmiştir. Sultan’ın planının tatbikine geçilmiş ve askerler Hârezm Devleti’nin eyaletlerine dağıtmaya başlanmıştır. Otrar, maiyetinde 20 bin kişi bulunan vali İnalçık’a 50 bin kişi daha gönderilmiştir. Ayrıca Hâcib Karaca’nın 10 bin asker ile ona yardıma gitmesi emredilmiştir.⁶⁶¹ Buhara’da mevcut 20 bin muharibe Emir-i Ahur İhtiyarüddin Güçlü ve İnanç lakâbıyla anılan oğlu Hâcib kumandasında 30 bin kişi ilave edilmiştir. Semerkand’da Sultan’ın dayısı Togan Han ile Çarmîh, İzzeddin Ket ve oğlu Harruz, Hüsameddin Mesud gibi Gurlu kumandanlar emrinde 40 bin kişinin katılmasıyla 110 bine çıkarılmıştır. İnanü’n-Nesevî diye maruf Fahreddin-Habeşî’yi Sicistan ordusuyla Tirmiz’e, dayılarından Ebû Muhammed’i Belh’e, Belhmur-han’ı Vahş mıntıkasına, Emir Serheng Sâm’ı Toharistan’a, Melik Kutbeddin’i Hasan’ı Gur bölgesine tayin eden Sultan, Mâverâünnehir’de askerini yerleştirmedeği bir mevki bırakmamıştır.⁶⁶²

Esasen Sultan, ordusunun başında Moğollarla bir meydan muharebesine cesaret edememiş, bu yüzden “düşmanı iç kesimlere çekerek yormak ve ayrı ayrı vurulacak darbelerle bilmedikleri coğrafya da gerilla savaşıyla yenilgiye uğratmak” şeklinde ifade edilebilecek alışık olmadık ve bu nedenle de başarı şansı belirsiz bir askerî stratejiye onay vermiştir. Alâeddin Muhammed, gelişen tehlikeyi ileri sürerek imparatorluğunun merkezi olan Semerkand’ı surlarla çevirme gerekçesi ile yıllık mutad vergiyi üç katına çıkararak halktan zorla vergi toplamış fakat surları yaptırmamıştır. Bu durum ayrı bir handikaptır. Ayrıca savaş öncesi uğradığı her yerde komutanların ve halkın moralini bozmuştur. Semerkand önüne hendek kazmaya çalışanlara: “*Moğol kuvvetleri burayı kırbaçlarıyla doldurur*”, Nahşebilere “*Moğol kuvvetlerini durdurmak mümkün değildir, herkes başının çaresine baksın*” derken, Nesalılara da “*bence yapılacak şey, şehri boşaltarak tehlike geçinceye kadar dağlara çekilmektir*”⁶⁶³ haberini göndermiştir. Kısacası kendi ümitsizliğini halkına ve askerlerine yansıtmış, onların psikolojilerini olumsuz yönde etkilemiş, dolayısıyla

⁶⁶⁰ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.30; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.162.

⁶⁶¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.120.

⁶⁶² Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.30.

⁶⁶³ Çakmak, *Moğol İstilâsı ve Hârezmşahlar İmparatorluğu’nun Yıkılışı*, s.909.

daha başından yenilgiyi kabul etmiştir.

Cengiz Han, Nesevî, Cüveynî, Cûzcânî, Kazvîni ve İbn Battûta'nın da teyit ettiği üzere ilk olarak işgale Otrar bölgesinden başlamıştır.⁶⁶⁴ 1219 yılı baharında yola çıkan Cengiz, Ejder Yılı 1220 sonbaharı sonlarında Otrar kapılarına dayanmıştır.⁶⁶⁵ İçerde İnalçık Gayır-Han piyade ve süvarilerini kalenin kapılarına dikmiş ve kalenin burçlarına çıkmıştır. Etrafa baktığında bir asker denizi görmüştür. Cengiz Han görev taksimi yaparak büyük Cuci'yi usta atlılardan oluşan birkaç tümenle Cend ve Barçınlîğ Kent taraflarına, bir grup askeri de seçkin emirlerin komutasında Hocend ve Fenaket bölgesine göndermiş, diğer oğulları Çağatay ve Ögeday'ı Otrar da bırakıp kendisi de Buhara'ya yürümüştür.⁶⁶⁶ Böylece Cengiz Han, esas kuvvetlerini Otrar civarında bağlamadan Hârezmşahlar'ın önemli şehir ve kalelerine saldırmıştır.

Otrar halkı, Moğol ordusuna beş ay karşı koyduktan sonra kıtlık problemi ile karşılaşmış ve hiçbir yerden yardım görmek imkânı da olmadığından savaşı uzun süre devam ettirememiştir. Bunun üzerine 10 bin kişilik kuvvetiyle orduya destek veren Has Hacib Karaca, silahları bırakıp şehri Moğollara teslim etme konusunu İnalçık Gayır Han'ın gündemine sunmuştur. Ancak o, Moğollar'ın onu yaşatmayacağını bildiği için müdafaanın devamına karar vermiştir. Bunun üzerine Karaca, kendi kuvvetleriyle birlikte şehri terk ederek Moğollar'a teslim olmuştur. Karaca'nın ihaneti sayesinde Moğollar, Otrar şehrinin Sufi-Han kapısından içeri girmiştir. Gayır Han ve beraberindeki 20 bin asker şehirdeki iç kaleye sığınmıştır. Bir ay boyunca Moğollar'ın baskılarına karşı koymuşlar ancak bu mücadele Gayır Han'ın aleyhine sonuçlanmış ve o, yakalanarak göz ve kulaklarına erimiş gümüş dökülerek öldürülmüştür. Nesevî'nin deyişiyle Gayır Han'a hak ettiği ceza verilmiştir.⁶⁶⁷

Karaca'ya gelince, Cengiz Han'ın oğullarının huzuruna çıkarılmıştır. Cengiz'in oğulları “*Sen sahibine ihanet ettin. O seni büyüterek senden şükran ve sadakat bekliyordu. Bu nedenle senin samimiyetine güvenmiyoruz*”⁶⁶⁸ diyerek Karaca

⁶⁶⁴ Cûzcânî, *Tabakât*, s.137; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.121; Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.30; İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, s.528; Kazvîni, *The Ta'rih-i Guzida*, s.115; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.162.

⁶⁶⁵ Özdemir, *Moğol İstilâsı*, s.161.

⁶⁶⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.121; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.162.

⁶⁶⁷ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.30; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.123; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.163.

⁶⁶⁸ Bünyatov, *Enuştekinler*, s.163.

ve şehirden onunla beraber çıkıp teslim olan bütün askerleri idam etmişlerdir. 1220 yılında işgal edilen Otrar'ın iç kalesi dağıtılmıştır. Otrar tamamen tahrip edilmiş ve halktan canını kurtaranlar Moğol ordusuna alınmıştır.

Cengiz Han, Sırderya'nın aşağı mecrasının kale ve şehirleriyle beraber fethini Cuci kumandasındaki askerlere vermiştir. Cuci de bu iş için Ulus-idi'yi komutan olarak görevlendirmiştir. Cengiz Han, Cend ve çevresindeki bölgeleri düşmanın elinden kurtarmak için ferman çıkarmış, Ulus-idi kumandasındaki Moğol askerleri Sıgnak kasabasının önünde konaklamaya başlamıştır. Ulus-idi, Hasan Hacı'yu elçi olarak Sıgnak kasabasına göndermiş ve halk savaş yapmadan şehri teslim etmeye davet edilmiştir. Fakat Hasan Hacı, şehir halkı tarafından tekbirlerle öldürülmüş ve Ulus-idi intikam için yedi gün süren şiddetli hücumlar neticesinde şehri cebren zapt etmiş ve halk kılıçtan geçirilmiştir.⁶⁶⁹

Şehir alındıktan sonra Cengiz Han, buraya emir olarak maktul Hasan Hacı'nın oğlunu bırakmıştır.⁶⁷⁰ Bundan sonra Ulus-idi kumandasındaki Moğol askerleri Özkend ve Barçınlîğ Kent'e doğru hareket etmiş ve buranın halkı savaş yapmadan teslim olduğu için katliama maruz kalmamıştır. Fakat memleketlerini inatla müdafaa edip asla teslim olmayı düşünmeyen Eşnâs halkı, Moğollar'ın gazabına uğramış ve çok sayıda kayıp vermiştir.⁶⁷¹ Burada yaptıkları katliâm Cend bölgesinde duyulmuş ve Moğollar'ın Cend'e yürüdüğü haberi gelince Sultan'ın Cend'de görevlendirdiği emir Kutlug Han, geceleyin askerleri ile şehri terk etmiştir.⁶⁷² Lidersiz kalan bu şehir de kargaşa ve huzursuz bir ortam hâkim olmaya başlarken Moğol elçisi Cin Timur halkı teslim olmaya davet etmek için şehre girmiştir. Cin Timur, halk tarafından linç edilmek istenmiş fakat o Sıgnak şehrinde halk tarafından öldürülen Hasan Hacı'nın akıbetini iletince onlar Cin Timur'u öldürmekten vazgeçmiştir.⁶⁷³

Moğol komutanı Ulus-idi, bir süre Karakurum'da dinlenmiş ve Cin Timur'un Cend'de yaşadıklarını anlatması üzerine askerlerini alıp Cend üzerine yürümüştür (22 Nisan 1219).⁶⁷⁴ Moğollar her yönden saldırıp duvarlardan ve kale kapısından içeri

⁶⁶⁹ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.165.

⁶⁷⁰ Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.439; Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, ss.123-124.

⁶⁷¹ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.124; Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.440.

⁶⁷² Bünyatov, **Enuştekinler**, s.165.

⁶⁷³ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.165.

⁶⁷⁴ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.124.

girmiş ve iki taraftan tek kişi bile yaralanmadan Cend'i almıştır. Halkı şehir dışına çıkartıp burayı 9 gün 9 gece yağmalamış ve buraya daha önce Cengiz Han'ın hizmetine girmiş Müslümanlardan Ali Hoca'yı tayin etmişlerdir. Cuci Cend de kalmış ve ertesi sene buradan Hârezm'e yürümüştür. Yenikent üzerine gönderilen küçük bir birlik mukavemetle karşılaşmaksızın şehri zaptetmiştir.⁶⁷⁵ Çevredeki bozkırlardan toplanıp orduya katılan 10 bin kadar Türkmenin, Taynal Noyan kumandasında Hârezm'e doğru sevkî esnasında başlarında bulunan Taynal'ın vekilini öldürmeleri, Türkmenlerin çoğunun Taynal tarafından kılıçtan geçirilmesine sebep olmuş ve kurtulabilenler Merv'e ve Âmûye'ye kaçmışlardır.⁶⁷⁶ Cuci'nin yönettiği Ulus-idi kumandasındaki Moğol askerlerinin birinci vazifesi tamamlanmış ve ordu Ulus-idi emrinde Karakurum'a gönderilmiştir.

Benâkıt ve Hocend'in fethi ile Ulak Noyan kumandasındaki Suketü Çerbi ve Tugay emrinde 5 bin asker görevlendirilmiştir.⁶⁷⁷ Benâkıt'taki Türk gornizonu İletgü Melik'in kumandası altındaki orduya üç gün dayanabilmiş ve dördüncü gün teslim olmuştur. Moğollar Türkler'i katletmiş ve halk arasından sanatkârları ve bazı gençleri muhasara işlerinde kullanmak için ülkelerine götürmüşlerdir. Benâkıt'tan sonra Hocend'e yürüyen kuvvetlerin toplamı 20 bini Cengiz tarafından gönderilen Moğol askeri, 50 bini de Otrâr, Buhara, Semerkand civarından toplanan yerli halktan olmak üzere 70 bin olduğu bilinmektedir.⁶⁷⁸ Hocend valisi Timur Melik, 70 bin kişi karşısında başarılı olamayacağına kanaat getirmiş ve Seyhun nehrindeki kalelerden birine sığınmıştır.⁶⁷⁹ Timur Melik, 12 tekne yaptırıp nehirden Moğollar'a karşı mücadele etmeye devam etmiştir. Hazırlamış olduğu gemilerle Moğol kuvvetlerinin olduğu sahil kıyılarına doğru hareket eden Timur Melik, Moğollar'ın Benâkıt yakınlarında gerdiği zinciri kırmaya muvaffak olmuş ve Barçınlîg-Kend ile Cend'e ulaşmıştır. Burada Ulus-idi'nin daha önceden hazırladığı tuzağa düşmemiş ve Hârezm'e doğru kaçmaya başlamıştır. Gürgenç'e ulaşmış ve sonra da Şehristâne'de

⁶⁷⁵ Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.441; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.165.

⁶⁷⁶ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.125; Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.441.

⁶⁷⁷ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.125; Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.441; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.165.

⁶⁷⁸ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.126.

⁶⁷⁹ Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.443; Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.127; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.166.

bulunan Sultan Muhammed'in yanına sığınmıştır.⁶⁸⁰ Bu şekilde başsız kalan Hocend, Moğollar tarafından kolayca zapt edilmiştir.

Cengiz Han ise merkez ordusu ile Mâverâünnehir'i en kısa zamanda kısaç içine almak için bölgenin en önemli noktalarını aynı anda tazyike başlamıştır. Cengiz Han'ın uyguladığı bu savaş taktiği hücumu uğrayan Hârezmlilerin birbirlerine yardım etmesini önlemiştir. Yine o, stratejik açıdan fethinin daha kolay olduğunu düşündüğü Buhara'ya doğru yola çıkmıştır. Cengiz Buhara'ya giderken yanında o bölgenin yollarını iyi bilen Tayır Bahadır adında bir Türkmen klavuz, götürmüş ve Türkmen onu geçit vermeyen dağlardan geçirmiştir.⁶⁸¹

Hârezmşah, Buhara ve Semerkand şehirlerinin müdafaası için gerekli hazırlıkları yapmalarını emretmiş, Buhara'ya yirmi bin Semerkand'a elli bin kişilik bir askerî kuvvet yerleştirdikten sonra Horasan'a gitmiş oradan da Ceyhun nehrini aşıp Belh yakınlarında karargâh kurmuştur.⁶⁸² Cengiz Han, maiyetinde oğlu Tuluy, Cebe Noyan ve Söbütay ile birlikte Buhara'ya doğru ilerlerken ansızın Zernûk kasabası önünde belirmişlerdir. Cengiz Han, Zernûk kasabasının derhal teslim olması için Dânişmend Hâcib'i elçi olarak göndermiştir. Dânişmend Hâcib, kendisinin Müslüman olduğunu böyle bir İslâm beldesinin helâk olmasını istemediğini bildirmesi üzerine halk ikna olarak teslim olmuş ve Cengiz Han, Zernûk kasabasına "Kutlug-balıg" (Mutlu Şehir) ismini vermiştir.⁶⁸³ Tayır Bahadır isimindeki Türkmen klavuz önce Nuri Buhara kasabasına ulaşmış ve kasabaya elçi göndererek Cengiz Han'ın gelmekte olduğunu bildirmiştir ve Cengiz Han'a da heyet yollayarak onun kasabanın ileri gelenleri ile görüşmesini sağlamıştır. Cengiz bu kişilere şehri Söbütay'a teslim etmelerini emretmiş ve şehir halkı ona teslim olmuş ve Söbütay, herkesi dışarı çıkarıp şehri yağmalatmıştır. Nûr emirinin oğlu İl Hoca ve seçilen 60 genç orduya alınmış ve Cengiz Han halktan alınacak vergiyi 1500 bin dinar olarak belirlemiştir.⁶⁸⁴

Moğollar, Hârezmşah'ın Buhara'ya ulaşmasından beş ay sonra gelip şehri kuşatma altına almıştır. Cengiz Han, merkez ordusuyla birlikte 1220 senesinin mart

⁶⁸⁰ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.127; Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.443; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.166.

⁶⁸¹ Sözü edilen yola o günden sonra "Han Yolu" denilmiştir. Emir Argun, 1251 yılında Mengü Kaan'ın huzuruna giderken de aynı yolu kullanmıştır. Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.132.

⁶⁸² İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.323.

⁶⁸³ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, ss.131-132; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.168.

⁶⁸⁴ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, ss.132-133; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.168.

ayında Buhara şehrinin önünde kamp kurmuş ve saldırmaya başlamıştır. Üç gün müddetle aralıksız bir şekilde Buhara'yı muhasara eden Moğolların bu güçlü ordusuna karşı koyamayacağını anlayan Hârezmşah'ın askerleri, Horasan'a gitmek üzere şehri terketmiştir.⁶⁸⁵ Şehir halkı uyandığında onları koruyacak askerlerin kaçıp gittiğini öğrenince bir hayli ümitsizliğe düşmüş ve bunun üzerine şehrin kadısı olan Bedreddin Kadı Han, Cengiz Han'dan emân dilemiş (10 Şubat 1220), Cengiz Han da onlara eman vermiştir.⁶⁸⁶

Cüveynî ve İbnü'l-Esîr'in de teyit ettiği üzere, Cengiz Han Buhara'yı aldıktan sonra halka güzel muamelede bulunmuştur. Cengiz Han'ın askerleri verdikleri emân üzerine şehir halkından hiç kimseye saldırmamış fakat halka vergileri düzenli ödemeleri için Moğol ve Türk birer muhafız (baskak) tayin etmiştir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, Cengiz Han emân dileyen insanlara zarar vermemekle birlikte Buhara'daki mahallelerin ve yapıların çoğunu ateşe verdirmiş ve şehrin çoğu ahşap olduğundan birkaç günde yanmış kül olmuştur. Dönemin en büyük ticaret, kültür ve medeniyet merkezlerinden olan Buhara, yerle yeksan olmuştur. Yaklaşık bir asır sonra uğrayan ziyaretçiler bile yıkıntı ve harabe görüntüsünün henüz tamamıyla kaybolmadığını belirtmişlerdir.⁶⁸⁷

Ayrıca bu şehrin içindeki kalede, devşirme askerler (haşerî) ve Buhara askerlerinin yardımıyla fethedilmiştir. Kale içerisinde bulunan dört yüz kadar Müslüman başarılı bir mücadele vermiş⁶⁸⁸ fakat Cengiz Han'ın orduları arka arkaya yaptığı baskınlarla kaleyi düşürmüş ve Kanglı kavminden olan herkesi kılıçtan geçirmiştir. İşte bu kalenin fethinden sonra Moğollar ağır bir katliam yapmaya başlamışlar ve kadınlara karşı zâlimce davranarak namuslarına musallat olmuşlardır. Halk, Moğollar'a boyun eyenler ve onlara karşı kişisel mücadelesini verenler olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Buhara'nın ileri gelen fakihlerinden İmam Rükneddîn İmamzâde ile oğlu ve şehrin kadısı Sadreddîn Han da Moğollar'a karşı mücadele

⁶⁸⁵ Spuler, **İran Moğolları**, s.34.

⁶⁸⁶ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.324; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.169.

⁶⁸⁷ Yaklaşık bir asır sonra XIV. yüzyılda bu bölgeyi ziyaret eden Seyyah İbn Battûta Buhara hakkında "Cengiz tarafından tahrip edilmiştir Çok azı dışında mescidleri, medreseleri, çarşıları hala harap haldedir. Halkı sefil ve perişan olmuştur" diyerek tahribatın boyutu hakkında bize bilgi vermiştir. (İbn Battûta, **İbn Battûta Seyahatnâmesi**, s.527.) Özdemir, **Moğol İstilâsı**, s.167.

⁶⁸⁸ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.169. Cüveynî özellikle bu mücadelede Gök Han, isimli askerin büyük bir mücadele verdiğini tek başına bir oduyu geri püskürttüğünden bahsetmektedir. Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.135.

vermeye çalışırken şehit düşmüştür.⁶⁸⁹

Buhara'nın fethi tamamlandıktan sonra Cengiz Han, Semerkand'a yönelmiştir. Cengiz Han, ilk işgal yeri Otrar'a vardığında Semerkand'da bulunan kalenin sağlamlığı ve orayı koruyan askerlerin çokluğu hakkında bilgi almıştır. Bu yüzden o, stratejik düşünmüş ve önce Semerkand'ın etrafında bulunan şehirleri almış sonra Semerkand'a yönelmiştir. Cengiz Han ve askerleri Semerkand'a doğru yola çıkmış ve Hârezmşah'ın artık kendilerine karşı koyamayacak durumda olduğunu öğrenmişlerdir. Moğollar, Tirmiz ve Belh taraflarına kadar ulaşmış ve Buhara'dan aldıkları esirler ile Semerkand şehrinin önlerinde belirmişlerdir. Yolda orduya eşlik edemeyen esirler öldürülmüş, dayanabilenler Semerkand muhasarasında kullanılmak üzere sağ bırakılmıştır.⁶⁹⁰ Önde süvari kuvvetleri arkada yayalar ve esirler ile birlikte kalabalık bir ordu oluşturan Moğollar karşısında Semerkand halkı paniğe kapılmış ve Semerkand'ta bulunan Hârezmşah'ın askerlerinden elli bin kadarı şehri müdafaa etmeye çalışmıştır.⁶⁹¹

Semerkand halkının ileri gelenlerinden ve cesurlarından bir grup düşmana karşı koymak için harekete geçtiyse de şehri korumakla görevli olan Hârezmşah'ın 50 bin kişilik ordusu kâfirlerin kalplerine saldırdığı korkudan dolayı harekete geçememiş bir tek fert bile savaşmaya yanaşmamıştır. Moğollar Semerkandlıları uyguladığı savaş stratejileri ile pusuya düşürüp kısaça içerisine almışlar ve onlardan bir tek kişiyi bile sağ bırakmamışlardır. Semerkand'ı korumakta olan diğer askerler ve halkın diğer kesimi yenileceklerini kesin olarak anlamış ve Cengiz Han'dan emân istemişlerdir.⁶⁹² Cengiz Han, onlara emân vermiş ve şehir kapıları Moğollar'a açılmıştır.

Moğollar, Semerkand halkını şehir dışına sürerek burada her yeri ateşe vermiş 1220 Nisan ayında Semerkand'ı perişan etmişlerdir.⁶⁹³ Ayrıca Cengiz Han, Semerkand halkı arasından savaşlarda kullanabilmek için “gençlerden ve yiğitlerden meydana gelen bir topluluğu” haşer⁶⁹⁴ olarak ayırmıştır. Cengiz Han, Semerkand'ı aldıktan

⁶⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, s.325; Cûzcânî, *Tabakât*, s.137.

⁶⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, s.326.

⁶⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, s.326.

⁶⁹² Bünyatov, *Enuştekinler*, s.171.

⁶⁹³ Cüveynî, Semerkand'ın perişan olduğu tarihi 1221 senesinin Nisan ayı olarak belirtmektedir. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.146; İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, s.327; Cûzcânî, *Tabakât*, s.137; Spuler, *İran Moğolları*, s.34.

⁶⁹⁴ Savaş sırasında vilayetlerden toplanılan bir sınıftır. Ayrıca Cengiz Han, topladığı Haşer'in bir kısmını beraberinde Horasan'a götürmüş bir kısmı da oğullarıyla birlikte Hârezm'e göndermiştir.

sonra Tuşa Baskak'ı emir ve şahne olarak Buhara'ya tayin etmiştir.⁶⁹⁵

Cengiz Han Mâverâünnehir bölgesi kadar ehemmiyet arz eden Hârezm bölgesinin fethi için hazırlıklara başlamıştır. Horasan bölgesini düşmanlardan temizleme ve Sultan'ı yakalama işini kendi üzerine alan Cengiz Han, Hârezm'in fethi için büyük oğulları Çağatay ve Ögeday'ı görevlendirmiştir. Cengiz Han'ın Cend ve Semerkand tarafından topladığı haşeri de Tuşi komutasında Hârezm'e göndermesi bu bölgeye verdiği ehemmiyetin derecesini göstermektedir.⁶⁹⁶ Bu dönemde Hârezm'e Sultan Muhammed'in annesi Terken Hatun hâkim idi. Bu durumu kendi lehine çevirmek için Cengiz Han, Terken ile Sultan'ın arasını açarak onlara güç kaybettirme çabası içerisine girmiştir. Bu konuda kendisini teşvik eden kişi ise Sultan Muhammed'in Otrar kaymakamı Bedrüddinilumeyyed'dir.⁶⁹⁷ Çünkü Sultan Muhammed, Otrar'ı aldığıında Bedrüddinilumeyyed'in akrabalarının bir kısmını öldürmüş ve nihayet Cengiz Han, Otrar'ı aldığıında intikâm vaktinin geldiğini düşünmüştür.⁶⁹⁸

Cengiz Han'ın hazırladığı plana göre; Bedrüddinilumeyyed, valide Sultan'ın yakın akrabasından olan emirler adına uydurma mektuplar yazmış ve bu mektuplar Sultan'a ulaştırılınca onun dünyası başına yıkılmış ve hemen memleketin müdafaasını kuvvetlendirmek için tedbirler almaya başlamıştır. Aynı şekilde Cengiz Han, daha önce Zernûk'un alınması sebebiyle adı geçen Hâcib Dânişmend'i Hârezm'e Terken Hatun'a göndermiş ve şöyle dedirtmiştir. *“Oğlunuz hakkında gösterdiğiniz ihtimamlara onun nasıl nankörce mukabelede bulunduğu malûmdur. Ben Sultan'ın kumandanlarıyla bir olarak ona karşı sefer halindeyim, fakat hâkimiyet ve idareniz altındaki memleketlere dokunmayacağım. Hârezm, Horasan ve Ceyhun ötesini size terk ettiğine dair yanıma göndereceğiniz bir adama teminat verebilirim.”*⁶⁹⁹

Cengiz Han'ın elçisinin Hârezm'e geldiği sırada Sultan Muhammed'in Ceyhun'u geçerek memleket içlerine doğru kaçtığı duyulmuştur. Duydukları karşısında telaşlanan Terken Hatun, acele bir şekilde Hârezm'i boşaltmış ve

Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, ss.145-146.

⁶⁹⁵ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.136.

⁶⁹⁶ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.147.

⁶⁹⁷ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.31.

⁶⁹⁸ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.164.

⁶⁹⁹ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.31; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.173.

memleketini müdafaasız bırakmıştır. Terken Hatun'un Cengiz Han'ın mesajına cevabı, Hârezmşah Muhammed'in kadınlarını küçük çocuklarını, hazineyi de yanına alarak payitaht Gürgeç'i terk etmek olmuştur.⁷⁰⁰ Ayrıca o giderken Hârezmde esir bulunan bütün meliklerin idamını emrederek tarihte görülmüş gayri insanî durumlardan birisine imzasını attırıştır. Öldürülenler arasında Selçuklu Sultanı Tuğrul, Belh hükümdarı İmadüddin, Tirmiz hükümdarı Behramşah, Bamıyan hükümdarı Alâeddin, Vahş emiri Cemâleddin Ömer, Sadr-ı Cihân Burhânü'd-din Muhammed ve kardeşi İftihâr-ı Cihân ile onun Melik'l-İslâm ve Azîzü'l-İslâm ismindeki iki oğlu ile beraber yirmiye yakın kişi vardır.⁷⁰¹ Terken Hatun bütün bu cinayetleri saltanatına dönünceye kadar memleketinde çıkacağına düşündüğü karışıklıkları önlemek maksadıyla işlemiştir.

Terken Hatun, Hârezm'i terk ederken yanında güvenebileceği ve kendisine sadakatle hizmet eden Yazır bölgesi sahibinin oğlu Ömer Han vardır. Terken Hatun'un Ömer Han'ı yanına alma sebebi onun bu bölgedeki yolları iyi bilmesi ile alakalı idi. Fakat Terken, Yazır bölgesine kadar gelmiş ve onun kendisine ihanet edeceği düşüncesi ile onu idam ettirmiştir.⁷⁰² Sonra da Mâzenderan'ın en müstahkem yeri olan İlâl hisarına gelmiş ardından Cebe ve Söbütaş önderliğindeki Moğol ordusu, bu hisarı kuşatmış ve dört ay kadar mücadele veren Terken Hatun, teslim olmak durumunda kalmıştır. Vezir Nizâmülmülk, Sultan'ın en küçük çocuğu Kümahî Şah ve Terken Hatun esir olarak Cengiz Han'a gönderilmiş ve Sultan'ın en küçük oğlu hariç hepsi katledilmiştir.⁷⁰³ Terken Hatun ile birlikte esir edilmiş Nizâmülmülk ise Cengiz Han tarafından idam edilmiştir.⁷⁰⁴ Diğer vezir Bedreddin Hilâl ise Celâleddin Mengübertî'nin yanına sığınmış ve Terken Hatun'un Cengiz Han'ın sofrasının artıklarından beslendiğini ve sefil bir halde olduğunu ona bildirmiştir.⁷⁰⁵ Terken Hatun

⁷⁰⁰ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.173.

⁷⁰¹ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.32; Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.455.

⁷⁰² Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.32.

⁷⁰³ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.175.

⁷⁰⁴ Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.456; Nesevî, vezir Nizâmülmülk'ü Sultan'a koz olarak kullanabilmek için Cengiz Han'ın onu hürmetle yaşattığını kaydetmiştir. Cengiz Han, Sultan'ın kızlarını Moğolların hizmetindeki Müslümanlara vermiştir. Semerkandlı Osman'ın dul karısı Han Sultan için bir istisna yapılarak onu Cuci kendisi için seçmiştir. İki prenses de Çağatay'a verilmiştir. Bunlardan birisini Çağatay kendisi almış diğerini Müslüman veziri Habeş Amîd'e vermiştir. (Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.33.)

⁷⁰⁵ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.33.

sonradan Cengiz Han tarafından Moğolistan'a götürülmüş ve burada on yıllık esaretinden sonra 1233 yılında vefat etmiştir.⁷⁰⁶

Terken Hatun'un idare ve âsaişten mesul bir kimse bırakmadan ayrılışından sonra başıboş kalan Hârezm'e halk, hanedana yakınlığı dolayısıyla Terken Hatun'un kardeşi Humar-Tegin'i oybirliği ile yönetici seçmiş ve ona Sultan sıfatını vermiş ardından da memleketlerini müdafaa etmeye karar vermişlerdir.⁷⁰⁷ Cengiz Han Hârezm'in fethi için büyük oğulları Çağatay ve Ögeday'ı görevlendirmiştir. Neticede iki taraf arasında başlayan mücadelede Moğol süvarileri, Hârezm ahalisine mağlup oluyormuş gibi davranıp onları Bağ-ı Hürrem'e kadar çekmiştir ve onlar, burada pusu kurup Hârezm askerlerini imhâ etmişlerdir. Fakat Hârezmliler mücadeleyi bırakmamış kadın-erkek herkesin canla başla mücadele ettiği sokak mücadeleleri neticesinde Tennûre mahallesine kadar girmiş olan Moğolları şehirden sürüp çıkarmışlardır.

Sultan'ın önde gelen kumandanlarından Feridun Gurî'nin beşyüz askerle kale kapısının şehre bakan kısmında nöbet beklemesi üzerine Moğol askerleri geri çekilmiştir. Zorlu bir mücadeleden sonra Sultan Humar Tegin gittikçe vahimleşen durum karşısında Moğollara karşı daha fazla dayanamayacağını anlamış ve teslim olmayı kabul etmiştir. Moğollar Hârezm'e girmiş ve şehri yağma ve tahrip etmişlerdir. Hârezm'de taş taş üstünde kalmamış evler ateşe verilmiş ve Ceyhun suyunu kapayan büyük bendin açılması ile şehri sular istilâ etmiştir. Hârezm'in başkenti Gürgenç yerle bir olmuş maziden sadece iki bina kalmıştır. Birincisi Hârezmşah Devleti'nin Sultanı Tekiş'in mezarı, ikincisi ise Eski Saray şehridir.⁷⁰⁸ Çağatay ve Ögeday bu enkazın ardından şehzadeleri yanına alarak geri dönmüş ve dönüş yolunda Kelif'i de yağma ve tahrip ederek yollarına devam etmişlerdir.⁷⁰⁹

2.2.9. Hârezmşah Muhammed'in Vefatı

Cengiz Han, Sultan Muhammed'i yalnız bırakmak ve gücünü azaltmak için ince bir strateji izlemiş ve Otrar alındıktan sonra Bedreddin'in görüşünden faydalanarak Sultan'ın Terken Hatun'un akrabasından olan kumandanlarına karşı

⁷⁰⁶ Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.456.

⁷⁰⁷ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.148; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.176.

⁷⁰⁸ Moğollar devrinde Müslüman ve Avrupalı seyyahların, Batı Asya ile Uzakdoğu ticaret yolu üzerinde büyük bir şehir olarak tavsif ettikleri Gürgenç, bu tarihten sonra iktisadî ehemmiyeti dolayısı ile takriben aynı civarda yapılan başka bir şehirdir. (Kafesoğlu, **Hârezmşahlar Devleti Tarihi**, s.275.)

⁷⁰⁹ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.150.

güvensizliğini arttırmak için kumandanlar tarafından Cengiz Han'a yazılmış sahte mektuplar gizlice Sultan'a verilmiştir. Bu yüzden Sultan, Moğolların Mâverâünnehir'deki harekâtı sırasında askerleriyle Kâlif ve Endhûy'u işgal etmiştir.⁷¹⁰ Bu sırada Cengiz Han Semerkand'ı ele geçirmiş Cebe Söbüta ve Tokuçar-bahâdır kumandasında yirmi bin askeri Ceyhun'u geçmeleri ve Hârezmşah'ı yakalamaları için görevlendirmiştir.⁷¹¹

Sultan Muhammed, Cengiz Han'ın bizzat Buhara istikametinde hareket ettiği sırada yani 1220 yılı başlarında Semerkand'tan ayrılmış, Mâverâünnehiri terk ederek Belh'e gelmiştir. Moğollar'ın Buhara'yı zapt ettiğini yağma ve tahrip ettiğini haber alan Sultan, Mâverâünnehir'i muhafazadan ümidi kesmiş ve yavaşça Ceyhun'a geçmiştir. Bu sırada Irak emiri Rükneddin'in veziri İmadüddin Muhammed b. es-Sâvî' Sultan'ın hizmetine girmiştir.⁷¹² İmadüddin Sultan'a Horasan'ı bırakıp Irak'a çekilme fikrini önermiş, Sultan da bu fikre oldukça olumlu yaklaşmıştır.⁷¹³ Celâleddin Mengübertî ise Sultan'ın Irak'a çekilme fikrine şiddetle karşı çıkmış ve Moğollara karşı taarruzun daha mantıklı olduğunu ileri sürmüştü de Sultan Muhammed bu teklifi kabul etmemiş ve önce Ceyhun'a çekilmiş ardından da Nişâbur'a gitmiştir.⁷¹⁴ Hârezmşah Ceyhun sahilini terketmeden önce Pencâb'da bir gözetleme birliği bırakmıştır. Moğollar tahtalardan sandallar yapıp dışlarını sığır derileri ile kaplayarak Ceyhun nehrini geçmişlerdir.⁷¹⁵ Böylece Moğollar ile Hârezmşahlar arasında engel teşkil eden Ceyhun nehri de artık bir engel olmaktan çıkmıştır. Nişâbur'da iken Moğolların Ceyhun'u geçtiklerini haber alan Sultan, düşmanın gelişini beklemeden Nişâbur'dan ayrılmıştır. Bu sırada iyi bir fakih olan Şehâbeddin Ebusad birçok Hârezmli halk ile Nesa'ya gelmiş ve Sultan'ın hizmetine girmeye çalışmıştır. Fakat Nesa, Moğollar tarafından işgal edilerek yerle bir edilmiş Şehâbeddin ve Hârezmliler burada katledilmiştir. Nesa'nın alınmasından sonra Moğollar, bütün bu beldeleri kısım kısım ayırarak her bölgeyi işgale başlamışlardır. Nişâbur önlerine gelen Moğollar, şehrin doğusunda bulunan Nuşcan kasabasına yerleşmiş ve bu şehri üç gün üç gece

⁷¹⁰ Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.444.

⁷¹¹ Cûzcânî, **Tabakât**, s.138; Spuler, **İran Moğolları**, s.36.

⁷¹² Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.35; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.172.

⁷¹³ Nesevî, Hârezmşah'ın ordusunu bırakarak Horasan'ı terk etmesini büyük bir hata olarak değerlendirmiştir. Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.35.

⁷¹⁴ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.153; Cûzcânî, **Tabakât**, s.13; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.172.

⁷¹⁵ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII. s.328.

muhasara ettikten sonra ele geçirmişlerdir.⁷¹⁶

Cengiz Han'ın askerleri Sultan'ı takibe devam etmiş ise de Sultan bir miktar sadık askeri ile önce Cebel'e gelmiş ve Rey yoluyla Kazvin'e nazır kalelerden birisi olan Sercâhân'a kaçmıştır.⁷¹⁷ Burada yedi gün kaldıktan sonra da Mâzenderan yolu ile Abeskûn'da küçük bir adaya iltica etmiştir.⁷¹⁸ Sultan'ın hastalığı bu adada giderek artmaya başlamıştır. Sultan'ın adada kaldığı üç-dört ay zarfında Mâzenderanlılar her gün kendisine yiyeceğini ve istediğini getirmiş ve Sultan da onlara yüksek rütbelere ve memuriyetler vermiştir. Bu dönemde Sultan, annesi Terken Hatun'un Moğollar tarafından esir alındığı haberini almış ve büyük oğlu Celâleddin Mengübertî'yi ve diğer oğulları Uzlaşşah ve Akşah'ı da yanına çağırarak şunları söylemiştir: *“Hükümranlık iplerimiz kırılmıştı. Devletimizin direkleri zayıflamış ve dağılmıştır. Düşmanımızın amaçları belli oldu. Onun tırnakları ve dişleri ülkemize saplandı. Benim kisasımı ancak oğlum Celâleddin alabilir. Ben onu tahtımın varisi ilan ediyorum”*⁷¹⁹ diyerek Celâleddin Mengübertî'yi veliaht ilan etmiştir.⁷²⁰ Bundan birkaç gün sonra Sultan, adada hastalanarak vefat etmiş ve 18 Mart 1220/25 Şubat 1221 senesinde orada defnolunmuştur.⁷²¹ Cenazesini maiyetinde bulunan Çavuş Şemseddin Mahmud Eylak, hademe-i hassa başı, mehteri mehteran Mukarribüddin yıkamıştır. Sultan'a sarılacak kefen bulunamadığından Şemseddin Mahmud'un gömleği kefen olarak kullanılmıştır.⁷²²

⁷¹⁶ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, ss.39-40.

⁷¹⁷ Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.447.

⁷¹⁸ Ömerî, **Mesâlikü'l-Ebsâr**, s.350; Kazvîni, **The Ta'rih-i Guzida**, s.115.

⁷¹⁹ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.173.

⁷²⁰ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.37; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.173; Mükrimin Halil Yinanç, “Celâleddin Hârezmşah”, **Makaleler**, (çev: Fahameddin Başar, İlyas Gökhan, Ömer Hakan Özalp) TTK Yayınları, Ankara 2007, s.206; Burgu, **Anadolu Selçukluları**, s.72.

⁷²¹ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.173. Cûzcânî, Sultan Muhammed'in hastalandığında oğlu Celâleddin Mengübertî'ye vasiyet olarak Hârezm'e defnedilmek istediğini söylemesi üzerine onun vefatının (1220-1221) ardından Celâleddin Mengübertî'nin Muhammed Hârezmşah'ın cesedini Hârezm'e götürdüğünü ve Sultan Tekiş'in yanına defnettiğini kaydetmiştir. Cûzcânî, **Tabakât**, s.139.

⁷²² Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.37.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇÖKÜŞ DÖNEMİNDE HÂREZMŞAH DEVLETİ'NİN DIŞ POLİTİKASI

3.1. Celâleddin Hârezmşah Döneminde Dış Politika (1220-1231)

3.1.1. Celâleddin Mengübertî'nin Tahta Geçmeden Önceki Faaliyetleri

Terken Hatun'un şehirdeki işleri idare edebilecek ve halkı yönetebilecek bir tek kişiyi bile Hârezm'de bırakmaması sebebiyle Hârezm'in iktidarını Ali Kûhi Dürüği ele geçirmiştir. Kûhi Dürüği "dağ gibi yalancı" anlamına gelmektedir. Halk bu kişiyi dürüst bulmadığı için bu lakabı vermiştir. Ali Kûhi Dürüği, Hârezm'i çok kötü idare etmiş ve bu durum Sultan Muhammed'in vefatından sonra İmadüddin Müşeref ve Şerefüddin isimli memurların Hârezm'e dönmelerine kadar sürmüştür.⁷²³ Hârezm halkı Sultan Muhammed'in vefatını henüz öğrenmedikleri için bu memurlar sahte fermanlar ile memleketin maliyesini düzeltmiş ve halk da buna inanmıştır. Sultan'ın hayatta olduğuna ve Moğollar ile çarpıştığı haberine inanan Ali Kûhi Dürüği, iktidardan çekilmiş ve bu durum Celâleddin Mengübertî ve kardeşlerinin Hârezm'e gelmelerine kadar sürmüştür.⁷²⁴

Sultan Alâeddin Muhammed 1215'te, Balişan-Gur ve Gazne bölgesini hâkimiyeti altına aldığı zaman, oğlu Mengübertî'yi Gazne merkez olmak üzere Gur, Herat, Garcistan ve Sicistan ülkelerine melik olarak tayin etmiş⁷²⁵ ama çok sevdiği oğlunu merkezde kendine yardım etmesi ve destek olması için bırakmış ve onun yerine adı geçen eyaletlere Kerber Melik'i göndermeyi uygun bulmuştur.⁷²⁶ Kerber Melik, Moğol istilâsından sonra Mengübertî'nin Hindistan'a dönüşüne kadar başarılı bir şekilde bu bölgeyi elinde tutmuştur.⁷²⁷

Celâleddin Mengübertî babasının yanında bir meliklik devri geçirmiş, onun sefer ve muharebelerine katılmıştır. Cesareti ve kahramanlığı ile babasının takdirini kazanmış ve bu yüzden Celâleddin Mengübertî, Sultan Muhammed tarafından merkezde tutulmuş ve ayrı bir değer görmüştür. O, Sultan Muhammed'in bütün seferlerinde yanında bulunmuş, bilhassa Cengiz'in oğlu Cuci kumandasındaki Moğol

⁷²³ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.176.

⁷²⁴ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.41; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.176.

⁷²⁵ Kazvîni, **The Ta'rih-i Guzida**, s.116.

⁷²⁶ Cûzcânî, **Tabakât**, s.142.

⁷²⁷ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.25; Kafesoğlu, **Harezmsahlr Devleti Tarihi**, s.196; Taneri, **Harezmsahlr**, s.44.

ordusu ile vuku bulan muharebede (1216) sağ cenah kumandanlığını yapmış ve bozulmaya yüz tutan Türk ordusuna zafer kazandırmıştır.⁷²⁸ Fakat babasının halefi olma hususundaki şansı Terken Hatun tarafından Kanglı-Kıpçak soyundan gelen Uzlaşşah'ın veliaht seçilmesi ile azaltılmıştır. Terken Hatun'un devletin temel gücünü oluşturan orduyu da Kanglı-Kıpçak asıllı savaşçılardan oluşturması onun gücünü ve kudretini giderek arttırmıştır. O, veliaht tayin ettiği Uzlaşşah'a Hârezm, Horasan ve Mâzenderan bölgelerini vermiştir. Fakat Cengiz Han'ın kumandasındaki Moğol istilâsı bu planı alt üst etmiş ve Sultan Muhammed, ölümünden az evvel o zaman devletin içinde bulunduğu ağır şartlar nedeniyle ancak Celâleddin Mengübertî'nin bu işin altından kalkacağını düşünerek yanında bulunan oğulları Akşah, Celâleddin Mengübertî'yi ve Uzlaşşah'ı huzuruna çağırıp “*Celâleddin'den başka öcümü almayı becerecek oğlum yoktur. Onu halef naspediyorum. Onun bayrağı altında toplanınız*”⁷²⁹ diyerek onun kendi yerine geçmesini vasiyet etmiştir.

Celâleddin Mengübertî, Moğol ordusunun Irak tarafına yöneldiğini öğrenince Mangışlak'a gelmiş ve buradan Hârezm'e müjdeciler gönderip tahta geçme niyetinin olduğunu açıkça belli etmiştir. Hârezm yolunda halk, Celâleddin Mengübertî'ye yük hayvanları ve silahlar getirerek destek olmuş ve o, yetmiş kişilik bir grupla Hârezm'e girmiştir.⁷³⁰ Bu sırada Hârezm'de veliaht olarak bulunan Uzlaşşah, dayısı Küç Ay Tegin, Oğul Hacib, Timur Melik ve 90 bin Kanglı askeri yerlerini almışlardır.⁷³¹ Uzlaşşah'ın zayıflığı ve devlet büyükleriyle anlaşamaması üzerine âlim ve seçkinlerin çoğu Celâleddin Mengübertî tarafını tutup ona bağlılık göstermişlerdir. Fakat emirlerden bir grup, kendi aralarında anlaşarak Celâleddin Mengübertî ortadan kaldırmak istemişlerdir.⁷³² Bunu öğrenen Celâleddin Mengübertî'nin sadık emirlerinden İnanç Han, durumu efendisine bildirmiş ve ona hemen kaçmasını tavsiye etmiştir.

Celâleddin Mengübertî, Timur Melik komutasında üç yüz süvari ile Horasan'ın

⁷²⁸ Cûzcânî, **Tabakât**, s.135; Yinanç, **Celâleddin Hârezmşah**, s.205.

⁷²⁹ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.37; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.173; Cüveynî ve Cûzcânî, bu durumun aksine Sultan Muhammed'in, ölmeden önce devletin başına Terken Hatun'un gözdesi Uzlaşşah'ı tavsiye ettiğini vurgulamaktadır. Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.337; Cûzcânî, **Tabakât**, s.139.

⁷³⁰ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.41.

⁷³¹ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.337.

⁷³² Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.338; Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.43; Yinanç, **Celâleddin Hârezmşah**, s.205; Taneri, **Harezmsahlar**, s.45.

dağlık tarafına çekilmiş ve buradan da Nesa'ya ulaşmıştır.⁷³³ Şehzadeler ve taraftarları ise Moğolların Mâverâünnehir'de akınlara başladığını öğrenmiş ve onlar da Celâleddin Mengübertî'nin izini takip ederek Horasan'a doğru yola çıkmışlardır.⁷³⁴ Sultan'ın oğullarının Hârezm'e geldiklerini haber alan Cengiz Han, bu bölgeye kuvvetli bir ordu göndermiş ve onların yakalanmasını emretmiştir. Hârezm'de Moğol askerleri şehzadelerin izini takip ederek Horasan'a varmış ve Uzlaşşah ve Akşah'ı yakalayarak öldürmüşlerdir.⁷³⁵ Hârezmşah Muhammed'in üçüncü oğlu Rükneddin Gursançtı ise Ustunavad Kalesi'ne sığınmış ve altı ay boyunca Moğollar'a karşı direnmiştir. Fakat sonunda Rükneddin yakalanmış ve diz çökmediği için işkenceyle öldürülmüştür.⁷³⁶ Celâleddin Mengübertî ise Nesa civarında⁷³⁷ 700 bin Moğol askeri ile çetin bir savaşa girmiştir.⁷³⁸ Bu savaşın sonucu noktasında dönem müelliflerinden Nesevî ve Cüveynî müttefik olarak aynı bilgileri vermişlerdir. Celâleddin Mengübertî'nin Moğol ordusunu, yanında az askeri olmasına rağmen, aslanlar gibi yendiğini iki müellif de yazmıştır. Hatta Nesevî, Moğol askerlerinin yenilip ganimetlerini ve silahlarını bırakıp kaçtığını ve bu galibiyetin ilk olması açısından önemli olduğunun üzerinde uzun uzun durmuş ve ilk defa Müslüman kılıcının Moğol kanına boyandığından bahsetmiştir. Ayrıca Celâleddin Mengübertî'nin Moğollar'dan kalan atlar ile Nişâbur'a kadar ilerlediğini öne sürmüştür.⁷³⁹

Bu sırada Nişâbur'a gelen Celâleddin Mengübertî, burada bulunduğu bir aylık süre zarfında emirlere, hudud beylerine, ortalığın boşluğundan istifade etmek isteyen mütegalibelere mektuplar yazarak onları, maiyetlerindeki askerler ile birlikte itaate

⁷³³ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.338; Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.43; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.462.

⁷³⁴ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.42; Yinanç, *Celâleddin Hârezmşah*, s.206.

⁷³⁵ Celâleddin Mengübertî'nin izini takip eden Uzlaşşah ve Akşah ise onunla savaşan Moğol ordusu ile karşılaşmış ilk etapta başarılı olmuşlardır. Fakat ikinci dalga ile gelen Moğol ordusu, Uzlaşşah, Akşah ve arkadaşlarını öldürmüş ve iki şehzadenin başını da mızraklara takarak memleketlerinde dolaştırmışlardır. (Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, ss.45-57.) Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.338; Kazvîni, *The Ta'rih-i Guzida*, ss.116-117; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.462; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.180; Burgu, *Anadolu Selçukluları*, s.72.

⁷³⁶ Kazvîni, *The Ta'rih-i Guzida*, s.116; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.180.

⁷³⁷ Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.462; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.179. Cüveynî'ye göre bu savaş, Celâleddin Nesa üzerinden Şadyah'a giderken Ustuvaya varınca Şayakan tepesinde gerçekleşmiştir. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.338.

⁷³⁸ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.43; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.462; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.183; Taneri, *Hârezmşahlar*, s.45.

⁷³⁹ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.43; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss.339-340; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.462.

davet etmiştir. Celâleddin Mengübertî, Nişâbur'da bulunduğu süre içerisinde her tarafa asker toplamak, erzak tedarik etmek için mektup yazmış fakat Moğollar bu hazırlıkları anladıkları gibi Nişâbur'a doğru hareket etmişlerdir. Celâleddin Mengübertî ise yanında toplanan Hârezmliler ile Nişâbur'u terkederek Zevzen civarındaki Kahire Kalesi'ne sığınmıştır.⁷⁴⁰ Kale kumandanı ona tavsiyede bulunarak “*Bir hükümdara yakışan açık meydana harekete geçmektir, kalelere kapanmamalıdır; kale ne kadar metin olsa bile Moğollar zaptetmenin çaresini bulurlar*”⁷⁴¹ demiştir. Celâleddin Mengübertî onun tavsiyesine uymuş ve kaledeki hazinenin bir kısmını da yanına alarak 10 Şubat 1221 tarihinde babasının ölmeden önce onun için görev yeri olarak seçtiği Gazne'ye doğru yola çıkmıştır.⁷⁴² Celâleddin yoluna devam edip Gazne'ye varırken 50 bin kişilik bir orduya sahip olan Emin Melik tarafından karşılanmış ve Buğrak Haleci, Belh emiri Azamülmülk Hasan Kazlak gibi emirler ona itaat etmişlerdir.⁷⁴³

Emin Melik'in kızıyla evlenen Celâleddin Mengübertî, o kışı Gazne'de geçirmiş ve pek çok Gurlu emiri Celâleddin Mengübertî'ye bağlılıklarını bildirmiştir. Mengübertî, sabit bir yurda sahip olmadığı için gittiği bölgelerde siyasî evlilikler gerçekleştirmiş ve bölgedeki kalıcılığını arttırmaya çalışmıştır. Bu sırada Moğollardan Tetcük ve Molghor'un Velian Kalesi'ni kuşattığını haber alan Celâleddin Mengübertî oğullarını Pervan'da bırakarak, onlara hücum etmiştir. Hârezmliler, Moğol ordusundan 100 kadarını öldürmüş ve sayı bakımından Celâleddin Mengübertî'nin ordusunun üstün olduğunu gören Moğollar, köprüyü yıkıp nehri geçerek kendilerini kurtarmışlardır. Ancak maiyetindeki emirlere tam olarak hükmedemeyen ve bunlar arasında anlaşmazlık çıkıp bir kısmı ayrılınca zayıflayan Celâleddin Mengübertî bu başarılarının sonuçlarından yararlanamamıştır. Bu yüzden o, ele geçirdiği yiyecekleri ve giyecekleri askere dağıttıktan sonra Pervan'a geri dönmüştür.⁷⁴⁴

Cengiz Han mağlupiyet haberini alınca Şigi Kutugu Noyan kumandasında bir ordu göndermiş ve Hârezm ordusu ile Moğol ordusu Pervan mevkiinde

⁷⁴⁰ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.45.

⁷⁴¹ Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.463.

⁷⁴² Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.339; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.463; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.184. Nesevî, Celâleddin Mengübertî'nin Gazne'ye geliş tarihini 25 Şubat 1221 – 15 Şubat 1222 diye aktarmaktadır. (Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.54.) Yinanç, *Celâleddin Hârezmşah*, s.206; Burgu, *Anadolu Selçukluları*, s.72.

⁷⁴³ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.54; Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.339.

⁷⁴⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.340; Yinanç, *Celâleddin Hârezmşah*, s.206.

karşılaşmıştır. ⁷⁴⁵ Merkezinde Celâleddin Mengübertî'nin bulunduğu Hârezm ordusunun sağ kanadına Emin Melik, sol kanadını da Seyfeddin Buğrak kumanda etmiştir. Uzun süren bir mücadele başlamış ilk etapta iki taraf birbirine karşı üstünlük sağlayamamıştır. Celâleddin Mengübertî'ye geri çekilmeyi teklif edenler olmasına rağmen o, bu fikri redderek ısrarla mücadeleye devam etmiş bizzat kendi askerlerinin motivasyonunu yükselterek savaşın Hârezmîlerin lehine sonuçlanmasına vesile olmuştur. Şigi Kutugu Noyan, hayatta kalan bir avuç askeriyle Talekân'a kaçmıştır.

Celâleddin Mengübertî zaferin sonuçlarından istediği gibi faydalanamamış, ganimetin bölüşülmesi noktasında çıkan anlaşmazlık neticesinde Seyfeddin ve askerleri, Halaclar, Karluklar ve Afganlar, onun ordusundan ayrılmıştır. ⁷⁴⁶ Celâleddin Mengübertî'nin ordusunun zayıfladığını haber alan Cengiz Han, büyük bir ordu ile onu takibe başlamıştır. Bu durumu öğrenen Celâleddin Mengübertî, Sind nehrini geçip Hindistan'a sığınmaya karar vermiştir. ⁷⁴⁷ Fakat Cengiz Han, ona nehrin kıyısında yetişmiş ve Celâleddin Mengübertî'nin ordusunu çember içine almıştır (24 Kasım 1221). ⁷⁴⁸

Celâleddin Mengübertî az miktarda asker ile Cengiz Han'ın ordusuna karşı hücumu başlamış fakat askerlerinin çoğu kaçmıştır. Cengiz Han askerlerine şu talimatı vermiştir: “*Sultanı sakın ha okla vurnayın. Onu pusuya düşürerek canlı yakalayın.*” ⁷⁴⁹ O, Cengiz Han'ın ordusunun merkezini hedef almaya çalışmış fakat Cengiz'in ordusu şiddetini giderek arttırmıştır. Savaşın üçüncü gününde (25 Kasım 1221) Celâleddin Mengübertî'nin komutasında yalnız 700 kişi bulunmasına rağmen Celâleddin Mengübetî, cesaretle yorulmadan savaşmış ve askerlerine örnek olmuştur. Kurtuluş olanağının bulunmadığını gören Celâleddin Mengübertî, bu şiddet karşısında çözüm olarak annesini ve eşlerini Moğolların eline geçmemesi için nehre attırmış kendisi de atını Sind nehrine sürmüş ve karşıya geçerek canını kurtarmıştır. ⁷⁵⁰ Celâleddin

⁷⁴⁵ Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.469; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.184.

⁷⁴⁶ Bünyatov, **Enuştekinler**, ss.184-185; Burgu, **Anadolu Selçukluları**, s.72.

⁷⁴⁷ Kazvîni, **The Ta'rih-i Guzida**, s.117.

⁷⁴⁸ Nesevî, Sind nehri kenarında Cengiz ile Celâleddin Mengübertî'nin yaptığı savaşın tarihini 25 Nisan 1220 olarak aktarmaktadır. Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.55; Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.342; Taneri, **Harezmsahlr**, s.48.

⁷⁴⁹ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.185.

⁷⁵⁰ **Moğolların Gizli Tarihi**, s.185; Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, ss.84.-85; Ömerî, **Mesâlikü'l-Ebsâr**, s.351; Spuler, **İran Moğolları**, s.39; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.185. Cüveynî'ye göre; Celâleddin Mengübertî çocuklarıyla vedalaşıp yedek atına binip nehri geçmiştir. (Cüveni, **Tarih-i**

Mengübertî'nin bu cesareti Cengiz Han'ı hayretler içerisinde bırakmıştır. Cengiz Han, hayranlıkla Celâleddin Mengübertî'nin gidişini uzun uzun izledikten sonra; “*Böyle bir oğula sahip olan babaya ne mutlu*”⁷⁵¹ diyerek ona duyduğu hayranlığı bu sözler ile ifade etmiştir. Mengübertî, Sind Nehri kenarında tarihte asla unutamayacağımız bir destan yazmış ve yiğitliğini ortaya koymuş, canının pahasına nehri geçerek herkesi kendine hayran bırakmıştır.

Hârezm ve İran'ı terk eden Celâleddin Mengübetî, Moğollar'ın hücumları ve yüksek baskıları neticesinde Hindistan'a sığınmıştır. Sind nehrinin karşı tarafına Celâleddin Mengübetî'nin 4 bin askeri geçmeyi başarmıştır. Cengiz Han Celâleddin Mengübetî ve askerlerini ele geçirmek maksadı ile oğlu Çağatay kumandasındaki bir orduyu Hindistan'a gönderdiyse de Moğollar Multan'dan ileri gidememiş ve yaz sıcağı sebebiyle şehri zaptetmeden geri dönmüştür.⁷⁵²

3.1.2. Celâleddin Mengübertî'nin Hindistan'daki Faaliyetleri (1221-1224)

Celâleddin Mengübertî, 15 Şubat 1222/4 Şubat 1223 yıllarında Sind nehri üzerinden Hindistan'a geçmiştir.⁷⁵³ Celâleddin Mengübertî, Hindistan'a geçtikten sonra, eski emir ve askerlerinden kendisini bulup katılanlar, silah ve malzeme getirenler olmuş, böylece o, tekrar güçlenmeye başlamıştır. Bu sırada Hindistan'da Vindhaya dağlarının kuzeyindeki büyük kısım, Türk kumandanlarının hâkimiyetini tanımış ve bunların bazıları ise müstakil birer hükümdar hüviyeti kazanmıştır. Delhi Devleti'nin (1205-1526) Türk Sultanı Şemseddin İl-Tutmuş, sonradan bu küçük devletleri birleştirerek siyasi birliği sağlamak yolunda adımlar atmıştır. Bundan başka Cebel el-Cudi'de Rana Satra, Debdaba Usakun'da Kabaca, Kokar havalisinde Rai Kokar Sangin hâkimdir.⁷⁵⁴

Celâleddin Mengübertî, Hindistan'da yaşadığı süre boyunca bazı problemler ile karşılaşmıştır. İlk problem Usakun'un sahibi Kabaca'nın Celâleddin Mengübertî'nin isteklerini reddetmesi ile başlamıştır. Celâleddin Mengübertî,

Cihan Güşa, s.343.) Burgu, *Anadolu Selçukluları*, s.72. Sind nehrine Celâleddin Mengübertî 'nin Moğollar ile savaştığı yere yani nehri geçtikten sonra girdiği bozkıra, Celâleddin Mengübertî 'ye nispetle Çul-i Celâlî, ismi verilmiştir. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.470.

⁷⁵¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.344; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.185; Taneri, *Harezşahlar*, s.48; Burgu, *Anadolu Selçukluları*, s.73.

⁷⁵² Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s.471; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.186; Aydın Taneri “Celâleddin Hârezşah”, *DİA*, C.VII. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss.248-250.

⁷⁵³ Nesevî, *Celâlüttin Hârezşah*, s.56; Cûzcânî, *Tabakât*, s.143; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.186.

⁷⁵⁴ Taneri, *Harezşahlar*, s.49.

Kabaca'nın yanında bulunan veziri Şemsülmülk'ün kendisine iade edilmesini istemiş ama Kabaca vezirin yanında kaldığı sürece gördüğü zaaflarının Celâleddin Mengübertî'ye aktarmasından çekindiği için veziri öldürtmesi ile ikili arasında savaş başlamıştır. Kabaca bu mücadelede yenilmiş ve bütün ordusunu, hazinesini olduğu gibi bırakmıştır.⁷⁵⁵

Celâleddin Mengübertî'nin ordusundan geriye kalan askerleri ile Hindistan'a sığındığını haber alan Rana Satra, bu durumdan istifade etmek için Celâleddin Mengübertî'ye karşı harekete geçmiştir. Celâleddin Mengübertî 120 askeri ile onların üzerine saldırmış ve çoğunu kılıçtan geçirmiş, onlardan aldığı ganimetler ile de gücünü arttırmıştır. Celâleddin Mengübertî'nin Rana üzerindeki zaferi Kuzey Hindistan'daki hükümdarların davranışlarını da etkilemiştir. İlk olarak Sind, Uçça, Multan, Lahor ve Peşaver hükümdarı Kamereddin Kabaca (1205-1227) Celâleddin Mengübertî'ye bağlılığını bildirmiştir.⁷⁵⁶

Celâleddin Mengübertî'nin güçlendiği haberi Hindistan'da yayılmaya başlayınca; "5-6 bin kişilik Hint birliği Balala ve Nikala dağlarında toplanıp onun üzerine yürümüştür. Celâleddin Mengübertî onları beş yüz süvari ile yenmiş ve onun başarısını duyan askerler onun hizmetine girmeye başlamıştır. Celâleddin Mengübertî'nin yeniden güçlendiği haberi Cengiz Han'a ulaşınca o, derhal Turbay Tokşin idaresindeki bir Moğol ordusunu Hindistan'a doğru yola çıkarmıştır. Celâleddin Mengübertî ise onlara karşı koyacak kadar askeri olmadığı için Delhi'ye çekilmiştir. Onun geri kaçtığını öğrenen Moğollar Meliktur bölgesini yağmalayıp geri dönmüşlerdir."⁷⁵⁷

Celâleddin Mengübertî, Delhi'ye varınca Aynü'l-Mülk ünvanını verdiği elçisini Şemseddin İl-Tutmış'a gönderip; "*Soylu kişi, soylunun halinden anlar*"⁷⁵⁸ diyerek birlikte olmak istediğini vurgulamaya çalışmıştır. Şemseddin, Celâleddin Mengübertî'nin bu teklifini birkaç gün düşündükten sonra onun ülkesini ele geçireceğinden çekinerek Celâleddin Mengübertî'nin teklifini reddetmiştir. Bunun üzerine Celâleddin Mengübertî, Balala ve Nikala civarına geri dönmüş ve burada

⁷⁵⁵ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.58.

⁷⁵⁶ Celâleddin, Rana Satra'yı bizzat kendi öldürmüştür. Bünyatov, *Enuştekinler*, s.186.

⁷⁵⁷ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.345.

⁷⁵⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.345.

Hindistan'ın çeşitli bölgelerinden gelmiş mülteci askerlerin ona katılması ile ordusu güç kazanmıştır. Bu sırada da Taceddin Melik liderliğinde bir orduyu da Cud bölgesine göndermiş ve o da buradan birçok ganimet ile Celâleddin Mengübertî'nin yanına geri dönmüştür.⁷⁵⁹

Öte yandan bazı emirlerin Celâleddin Mengübertî'nin kardeşi Gıyâseddin Pirşah'tan ayrılıp Hindistan'a gelerek Celâleddin Mengübertî'ye katılmaları, onun ve maiyetindekilerin morallerini yükseltmiştir.⁷⁶⁰ Bu gelenlerle kuvvetlenen Celâleddin Mengübertî, Kelur ve Bernuzeç şehirlerini zapt etmiş ve ahalisini katlettirmiştir. Bu sıralarda Celâleddin'in Hindistan'ın Debdaba Usakun bölgesi hâkimi Kamereddin Kabaca ile arası açılmıştır. Kabaca üzerine gönderilen bir ordu onu yenerek, Kabaca'yı Multan'a kaçmaya mecbur etmiştir. Nihayet Celâleddin Mengübertî, Kabaca'ya bir elçi göndererek oğlunu, kızını ve ayrıca kendisinden bir miktar vergi vermesini istemiştir. Kabaca ile Celâleddin Mengübertî arasında mücadele başlamış neticede Celâleddin Mengübertî bu beldeyi terketmiştir. Lahor önlerine gelen Celâleddin Mengübertî, Kabaca'nın oğlundan vergi almış ve onun nâiblerinden Fahreddin Salari'nin hâkimiyetindeki Sadusan'a giderek bu bölgeyi kuşatmıştır. Salari Celâleddin Mengübertî'nin huzuruna çıkarak ona itaatini arz etmiş ve Celâleddin Mengübertî de onun vazifesinde kalmasına rıza göstermiştir. Buradan Deval ve Damrula'ya yürüyen Hârezmşah, Nahravala'ya da asker gönderip orayı yağmalatmış ve buradan çok sayıda deve getirtmiştir. Deval bölgesinde ise bir puthaneyi mescide çevirerek buraya İslâm'ın mührünü nakşetmiştir.⁷⁶¹

Celâleddin Mengübertî, Delhi Hükümdarı Şemseddin İl-Tutmış'ın ülkeleri içinde olan Kanisar şehrine gelmiş ve buranın hâkimi olan Raca hemen ona itaatini arz etmiştir. Celâleddin Mengübertî askerleri ile bu şehirde istirahat etmek istemiş fakat Şemseddin'in 30 bin süvari 100 bine yakın piyade ve 300 fil ile harekete geçtiği haberi gelince Celâleddin Mengübertî de kendince hazırlıklara başlamıştır. O, bir ordu oluşturmuş ve başına da Cihan Pehlivan'ı atamıştır. Cihan Pehlivan, hemen yola

⁷⁵⁹ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.346.

⁷⁶⁰ Katılan emirler; Celâleddin Mengübertî'nin dayısının oğlu Orhan, Sancakan Han, Cihan Pehlivan Elçi, Silâhdar Sirace ve diğerleridir. (Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.68.) Bünyatov, **Enuştekinler**, s.186.

⁷⁶¹ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.347; Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.59; Taneri, **Hârezmşahlar**, s.51.

çıkmiş ve düşman ile mücadeleye girişmiştir. Şemseddin'in ordusunun bir kısmını öldürüp bir kısmını yaraladıktan sonra Pehlivan Celâleddin Mengübertî'ye haber göndererek karşılaştığı ordunun oldukça güçlü olduğundan bahsetmiştir. Aradan çok geçmeden Şemseddin, Celâleddin Mengübertî'ye elçi gönderip barış talebinde bulunmuştur. Ayrıca Şemseddin; *“Arkanızda ne kadar din düşmanı olduğunuzu bilmez değilsiniz. Siz bugün İslâm'ın sultanı ve onların sabık hükümdarlarının oğlusunuz. Size karşı hareket bana yakışmaz. Size karşı ancak kendimi müdafaa için savaşabilirim. Eğer isterseniz size kızımı vereyim. O zaman aramızdaki herşey düzelir”*⁷⁶² diyerek Celâleddin Mengübertî ile olan bağlarını güçlendirmeye çalışmıştır. Celâleddin Mengübertî, Şemseddin'e inanmış ve onun teklifini kabul etmiştir. Bundan sonra “Kokar bölgesine yönelen Celâleddin, bölgenin hâkimi Rai Kokar Sangin'e bir elçi göndermiş ve ondan kızını istemiştir. Rai bu isteği kabul etmiş ve oğlunu da büyük bir orduyla Celâleddin Mengübertî'ye göndermiştir. Celâleddin Mengübertî, Rai'nin oğluna “Kutluğ Han” lakâbını vermiştir.”⁷⁶³

Barışın imzalanmasından bir süre sonra Şemseddin, Kabaca ve bütün Hint hükümdarlarına haberler gönderip Celâleddin Mengübertî'ye karşı onları sefere davet etmiştir. Bu teklif kabul görmüş, Şemseddin ile Kabaca ve müttetikleri olan yerli hükümdarlar, Celâleddin Mengübertî'ye karşı harekete geçmiştir.⁷⁶⁴ Bu tehlikeli durum karşısında morali bozulan Celâleddin Mengübertî, Irak'a gitmeyi tercih etmiştir.⁷⁶⁵ Celâleddin Mengübertî'nin Hindistan'dan ayrılmasını dönemin tarihçileri farklı sebeplere bağlamıştır. Bunlardan Nesevî; Celâleddin Mengübertî'nin babasından kalan bir memleket üzerinde hükümet etmeyi tercih ettiği için Irak'a gitme kararı aldığını kaydetmiştir.⁷⁶⁶

Cüveynî ise; Gıyâseddin'in askerlerinin çoğunun aslında kendi tarafını tuttuğunun haberi veren bir elçinin Celâleddin Mengübertî'ye gelmesi üzerine onun Irak'a yöneldiğini kaydetmiştir. Bunun üzerine Celâleddin Mengübertî, Hindistan'ı terk etmiş ve Makran yolu ile Kirman yönünde yola çıkmıştır (Ocak 1224).⁷⁶⁷ İbnü'l-

⁷⁶² Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.59; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.187; Özaydın, **Hârezmşah Devleti**, s.890.

⁷⁶³ Özaydın, **Hârezmşah Devleti**, s.890.

⁷⁶⁴ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, ss.59-60.

⁷⁶⁵ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.188.

⁷⁶⁶ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, ss.59-61; Taneri, **Harezşahlar**, s.52.

⁷⁶⁷ Ayrıca Cüveynî'ye göre Celâleddin Mengübertî'ye gelen elçi aynı zamanda onu Irak-ı Acem'e davet

Esîr de; Celâleddin Mengübertî'nin Hint şehirlerinde kalma imkânı bulamadığı için ilk önce Kirman'a gittiğini sonra da kardeşi Gıyâseddin'in elinde bulunan İsfahan'a yöneldiğini kaydetmiştir.⁷⁶⁸ Bu sırada İran ve civarında politik durum ise şöyledir: Kardeşi Gıyâseddin Pir-Şah, Azerbaycan Erran ve Irak-ı Acem'e, Barak Hâcib Kirman'a, Sa'd b. Zengi Fars'a, Bâtiniler Alamut'a, Özbek Nahcivan'a, Berçemoğlu Süleymanşah Hemedan'ın kuzeyine hâkimdir.⁷⁶⁹

3.1.3. Celâleddin Mengübertî'nin Irak'ı Acem'i (Batı İran'ı) Ele Geçirmesi ve Tahta Oturması (1224)

Celâleddin Mengübertî, Kirman'a ordusunda büyük zayıflar verdikten sonra ulaşabilmiştir. Bu sırada Kirman'da Gıyâseddin Pir-Şah'ın valisi Barak Hâcib hüküm sürmekte idi.⁷⁷⁰ Celâleddin Mengübertî, buradaki Cuvaşir kalesini kendisine geçici başkent yaptıktan sonra Barak Hâcib, Hârezmşah'a itaatini arz etmiştir.⁷⁷¹ Üstelik Celâleddin Mengübertî'ye kızını vermiş ve onunla akrabalık bağı kurmuştur. Nesevî'nin bizlere aktardığına göre ilk başlarda Barak'ın sadakatinden şüphe duymayan Celâleddin Mengübertî, zaman içerisinde onun kendisine ihanet edebileceğini düşündüğü için maiyetindekilere Barak'ın ihanet edebilme ihtimali hakkında neler düşündüklerini sormuştur. Yakın akrabası Emir Orhan, Barak'ın tutuklanması ve Kirman'ın ilhak edilmesi, fikrini ileri sürmüştür. Vezir Şerefü'l-Mülk ise Barak'ın cezalandırılmasının doğru olmayacağını onun ilk itaat edenlerden birisi olduğunu ileri sürmüştür. Bu istişare neticesinde Celâleddin Mengübertî, Barak'ı cezalandırmamayı tercih etmiştir.

Celâleddin Mengübertî, Kirman'dan ayrıldığını ve Irak-ı Acem'e doğru yola çıktığını, bu noktada kendisine vereceği fikirlerin değerli olduğunu bildirmek amacıyla Barak'a bir elçi göndermiştir. Barak ayaklarının ağrısını öne sürerek Celâleddin Mengübertî ile görüşmeye gitmemiş ve Irak-ı Acem'in Celâleddin Mengübertî'ye layık bir yer olmadığını ileri sürmüştür. Hârezmşah'ın Barak'a karşı olan güvensizliği onun bu hareketi ile onaylanmıştır. Üstelik Barak, Celâleddin

etmiştir. (Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.347.) Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.61.

⁷⁶⁸ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, ss.385-386.

⁷⁶⁹ Taneri, **Harezşahlar**, s.52; Özaydın, **Hârezmşah Devleti**, s.888.

⁷⁷⁰ Kazvîni, **The Ta'rih-i Guzida**, ss.116-117.

⁷⁷¹ Yinanç, **Celâleddin Hârezmşah**, s.206; Taneri, **Harezşahlar**, s.53; Özaydın, **Hârezmşah Devleti**, s.888; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.189.

Mengübertî'nin bıraktığı Hârezmlileri kale dışına attırmıştır.⁷⁷²

İntikam almanın şu anda uygun olmadığını düşünen Celâleddin Mengübertî, Şiraz'a doğru yola çıkmıştır. Yolda Yezd hâkimi Alâü'd-devle'ye rast gelmiştir. Bu adam kıymetli hediyeler ile Celâleddin Mengübertî'ye itaatini arz etmiştir. O da bir menşûr ile onun hükümdarlığını teyit etmiştir. Buradan 1224 yılında Fars'a gitmiştir. Gelişini bildirmek için de İran bölgesinde Salgurluların Fars atabegi Sa'd b. Zengi'ye elçi göndermiştir. Atabeg oğlu Salgur Şah'ı 500 süvari ile Celâleddin Mengübertî'yi karşılamaya göndermiş ve kendisinin onu karşılayamamasının sebebi olarak da kimseyi karşılamaya gitmeyeceğine dair bir zamanlar yemin ettiğini, bu yeminden dönmesinin de imkânsız olduğunu bildirmiştir. Celâleddin Mengübertî ise onun mazeretini kabul etmiş oğlu Sal Gürhan'a büyük bir ilgi göstererek ona "Karındaş Han" lakabını vermiştir. Sa'd'da ona ikram ve hürmette bulunmuş ve kızı İnci'yi ona vererek akrabalık bağı kurup ilişkilerini güçlendirmiştir.⁷⁷³

Celâleddin Mengübertî, İsfahan'a doğru yola çıkmıştır. İsfahan kadısı Rükneddin Mesud onu karşılamış ve ona itaatini arz etmiştir. Burada Celâleddin Mengübertî, kardeşi Gıyâseddin Pir Şah'ın babasının komutanları ve yakınlarıyla birlikte Rey'de olduğunu öğrenmiştir. O, hemen bir süvari birliği hazırlayıp Gıyâseddin'in üzerine göndermiştir. Celâleddin Mengübertî'nin adamları Gıyâseddin'in ordusunu darmadağın etmiştir. Ayrıca kardeşine şu haberi yollamıştır. "*Sultan babamın vefatından beri çektiğim eziyetleri dağlar kaldıramaz. Bugün o geniş dünya bana dar geliyor. Mirasdan aldığım ve kazandığım her şeyimi kaybettim. Birkaç gün dinlenmek için yanına geldim. Fakat senin misafirlerine kılıç balından başka bir şey ikram etmediğini bildiğim için, insanları uzlaştıran kılıçlarla geldim*"⁷⁷⁴ diyerek Gıyâseddin'e karşı açtığı savaşın sebeplerini bu haberle bildirmiştir. Gıyâseddin, elçiyi dinledikten sonra Rey'e geri dönmüş maiyetindeki askerler ise yaylalara dağılmıştır. Celâleddin Mengübertî elçisi ile Gıyâseddin'in askerlerine yüzükler göndererek onları kendi cephesine çekmiş ve herbirini layık olduğu bir göreve tayin etmiştir.⁷⁷⁵

⁷⁷² Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.349; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.189.

⁷⁷³ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, ss.348-349; Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.62; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.189; Yinanç, **Celâleddin Hârezmşah**, s.206.

⁷⁷⁴ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.62.

⁷⁷⁵ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.62; Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.349; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.190.

Gıyâseddin'in bütün topraklarında yaşayan insanlar da Celâleddin Mengübertî'yi sevinçle karşılamıştır. Halk Gıyâseddin'in kontrolden çıkmış memurları ve askerlerinin soygunlarından bıkmış ve Celâleddin Mengübertî'nin gelişiyle düzen yeniden sağlanmıştır.⁷⁷⁶

Celâleddin Mengübertî, Gıyâseddin'in çevresindeki güçleri zayıflattıktan sonra onun Akuta mevkiinde bulunan çadırına ani bir baskın düzenlemiş ve Gıyâseddin'de Selukan Kalesi'ne kaçmıştır. Gıyâseddin'in otağına giren Celâleddin Mengübertî, burada üvey annesini bulmuş ve kendisine hürmet eylediği gibi ona, *"Babamım oğullarından iktidar mevkiine gelen hiçbiri için, Gıyâseddin'e olduğu kadar meyil duymadım. O benim gören gözüm, tutan elimdir. Hatta daha da ziyadedir"*⁷⁷⁷ diyerek Gıyâseddin'e olan sevgisini dile getirmiştir. Üvey annesi de Gıyâseddin'e birini yollayarak korkacak bir durum olmadığını istediği zaman gelebileceğini bildirmiştir. Bunun üzerine Gıyâseddin ağabeyi Celâleddin Mengübertî'nin yanına gelerek ona itaatini arz etmiştir.⁷⁷⁸

Celâleddin Mengübertî, tahta çıkmış ve hanlar emirler önünde diz çökmüştür. Böylece Celâleddin Mengübertî veliaht olarak tayin edildikten dört sene sonra tahta cülûş etmiştir. Birkaç ay içerisinde Horasan'da Irak'ta ve Mâzenderan'da istiklallerini ilan etmiş olanlar Celâleddin Mengübertî'nin huzuruna gelerek ona itaatlerini arz etmişlerdir.⁷⁷⁹ Celâleddin Mengübertî, kurduğu yeni devletini düzene koymuş ve sükûneti elinden geldiğince sağlamaya çalışmıştır. 1224 kışını Huzistan'da geçiren Hârezmşah, Lûr reislerini de kendine bağlamış ve büyük bir devlet kurma yolunda önemli adımlar atmıştır.

3.1.4. Celâleddin Hârezmşah'ın Abbâsî Halifeliği ile İlişkileri

Hârezmşah'ın babası Alâeddin Muhammed ile Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh Ebu'l Abbas Ahmed (1180-1225) arasında anlaşmazlıklar vardı. Siyasi hâkimiyetini tesis etmek isteyen Halife, Gurlular'ı Hârezmşah aleyhine kışkırtmıştır.

⁷⁷⁶ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.190.

⁷⁷⁷ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.63.

⁷⁷⁸ Cüveynî Celâleddin Mengübertî ile Gıyâseddin arasında herhangi bir savaştan bahsetmez. Gıyâseddin'in ordusundaki adamların Hârezmşah'ın tarafına geçtiğini görmesi üzerine Celâleddin Mengübertî'ye gelerek itaatini arz ettiğini bildirmiştir. (Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, ss.349-350.) Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.63.

⁷⁷⁹ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.63; Ömerî, **Mesâlikü'l-Ebsâr**, s.355.

Alâeddin Muhammed de Irak-ı Acem’i zapt ile yeni bir Halife dahi tayin etmiştir.⁷⁸⁰ İbnü’l-Esîr’in iddiasına göre Halife Nâsır da Hârezmşah’ın bu hareketine karşılık Moğollar’ı Hârezmşahlar’a karşı harekete geçmeye teşvik etmiş olmalıdır.⁷⁸¹ Celâleddin Hârezmşah, Halife Nâsır’ı, daima Moğollar’ın Hârezmşahlar üzerine gelmesini teşvik ve tahrik etmekle itham etmiştir. O, Halifelik makamı ve hükümetini İslâm kamuoyunda müşkül durumda bırakacak delilleri elde etmek için teşebbüslerde bulunmaktan vazgeçmemiştir.⁷⁸²

1224 yılı başında, Hârezmşah Şabur Hast şehrine gelerek burada bir ay kadar kalmış ve bu süre zarfında Lur Emirleri Hârezmşah’a gelip bağlılıklarını bildirmiştir. Celâleddin Hârezmşah, Hindistan’dan İran’a dönerken Kirman ve Fars eyaletleri üzerinden “1224’te Abbâsî Halifesi Nâsır-Li-dînillâh’ın hâkimiyetinde bulunan Hûzistan’a gitmiş ve kışı orada geçirmiştir. Halifelik arazisine karşı genel bir saldırıya geçmeye kararlı görünen Celâleddin Hârezmşah bir öncü birliği yollamış ve bu birlik Halife’ye bağlı kuvvetleri bozguna uğratmıştır.⁷⁸³ Celâleddin bundan sonra, Ziyâü’l-Mülk Alâeddin Muhammed b. Mevdud’u elçi olarak Halifelik Divanı’na göndermiştir. Ziyâü’l-Mülk Halife’den, Hârezmşahlar’a Moğollar’a karşı yardımcı olmasını talep etmiş fakat Hârezmşah’ın gerçek niyetini bilen Halife, bu isteği red etmiştir.”⁷⁸⁴ Bundan sonra harekete geçen Celâleddin Hârezmşah önce Tuster (veya Şuster) şehrini kuşatmış ve Halife’nin meşhur Emirlerinden Türk asıllı Vechü’s-Subh’un⁷⁸⁵ idaresindeki şehir direnmiştir. Bunun üzerine Hârezmliler, yağmalarda bulunmak için etrafa dağılmış ve bunlardan bir grup Tuster civarını yağmalamaya girişirken başında Celâleddin Hârezmşah’ın bulunduğu diğer bir grup da, geçtikleri yeri yağma ederek Basra nahiyesi yakınlarına kadar inmiştir. Fakat Basra şahnesi olan Emir Biltekin Hârezmlilere karşı koymuş ve bir kısmını da öldürmüş, neticede Basra iki ay kadar kuşatılmış ancak alınamamıştır.⁷⁸⁶

Celâleddin Hârezmşah, Bağdat yakınlarındaki Dakuka’ya gelmiş ve surların

⁷⁸⁰ Kafesoğlu, **Hârezmşahlar Devleti Tarihi**, ss.243-245

⁷⁸¹ İbnü’l-Esîr, **el Kâmil Fi’t-Tarih**, c.XII, s.401.

⁷⁸² Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.158; Taneri, **Hârezmşahlar**, ss.56-57.

⁷⁸³ Kazvîni, **The Ta’rikh-i Guzida**, s.117.

⁷⁸⁴ Taneri, **Hârezmşahlar**, s.70.

⁷⁸⁵ Tam adı Muzaffereddin Sunkur Vechü’s-Subh’ü’l-Hâc olan bu Emir hak. Bkz: İbnü’l-Esîr, **el Kâmil Fi’t-Tarih**, c.XII. s.213.

⁷⁸⁶ İbnü’l-Esîr, **el Kâmil Fi’t-Tarih**, c.XII, 386.

üzerine çıkan halk küfürler yağdırıp yaklaşan Hârezmlilerden bazılarını esir etmiştir. Şiddetli çarpışmalardan sonra Hârezmliler, halkın çoğunu katledip her tarafı yağmalamıştır.⁷⁸⁷ Celâleddin Hârezmşah, Dakuka'dan Bevazic kasabası önüne gelmiştir. Dakuka'nın başına gelmiş olanları duymuş olan Bevazic halkı Hârezmşah'a kıymetli hediyeler takdim ederek aman istemişler, Hârezmşah'da yüklü bir vergi karşılığında amanlarını kabul etmiştir.⁷⁸⁸

Halife Nâsır, Celâleddin Hârezmşah'ı Irak'tan atmak için Kuş Timur'u 20 bin kişilik orduyla göndermiş ve Celâleddin Hârezmşah'ı Bağdat'tan uzaklaştırmaya çalışmıştır.⁷⁸⁹ Ayrıca vassallarından Erbil Meliki Gökböri'ye de haber göndererek ordusu ile hareket etmesini emretmiştir. Fakat Kuş Timur, Hârezmşah'ın askerlerinin az olduğunu düşünerek Erbil'deki ordu gelmeden hareket etmiştir. Celâleddin Hârezmşah, Kuş Timur'a bir adam göndererek, "*Bizim buraya gelişimizin sebebi, güçlü bir düşman ordusunun ülkemizi tehdit ettiğini bildirmek ve bu konuda yardımınıza ihtiyaç duyduğumuzu söylemektir*"⁷⁹⁰ diyerek onlara niyetini açıklamıştır. Celâleddin Hârezmşah buralara gelmekten maksadının istilâ değil, Moğollar'a karşı kuvvet toplamak olduğunu ısrarla belirtmiş ve barış teklifinde bulunmuştur. Fakat Kuş Timur Hârezmşah'ı dinlemeyerek saldırıya geçmiştir. Bu durum karşısında Hârezmşah, farklı bir savaş stratejisi ile düşmana karşılık vermiştir. Kendisi 500 süvari ile merkezde yer almış düşmanın kanatlarına ve merkezine iki veya üç kez saldırdıktan sonra kaçıyormuş gibi geri dönerek düşmanı yanıltmıştır. Halife'nin askerleri onların kaçtığını düşünerek onları takibe başlamış ama Hârezmlileri bir anda arkalarında bulmuşlardır. Sahte ricat taktiği ile bozguna uğratılan Kuş Timur'un ordusu Bağdat civarına kadar takip edilmiştir.⁷⁹¹ Celâleddin Hârezmşah, askerî stratejiler noktasında kendisini oldukça geliştirmiş ve savaş meydanlarında uyguladığı taktiklerle sonucu kendi lehine çevirebilmiştir.

⁷⁸⁷ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, ss.386-87; Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, 351; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.192.

⁷⁸⁸ Taneri, **Celâleddin Hârezmşah**, ss.248-250; İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII. s.386; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.192.

⁷⁸⁹ İbnü'l-Esîr Kuş Timur'un Celâleddin'e karşı savaş hazırlığı yaptığını fakat bu savaşın gerçekleşmediğini kaydetmiştir. (İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII. s.386.) Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.351; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.191.

⁷⁹⁰ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.191.

⁷⁹¹ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.351; Yinanç, **Celâleddin Hârezmşah**, s.206; Özaydın, **Hârezmşah Devleti**, s.863; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.191.

Kuş Timur'un ordusu dağıtılmış ve kendisi de öldürülmüştür.⁷⁹² Sonra Celâleddin Hârezmşah, diğer düşmanı Erbil Meliki Muzafferüddin Gökböri'ye karşı harekete geçmiştir. Hârezmşah ona karşı da değişik bir savaş stratejisi uygulayarak onu en iyi bildiği yollardan birine dağ yoluna çekmeye çalışmıştır. Muzafferüddin'in ordusunu bozguna uğratan Hârezmşah onların sayıca az olması sebebi ile savaş sonrası yanında bulunanlara iyilik ve sevgi göstermiştir. Hârezmşah'ın huzuruna çıkan Muzafferüddin ise ondan af dileyerek hizmetine girmiştir (1225).⁷⁹³ Hârezmşah, kendisinden af dileyen kişileri büyük bir hatası olmadığı sürece affetmiş ve onları hizmetine alarak gözetimi altında tutmuştur.

Celâleddin Hârezmşah'ın Bağdat seferini Moğollar'a karşı Halife'den destek almak amacıyla gerçekleştirdiğini söylemek doğru değildir. Muhtemelen Hârezmşah, Moğollar tarafından Hârezmşah Devleti'nin yıkılışında payı olan ve babası Alâeddin Muhammed'in vefatında suçladığı Halife'den intikam almak istemiştir. Bağdat üzerine yürüyüşü sırasında müttefik olmak istediği Eyyûbî Meliki Muazzam'a şöyle bir mektup yazmıştır: *“Biz Halife'ye karşı çıkıyoruz. Çünkü o Müslümanların ve benim babamın ölümünden ve kâfirlerin İslâm ülkelerine sokulmasından sorumludur”*⁷⁹⁴ demiştir.

Kuş Timur'un komutasındaki ordunun darmadağın olduğu haberi Bağdat'a ulaşmış ve şehirde savunma sistemi güçlendirilmeye çalışılmıştır. Bu işler için Halife, bir milyon dinar harcamış ama Hârezmşah Bağdat civarında 12 gün boyunca konaklayan ordusunu Azerbaycan'a götürmüştür. O, 1225 yılını Azerbaycan ve Gürcistan'da geçirmiştir. Aynı yıl Halife Nâsır ölmüştür.⁷⁹⁵ Celâleddin Hârezmşah, Tebriz'de iken Zâhir-Biemrillâh Halife'liğe geçişini bildirmek üzere Necmeddin Razi ve Rükneddin b. Attaf adlı Halifelik elçileri gelmiştir. Yeni Halife mektubunda dostane münasebetler kurulmasını temenni etmiştir. Hârezmşah da karşılık olarak kendi elçisi Kadı Mücireddin'i Halife'nin elçileriyle beraber elinde hil'at ve diğer hediyelerle göndermiştir. Elçiler Bağdat'a varmadan yeni Halife Zahir'in ölüm

⁷⁹² Bünyatov, **Enuştekinler**, s.191.

⁷⁹³ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.352; İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII. s.388; İbrahim Kafesoğlu, “Gökböri”, **DİA**, C.VI, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s.890.

⁷⁹⁴ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.192.

⁷⁹⁵ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.389.

haberini almıştır. ⁷⁹⁶ Halife Zahir vefat edince yerine oğlu Müstansır-Billâhgeçmiştir. ⁷⁹⁷ Hârezmşah, Halife değişikliği olmasına rağmen elçisinin hediyelerle yine de Bağdat'a gitmesini istemiştir. Nesevî'ye göre Hârezmşah'ın bundaki amacı eski Halife Nâsır'dan sonra bu Halife'nin kendisine karşı tutumunun değişme sebebini anlamaktır. ⁷⁹⁸

Celâleddin Hârezmşah, 1226 yılında Kubbetü'l-İslâm olarak bilinen Ahlat'ı kuşatmıştır. Onun bu ilk kuşatması sırasında yeni Halife Müstansır Billah'ın elçileri Hacib Sadeddin ve Felekeddin Sunkur gelmiştir. Elçiler Hârezmşah'dan şu istekte bulunmuşlardır: Irak-ı Acem ve Cezire'deki hükümdarlara (Bedre d-din Lulu, Kök-Börü, Şehabeddin Süleyman-şah, İmâdeddin Pehlivan b. Hezâresb), Hârezmşah tarafından emir verilmeyip, bunların Halifelik hükûmeti'ne tâbi sayılmaları; Hârezmşahlar'a ait ülkelerde hutbenin Halife adına okunmasıdır. Celâleddin Hârezmşah bu iki talebi de kabul etmiştir. Fakat Ahlat kuşatmasını kaldırmasını istemişlerse de Hârezmşah bunu red etmiştir. Halife Hârezmşah'a ve ricâline hil'atler göndermiştir. ⁷⁹⁹ Abbâsî Halifeliği ile bütün bu temas ve ilişkilere rağmen, Halifelik Celâleddin'e "Sultan" unvanını vermemiş, ona önceleri "Hakan" son zamanlarda "Şehinşah" unvanlarıyla hitap etmişlerdir. ⁸⁰⁰

Hârezmşah'ın dedesi Alâeddin Tekiş zamanında halifelik ile bozulan ilişkilerin seyri Alâeddin Muhammed ve Celâleddin Hârezmşah döneminde de olumsuz bir şekilde devam etmiştir. Celâleddin Hârezmşah, babasının ölümünden ve Moğollar'ın istilâsından Halife'yi sorumlu tutmuştur. Hârezmşah'ın iddiası, dönemin kaynaklarının da ortaya koyduğu üzere doğrudur. Bütün bu bilgiler değerlendirildiğinde Hârezmşah'ın Halife üzerine sefere çıkmasının intikam duygusundan kaynaklı içgüdüsel bir durum olduğunu ileri sürebiliriz.

⁷⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, s.418; Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.107.

⁷⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, s.420.

⁷⁹⁸ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.107.

⁷⁹⁹ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, ss.117-121; Hasan Geyikoğlu, Doğu Anadolu'da Hârezmşahlar, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum 1992, s.44.

⁸⁰⁰ Taneri, *Harezmsahlar*, s.70; Geyikoğlu, *Doğu Anadolu'da Hârezmşahlar*, s.44.

3.1.5. İldenizlilerle İlişkiler ve Azerbaycan'ın Alınması

3.1.5.1. Meraga ve Tebriz'in Alınması

Celâleddin Hârezmşah, 1225 yılında Azerbaycan seferine çıkmıştır.⁸⁰¹ Meraga yakınlarından geçerken halk Celâleddin Hârezmşah'a, Meraga şehrini kendi idaresine almaya davet eden bir mektup yazmıştır. Meragalılar bu mektupta, Hârezmşah'ın gayret ve başarılarını övmüşler: Celâleddin Hârezmşah'tan kendilerini üst düzey memurların baskısından ve kadın yönetiminden kurtarmasını rica etmişlerdir. Onlar, Gürcülerin tırnaklarıyla Meraga'yı tuttuklarını ve hükümdarları İldeniz Atabeyi Özbek'in gereken savunmayı yapmadığını şikâyet etmişler ve Hârezmşah'ın şehirlerini alarak, kendilerini bu durumdan kurtarmasını istemişlerdir.⁸⁰² Celâleddin Hârezmşah, istek üzerine buraya yürüyüp şehri hâkimiyetine almıştır (Mayıs 1225). Herhangi bir direnme ve zorluk ile karşılaşmadan şehre giren Celâleddin Hârezmşah burada bir süre kalmış ve şehri imar ettirerek halkın ihtiyaçları ve istekleri ile de ilgilenmiştir.⁸⁰³ Hârezmşah buradan Türkiye Selçuklu Sultanı ile Eyyûbî hükümdarlarına mektuplar göndermiş ve Azerbaycan'ı fethettiğini ayrıca bölgeyi Gürcülerden temizlediğini söylemiştir.⁸⁰⁴

Celâleddin Hârezmşah'ın Meraga'da ikamet ettiği sırada Gıyâseddin'in dayısı Yıgan Taysı isyan etmiştir. Daha önceden kardeşi Gıyâseddin'in hizmetinde bulunmuş olan fakat araları bozulduğu için onu terk eden Yıgan Taysı, Azerbaycan'a iltica etmiş ve kendisine bir saltanat kurmaya çalışmak amacıyla burada bir yağma başlatmıştır. Halife Nâsır'da onun bu isyanını desteklemiş ve ona Hemedan'ı ikta olarak vermiştir.⁸⁰⁵ Yıgan, etrafında 5000 kişilik bir atlıdan oluşan kalabalık bir ordu ile Azerbaycan'ı iki kez yağmalamış ardından da Hemedan'a doğru yola çıkmıştır. Çünkü

⁸⁰¹ Cûzcânî, **Tabakât**, s.143; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.192.

⁸⁰² İbnü'l-Esîr'e göre Atabeg Özbek'in hanımı Melike Hatun, bu bölgede tamamen yönetimi ele geçirmiştir. Özbek eğlence içecek ve yiyeceklerle uğraşp durduğundan içki âlemlerine daldığından dolayı ülkeyi Melike Hatun yönetmiştir. Tebriz halkı da Celâleddin Hârezmşah'a bu yüzden Atabeg Özbek'i şikâyet etmişlerdir. (İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.393.) Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.69; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.19.

⁸⁰³ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.158; İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, ss.391-392; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.192; Hasan Geyikoğlu, "Hârezmşah Celâleddin Mengüberti'nin Şahsiyeti", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.4, (Mayıs 2020), s.95.

⁸⁰⁴ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.192; Ahmed Toksoy, "Celâleddin Hârezmşah'ın Gürcistan'daki Faaliyetleri", **Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi**, c.IX, (2007), s.142.

⁸⁰⁵ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.190.

Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh Yıgan Taysı'ya bir mektup göndermiş, mektupta ona, Hemedan ve çevresindeki bazı şehirleri iktâ ederek oraya gitmesini emretmiştir. Yıgan bu emir üzerine Hemedan'a gidip şehri istilâ etmek istemiştir. Ancak Celâleddin Hârezmşah, bu durumu öğrenince son derece hızlı hareket edip bir gece ansızın Yıgan'ın çadırının etrafını sararak onu yeniden itaate mecbur etmiştir.⁸⁰⁶ Bunun üzerine Yıgan Taysı'nın askerleri de tümüyle Celâleddin Hârezmşah'ın ordusuna katılmış ve Yıgan Taysı, onun emrine kendi askerlerinden başka asker verinceye kadar tek başına kalmıştır.⁸⁰⁷ Böylece Hârezmşah'ın siyasi rakibi olan Halife Nâsır'ın tahriki ile yaratılan bu mesele bu şekilde halledilmiştir.

Tebriz halkının şikâyetleri üzerine Celâleddin Hârezmşah tarafından asayiş sağlamak için silahlı bir birlik gönderilmiştir. Kısa zaman sonra soygunları önlemek ve asayiş sağlamak için şehre gelen birlik, ahaliden haraç toplamaya başlamıştır. Şehir reisi Nizameddin Tuğraî ve halk, bu durumu Hârezmşah'a şikâyet etmiş fakat Celâleddin bu şikâyetleri duymazdan gelmiştir. Bu yüzden Nizameddin Tuğraî, şehirdeki Hârezmlileri öldürmüş ve savuma hazırlıkları yapmaya başlamıştır.⁸⁰⁸

Meraga'yı hâkimiyetine aldıktan sonra Celâleddin Hârezmşah, Tebriz önlerine gelmiştir. Buranın hâkimi İldenizliler'den Muzaffereddin Özbek (1210-1225) onun geldiğini duyunca Celâleddin Hârezmşah'a elçi göndererek, kendisinin metbûluğunu kabul ve hutbe ile sikkede adını zikr edeceğini bildirmiştir. Ancak Hârezmşah, Tebriz ve Azerbaycan'ı alarak buralara hâkim olma noktasında kararlı olduğundan yedi gün boyunca burayı kuşatmış ve Celâleddin Hârezmşah'ın ordusunun şehir duvarlarına yaklaştığını gören halk çıkış yolu olmadığını görerek aman dilemiştir (25 Temmuz 1225).⁸⁰⁹ Atabeg Özbek ise, şehri terk ederek Gence'ye çekilmiştir.⁸¹⁰ Karısı Irak Selçuklularının son hükümdarı olan II. Tuğrul'un kızı Melike ise burada kalmıştır. Melike Hatun, şehrin büyüklerini ve emirlerini çağırarak ve Atabeg Özbek'in ona karşı koymaya cesaret edemeden kaçtığını ve şehri Hârezmşah'a teslim etmenin kendileri için daha hayırlı olacağını kamuoyuna sunmuş ve herkes Melike'nin

⁸⁰⁶ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.190; Yinanç, **Celâleddin Hârezmşah**, s.206.

⁸⁰⁷ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII. s.392; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.190; Taneri, **Hârezmşahlar**, s.57.

⁸⁰⁸ Bünyatov, **Enuştekinler**, ss.194-195; Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.70.

⁸⁰⁹ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.195.

⁸¹⁰ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.392; Ömerî, **Mesâlikü'l-Ebsâr**, s.350.

görüşünü makul görmüştür.⁸¹¹

Melike Hatun, Kadı İzzeddin Kazvîni'yi elçi olarak Celâleddin Hârezmşah'a göndermiştir. Elçi Hârezmşah'a Melike Hatun'a amcasına ve dayılarına ayrıca maiyeti altındaki kişilere mallarına dokunulmadığı sürece ve canlarının bağışlanması durumunda teslim olmayı kabul edeceklerini bildirmiştir.⁸¹² Hârezmşah bu teklifi kabul etmiş ve 25 Temmuz 1225'de Tebriz'i ele geçirmiş, şehrin idaresini Nizameddin'e vermiştir.⁸¹³ Hârezmşah, Tacüddin Kılıç ile Bedreddin Hilâl'i Melike Hatun'u Hoy şehrine götürmeleri için görevlendirmiştir. Bunlar yanlarına aldıkları köle ve askerlerle, Hatun'u ve maiyetindekileri, bütün hazine ve eşyaları ile birlikte Hoy şehrine ulaştırmıştır.⁸¹⁴ Hârezmşah, Tebriz'i aldıktan sonra Türkiye Selçuklu Devleti Sultanı Alâeddin Keykubad ile Mısır ve Suriye'de hüküm süren Eyyübî meliklerine elçiler gönderip onlardan yardımlarını istemiştir.⁸¹⁵

Hârezmşah, Tebriz'e yerleşmiş, halkına iyi davranmış ve adamlarına Tebriz halkının kendisi ile görüşmek istemeleri halinde izin verilmesini emretmiştir. Bunun üzerine Müslümanlar tek tek gelip engellenmeksizin Hârezmşah'la görüştürülmüştür. Hârezmşah ise, buradaki insanlara ihsan ve ikramlarda bulunmuş ve onlara; “*Meraga şehri harabeye dönmüşken orayı tekrar nasıl imâr ettiğimi gördünüz. Siz de şehrinizin mükemmelce nasıl imâr edileceğini göreceksiniz*”⁸¹⁶ diyerek halkı yüceltmıştır. Hârezmşah, Tebriz'de bir camide Cuma namazını kılmış ve hatibin hutbede Halife'ye dua ettiği sırada ayağa kalkarak dua bitinceye kadar beklemiştir.⁸¹⁷ Bu davranışı her ne kadar Halife Nâsır-Lidînillâh ile mücadeleye girişmiş de olsa ona olan saygısını gösterdiği gibi bu durumu Halifelik topraklarına komşu bir ülkeye hâkim olduktan sonraki siyasi bir tutum olarak da değerlendirebiliriz. Böylece Azerbaycan'ı ilhak eden Hârezmşah, Tebriz Reisi Nizameddin Tuğraî'yi vazifesinde bırakmış ve Tebriz'i yeni

⁸¹¹ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, ss.352-253; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.195.

⁸¹² Cüveynî Tuğrul'un kızı Melike Hatun'un elçiyle kocasından boşandığını ve aradak bağların koptuğunu gösteren bir belgeyi de Hârezmşah'a gönderdiğini bildirmektedir. Hârezmşah'da ona aynı elçi ile bir nişan yüzüğü göndermiş ve Melike Hatun bu durum neticesinde Tebriz'in teslim edilmesi için şehrin büyüklerini ve emirlerini ikna etmiştir. (Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.352.) Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.70.

⁸¹³ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.393; Yinanç, **Celâleddin Hârezmşah**, s.206; Özeydin, **Hârezmşah Devleti**, s.889.

⁸¹⁴ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.70.

⁸¹⁵ Yinanç, **Celâleddin Hârezmşah**, s.206.

⁸¹⁶ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.195.

⁸¹⁷ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.394.

kurduğu devletine merkez yapmıştır.⁸¹⁸ Tebriz’de birkaç gün kalan Hârezmşah, veziri Şemsü’l-Mülk’ü burada bırakarak Gürcistan üzerine askerî sefere çıkmıştır.⁸¹⁹

3.1.5.2. Atabeg Özbek Taraftarlarının İsyanı

Celâleddin Hârezmşah Tebriz’i alıp Azerbaycan’a sahip olduktan sonra, Gürcüler üzerine sefere çıkmıştır. O, Tiflis üzerine yürüdüğü zaman Celâleddin Hârezmşah, Tebriz’de bulunan veziri Şerefü’l-Mülk’ten bir mektup almıştır. Mektupta vezir, Tebriz’in reisleri Nizameddin Tuğraî ve onun yeğeni Şemseddin Tuğraî’nin kendisine karşı suikast düzenleyeceklerini ve onu öldürdükten sonra Tebriz’i Atabeg Özbek’e verecekleri konusunda suçlamalarda bulunmuştur.⁸²⁰ Hârezmşah, mektupta anlatılanlara bakarak, Tebriz’de durumun ciddi ve acil olduğunu düşünmüş, ardından da emirlerini toplayarak ordusunun sağ cenahını Gürcistan’da mücadele etmeleri için görevlendirmiş ve kalan askerler ile de kendisi Tebriz’e gelmiştir.⁸²¹

Hârezmşah, Şemseddin Tuğraî ile Reis Nizameddin’i ve bunların isyan hareketine hazırlandıklarını haber veren kişileri yakalatıp huzuruna getirtmiştir. Şahitleri dinledikten sonra Nizameddin’i katl ettirmiş, Şemseddin Tuğraî ise haps edilmiştir. Ayrıca Tuğraî’nin yaklaşık 100.000 dinar kıymetinde parası ve malı müsadere edilmiştir.⁸²²

Daha sonra Şemseddin Tuğraî Hârezmşah’ın kararı ile Meraga’ya nakledilmiştir. Vezir Şerefü’l-Mülk, Tuğraî’yi öldürtmek için farklı stratejiler denemiştir. Fakat Tuğraî, Meraga’da Divan-ı Celâlî nâibinin yardımıyla kurtulmuş ve temin edilen ata binerek önce Erbil’e oradan da Bağdat’a kaçmıştır. Nesevî’den öğrendiğimiz kadarıyla vezir Şerefü’l-Mülk, Şemseddin Tuğraî ve yeğenin Tebriz halkı tarafından sevildiğini hazmedememiş iftiracılar ve yabancıların tanıklığıyla Tuğraî ve yeğeniyle ilgili Hârezmşah’a yalan söyleyerek onları mahvetmek istemiştir.⁸²³

Tuğraî, 1228 yılında hacca gitmiş ve Hârezmşah’a bağlı ve sadık olduğuna dair

⁸¹⁸ Taneri, **Harezmsahlar**, s.61.

⁸¹⁹ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.195.

⁸²⁰ İbnü’l-Esîr, **el Kâmil Fi’t-Tarih**, c.XII, s.397; Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.72; Bünyatov, **Enuştekinler**, ss.196-197; Özaydın, **Hârezmşah Devleti**, s.893.

⁸²¹ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.72; Taneri, **Harezmsahlar**, s.61; Burgu, **Anadolu Selçukluları**, s.73.

⁸²² Bünyatov, **Enuştekinler**, s.197; Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.72; Taneri, **Harezmsahlar**, s.61.

⁸²³ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.72; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.197.

konuşmalar yapmıştır. Bu konuşmalarıyla onun samimi olduğunu düşünen insanlar, Hârezmşah'ın huzuruna çıkarak Tuğraî'nin samimi bir Müslüman ve Hârezmşah'a sadık bir insan olduğu noktasında malumatlar vermiştir. Hârezmşah, Tuğraî'ye yaptıklarından dolayı pişman olmuş ve üç yıl sonra onu Tebriz'e getirtmiş ve malını da geri vermiştir. Hârezmşah, bununla da kalmayıp 1228 yılında Şemseddin'i yeniden Tebriz valiliğine getirtmiştir.⁸²⁴ Neticede Celâleddin Hârezmşah, Tuğraî'nin vezirinin iftirasına kurban olduğunu anlamış olacak ki geri adım atarak yaptığı yanlıştan dönmeye çalışmıştır.

Bundan sonra Tebriz kadısı Fakih İzzeddin Kazvî'nin Atabeg Özbek ile Melike Hatun'un izdivacının bozulduğu noktasında hüküm verip şahadet etmesi üzerine Hârezmşah, Hoy şehrine giderek Tuğrul b. Arslan'ın kızı Melike Hatun ile izdivaç yapmıştır.⁸²⁵ Celâleddin Hârezmşah bundan sonra Hoy şehrine ilave olarak Selmas ve Urmiye şehirlerini de Melike Hatun'a ikta etmiştir.⁸²⁶ Celâleddin Hârezmşah ele geçirdiği bölgelerde siyasi evlilikler yaparak coğrafyadaki kalıcılığını arttırmaya çalışmıştır. Onun Atabeg Özbek'in eşi Melike Hatun'la evlenmesi Azerbaycan'da kurulmuş olan İldenizoğullarının sonunu getirmiş ve atabeyliğin toprakları Celâleddin Hârezmşah'ın bakiyesine eklenmiştir.

Hârezmşah Tebriz üzerine sefere çıktığında Atabeg Özbek şehri bırakıp Gence'ye sığınmıştır. Celâleddin Hârezmşah'ın Gence'ye ordu göndermesi ile bu şehir zapt edilmiş ve Atabeg Özbek oradan da kaçarak Nahçıvan yakınlarındaki Alıncak kalesine sığınmıştır. Hârezmşah'ın Melike Hatun ile evlendiği haberini alınca Özbek, son derece üzülmüş ve Alıncak kalesine çekilerek burada kederinden ölmüştür.

827

⁸²⁴ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.197.

⁸²⁵ Cüveynî, Melike'nin Hârezmşah'a gizli bir adam vasıtasıyla, kocasıyla arasındaki nikâhın bozulduğunu bildiren bir haber yollaması üzerine Hârezmşah'ın imamdan aldığı fetva ile Melike Hatun'a Nahçıvan'da onunla evlenebileceğini bildirmiş ve elçi ile ona nişan yüzüğü yollamıştır. (Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.352.) İbnü'l-Esir, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.398; Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.74; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.197; Yinanç, **Celâleddin Hârezmşah**, s.207.

⁸²⁶ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.74; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.197; Hasan Geyikoğlu, "Hârezmşahlar ve Doğu Anadolu", **Türkler**, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.919.

⁸²⁷ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.353; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.198; Yinanç, **Celâleddin Hârezmşah**, s.207.

3.1.5.3. Gence ve Civarındaki Yerlerin Ele Geçirilmesi Vezir Şerefü'l-Mülk'ün Azerbaycan ve Erran'daki Fetihleri

Hârezmşah, Tebriz'de bulunduğu sırada dayısının oğlu Emir Orhan'ı bir ordu ile birlikte Gence üzerine göndermiştir. Orhan, Hârezmşah'ın emri üzerine Gence'yi kuşatıp ele geçirmiş ardından da Beylekan, Berdaa, Şemkur ve Şiz gibi Gence'ye bağlı şehir ve kaleleri zapt etmiştir. Atabeg Özbek'in Gence ve civarını idare eden nâibi "büyük zenginliğe, kudrete ve sınırsız hâkimiyete malik" Reis Cemâleddin Kumî, direnmeden ülkesini Orhan'a teslim etmiştir. Bu şekilde Erran bölgesi de hâkimiyet altına alınmıştır.⁸²⁸

Hârezmşah, Irak-ı Acem'e giderken, geride bıraktığı veziri Şerefü'l-Mülk önce para, hediye ve vaadler karşılığında, fazla direnme görmeden Dizmar'ı ele geçirmiş ardından da Kehram Kalesi'nin lideri, Nâsıreddin Muhammed'i yakalayıp kaleyi teslimine onu mecbur etmiştir. Vezir bu bölgedeki stratejik kaleleri sırasıyla hâkimiyetine almaya karar vermiş, daha sonra da Daredez Kalesi üzerine yürümüştür.⁸²⁹ Bu kaleyi hiçbir direnişle karşılaşmadan kolayca teslim almış ardından Ruyindiz'i muhasara etmiştir. Buranın hâkimi ve "Hamûş" lakâbıyla anılan İldenizli Kızıl Arslan'ın karısı olan Melike, kendisini emniyete alabilmek için, vezire kendisiyle evlenmesini ve kabul ederse nikâh merasimi sırasında kaleyi teslim edeceğini bildirmiştir. Şerefü'l-Mülk, bu teklifi kabul etmiş, tam aralarında anlaşma sağlanıp düşüncelerini gerçekleştirecekleri sırada Irak-ı Acem'den dönen Hârezmşah bu bölgeye gelmiştir. Celâleddin Hârezmşah, Melike ile kendisi nikâhlanmıştır.⁸³⁰ Celâleddin Hârezmşah, Ruyindiz kalesi muhafızlığına da Sadeddin Devadar'ı atamıştır. Celâleddin Hârezmşah ele geçirdiği bölgelerde siyasi evlilikler yaparak coğrafyadaki kalıcılığını arttırmaya çalışmıştır. Mesela onun Melike Hatun'la evlenmesi Azerbaycan'da kurulmuş olan İldenizoğullarının sonunu getirmiş ve atabeyliğin toprakları Celâleddin Hârezmşah'ın bakiyesine eklenmiştir.

Bu arada Cemâleddin, Erdebil ve Beylekan şehirlerini gezmiş bu bölgelerin iktisaden çok geri kalmış olduklarını görmüş ve Hârezmşah'a bu noktada rapor vermiştir. Hârezmşah, buraların imar ve iskân edilmesi kalkındırılması için bu iki şehri

⁸²⁸ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.73; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.197; Taneri, *Harezmsahlr*, s.61.

⁸²⁹ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.98.

⁸³⁰ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.98.

re'sen veziri Şerefü'l-Mülk'e vermiş, vezir de şehirlerin etrafına tuğladan surlar inşa ettirmiştir. Böylece halk zamanla bu bölgelere yönelmiş, şehirler gelişmiş ve hazineye önemli gelirler sağlamıştır.⁸³¹

3.1.6. Celâleddin Hârezmşah'ın Gürcülerle İlişkileri

3.1.6.1. Celâleddin Hârezmşah'ın I. Gürcistan Seferi ve Gerni Zaferi

Azerbaycan ele geçirilmiş ve buraya hâkim olan İldenizoğulları hükümdarı Atabeg Özbek, Celâleddin Hârezmşah tarafından etkisiz hale getirilmiştir. Hârezmşah, Azerbaycan'da İslâm'ın kalesi olan yeni bir devlet kurmuş ve Atabeg Özbek 1225'de vefat edince ona ait ülke, Hârezmşah'ın hâkimiyetine geçmiştir.⁸³² Azerbaycan ve Erran Hârezmşah Devleti'nin sınırlarına katıldıktan ve Tebriz payitaht olduktan sonra, bu bölgenin askerleri de Hârezmşah'ın ordusuna dâhil edilmiştir. Bu dönemde Gürcülerin Ahlat, Azerbaycan, Erran, Erzurum illerine yaptıkları akınlar neticesinde İslâm diyarında meydana getirdikleri tahribattan dolayı Hârezmşah, Gürcülere karşı bir sefer yapmaya karar verdi. Bütün bu şehirler Gürcü ülkesine sınır olduğundan dolayı Gürcüler burada yaşayan Müslümanların kanlarını dökmüş, mallarını yağmalamış, ülkelerinden bir kısmını istilâ etmiş ve Müslümanlar da bu işgal altındaki topraklarda zillet ve perişanlık içerisinde yaşayıp durmuşlardır. İbnü'l-Esîr'in ifadesine göre; buradaki Müslümanlar, Allah'a yalvarıp kendilerine İslâm topraklarını bu kâfirlerden kurtaracak bir lider göndermesi için her gün dua etmekteydiler.⁸³³

Celâleddin Hârezmşah, Azerbaycan'ı ele geçirdikten sonra Gürcülere haber göndererek onlara karşı savaşa gireceğini ilân etmiştir. Gürcüler ise Celâleddin Hârezmşah'a gönderdikleri cevapta; “*Baban senden daha güçlü bir hükümdardı. Ama bizi yok edemedi. Ayrıca Moğollar ülkenizi rahatça istilâ ettiği halde biz onları rahatlıkla durdurabildik*”⁸³⁴ diyerek Hârezmşah'a karşı güç gösterisinde bulunmuşlardır.

Celâleddin Hârezmşah 1225 yılının Ağustos ayında Gürcülere savaş açmıştır.⁸³⁵ Gürcüler de Hârezmşah'ın Devleti'ne karşı başta Kıpçaklar olmak üzere

⁸³¹ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.80; Taneri, **Harezmsahlr**, s.61.

⁸³² Turan, **Türk-İslâm**, s.271; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.198.

⁸³³ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.395.

⁸³⁴ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.395.

⁸³⁵ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.395; Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, c.I, Işıl Matbaası, İstanbul 1958, s.428. Nesevî bu tarihi (Haziran-Temmuz 1225) olarak nakletmektedir. Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.71.

Abhazlar, Ermeniler, Alanlar, Karadeniz Rumları ve Canit halkı (Çan'lar)dan oluşan 70 bin civarında askeri hemen aktif ederek direnişe başlamıştır.⁸³⁶ Hârezmşah, Duvin şehrini işgal etmiş (Agustos 1225) ve şehri tekrar Gürcülerin elinden almıştır.⁸³⁷ Tam bu sırada Gerni (veya Kerbi) önlerinde Gürcüler yığınlar halinde ilerlemeye başlamış, ama Hârezmşah, onlara baskın yapmak için karanlığın çökmesini beklemiştir. Karanlık çökünce Celâleddin Hârezmşah, Gürcülerin askerlerinin ikinci bir dağ oluşturduğunu görmüş ve bütün gün onların tepeden inmesini beklemiştir. Fakat Gürcüler bir türlü savaşa başlamamıştır. Celâleddin Hârezmşah, gece karanlığından istifade ederek ordusunu muharebe düzenine sokmuş: Merkezde süvarileri, sağ cenaha okçuları, sol cenaha piyade askerlerini yerleştirmiştir. 70 bin kişilik Gürcü ordusunun başında ise Ahıskalı iki kardeş olan ünlü Gürcü komutanları İvane ve Şalva vardır.⁸³⁸

Celâleddin Hârezmşah güneş batınca küçük bir çadır kurarak geceyi orda geçirmiş ve hanlara emirlere sabaha kadar nöbet tutmalarını emretmiştir. O sabah Hârezmşah emirlerini çağırarak ve “*Düşman işi uzatmak istiyor, taarruz etmiyor, bizi mevziinde bekliyor. Ben onları her taraftan kuşatarak üstlerine gitmek fikrindeyim. Eğer bu sırada hücum ederler ise, onları ok yağmuru ile durdururuz*”⁸³⁹ diyerek tepeye doğru taarruza geçmiştir.

Hârezmşah'ın kardeşi Gıyâseddin, Orhan ve Yığın Taysı'nın bulunduğu sol cenah hızlı bir şekilde saldırıya geçmiştir. İlk çarpışmalar çok şiddetli olmuş ve her taraftan yağmur gibi oklar yağmaya başlamıştır. Gürcü kumandanları Şalva ve İvane onları püskürtmek istedi ise de başarılı olamamışlardır. Bu esnada olan biteni fark edemeyen Gürcüler, kaçmaya başlamış, bu manzara karşısında Hârezmşah'ın askerleri onların üzerine atılmış, birçoğunu öldürmüş, bir kısmını esir etmiş ve ardından da onlardan kalan ganimetleri paylaşmışlardır.⁸⁴⁰ Akabinde Gürcü kraliçesi Rosudan'ın

⁸³⁶ Turan, **Türk-İslâm Medeniyeti**, s.272.

⁸³⁷ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.396; Müverrih Vardan, **Tük Fütuhâtı Tarihi (889-1269)** c.III, (çev: Hrant D. Andreasyan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları İstanbul, 1937, s.224; Taneri, **Harezmsahlr**, s.65; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.196; Burgu, **Anadolu Selçukluları**, s.73.

⁸³⁸ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.396. Müverrih Kiragos, **Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar**, c.II, Edvar Dulaurier Tarafından Asıl Metinden Tercüme Edilen Parçalar, Türkiye Mecmuası Yayınları, İstanbul 1928, s.146; Müverrih Kiragos, **Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar**, (çev: Gürsoy Solmaz), Elips Yayınları, Ankara 2009, s.17.

⁸³⁹ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.71.

⁸⁴⁰ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.71; Vardan, **Tük Fütuhâtı Tarihi (889-1269)**, s.224; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.196; Gürsoy Solmaz, “Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar”, **Atatürk**

kumandanları olan Şalva ve İvane gibi kişiler zincire vurularak Hârezmşah'ın huzuruna çıkarılmıştır.⁸⁴¹ Hârezmşah, onları affederek daha sonra yapacağı Gürcistan seferi'nde yardımcı olur düşüncesi ile onlara Merend, Selmas, Urmiye ve Uşni şehirlerinin yönetimini vermiştir.⁸⁴² Gürcüler mağlup edildikten sonra Hârezmşah, askerlerini Gürcü diyarına göndermiştir. Askerler her tarafı diledikleri gibi yağmalamış ve daha önce onların İslâm topraklarında giriştikleri saldırılar gibi ülkelerini tamamen tahrip etmişlerdir.⁸⁴³

Daha sonra Hârezmşah, kendisi de askerleriyle muharebe meydanından ayrılarak Zun şehrine hareket etmiş ve oraya hücum ederek çok kısa sürede bu bölgeyi ele geçirmiştir. Sonra kadıya, şehirdeki Müslümanların aileleriyle birlikte bir tarafa toplanıp ayrılmalarını emretmiştir. Bundan sonra kâfirlerin mal ve hazineleri yağmalanmış ve çok fazla ganimet ele geçirilmiştir.⁸⁴⁴

3.1.6.2. Gürcü Ülkelerine Akınlar Yapılması

Hârezmşah, Gerni zaferinden sonra, Tiflis'i ele geçirmeyi kolaylaştırmak ve düşmanın gücünü kırmak için Abhaz ülkesinin çeşitli yerlerine birlikler göndererek akınlarını genişletmiş, yağmalar yaptırmıştır. Bu arada kendisi Tiflis üzerine hareket edeceği sırada, Zun'da iken, Tebriz'de Atabeg Özbek taraftarlarının isyan edeceklerinin haber verildiği mektubu almıştır.⁸⁴⁵ Tebriz'e gitmesinin çok önemli ve elzem olduğunu anlayan Hârezmşah, ordusunun sol cenahını Gürcü topraklarında bırakmaya karar vermiştir. Celâleddin Hârezmşah, askerlerini tüm çevreye dağıtarak burada ikâmet etmelerini emretmiş ve başlarına geçirdiği kardeşi Gıyâseddin'e itaat etmelerini tavsiye edip kendisi Tebriz'e geri dönmüştür ama Şerefü'l-Mülk'ün mektubunda yazan isyan haberinin asılsız olduğu çok geçmeden anlaşılmıştır.⁸⁴⁶ Neticede Hârezmşah, Tebriz'e dönmek durumunda kalmasaydı, Gerni zaferi ile Gürcü ordusu imha edilip dağıtılmış olduğundan, bütün Gürcü ülkesi zorlanmadan ele

Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, S.14, Erzurum 2000, s.219.

⁸⁴¹ İbnü'l-Esîr, İvane'nin mağlup olduktan sonra kaçıp Keghe kalesine sığındığını, Hârezmşah'ın İvane'nin üzerine asker gönderdiğini fakat yakalayamadığını kaydetmiştir. İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII. s.396; Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.355; Bünyatov, **Enuştekinler** s.196.

⁸⁴² Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.355.

⁸⁴³ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII. s.396.

⁸⁴⁴ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.71.

⁸⁴⁵ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.397.

⁸⁴⁶ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.72

geçirilebilirdi.⁸⁴⁷ Fakat Hârezmşah aslı olmayan bir haber yüzünden Tebriz’e dönmüş bu emelini gerçekleştirmeyi ertelemek zorunda kalmıştır.

Hârezmşah, ordusunun bir kısmıyla Tebriz’e gitmeyi kararlaştırmıştır. Sağ cenah emirlerini çağırarak otağının önüne toplamış haciblerden birisi Hârezmşah adına konuşma yapmıştır. Hacib: *“Geçen muharebedeki askerimizin azlığı ve askerlerden bir kısmının korkaklık göstererek iyi savaşmadığı sabittir. Eğer Gürcüler topluca hücum etselerdi, geri dönüp kaçmak konusundaki düşüncelerinizi biliyoruz. Cenab-ı Hakk’ın zafer ve galibiyeti bize bağışlaması dolayısıyla, bu bölgelerde oturmanız hususundaki kararımızdan sizi bağışladık. Şimdi oralara giderek biz geriye, yanınıza dönünceye kadar oraların altını üstüne getirmenizi ve Sultanımız ülkesine katmanızı şart koyduk”* demiştir.⁸⁴⁸ Emirler bunu kabul etmiş ve Hârezmşah, Surmari emirleri Şerefeddin Ezdere ile Hüsameddin Hızır’ı Abhaz ülkesinin geçit ve derbentlerinde klavuzluk yapmaları için emirlerin yanına göndermiştir.⁸⁴⁹ Gönderilen kuvvetler, Hârezmşah, Tebriz’den dönünceye kadar yaklaşık üç ay Gürcü ve Abhaz topraklarında akın ve yağmalarda bulunmuşlardır. Askerler tek tek ya da gruplar halinde geçitleri, derbentleri, dağ ve vadileri aşmışlar, çok miktarda esir ve ganimetlerle dönmüşlerdir.⁸⁵⁰

3.1.6.3. Hârezmşah’ın II. Gürcistan Seferi ve Tiflis’in Fethi

Ramazan Bayramı’nı Tebriz’de kutlayan Hârezmşah, 1225 yılının aralık ayında tekrar Gürcistan’a sefer düzenlemek için atlı ve yayalardan oluşan bir ordu meydana getirmiştir.⁸⁵¹ Bu sefere bizzat tarihçi Nesevî’de katılmış fakat Aras nehri kenarına geldiğinde hastalanmış ve sefere devam edememiştir. Harekât haberini alan Gürcüler, süratle asker toplamaya başlamışlardır. Hârezmşah, Aras Nehri kenarında konaklarken Şalva’nın casusluk amacıyla kaleme aldığı mektuplar kendisine takdim edilmiştir. Bu mektuplar, Gürcü komutanı Şalva tarafından, Hârezmşah’ın memleketleri üstüne hareketini bildirmek, hazırlıklı ve tedbirli olmalarını tavsiye etmek üzere Abhaz beylerine yazılmıştır. Hârezmşah, bu mektupları okur okumaz

⁸⁴⁷ İbnü’l-Esîr, *el Kâmil Fi’t-Tarih*, c.XII, s.396.

⁸⁴⁸ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.72.

⁸⁴⁹ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.428

⁸⁵⁰ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.72.

⁸⁵¹ İbnü’l-Esîr, *el Kâmil Fi’t-Tarih*, c.XII, ss.411-412.

hemen Şalva'nın idamını emretmiştir.⁸⁵²

Hârezmşah burada kaldığı süre zarfında askerleri aracılığı ile şehrin durumu hakkında bilgi toplamıştır. Fakat ikinci sefer kış aylarında icra edildiği için şiddetli soğuklar ve fazla yağan karlardan Hârezmşah ve ordusu çok zorluklar çekmiştir. Soğuklardan insan ve hayvanların el ve ayakları donmuştur.⁸⁵³ Bu sırada Gürcüler, kendi ülkelerinde ve komşu ülkelerde yaşayan Alanlardan, Lezgilerden ve Kıpçaklardan çok sayıda asker toplayarak büyük bir ordu teşkil etmiştir.⁸⁵⁴ Celâleddin Hârezmşah, şafak vaktinde düşman askerlerine baskın yapmak için yola çıkmıştır. Şiddetli çarpışmalar neticesinde Gürcüler bozguna uğramış ve çoğu katledilmiştir. Çarpışmalar akşam vaktine kadar devam etmiş ve Hârezmşah orada gecelemiş ve yine şafak vakti hareket ederek Lori (Luri) sahrasına varmıştır. Karşısına çıkan Gürcü birliğini imha etmiş ve Lori şehrine girerek halkın canını bağışlamıştır. Sonra Ulyabad kalesine varan Hârezmşah, halkı aman dilediği için, katliam ve yağma yaptırmamış, ordusuyla birlikte bir süre (Ocak-Şubat 1226) burada kalmıştır.⁸⁵⁵

Şubat 1226'da Celâleddin, Tiflis üzerine saldırı için hazırlıklarını yaparken Benci'de oturan Gürcü ordusunun komutanı İvane'nin oğlu Avak'la görüşmüş ve konuşmaları sırasında şunları söylemiştir:

“Ben Gürcistan'a soygun için gelmedim. Ben barış istiyorum. Ama sizler hızla silahlanarak bana karşı koydunuz ve barış sağlanmadı. Şimdi sen Gürcü sarayının başta gelen vezirlerinden biri olarak beni iyi dinle. Benim soyum ve devletimin kudreti hakkında bir bilgin var mı? Ben büyük hükümdar Hârezmşah'ın oğluyum... Ancak şans Hârezmşah evini terk etti. Ben her seferinde Cengiz Han tarafından yenildim. Onun büyük güce malik olduğunu benim ise hiç gücüm olmadığını gördüğümde barış amacıyla Gürcistan'a geldim. Sizin devletinizin kudreti ve insanların cesareti hakkında çok şey duymuştum. Şimdi bizlerin birleşmesi ve düşmana karşı ortak savaşmayı istiyorum. Sizin hükümdarınızın kadın olduğunu biliyorum. Beni onun eşi ve kendinize Çar yapın. Hep beraber düşmanlarımızı yeneлим. Bunu yapmazsanız devletiniz darmadağın olacaktır. Eğer ben çıkıp gitsem bile Tatarlar çok yakındadır.

⁸⁵² Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.356; Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s.429; Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.76.

⁸⁵³ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.76.

⁸⁵⁴ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.412; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.199.

⁸⁵⁵ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, ss.356-357.

*Onlara karşı koyamazsınız. Öyle bir gücünüz yok. Çariçe'ye bir elçi gönderin, benim önerilerimi iletin. Çünkü ben Gürcistan'ın dağılmasını istemiyorum. Onu düşmandan korumak niyetindeyim. Beni desteklediğiniz takdirde barış olacaktır.*⁸⁵⁶

Avak, Çariçe Rosudan'ya elçi göndermiş ancak o, Hârezmşah'ın önerisini geri çevirmiştir. Hârezmşah yeniden harbe hazırlanmaya başlamıştır. Kanaatimize göre; Celâleddin Hârezmşah'ın Gürcüleri Gerni (Kerbi) de mağlup etmesinden sonra kendisini aciz gösteren ifadelerle dolu bu konuşmayı yapmış olması muhtemel değildir. Bu mektubun asıl metninin bir Gürcü kaynağında mevcut olması bu öngörümüzü güçlendirmektedir.

Celâleddin Hârezmşah ve ordusu ağır kış şartlarına rağmen Tiflis önlerine kadar gelmiş ve Hârezmşah, şehir hakkında ön bilgiler alarak savaş için strateji üretmeye başlamıştır. O, önce düşmanın mevcudu ve şehrin ve müdafa tedbirlerinin durumu hakkında bilgi toplayabilmek için askerlerini pusuya yatırmıştır. Ardından yanına aldığı hafif silahlı piyadelerine hücum emri vermiştir.⁸⁵⁷ Bunu gören Gürcüler, Hârezmşah'ın yanındaki askerlerin azlığına aldanarak bir çıkış harekâtı yapıp saldırıya geçmiştir. Hârezmşah önce çarpışmaya girmiş ardından geri çekilmeye başlamıştır. Gürcüler bu şekilde çemberin içine çekilmiş ve surlardan biraz uzaklaşınca Hârezmşah'ın pusudaki askerleri yerlerinden çıkıp Gürcüleri çevirmişlerdir. Kurtulanlar sur içine girmek için geri dönüp kaçmaya başlamıştır. Fakat Hârezmşah'ın kardeşi Gıyâseddin, surların kapısına giden yolu onlardan önce tutmuş ve bunu görenler Kür nehrine doğru yönelmiş fakat çoğu atlarıyla boğularak ölmüştür.⁸⁵⁸

Tiflis içindeki Gürcüler ise, müdafaaya çok iyi hazırlanmışlardır. Şehir içindeki Gürcüler, Tiflis'i müdafa için yamaçlar ile dağlara sper merkezleri kurmuşlardır. Fakat Hârezmlilerin güçlü tazyiki ile şehre girilmiş ve meşhur Diagori Savaşı ile bir asırdan beri Müslümanların elinden çıkmış olan bu şehir sıkı bir kuşatma ile düşürülmüş, Gürcüler, Hârezmşah'dan aman dilemişler (9 Mart 1226)⁸⁵⁹ ancak halk

⁸⁵⁶ Marie Félicité Brosset, **Histoire de la Géorgie**, c.I, St. Petersburg 1849, ss.502-503; Bünyatov, **Enuştekinler**, ss.198-199.

⁸⁵⁷ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.413; Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.76; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.199.

⁸⁵⁸ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.357; İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.413.

⁸⁵⁹ Tiflis, Aras nehri kenarında dağlarla vadi arasında olduğu için şehri kaleden ayıran nehir bu bölgenin fethini zorlaştırmıştır. Şehrin iki kısmı arasındaki ahşap köprü Hârezmşah'ın saldıracağı anlaşılınca yıkılmış fakat Hârezmşah nehri askerleri ile bir günde geçmiş ve kale tarafına gelerek güçlü bir muhasara başlatmış, sonunda Tiflis kalesini düşürmüştür. Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.76;

kılıçtan geçirilmiş, pek çok Ermeni ve Gürcü öldürülmüştür.⁸⁶⁰ Buradaki mal ve hazineler ele geçirilmiş, ayrıca bölge yağma ve tahrip edilmiştir. Böylece Gürcüler bir kez daha yenilgiye uğratılmıştır. Nihayet Hârezmşah, büyük sermayeler harcanarak yaptırılmış olan Tiflis Kilisesi'ni yıktırarak yerine mescidler yaptırmıştır.⁸⁶¹ Hârezmşah bu zaferden sonra harekâtına devam ederek Baylakan, Gence, Şemkur ve bütün Erran bölgesini ele geçirmiştir.⁸⁶²

Tiflis'in zaptından sonra Celâleddin Hârezmşah, Azerbaycan'ın her tarafına asker heyetleri göndererek hâkim olduğu sahaları kontrol etmeye çalışmıştır. Irak'tan aldığı habere göre Barak Hâcib itaatten çıkmış ve Moğollarla muhabereye girmiştir. Ardından da Moğollar'a Celâleddin Hârezmşah'ın hâkimiyet kurduğu yerler hakkında bilgi verebileceğini söyleyerek onları kışkırtmıştır. Ayrıca Hârezmşah'ın kulağına Barak'ın Irak'ı fethetmek için yola çıktığı haberlerinin de gelmesi üzerine o, Ahlat'a doğru yürümeyi düşündüğü halde bu harekattan vazgeçip Kirman'a doğru yürümüştür.⁸⁶³ Barak Hâcib'in isyan etmiş olduğu haberi Hârezmşah'ın yine Gürcistan'a karşı olan bu ikinci teşebbüsünü ileri götürmesine mani olmuştur.⁸⁶⁴ Barak, Hârezmşah'ın gelmekte olduğunu öğrenince ona çok kıymetli hediyelerle adamlar gönderip yaptıklarından dolayı özür dilemiş ve Hârezmşah da onun özürünü kabul etmiş⁸⁶⁵ ve İsfahan'a dönmüştür.

Celâleddin Hârezmşah, Ahlat'ı kuşatmak düşüncesiyle Gürcistan'dan ayrılıp Kirman'a gittiği zaman, veziri Şerefü'l-Mülk'ü Tiflis'te bırakmıştır. Vezir, buradan Hârezmşah'a Melik Eşref'in Ahlat'taki askerlerinin saldırısına uğradıklarını ve Hârezmşah'ın Tiflis'e dönmesi gerektiğini bildiren bir mektup göndermiştir.⁸⁶⁶ Durumun ciddi olduğuna kanaat getiren Hârezmşah, Eylül 1226'da Azerbaycan'a

Yinanç, **Celâleddin Hârezmşah**, s.207; Brosset, **Histoire de la Géorgie**, s.313; İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, ss.412-413; Vardan, **Tük Fütuhâtı Tarihi (889-1269)**, s.224; Spuler, **İran Moğolları**, s.40; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.199.

⁸⁶⁰ İbnü'l-Esîr'e göre Celâleddin Hârezmşah'ın askerleri Tiflis'te bulunan birçok Müslümanı da öldürmüştür. İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, XII, s.431; Müverrih Kiragos, **Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar**, Osmalica Tercüme, s.146; Müverrih Kiragos, **Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar**, Türkçe Tercüme, s.17.

⁸⁶¹ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.358; Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.76.

⁸⁶² Fahrettin Kırzioğlu, **Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar**, TTK Yayınları, Ankara 1992, ss.144-145; İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.412; Bünyatov, **Enuştekinler**, ss.199-200.

⁸⁶³ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.77; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.200.

⁸⁶⁴ Yinanç, **Celâleddin Hârezmşah**, s.207

⁸⁶⁵ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.358.

⁸⁶⁶ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.78; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.200

dönmüş ve Nahçıvan ile Surmari'ye uğrayarak Tiflis'e varmıştır. Gürcü ve Abhaz topraklarına birlikler göndererek akın ve yağma yaptırmıştır (Eylül 1226).⁸⁶⁷ Bu arada vezir Şerefü'l-Mülk'de Doğu Anadolu'da Erzurum bölgesine ve Ahlat havalisine kadar askerler sevk etmiştir.⁸⁶⁸

3.1.6.4. Ani ve Kars Kuşatması

Eylül 1226'da Kirman'dan Tiflis'e geri dönen Celâleddin Hârezmşah, Ani ve Kars şehirlerine saldırı düzenlemiş bunun yanısıra Kemah ve Erzincan kalelerini ele geçirmiştir.⁸⁶⁹ Ani'yi kuşatmaya alan Celâleddin Hârezmşah, ordusunun bir kısmı ile de bizzat gidip Kars'ı kuşatmıştır. Her iki kalenin de etrafına mancınıklar ve muhasara edavatı kurdu muştur. Ancak Ani ve Kars kalelerinin çok müstahkem olması ve buralardaki Gürcülerin, Tiflis'in başına gelenleri görerek burayı şiddetle savunmaları nedeniyle ele geçirememişlerdir. Askerlerinin bir kısmını muhasaraya devam etmekle görevlendiren Hârezmşah, geri kalan askerleriyle Tiflis'e dönmüştür. Sonrasında da ele geçirilmemiş Abhaz ve Gürcü beldelerine akınlar düzenlemiştir. Buralarda yağma ve tahriplerde bulunmuş, pek çok ganimetle Tiflis'e gelmiştir (Ekim 1226).⁸⁷⁰

3.1.6.5. Gürcülerle Yapılan Son Meydan Muharebesi

Celâleddin Hârezmşah, Gürcistan'a karşı büyük bir askerî sefere çıkmıştır. Bu haberi alan Çariçe Rosudan bütün doğu ve batı ordularının toplanmasını emretmiştir. Hârezmşah'ın gazabından korkan Gürcü Kraliçesi Rosudan 1229 başlarında Kıpçak, Ermeni, Abhaz, Lezgi Şanet ve Alanlardan oluşan 40 bin kişilik bir ordu meydana getirerek bu ordunun komutasını İvane'ye vermiştir.⁸⁷¹ Hârezmşah öncelikle Emirlerinden Güç-Aba Kök Han'ı, askerlerini toplayıp Gürcü topraklarına sefer yapmakla görevlendirmiştir. Kök Han, askerlerini alıp 1228 yılında Lori şehrini ele geçirmiş ve çevresini ise yağmalatmıştır. Kök Han ve askerleri elde ettiği ganimetlerle geri dönerken Betah gölüne geldiklerinde, geceyi geçirmek için askerlerini iki gruba ayırmıştır. Bir grup gölün batı tarafında, diğer grup gölün doğu tarafında konaklamıştır. Gürcüler geceleyin batı tarafındaki orduya ani bir baskın yapmış,

⁸⁶⁷ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.78.

⁸⁶⁸ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, **Câmiüd'-Düvel**, c.II, (çev: Ali Öngül), İzmir 2001 s.71; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.200; Yinanç, **Celâleddin Hârezmşah**, s.207

⁸⁶⁹ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.200.

⁸⁷⁰ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, ss.421-422.

⁸⁷¹ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.362; Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.112; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.205; Taneri, **Harezmsahlr**, s.67

çoğunu kılıçtan geçirip bir kısmını da esir almıştır.⁸⁷²

Bu duruma çok sinirlenen Hârezmşah, hareketini zorlaştıracığı düşüncesiyle yaralı ve hastaları, ağırlıklarla beraber karargâhta bırakmıştır. Atlı askerleriyle hemen Gürcü ordusuna karşı yürümüştür. Betah gölüne yaklaşıldığı sırada iki tarafın öncü kuvvetleri temas etmiştir. Gürcü askerleri mağlup olmuş yakalananlar ise kılıçtan geçirilmiştir.⁸⁷³

Celâleddin Hârezmşah, ordusunu tanzim ederek Lori yakınlarındaki bir ova olan Mindori'ye (Mindar) gelmiş ve burada karargâhını kurmuştur. Gürcü ordusu yaklaşınca Hârezmşah, düşman ordusunu görebilmek için yüksek bir tepeye çıkmıştır. Gürcü ordusunun “sağ kanadında 20 bin kişilik seçkin Kıpçak askerlerini görünce bayrak ve nişanlarını tanımıştır. Hârezmşah, Kaşgar Sultanı'nı yanına çağırarak Kıpçaklara, “bir ekmek biraz da tuz” göndermiştir. Ayrıca Hârezmşah, Kıpçaklara “*Kıpçaklar esir olup zincire vuruldukları sırada babasının onları, o beladan nasıl kurtardığını hatırlatmasını ve yapılan iyiliğe karşı savaşıyor muyuz mu cevap vereceksiniz?*”⁸⁷⁴ diye sormasını emretmiştir. Hârezmşah, bununla babasının gazaplandığı bu Kıpçaklara şefaatt ettiğini ve üzerlerinde “tuz-ekmek hakkı”⁸⁷⁵ olduğunu hatırlatmıştır. Kıpçaklar komutanlarından bu haberi alınca buldukları mevziyi terk ederek Hârezmşah'ın yanında yerini almıştır.⁸⁷⁶

Kıpçakların çekilmesiyle şaşkınlığa düşen Gürcüler, savaş düzenine geçmiştir. Bunun üzerine Hârezmşah, Gürcü ordusunun komutanı İvane'ye bir ordu göndererek, “*Siz uzaktan geldiniz. Siz ve atlarınız yorgunsunuzdur. Bugün savaşmayalım, Yarına bırakalım. Yalnız şimdi sizden ve bizden yiğitler meydana çıkıp dövüşsünler, biz de onları seyredelim*”⁸⁷⁷ diye haber göndermiştir. Bu fikri İvane de benimseyince, sıra

⁸⁷² Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.111; Burgu, **Anadolu Selçukluları**, s.73.

⁸⁷³ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.205.

⁸⁷⁴ Turan, **Türk-İslâm**, s.272; Yinanç, **Celâleddin Hârezmşah**, s.212; Burgu, **Anadolu Selçukluları**, ss.73-74.

⁸⁷⁵ Tuz-ekmek hakkı: Türk ve İran kültüründe oldukça geniş ve önemli bir yeri bulunan tuz, yine iki toplumca kutsal ve değerli kabul edilen “nân” (ekmek) le birleşmiş ve nân u nemek (tuz-ekmek) hakkı olarak günümüze kadar gelmiştir. Türkler'de “tuz-ekmek” aradaki dostluğun bir nişanesi ve bu dostluğun bozulmaması için içilen bir antttır. Mehmet Samsakçı, “Türk Kültür ve Edebiyatında Tuz ve Tuz-Ekmek Hakkı”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, c. XXXIII, S.36, (2008), s.191.

⁸⁷⁶ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.363; Turan, **Türk-İslâm**, s.272; Yinanç, **Celâleddin Hârezmşah**, s.212; Burgu, **Anadolu Selçukluları**, ss.73-74.

⁸⁷⁷ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.363.

dövüşecek olanları seçmeye gelmiştir. Gürcüler tarafından çok iri yarı bir adam seçilmiş karşısına da Celâleddin Hârezmşah, bizzat meydana çıkmıştır. Hârezmşah tekbir getirerek düşmanına saldırmış ve rakibini tek hamlede yere sermiştir. Ölen Gürcünün üç oğlu sırasıyla çıkıp Hârezmşah'la düelloya girişmiş fakat üçü de babaları gibi tek tek öldürülmüştür. Onlardan sonra iri yapılı bir Gürcü Beği (Aznavur) Hârezmşah'ın karşısına çıkmıştır. Hârezmşah, onu da ani bir hücumla yere düşürüp öldürmüştür. Bu durum Gürcülerin gözünü korkuturken, Hârezmli askerlerin moralini yükseltmiştir.⁸⁷⁸

Hârezmşah üst üste yaptığı başarılı düelloların düşmanda büyük bir korku salması üzerine ordusuna hücum emrini vermiştir. Bu ani hücum karşısında Gürcü askerlerinin çoğu paniğe kapılarak kaçmış ve savaşta yenilen Gürcü ordusu imha edilmiştir. Savaştan sonra Hârezmlilerin eline çok miktarda ganimet geçmiştir.⁸⁷⁹

Hârezmşah buradan sonra Lori üzerine gidip surlar önünde karargâh kurmuş ve oradaki Gürcülere elçi gönderip Betah gölü kenarında yaptıkları baskında esir alıp götürdükleri Türkleri geri vermelerini istemiştir. Bütün esirler serbest bırakılmış ve ardından Hârezmşah, Lori'yi ele geçirdikten sonra oradan ayrılmıştır.⁸⁸⁰ Öte taraftan Hârezmşah'ın Gürcistan'da olmadığı sırada Chankor (Şemkur) hâkimi Gürcü Behram, (Vahram Gagel) Gence civarında eşkıyalık ve zulüm yaparak halkı ezmiş, zarar vermiştir. Hârezmşah, bu şikâyetler üzerine Lori'den dönerken, Behram'ın üzerine yürümüştür. Hârezm askerleri, Şekân, Ulyabad, Gâg ve Güvarin kaleleri üzerine saldırmıştır. Gâg ve Güvarin Gürcülere para karşılığı yapılan sulh teklifi sounucunda ele geçirilmiştir. Şekân ve Ulyabad ise muhasara ile fethedilmiştir.⁸⁸¹

3.1.7. Celâleddin Hârezmşah'ın Eyyûbîler'le İlişkileri

3.1.7.1. Celâleddin Hârezmşah'ın Eyyûbîler'le İlk Teması

“Eyyûbîler, Mısır ve Suriye'den başka Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bazı yerlere hâkim idiler. Ahlat ve çevresini de Van Gölüyle birlikte Ahlatşahlar'dan alarak (1207) hâkimiyet sahalarını biraz daha doğuya yaymışlardır.”⁸⁸² Eyyûbî melikleri

⁸⁷⁸ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, ss.363-364; Taneri, **Hârezmşahlar**, s.67.

⁸⁷⁹ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.112.

⁸⁸⁰ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.112.

⁸⁸¹ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, ss.112-113; Taneri, **Hârezmşahlar**, s.68; Yinanç, **Celâleddin Hârezmşah**, s.209.

⁸⁸² Ömerî, **Mesâlikü'l-Ebsâr**, s.343; Hasan Geyikoğlu, “Hârezmşah Celâleddin Mengüberti ve Ahlat”, **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, S.6, (2006), s.30.

arasında birbirlerinin varlığını, hâkimiyetini tanımak v.s. gibi hususlarda anlaşmazlık vardır. Çünkü “Eyyûbî Devleti, ülke topraklarının hanedanın ortak malı kabul edilerek paylaştırılması esasına dayanmaktadır. Bu yüzden devletin daha başlangıçtan itibaren Eyyûbî ailesi mensuplarına bölüştürülmesi ve her bir aile mensubunun yarı müstakil bir devlet gibi hareket etmesi yani devletin konfederasyonel bir yapı arz etmesi ile bitmek bilmeyen taht kavgaları devlete oldukça zarar vermiştir.”⁸⁸³ Mısır Eyyûbî hükümdarı Melikü'l-Adil Seyfeddin'in 1218 yılında ölümü üzerine Eyyûbî melikleri arasında taht kavgaları başlamıştır. Onlar bu mücadele esnasında hâkim oldukları bölgeyi koruyacak güçlü bir müttefik arayışı içerisine girmişler ve siyasi durumlarına göre sık sık cephe ve metbû değiştirmişlerdir.⁸⁸⁴

Celâleddin Hârezmşah'ın Irak'a geldiği sıralarda, Melik Adil'in oğullarından en büyüğü olan Melik Kâmil, Mısır'a hâkimdir. Kâmil diğer meliklerin büyüğü olmak sıfatıyla, onların üzerinde hâkim bir sultan durumundadır. Kardeşlerinden Melik Muazzam Şerefeddin İsa, Dımaşk ve çevresinde; Melik Eşref Muzaffereddin Musa, Cezire'de; Melik Salih Necmeddin Eyyub Diyarbakir'de hüküm sürmektedir. Bu melikler aynı zamanda ağabeyleri Kâmil'in nâibi durumundadırlar. Kuzey Suriye, Kuzey Irak (Musul, Erbil) ve Güneydoğu Anadolu'ya hâkim bulunan Eyyûbî melikleri ile Artuklular ve Atabegler arasında sık sık hâkimiyet anlaşmazlıkları ve çatışmalar meydana gelmiştir.⁸⁸⁵

Celâleddin Hârezmşah, doğuda yeni hâkimiyet alanı kurmak için Dakuka'yı muhasara etmiş ve bu bölgeyi katliam ve işkence ile ele geçirmiştir.⁸⁸⁶ Bu esnada Erbil sahibi Gökböri ile görüşmelerini sürdürmüş ve onu itaati altına almayı başarmıştır.⁸⁸⁷ Bu sırada da Dımaşk hâkimi Melik Muazzam, Hıms ve Hama'yı ele geçirmek isteyince, kardeşleri Melik Kâmil ve Melik Eşref'in tepki ve tehdidi ile karşılaşmıştır. Melik Muazzam idealini gerçekleştirebilmek için ittifak kurabileceği bir güç aramaya başlamış ve doğuda devletini yeniden canlandıran Celâleddin' Hârezmşah'ı metbû tanımaya karar vermiştir (1226). Ardından Melik Muazzam kardeşi Melik Kâmil'e

⁸⁸³ Ayşe D. Kuşçu, “Türklerin Ortadoğu Hâkimiyeti” *Akademik Orta Doğu Dergisi*, c.I, S.1, (2006), s.121.

⁸⁸⁴ Taneri, *Harezmsahlar*, s.74.

⁸⁸⁵ Geyikoğlu, *Doğu Anadolu'da Hârezmsahlar*, s.82.

⁸⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, s.387; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, (çev: Ömer Rıza Doğrul), c.II. TTK Yayınları, Ankara 1987, s.527.

⁸⁸⁷ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s.527.

duyduğu kin sebebiyle Hârezmşah ile anlaşmıştır. Neticede “bölgede değişen şartların icabına göre bazen Eyyübîleri bazen de Selçukluları metbû tanıyan bölge hâkimlerinden Hısn-ı Keyfâ Artuklu meliki Rükneddîn Mevdud, Mardin Artuklu Meliki Nasreddîn Artukî ve Erbil Meliki Müzafferüddîn Gökböri de Melikü'l-Muazzam ile Celâleddin Hârezmşah'ın oluşturduğu ittifaka dâhil olmuştur.”⁸⁸⁸ Melik Muazzam, Gökböri ve Celâleddin Hârezmşah arasındaki ana ittifak; Gökböri'nün Musul'u, Melik Muazzam'ın Hama ve Hıms'ı Celâleddin'in ise Ahlat'ı ele geçirmesi temeli üzerine yapılmıştır.⁸⁸⁹

Bu anlaşma ile ortak hedefler oluşturan müttefikler hedefleri doğrultusunda planlarını adım adım uygulamışlardır. Melik Muazzam, Hama ve Hıms'a, Gökböri 1226 yılında Musul'a, Celâleddin Hârezmşah ise Tiflis'ten hareket ederek Ahlat'a saldırmıştır. Fakat Celâleddin henüz Ahlat'ı kuşatmadan, yukarıda anlatıldığı gibi Kirman nâibi Barak Hacib'in isyan ettiği haberi üzerine, bir kısım askerleriyle Kirman'a gitmek zorunda kalmıştır.⁸⁹⁰ Bu suretle müşterek harekâta yalnız kalan Gökböri, başarılı olamayacağını anlamış, Musul ve çevresini yağmalayarak Erbil'e geri dönmüştür. Celâleddin Hârezmşah'ın, Ahlat yakınlarında bıraktığı askerleri etrafta yağma ve tahripler yapmışlardır.⁸⁹¹ Sonuçta Celâleddin Hârezmşah, Ahlat'ı ele geçirme emeli ilk teşebbüsünde başarısız kalmıştır.

“Celâleddin Hârezmşah, Kirman'a gittiğinde Tiflis'te veziri Şerefü'l-Mülk'ün yanında bir miktar asker bırakmıştır. Ancak Şerefü'l-Mülk'ün elindeki yiyecek maddeleri azalınca o, Erzurum havalisine akınlar yaparak bir hayli malları yağmalamış, birçok kadını esir almış ve muazzam ganimetler elde etmiştir.”⁸⁹² Bu kadar çok ganimetle geri dönerken Ahlat yakınlarında, onların ellerindeki ganimetleri

⁸⁸⁸ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.425-432. Muhammed b. Sâlim el-Hamevî b. İbn Vasıl, **Müferriçü'l-Kürûb fî Ahbârî Benî Eyyûb**, c.IV, (çev: Hasaneyn Rabie- S. Abdülfettah Aşur), Kahire 1972-77, s.176.

⁸⁸⁹ Geyikoğlu, **Ahlat**, s.30.İbnü'l-Esîr bu ittifakın Celâleddin Hârezmşah, Dımaşk Emiri Melik Muazzam, Erbil Meliki Müzafferüddin Gökböri ve Âmid emiri ile Mardin Emiri Nasuriddin arasında gerçekleşmiş olduğunu ve bu müttefiklerin hep birlikte melik Eşref'in ülkesine saldırarak buraları hâkimiyetleri altına alıp herkesin kendi payına düşeni alması hususunda sözleşip anlaşmalarını zikreder. (İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.415.) Mustafa Kılıç, “Âlim ve Devlet adamı Olarak Eyyübî Meliki “el-Melikü'l-Muazzam” (1180-1127), **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.X, S.2, (2006), s.351.

⁸⁹⁰ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.140; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.203.

⁸⁹¹ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, ss.415-416.

⁸⁹² Oktay Bozan, “Celâleddin Hârezmşah'ın Ahlat'ı Muhasarası ve Yankıları” **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.XIV, S.2, (2012), ss.141-142.

ve buradan geçişlerini öğrenen Melik Eşref'in Ahlat'taki nâibi Hacib Hüsâmeddin Ali, onlara karşı saldırıda bulunmuş ve bütün ganimetleri geri almıştır.⁸⁹³ Başlarına gelen bu felaketi gören vezir Şerefü'l-Mülk, Kirman'da bulunan Celâleddin Hârezmşah'a gönderdiği mektupta durumu bildirmiş ve bu bölgeye geri dönmesi konusunda onu teşvik etmiş, hatta buraya geri gelme hususunda yapacağı bir ihmalkârlık ve yavaş davranması halinde sonucun son derece kötü olacağını anlatmıştır.⁸⁹⁴

3.1.7.2. Hârezmşah'ın I. Ahlat Kuşatması (1226)

Vezir Şerefü'l-Mülk'ün mektubu üzerine Kirman seferinden dönen Celâleddin Hârezmşah'ın Ahlat üzerine bir sefer yapacağı beklenmekteydi. Barak Hâcib'in isyanı çözümlendikten sonra Hârezmşah İsfahan'dan hareket ederek Tiflis'e gelmiştir. Fakat onun Tiflis'e gelmesi düşmanı şaşırtmak amacıyla geliştirilmiş bir strateji niteliğindedir. Çünkü Melikü'l-Eşref'in Ahlat nâibi Hacib Hüsâmeddin Ali Ahlat'ı gayet iyi bir şekilde korumaya çalışmış ve Celâleddin Hârezmşah'ın kendisine yakın bir noktada olduğunu bildiği için şehri gayet mükemmel bir şekilde savunabilmek için hazırlıklara başlamıştır. Celaladdin Hârezmşah, ise Ahlat nâibinin kendisinin Ahlat üzerine gelmediğini sanarak onun rahat olması gayesi ile Tiflis'e geri dönmüştür.⁸⁹⁵ Celâleddin Hârezmşah, Tiflis'e dönünce bir taraftan Ahlat'takileri ve Melik Eşref'i aldatmak için Abhaz topraklarına akın yaptırırken, bir taraftan da asker toplamış ve Ahlat üzerine yapacağı ani hücumu hazırlanmıştır. Planını adım adım uygulayan Celâleddin Hârezmşah, Tiflis'te on gün kaldıktan sonra ordusunu alarak süratle Ahlat'a doğru yola çıkmıştır. Onun bu amaç ve hareketinden Melik Eşref ile Ahlat ve civarındaki nâiblerinin vaktinde haberleri olmamıştır. Öyle ki, Hârezmşah'ın Ahlat önlerine gelmesinden sadece iki gün önce haberdar olabilmişlerdir.⁸⁹⁶

Nitekim Celâleddin Hârezmşah 5 Kasım 1226'da Malazgirt önlerine gelip konaklamış, ardından oradan ayrılıp iki gün sonra Ahlat önüne gelmiş ve şehir halkı ile şiddetli bir savaşa tutuşmuştur. Ahlat'ta bulunan askerlerin yanı sıra Ahlat halkı da savunmaya katılmış ve şiddetle direnmişlerdir. Daha ilk hücumda iki taraftan da birçok kişi hayatını kaybetmiştir. Celâleddin Hârezmşah, Ahlat'ı düşürebilmek için ikinci kez

⁸⁹³ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s.350.

⁸⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, ss.413-414; Taneri, *Harezmsahlâr*, s.77.

⁸⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, s.422.

⁸⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, s.422.

büyük bir saldırı daha gerçekleştirmiş ve yaptıkları saldırılar bir hayli şiddetlenmiş, surlardan içeri giren Hârezm askerleri halkın mallarını yağmalamaya ve kadınlarını esir almaya başlamışlardır. Bu durumu gören Ahlat halkı gayrete gelerek Celâleddin Hârezmşah'ın askerleri ile çarpışıp onları şehirden dışarıya atmışlardır. Bu son çarpışmalarda da çok insan ölmüş ve çarpışmalar sırasında Ahlat nâibi Hüsameddin Ali yaralanmıştır.⁸⁹⁷

Celâleddin Hârezmşah, askerlerini bir müddet dinlendirdikten sonra bir hücum daha yaptırmıştır. Ancak yine şiddetli bir direniş ile karşılaşp başarılı olamamıştır. Hârezmşah, şehrin dış mahallerini ele geçirdiyse de Hüsâmeddin Ali'nin kumandasındaki Ahlat'lı askerlerin cesaretle savaşarak hisarı korumalarının ardından karın yağmaya başlaması üzerine muhasarayı kaldırarak ülkesine geri dönmüştür. İbnü'l-Esîr'e göre; aynı zamanda Hârezmşah sadece karın yağmasından dolayı değil aynı zamanda ülkesindeki Yıva Türkmenlerinin çıkardıkları karışıklıkları beraraf etmek için de 16 Aralık 1226'da Ahlat önlerinden ayrılmıştır.⁸⁹⁸

Celâleddin Hârezmşah'ın Ahlat yakınlarına gelip kalabalık askerleri ve güçlü yönetimi ile ülkeyi tehdit etmesi, Melik Eşref'i bir hayli telaşlandırmıştır. Çünkü kardeşi Melik Muazzam ile arası açık olduğundan müttefiki olan diğer kardeşi Kâmil'den yani Mısır'dan gelecek yardım kuvvetlerini Dımaşk Emiri Muazzam engelleyebilirdi. Diğer taraftan Suriye'nin Halep ve diğer şehirlerinden gelebilecek yardımları da Muazzam engellemiştir. Bu yüzden Melik Eşref Dımaşk'a giderek kardeşi Melik Muazzam ile anlaşmış ve barış yapmışlardır. Mısır Emiri Kâmil'e de mektup yazarak Celâleddin Hârezmşah'ın kalabalık ordularla Ahlat üzerine geldiğini bildirip Eyyübî hanedanının geleceği için şartların böyle icap ettiğini söylemişlerdir.⁸⁹⁹ Melik Eşref yıl sonuna kadar Dımaşk'ta kalmış ve kış çıktıkdan sonra Celâleddin'in nasıl bir hamle yapacağını izlemiştir. Fakat Celâleddin Hârezmşah, aralık ayının ortasında zaten Ahlat önlerinden çekilmiştir.

3.1.7.3. Hârezmşah'ın Yıva Türkmenlerine Saldırısı

Hârezmşah'ın Gürcülerle ve daha sonra Ahlat ve çevresiyle uğraştığı sıralarda

⁸⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, s.423; Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.115.

⁸⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, ss.423-424; Taneri, *Harezmsahlr*, s.61; Yinanç, *Celâleddin Hârezmşah*, s.207.

⁸⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, s.426.

bunu fırsat bilen Yıva Türkmenleri Azerbaycan çevresinde Urmiye'den Hoy'a kadar olan mıntıkada soygun ve yağmalar yapmaya başlamışlardır.⁹⁰⁰ Hatta Azerbaycan'da bir hayli hâkimiyet kuran bu kitle yanında 20 bin kadar küçükbaş hayvan bulunan büyük bir tüccar kafilesini Tebriz yolu üzerinde karşılayıp yollarını kesmiş ve onlardan büyük miktarda ticaret malları almışlardır. Durumdan endişelenmeye başlayan Melike Hatun ve bölgedeki saltanat nâibleri, mektuplar yazarak durumu Hârezmşah'a bildirmiş ve duruma müdahale etmesini istemişlerdir. Yıva Türkmenlerinin bu şekilde ileri gidip etrafi yağmalamaya başlamaları üzerine Celâleddin Hârezmşah, Ahlat önlereinden ayrılmış ve süratle Yıva Türkmenleri üzerine yürümüştür. Onlar Hârezmşah'ın aniden karşılarında belirmesi üzerine hazırlıksız yakalanmışlar ve çoğu öldürülmüş,⁹⁰¹ yağmaladıkları mallar ise hazineye aktarılmış ve Hârezmşah, Tebriz'e geri dönmüştür.⁹⁰²

3.1.7.4. Hârezmşah'ın Ahlat Bölgesinde Akın ve Yağma Yaptırması

Tebriz'e dönen Hârezmşah, Moğolların batıya yeni sefere çıktıklarını hatta Damegân ve Rey civarına vardıkları haberini almıştır. Bu haberi alan Hârezmşah, büyük gıda stoku ve silah depolarının bulunduğu İsfahan'a gelmiştir. Hârezmşah, İsfahan yakınlarında 4 bin kişilik süvari birliğini Moğollar üzerine göndermiştir (5 Eylül 1227). İsfahan yakınlarında yaşanan bu çatışmada Hârezmşah ordusunun sol cenahının tümüyle yok edilmesine rağmen Moğollar mağlup edilmiştir.⁹⁰³

Moğolları yenerek önemli bir zafere imza atan Hârezmşah, doğudaki sınırları güvence altına aldıktan sonra Azerbaycan'a dönmüştür. Harem mensuplarını, hazine ve eşyalarını Mugan'da bırakmıştır. Daha sonra hafif donanımlı birlikleriyle Ahlat tarafına doğru hareket etmiştir. Fakat Erciş'e vardığı zaman karın çokluğu ve şiddetli soğuktan Tuğtab'a gitmiştir. Orada bir gün kalmış; akın ve yağma için etrafa birlikler göndermiştir. Bu birliklerden biri Erzurum önlereine kadar giderek yağmalarda bulunmuştur.⁹⁰⁴ Celâleddin Hârezmşah, Tuğtab'ta bulunduğu sırada Eyyûbilerle kavgalı olan I. Alâeddin Keykubad'dan mektup almıştır. Mektupta Keykubad,

⁹⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, s.423; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.201; Yinanç, *Celâleddin Hârezmşah*, s.207; Taneri, *Hârezmşahlar*, s.61.

⁹⁰¹ Bünyatov, *Enuştekinler*, s.201; Yinanç, *Celâleddin Hârezmşah*, s.207.

⁹⁰² İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, s.424; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.201; Yinanç, *Celâleddin Hârezmşah*, s.207

⁹⁰³ Bünyatov, *Enuştekinler*, s.201.

⁹⁰⁴ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.126.

Hârezmşah'ı Eyyûbîler'e karşı savaşa çağırması ve bu işte her türlü yardımı göstereceğini vurgulamıştır.⁹⁰⁵

Celâleddin Hârezmşah, daha sonra Muş ovasına girmiş ve oralarda da yağma ve tahriplerde bulunduktan sonra Harput ve Cebel-i Cur (bugünkü Bingöl) taraflarına gitmiştir. Buralarda da yağma ve tahrip yaptırmıştır. Celâleddin Hârezmşah ve askerlerinin akınlarından korkuya kapılan bölge ahalisi, Kuzey Suriye şehirlerine giderek, bir süre orada kalmışlardır.⁹⁰⁶ Yağma ve akınlardan adı geçen bölgeler büyük ölçüde harap olmuştur. Eşya ve para gibi malların yanısıra hayvanlar da gasbedilip götürülmüştür. Koyun ve keçi gibi hayvanlar hariç, sadece alınıp götürülen sığırların pençigi (beşte biri) 7 bini bulmuştur. Ahlat ve çevresinde çok fazla kar yağması üzerine Celâleddin Hârezmşah memleketine geri dönmüştür.⁹⁰⁷

3.1.7.5. Hârezmşah'ın Ahlat'ı Fethetmesi (1230)

Celâleddin Hârezmşah'ın Ahlat'ı ikinci kez kuşatması 1229 Ağustos-Eylül aylarında gerçekleşmiş ve kuşatma sekiz ay sürmüştür.⁹⁰⁸ Hârezmşah'ın Ahlat'a karşı saldırısını tetikleyen esas unsur Melik Eşref'in valisi Hacib Ali'nin Azerbaycan'a gerçekleştirdiği saldırılar ve hatta seferleri sırasında Hârezmşah'ın hazinesini ele geçirmiş olması idi. Melik Eşref de Hacib Ali'nin kendi izni ve bilgisi dışında Hârezmşah topraklarına saldırdığını açıklamıştır. Bu yüzden Melik Eşref kuşatma sırasında Ahlat'ın mesuliyetini meşhur emirlerinden İzzeddin Aybeg'e vermiştir. Eşref, Hacib Ali'yi görevinden azletmiş ve Aybeg'e onun katlini emretmiştir.⁹⁰⁹

İzzeddin Aybeg, Ahlat'a gelince Hacib Ali'yi yakalatıp hapsedmiş sonra da şehrin idare ve savunmasını üzerine alıp, kale ve surlarını tamir ettirmiştir. Bir yandan da Aybeg, Hârezmşah'a elçi ile bir mektup gönderip irtibata geçmeye çalışmıştır. O mektubunda: *“Melik Eşref'in Hacib Ali'yi katletme emri vermesi, Ali'nin sırf Sultan'a karşı hürmette kusur etmesinden, davetsiz olarak Sultan'ın ülkelerine hücum ve istilâ etmesinden dolayı idi. Şimdi Ahlat valisi olarak ben görevlendirilmiş bulunuyorum. Sultan'a hürmetkâr davranmaya, güven vermeğe ve iyi ilişkiler kurmaya memurum”*

⁹⁰⁵ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.207.

⁹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.444.

⁹⁰⁷ Geyikoğlu, **Doğu Anadolu'da Hârezmşahlar**, s.90.

⁹⁰⁸ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.451. Cüveynî'ye göre Ahlat kuşatması 10 ay sürmüştür. Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.366.

⁹⁰⁹ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.448; Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.116; Ömerî, **Mesâlikü'l-Ebsâr**, s.359; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.207.

diyerek Hârezmşah'ı yumuşatmaya ve onu bu intikam hareketinden vazgeçirmeye çalışmıştır. Hârezmşah ise ona cevaben; “*Affıma nail olmak istiyorsanız, bana Hacip Ali’yi teslim etmelisiniz*”⁹¹⁰ demiştir. Fakat Hacip Ali, Melik Eşref’in emriyle Aybeg tarafından katledilmiştir.

Aybeg’in Hacib Ali’yi teslim etmemesi üzerine Hârezmşah, ikinci defa Ahlat’a varırken geldiğini bildirmek ve yöneticileri huzuna çıkarmak için elçiler göndermiş ama elçiler onun davetine uymayı uygun görmemişlerdir.⁹¹¹ Bu durum Celâleddin Hârezmşah’ı iyice çileden çıkarmış ve Hârezmşah ciddi bir şekilde Ahlat’ı işgal için hazırlıklar yapmaya başlamıştır. Askerlerini korumak için muhasara evleri yaptırmış ve surların etrafına, her biri sekiz kişi ile çalıştırılan yirmi mancınık kurduştur.⁹¹² Surlara çıkan şehir halkı Hârezmşah’a karşı koyma yolunu seçerek ona ve askerlerine küfürler yağdırıp kale kapılarını kapatmışlardır. Fakat Hârezmşah, ısrarla muhasarayı sürdürmüş ve bütün kış boyunca mücadeleye devam etmiştir. Surların müstahkemliği, Ahlat halkının da şehirdeki askerlerin yanında savunmaya katılıp şiddetle direnmeleri ve kışın (1229-1230) ağır geçmesi gibi sebeplerle muhasara uzun sürmüştür.⁹¹³

Muhasaranın uzun sürmesi, dışardan aylarca hiçbir yardım alamamaları ve ağır kış şartları nedeni ile Ahlat’lılar perişan olmuştur. Şehirde kıtlık başlamış, fiyatlar artmış, yiyecek yokluğundan eldeki para ve altınların hükmü geçmez olmuştur. Halk açlıktan önce ağaçların kabuk ve köklerini, sonra kedileri, köpekleri ve en sonunda da hayvan leşlerini ve yakalayabildikleri fareleri yemek durumunda kalmışlardır.⁹¹⁴ Şehrin ileri gelenleri şafaatte bulunsunlar diye gizlice Bağdat’a Anadolu’ya ve Suriye’ye elçiler göndermişlerdir. Bunun üzerine “Halife Müstansır-Billâh ile Anadolu ve Suriye Sultan’ları birkaç defa araya girip iki tarafı barıştırmaya kalkıştılsa da Ahlat’ın ileri gelenleri Hârezmşah’a boyun eğmeyi kabul etmedikleri

⁹¹⁰ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, ss.115-116; İbnü’l-Esîr, *el Kâmil Fi’t-Tarih*, c.XII, s.448.

⁹¹¹ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.365; İbnü’l-Esîr, *el Kâmil Fi’t-Tarih*, c.XII, s450.

⁹¹² Abû’l-Farac, *Abû’l-Farac Tarihi*, s.527; Hüseyinî, *Ahbârü’l-Devleti’s-Selçukiyye*, s.151; Bünyatov, kale civarında kurulan mancınık sayısını 12 olarak vermiştir. Bünyatov, *Enuştekinler*, s.207.

⁹¹³ Bünyatov, *Enuştekinler*, s.207.

⁹¹⁴ Abû’l-Farac, *Abû’l-Farac Tarihi*, s.527; Hüseyinî, *Ahbârü’l-Devleti’s-Selçukiyye*, s.151; İbnü’l-Esîr, *el Kâmil Fi’t-Tarih*, c.XII, s.451; Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.126; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.207.

gibi Hârezmşah'a kötü sözler söyleyip hakaret etmişlerdir."⁹¹⁵ Bu duruma sinirlenen Celâleddin Hârezmşah, şehri teslim alana kadar mancınıklarla dövdürmüştür. Şehir halkı yıkılan surları tekrar tamir ettirmiş fakat Celâleddin Hârezmşah ısrarlı bir şekilde muhasarayı sürdürmüştür. Ahlat valisi İzzeddin Aybeg, kendi hükümdarından yardım talebinde bulunmuş fakat hiçbir yanıt alamamıştır.⁹¹⁶

Muhasara iki taraf için de zor ve ağır şartlarda devam ederken, Nihâyet sur müdafilerinden İsmail İvanî, adamlarından birini gece vakti gizlice Hârezmşah'a göndererek, kendisine Azerbaycan'da bir ikta verilmesi karşılığında şehri ele geçirmesine yardımcı olacağını bildirmiştir. Hârezmşah, Selmas ile bağlı bazı köyleri ikta edeceğini bildirmiş ve bu vaadini, altını imzaladığı bir yazı ile teyit etmiştir.⁹¹⁷ İsmail bu anlaşma neticesinde geceleyin ipler sarkıtmış, askerlerin bir kısmı bu iplerden tırmanarak bayrak ve sancaklarını surlara dikmiştir. Hârezmşah da kalan ordusu ile şafak vakti hücum ederek, Ahlat'ın dış mahallerini ele geçirmiştir. Sur ve burçlarda dalgalanan Hârezmşah bayraklarını gören Ahlat'lılar, direnmeyi bırakıp kaçmışlardır.⁹¹⁸

Şehir düşünce Celâleddin Hârezmşah'ın emri ile askerler halkı kılıçtan geçirmiştir. Ahlat'ın ileri gelen emirleri iç kalede kendine ait müstahkem evlere kapanmışlardır. İzzeddin Aybeg, Melik Eşref'in kardeşleri Mücireddin Yakub ile Takıyeddin Abbas kalenin iç kısmında direnmeye devam etmişlerdir.⁹¹⁹ Şehre giren Hârezmşah, aslında Ahlat'ı yağmalamak istememiştir. Fakat hanlar ve emirler, Hârezmşah'a, uzun süren muhasara sırasında askerlerin perişan olduğunu, atlarını bile kaybettiklerini, şimdi yağmaya izin verilmezse birdaha düşmana karşı savaşmayacaklarını, bunun sonucunda orduda disiplinin bozulacağını ve askerlerin dağılacığını söyleyip Ahlat'ı yağmalama konusunda ısrarcı olmuşlardır. Bunun üzerine Celâleddin Hârezmşah, istemeyerek şehrin üç gün yağmalanmasına izin vermiştir.⁹²⁰ Bu da Ahlat halkına büyük bir darbe olmuştur. Celâleddin Hârezmşah,

⁹¹⁵ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.366; İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.450.

⁹¹⁶ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.207.

⁹¹⁷ Bünyatov, **Enuştekinler**, s.208; Osman Gürbüz, "Celâleddin Hârezmşah'ın Son Günleri", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.37, Erzurum, 2012, s.33.

⁹¹⁸ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.126; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.208.

⁹¹⁹ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.366; İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.451; Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.127.

⁹²⁰ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.127; Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.366; Burgu, **Anadolu Selçukluları**, s.74.

Ahlat dışında herhangi bir yeri ele geçirememiş fakat askerler Ahlat'ı tamamen harebeye çevirmiştir. Melik Eşref'in hazinesi yağmalanmış ve onun iki misli de halktan toplanmıştır. Neticede Hârezmşah hazinesini doldurmuş, askerleri ise yağma ve talandan zengin olmuştur.⁹²¹ Celâleddin Hârezmşah'ın Ahlat gibi Müslümanların yaşadığı bir şehrin harebeye dönüşmesine izin vermesi Türk-İslâm dünyasında ona olan güvenin sarsılmasına neden olmuştur.

Şehrin durumunu gördükten sonra çekildikleri iç kalede daha fazla direnemeyeceklerini anlayan İzzeddin Aybeg, Mücireddin Yakub ile Takıyeddin Abbas teslim olmuşlardır. Mücireddin ve Takıyüddin, Hârezmşah'ın elini öpmüş⁹²² fakat İzzeddin Aybeg ilk önce bu durumu gururuna yedirememiş ve Hârezmşah'ın elini öpmemiştir. Hârezmşah'ın hiddetinden korkan Aybeg yaptığından pişman olmuş uzun süren rica ve minnetlerden sonra Hârezmşah, Aybeg'in ayağını öpmesine izin vermiştir. Böylelikle Hârezmşah'ın uzun süren muhasara neticesinde Ahlat'ı ele geçirmiştir (14 Nisan 1230 Pazar).⁹²³ Hârezmşah, Ahlat'ın imar edilmesini gerekli bulmuş ve surların tamiri için hazineden 4 bin dinar ayırmıştır.⁹²⁴ Hârezmşah'ın Ahlat'ın yağma ve katliamına izin vermesinden sonra harebeye döşürülen yerleri yeniden imar etmeye çalışmasının halk nezdinde sarsılan itibarını yeniden yükseltmek adına atılmış bir adım olduğunu ileri sürebiliriz.

“Celâleddin Hârezmşah Ahlat muhasarası ile ilgilendiği sırada vezir Şerefü'l-Mülk'ten Gürcülerin Tiflis'e saldıracağı yönünde mektuplar almıştır. Aslında Hârezmli askerlerin Tiflis halkına iyi davranmaması üzerine halkın ileri gelenleri, Gürcüleri davet ederek şehri onlara teslim edeceklerini söylemiştir. Gürcüler de askerlerin kışlaklara çekildikleri bir sırada Tiflis'e gelerek şehre hâkim olmuştur. Tiflis'e gelen Gürcüler şehre tamamen hâkim olduktan sonra halkını hiç kimseyi geride bırakmaksızın kılıçtan geçirmiş ve Tiflis'in her tarafını ateşe vermişlerdir. Olup

⁹²¹ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.367.

⁹²² Abû'l-Farac, Eyyübî meliki Eşref'in kardeşlerinin Celâleddin Hârezmşah'ın hizmetine girdiğini ve onunla beraber gezip dolaştıklarını, bu durumuna Melik Eşref'i çok sinirlendirdiğini zikretmiştir. Hatta bu durum, Melik Eşref'i Türkiye Selçuklu Sultanı Alâeddin ile ittifaka sevk etmiş ve üç devlet arasındaki savaş bunun neticesinde gerçekleşmiştir. (Abû'l-Farac, **Abû'l-Farac Tarihi**, s.528.) Hüseyinî ise Hârezmşah'ın Takıyeddin Abbas'ı esir ederek, Bağdat halifesi Mustansır'a hediye göndermesinin Melik Eşref'i çok sinirlendirdiğini zikretmektedir. Hüseyinî, **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, s.151.

⁹²³ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.451.

⁹²⁴ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.129.

biteni öğrenen Hârezmşah, derhal bölgeye hareket ettiyse de Gürcüler şehri bırakarak kaçmıştır.”⁹²⁵ Celâleddin Hârezmşah bundan sonra ordusunu Gürcistan üzerine yeni bir sefere hazırlamaya başlamıştır.

3.1.7.6. Hârezmşah’ın Ahlat’ı Zaptından Sonraki İcraatları

Ahlat’ın fethinde Melik Eşref’in eşi, Gürcü komutanı İvane’nin kızı Thamara da esir alınmış ve Hârezmşah’ın haremine gönderilmiştir. Hârezmşah bu hatunu kendisine nikâhlanmış ve Cüveynî’ye göre, bu suretle Melike Hatun’un ihanetinden (kendisini terk ederek Hacib Ali’ye sığınıp Ahlat’a gitmesinden) dolayı kalbinde doğan kin ve nefreti yatıştırmış, intikamını almıştır.⁹²⁶

Melik Eşref’in ileri gelen adamlarından olan ve Ahlat’ta esir alınarak hapsedilen ‘Alemeddin Sencer, mahpus bulunduğu yerden muhafızı ile şu haberi göndermiştir: “*Sultan’ın Ahlat civarındaki Bargiri, Malazgirt, Bitlis, Van, Vastan, Valaşgird (Eleşgirt) gibi yerleri muhasara etmek için birlikler dağıtmaya başladığını işittim. Buna lüzum yok. Ne asker ne de erzak toplamak gerekmez. Zira bu şehirlerin komutanları ile Aybeg arasında bir parola var. Sultan bu parolayı öğrenirse, bu şehirler kendiliğinden teslim olurlar.*”⁹²⁷ Sencer’in sözlerine inanan Hârezmşah, Aybeg’i sorguya çekip sıkıştırmıştır. Onun parola işinin aslının olmadığına dair sözlerine ve teminatına inanmamıştır. Adı geçen kalelerin komutanlarına mektuplar göndererek teslim olmalarını istemiş fakat red cevabını almıştır. Bu mektuplarla maksadını gerçekleştiremeyen Hârezmşah, İzzeddin Aybeg’i zincire vurdurmuş, sonra da Dizmar kalesine gönderip hapsedirmiştir. Celâleddin Hârezmşah, Yassıçemen mağlupiyetinden sonra Melik Eşref ile sulh müzarekelerine giriştiği sırada, cezanın hafifletilmesi ve Aybeg’in kurtarılmasını önlemek için onu öldürtmüştür.⁹²⁸

Melik Eşref’in akrabası olup Ahlat’ta esir alınarak hapsedilen Hüsameddin Kaymerî ise hapis edildiği yerden çıkıp Ahlat’tan kaçmayı başarmış ve Melik Eşref’in yanına gitmiştir. Onun firarı üzerine Esed b. Abdullah Mihranî kusurlu görülerek idam edilmiştir.⁹²⁹

Celâleddin Hârezmşah, Ahlat ve civarındaki şehir ve kaleleri hanlara ve

⁹²⁵ İbnü’l-Esîr, *el Kâmil Fi’t-Tarih*, c.XII, s.431.

⁹²⁶ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, ss.366-367.

⁹²⁷ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.127.

⁹²⁸ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.127.

⁹²⁹ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.128.

emirlere iktâ olarak dağıtmıştır. Orhan da Surmari'nin kendisine verilmesini istemiştir. Hârezmşah, kabul edip tevcih menşûrunu yazdırmıştır. Fakat buranın eski sahibi Hüsameddin Hızır, “*Atalarım Surmari’de medfundurlar; orası onların mezarları ile doludur. Surmari toprakları atalarım tarafından imar ve iskân edilmiştir. Şimdi orayı nasıl bırakabilirim?*”⁹³⁰ diye çok anlamlı bir itirazda bulunmuştur. Münşî Nesevî ve vezir Şerefî'l-Mülk'ün tavassutu ile Surmari, daha sonra Hüsameddin Hızır'a verilmiştir.⁹³¹

Sonuç olarak; Celâleddin Hârezmşah'ın Buhara Semerkand gibi “Kubbetü'l-İslâm” olarak anılan Ahlat'ı kuşatması İslâm dünyasının büyük tepkisiyle karşılaşmış, harekâtın durdurulması için gelen aracılardan çabaları işe yaramamıştır. Doğal olarak onun bu inatçı tutumu onun Müslüman dünyasıyla arasının açılmasına sebep olmuştur. Ahlat bölgesi Yassıçemen Savaşı'na kadar Hârezmşah'ın elinde kalmıştır. “Celâleddin Hârezmşah'ın bölgeden çekilmesinden ve ölümünden sonra Moğollar, Doğu Anadolu'yu istilâ ve bu arada diğer şehirler gibi Ahlat'ı yağma ve tahrip etmişlerdir. Bu suretle Ortaçağ Doğu Anadolu'sunun en büyük şehirlerinden Ahlat, bir daha ihya olmayacak şekilde sönüp gitmiştir.”⁹³²

3.1.7.7. Ahlat Fetihnamesi

Ahlat'ın ferhinden sonra Cüveynî, Münşî Nesevî tarafından yazılan fetihnamenin aslını sunmuştur. Fetihnamenin Cüveynî tarafından kaydedilen metni şu şekildedir:

“Hamd, şükür ve övgü Yüce Allah’adır. O, zafer ve başarıyı bizim devlet kuran düşüncemizin ve ülkeler fetheden bayrağımızın yanına verdi. Güç ve kuvveti, Sultanımızın mübarek işlerine ve niyetlerine eş etti. Sultan’ın–Allah devletini daim etsin- tedbirleri ve isâbetli düşünceleriyle ülkesini günden güne genişletmekte, yenik düşen düşman orduları onun hizmetine girmektedir. “Bu, şükür mü edeceğim yoksa nankörlük mü edeceğim diye beni sınavan Rabbimin lütfundandır.”⁹³³ durumuna geldi. Muzaffer bayrağımızın gölgesi Doğu Anadolu topraklarına kadar uzandı. Ahlat şehrinin civarını 8 ay süreyle kendimize mekân tutup, Kur’an-ı Kerim’in vaad ve tehdit

⁹³⁰ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.129.

⁹³¹ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.129.

⁹³² Bozan, **Celâleddin Hârezmşah'ın Ahlat'ı Muhasarası**, s.154; Geyikoğlu, **Doğu Anadolu'da Hârezmşahlar**, s.100.

⁹³³ Kur'an-ı Kerim, XXVII/39.

eden âyetlerini devletimizin düşmanlarına defalarca okuduk. Belki akıllı hareket edip selâmet yolunu seçerler, Sultan'ın, karşısında dağların bile dayanamayacağını kahredici öfke ve gazabından kurtulur, cihan fâtihinin ordusunun hışımının meydana getireceği azgın dalgadan sakınıp ona itaat ederler diye cezalandırmadan önce defalarca onları uyardık. Yaptıklarına tövbe ederek aman dileyip yanımıza yaklaşmalarını bekledik. Bu uzun bekleme süresinde, "Allah'ım benim doğru yolu bilmeyen kavmimi hidayete eriştir." duası edilmedi. O muhalifler, tuttıkları sapık yolda yürümekte ısrar ettiler.

Ahlat yöneticileri, Diyar-ı Bekr'den, Fırat sahillerinden, Mısır ve Suriye ülkesinden, bazı Doğu bölgelerinden Türkleri ve Türkmenleri Ahlat'a yığmışlar, değişik ırktan ve dinden insanlar bir araya gelmiştir, birliklerinin gücüne, kale duvarlarının sağlamlığına, çarh, mancınık ve neft gibi silahların ateş yeteneklerine, göğün burçlarıyla yarışan kale burçlarına, dünyayı üzerinde taşıyan öküzün sırtına dayanmış hendeklerine güvenmişler, mahallî ve semavî güçler onları yanlış karar vermeye itmıştır. Gurur illeti asilerin içine öyle işlemiş ki onlarda hiçbir şekilde nasihati kabul etmeye yer kalmamış; yanlışlar beyinlerine öyle yerleşmişti ki doğrunun oraya girmeye imkânı yoktu.

Sonunda Nisan 1230'un sonlarına doğru cihan fatihinin ordusu—Allah yardım edip onları güçlendirsin- savaş izni alınca, herkese kendine gösterilen yeri alması ve her birliğe mevzilerine yerleşmeleri emiri verildi. Uzun süredir boş durmaktan sıkılmış, araç ve gereçleriyle düşmana saldırmayı bekleyen ordunun kahramanları ve Sultan'ın arslanları, üç gün üç gece daha kendilerini tutup beklediler. Şehre girmenin yollarını aradılar. Nihâyet Nisan 1230 Perşembe günü gökyüzü yıldızlarla süslenince kale burçları bayrak ve sancaklarla donatıldı. Şehirde büyük bir gürültü koptu. Ahlat'ın ileri gelenleri iç kaleye çekildiler. Muzaffer ordu—Allah zaferini daim etsin- yağma ve talana başladı.

Her ne kadar Ahlat halkı yanlış hareket edip direnme yolunu seçtiyse de Sultan'ın adalet yayan merhametli düşüncesi onların canlarını bağısladı. Yağmadan el çekilmesi hususunda ferman çıkardı. O zulüm görenlerin üzerine cömertlik bulutunun feyizlerini tam zamanında ve kesintisiz yağdırdı. Herkes o zaman rahat ve huzura kavuştu ve devlet (Allah direklerini güçlendirsin) dua etti.

Sultan'a karşı koyanlar kaçış yolunu kapalı ve merhamet yolunu açık

gördükleri zaman tövbe istiğfar ederek, “Ey rabbimiz biz zulmettik”⁹³⁴ dediler. Saadet bağışlayan ve kötülerini affeden o yüce Sultan, onları da bağışladı. Onların hatalarına karşı ümit kapılarını açtı. Melik Eşref’in kardeşi Mücireddin Takıyeddin, İzzeddin Ay Beg Erzen⁹³⁵ yöneticisi, Aksam⁹³⁶ Emiri, Esed b. Abdullah, Eyyüboğulları ülkesinin bütün yöneticileri, isteyerek ve istemeyerek Sultan’ın hizmetine girmek için sıra oldular. Canlarını bağışlayıp onlara güven verdiği için onlar, ellerini havaya kaldırarak Sultan’ın gücünün artması, devletin devam etmesi ve muzaffer olması konusunda dua ettiler.

Sultan, kutlu düşünce ve hareketleriyle kendine miras kalan toprakları büyük ölçüde genişletti. (Allah daha da genişletsin. Artık şimdi Suriye ve Anadolu bölgelerinin, Sultan’ın devletinde görevli olanların Allah onların zaferlerini devamlı kılsın) ellerine geçmesi an meselesidir.

İşte olaylar bu şekilde onun istediği şekilde sonuçlanınca müjdeyi Emirlere, eşrafa, reislere, şeyhlere ve halka vermesi için filan Emiri –Allah ona yardım etsin- görevlendirdi. Hemedan halkının tamamı, Yüce Allah’ın Sultan’a gösterdiklerinden sevinç ve mutluluk duydular ve onun hanedanının –Allah daim etsin- başarısından cesaret aldılar. Sultan’ın yaptığı iyiliklerden bütün insanlar yararlandı ve onun yaptığı işler herkese uygun geldi. Yüce Allah, sâlih kişilerin onun hakkındaki dualarını arttırsın!”⁹³⁷

Ahlat fetihamesini tahlil ettiğimizde; Hârezmşah, Eyyübîleri ciddi bir rakip olarak görmemiş ve işgal ettiği Ahlat kalesini kendi toprağı saymıştır. Celâleddin Hârezmşah’ın fetihname de Anadolu ve Suriye topraklarını ele geçirmekten bahsetmesi, Kafesoğlu’nun da tespit ettiği üzere Hârezmşah’ın babasının fikirlerinden etkilenmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü “Sultan Muhammed, diğer İslâm memleketlerini de devletine bağlayarak kendini “En Büyük Sultan” ilan etmek emelini beslemiştir. Nitekim Alâeddin Muhammed, Azerbaycan ve Anadolu’yu ele geçirme emeli yolunda hareket üssü olması için Tiflis’e yürümek azminde idi.”⁹³⁸ Halefi olan Celâleddin Hârezmşah’da adım adım babasının emellerini gerçekleştirmek için

⁹³⁴ Kur’an-ı Kerim, VII/22.

⁹³⁵ Bitlis’in güneyinde bir bölge.

⁹³⁶ Yeri tespit edilemedi.

⁹³⁷ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, ss.367-369; Bünyatov, **Enuştekinler**, ss.208-209.

⁹³⁸ Kafesoğlu, **Harezmsahlara Devleti Tarihi**, s.205; Geyikoğlu, **Mengüberti’nin Şahsiyeti**, s.92.

stratejiler uygulamış fakat yaklaşan Moğol tehdidi üzerine hedeflerini gerçekleştirememiştir.

3.1.7.8. Hârezmşah'ın Melik Eşref ile Anlaşması ve Onun Kardeşlerini Serbest Bırakması

Melik Eşref, Yassıçemen Savaşı'ndan sonra Sultan Alâeddin ile vedalaştıktan sonra askerinin bir kısmı ile Ahlat'a dönmüştür. Celâleddin Hârezmşah ise Malazgirt'e gelmiş burada veziri Şerefü'l-Mülk'ü bulmuş ve onu Ahlat'a göndermiştir. Ahlat'a doğru yola çıkan Şerefü'l-Mülk'ün Sökmenabad'da olduğunu öğrenen Melik Eşref ona bir elçi ile mektup göndermiştir. Mektupta: *“Senin Efendin İslâm'ın ve Müslümanların sultanıdır. O, Müslümanların dayanağıdır. Yine Müslümanlarla Moğollar arasında bir engel ve sed olmuştur. Babasının ölümünün, İslâm'ın büyümesi ve yükselmesi açısından bir kayıp olduğunu herkes bilir. Kendisini de sükûtinun, İslâm'ın düşmesi ve İslâm âlemine büyük kötülükler gelmesi gibi sonuçlar doğuracağını biliyoruz. Sen, iyi ve kötü günleri görmüş bir kişisin. Efendini bizimle biraraya getirmek, bizi emin ve doğru yola sevk etmek istemez misin? Herhalde onu, bizi şerefli bir mevkie çıkaracak olan dostluk ve uzlaşmaya ikna etmiyorsun. Bana gelince Alâeddin Keykubad ve kardeşim Melik Kâmil nezdinde, istediği her türlü yakınlık, dostluk, ilgi ve saygıyı bulacağını, bütün temas sağlama yollarının kesilmemesi ve yeniden bir husumetin başlamaması için çalışacaklarını temin ve kefalet ederim.”*⁹³⁹

Melik Eşref'in mektupta kullandığı ifadeler onun Celâleddin Hârezmşah'a karşı samimi olduğunu göstermektedir. Hârezmşah da bu samimiyeti hissetmiş ve bu teklifi kabul etmiştir. İki taraf arasında birçok elçi gidip gelmiş ve sulh kararlaştırılmıştır. Melik Eşref tarafından gönderilen son elçi ise Şemsü't-Tikritî'dir. Şemsü't-Tikritî, Hârezmşah'dan Ahlat ve civarına karışmayacağına ve Melik Eşref ile barış antlaşması yapacağına dair söz almış fakat Hârezmşah, Alâeddin'e karşı yeminli taahhüdü reddetmiştir. Onun bir an önce dönmesini öğütleyen Celâleddin Hârezmşah, *“Beni Keykubad'a karşı taahhüde girmeye zorlamayın: onunla kozumu paylaşmağa bırakın”*⁹⁴⁰ demiştir. Fakat elçi Şems, bir türlü Hârezmşah'ın peşini bırakmamış, uzun

⁹³⁹ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, ss.132-133.

⁹⁴⁰ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.133.

bir süre burada kalmış ve Hârezmşah'ı ant içirmeye zorlamıştır. Fakat Moğollar'ın Irak'a girdiklerine dair birbiri ardınca haberler gelmeye başlayınca Hârezmşah, Selçuklu ülkesine saldırmayacağına dair yemin etmiştir.⁹⁴¹

Bu antlaşmanın içeriğinin ne olduğu hakkında kaynaklar içerisinden İbnü'l-Esîr bize bilgi vermiştir. Ona göre antlaşma, her hükümdarın hâkim olduğu yerlerin mülküne sahip olması, birbirlerine sadık kalacaklarına dair yemin etmesi ve mevcut sınırların sabit kalması esasları üzerine yapılmıştır. Barış anlaşması yapıp gerekli yeminler edildikten sonra Melik Eşref Sincar'a, oradan da Dımaşk'a geri dönmüştür. Celâleddin Hârezmşah'da Moğollar'ın saldırılarına kadar Azerbaycan'da kalmıştır.⁹⁴²

Ahlat'ın alınmasından sonra buraya gelen Halifelik elçileri (Muhyeddin İbnü'l-Cevzî, Sadeddin İbnü'l-Hacib), görüşmeler sırasında Melik Eşref'in esir alınan kardeşlerinin serbest bırakılarak, kendileriyle beraber Bağdat'a gitmelerine izin verilmesini istemişlerdir. Celâleddin Hârezmşah, biraz düşündükten sonra Takıyeddin'in götürülmesine izin vermiştir. Mücireddin'i yanında bırakmış ve ona bir esir gibi değil de misafir gibi davranmıştır. Halife ise, Bağdat'a gelen Takıyeddin'e hediyeler vermiş ve birkaç gün ağırladıktan sonra Melik Eşref'in yanına göndermiştir.⁹⁴³

Mücireddin ise Hârezmşah'ın yanında onun sohbetlerine katılmış ve onunla sürekli gelecek hakkında muhabbetler etmiştir. Mücireddin Hârezmşah'a Moğollar'ın gelişinin yalnız kendisine has mülkî bir tehdit değil, İslâm âleminin de aynı tehlike ile karşı karşıya olduğunu belirtmiştir. Moğol işgali ile karşılaştıkları takdirde kendisinin Melik Eşref'in yanına gönderilmesine izin verildiğinde, ona tehlikenin büyük, acil ve bunun her tarafa yayılmasının muhakkak olduğunu anlatacağını, bu tehlikeye karşı tek çarenin ancak bütün İslâm hükümdarlarının birleşerek karşı koymaları olduğunu bildireceğini söylemiştir.

Moğollar kapıya dayandığında ve Mücireddin'e Melik Eşref'e gitmesi için destur verilmiştir. Hârezmşah, bu işgal karşısında eski düşmanı Melik Eşref'ten yardım istenmeyi kabul etmiştir. Bu süreçte Hârezmşah ile bağlarını koparmayı göze alan Şerefü'l-Mülk, elçi olarak kendi adamı Muineddin Kumî'yi tayin etmiş ve elçiye

⁹⁴¹ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.133.

⁹⁴² İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.455.

⁹⁴³ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.130.

Hârezşah'ın düşündüklerinin aksini zikrettirmiştir.⁹⁴⁴ Ancak bu düşünce ve sözlere rağmen, Mücireddin'in gidişinden bir sonuç ve haber çıkmadığı anlaşılmaktadır.⁹⁴⁵

3.1.7.9. Hârezşah'ın Moğollar'a Karşı Yardım İstemek İçin Melik Eşref'e Elçi Göndermesi

Hârezşah, Gence'ye geldiğinde uzun bir iç muhasebesinden sonra ve Auter Han ve arkadaşlarının da desteğiyle Moğollar'a karşı Melik Eşref'ten yardım isteme kararı almıştır. Hârezşah, Melik Eşref'ten yardım istemek için de Dımaşk'a elçiler göndermiştir. Melik Eşref, Hârezşah'ın elçilerinin Dımaşk'ta olduğunu öğrenmiş ve Mısır'a gitmiştir. Melik Eşref, buradan elçilerle Hârezşah'a yardım etmek için askerler göndereceğine dair mektuplar yollamıştır. Fakat iş görüldüğü dibi değildir, az sonra Hârezşah elçilerin en ehemmiyetlisi olan Muhtacüddinden bir mektup almıştır. Mektupta: *“Melik Eşref'in kendilerine yardım etmeyeceğini ancak Sultan Moğollar'ı yendikten ya da Moğallar'a yenildikten sonra Kahire'den geleceğini bildirmiştir.”*⁹⁴⁶

Melik Eşref'te aradığı yardımı bulamayan Celâleddin Hârezşah, hanları, melik ve emirleri huzuruna toplamış ve Meyyâfârikîn hâkimi Melik Muzaffer Şehâbeddin Gazi ile Âmid ve Mardin Artuklu hükümdarlarından yardım isteyeceğini belirtmiştir. Bu amaçla Nesevî'yi, Melik Muzaffer'e gidip yardım istemekle görevlendirmiş ve yapacağı yardım karşılığında Ahlat'ı ona bırakacağını söylemesini istemiştir. Huzurdakiler dağıldıktan sonra Celâleddin Hârezşah, Nesevî'ye Melik Muzaffer ve diğerlerinin yardım etmeyeceklerini bildiğini, İsfahan'a gitme düşüncesinde olduğunu söylemiştir.⁹⁴⁷

Nesevî, hareket etmeden evvel Hârezşah 6 bin atlı askerin bir kısmını Harput, Erzincan ve Malatya'yı tahribe göndermiştir. Bu askerler bu bölgelerden o kadar çok ganimet elde etmiştir ki bu ganimetleri taşımakta güçlük çekmişlerdir. Hârezşah bu yağma ve akınları Alâeddin Keykubad'a kızdığı için yaptırmıştır.⁹⁴⁸ Nesevî, Melik Muzaffer'in yanına gitmiş ve Celâleddin Hârezşah'ın mektubunu vermiş ayrıca Âmid ve Mardin hükümdarlarıyla birlikte Hârezşah'a yardıma

⁹⁴⁴ Nesevî, *Celâlüttin Hârezşah*, s.143; Geyikoğlu, *Doğu Anadolu'da Hârezşahlar*, s.106.

⁹⁴⁵ Taneri, *Hârezşahlar*, s.84.

⁹⁴⁶ Nesevî, *Celâlüttin Hârezşah*, s.152.

⁹⁴⁷ Nesevî, *Celâlüttin Hârezşah*, s.152.

⁹⁴⁸ Nesevî, *Celâlüttin Hârezşah*, s.152.

gitmesini talep etmiştir. Melik Muzaffer Nesevî'ye, “*Sultan bana yaptığı yeminin aynısını Alâeddin Keykubad için de yapmıştı. Ancak o, Alâeddin'in ülkesine saldırıp yağmaladı, tahrip etti. Aynı hareketi bana da yapmayacağından nasıl emin olabiliriz? Bununla birlikte ben idare ettiğim topraklarda tek müstakil değilim. Kardeşlerim olan büyük meliklere bağlıyım. Onların tasvibi ve izni olmadan Sultan'a nasıl yardım edebilirim? Âmid ve Mardin hâkimlerine gelince, onlara hükümüm geçmez ve benim sözüme uymazlar*”⁹⁴⁹ demiştir. Görüldüğü gibi, Celâleddin Hârezmşah'ın Moğol işgalinin verdiği panik üzerine tutarsız davranışlar seğılemesi komşu devletler üzerinde güvensizlik ve endişe oluşturmuş ve Hârezmşah onlardan istediğı yardımı alamamıştır.

3.1.8. Celâleddin Hârezmşah'ın Türkiye Selçukku Devleti ile İlişkileri

3.1.8.1. Diplomatik İlişkiler

3.1.8.1.1. Celâleddin Hârezmşah'ın I. Alâeddin Keykubad'a İlk Mektubu

Celâleddin Hârezmşah Azerbaycan'a gelir gelmez kendisini emniyet altına almak için Selçuklu Sultanı ile ittifak kurmaya çalışmıştır. Hârezmşah, bu sebeple maiyetinde bulunan âlim, Kadı'l-Kudat Mücireddin Tahir b. Ömer Hârezmî'yi bir mektupla Alâeddin Keykubad'a göndermiştir (Temmuz 1225).⁹⁵⁰ Yaklaşan Moğol tehlikesi karşısında, İki taraf açısından da olumlu karşılanan bu ittifakın oluşum süreci Celâleddin Hârezmşah'ın Alâeddin Keykubad'a gönderdiği mektupta oldukça açık bir şekilde ifade edilmiştir. Mektupları çağın iki büyük Türk hükümdarının görüşleri, devrin diplomatik hususiyetine örnek teşkili ve büyük bir savaşın öncesindeki yazışma değerleri bakımından önemine binaen aynen kaydetmeyi yerinde bulduk.⁹⁵¹

Celâleddin Hârezmşah, mektubun başında Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'a selamlarını gönderirken, ona, “Sultan-ı muazzam, âlim, adil, müeyyed, müzaffer, mücahid, Alâü'd-dünya ve'd-Din, Mu'izzü'l-İslâm ve'l-Müslimîn, Fahrü'l-mülûk ve's-selâtn, kâfir ve müşriklerin kökünü kazıyıcı, hâricî ve âsileri kahredici,

⁹⁴⁹ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.153; Taneri, *Hârezmşahlar*, s.84.

⁹⁵⁰ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.96; İbn Bîbî el-Hüseyn B. Muhammed, *el Evamirü'l-Ala'ıye fi'l-Umuri'l-Ala'ıye*, c.I, (çev: Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s.375; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2014, s.384; Emine Uyumaz, *Türkiye Selçuklu Devleti'ne Gelen ve Giden Elçiler*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s.58; Mehmet Ersan, Mustafa Alican, *Osmanlı'dan Önce Onlar Vardı (Türkiye Selçukluları)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s.136.

⁹⁵¹ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar (Metin, Tercüme ve Araştırmalar)*, TTK Yayınları, Ankara 1958, ss.82-83.

İslâm hudutları ve beldelerinin koruyucusu, kulların bekçisi, zamanın Cemşidi ve Zu'l-Karneyni, sultan-ı gâzi, garp ülkelerinin şehinşahi” lakaplarıyla över ve hitab eder. Görüşmek arzusu ve saadetinin, yazıyla tarif ve ifadesinin imkânsızlığını belirterek söze başlar ve devamla şöyle der:

“Dostaların sevinç ve neş’esi mektuplaşmak ve elçi göndemekle kaim ve mümkündür. Bundan önce muhaceret ve hadiselerin yoğunluğu, buna imkân vermedi. Fakat artık bundan sonra ayrılık ve yabancılık perdesini kaldırıp, dostluk ve birlikte hareket etme yolunu açmak lazımdır. Zira Allah’a çok şükür ki, aynı cihad yolunda birleşiyor ve aynı din ve millete mensup bulunuyoruz. Garp padişahlarından küfrün kökünü kazıyan ve İslâm hudutlarını kapayan, zat-ı devletleridir. Şark ülkelerinde de kâfirlerin fitnesini yatıştıran biziz.

Bu kadar milliyet yakınlığından sonra, eğer mektuplaşma yolunu açmaz, birleşme cihetine gitmez ve menfaatlerimizin korunması, zarar ve düşmanların uzalaştırılmasında birlikte hareket etmezsek, başka kimlerle dost olabiliriz? Hangi topraklarda yerleşebiliriz?

Bu mektup, şimdi bayrağımızın merkezi bulunan Meraga şehrinde, Temmuz 1225’de yazıldı. Allah’a şükürler olsun ki, devletimizin ahvali ve memleketimizin işleri, yüz bin kere hamd’i muciptir. Muzaffer ordumuzun toplanması, büyük melik ve hanların itaati, ırsî ve müktesep bütün memleketlerin zaptı sayesinde, saadet ve cihangirlik sebep ve vasıtaları birleşmiştir. Yüce saltanat bayraklarımız bu memlekette ayrıldıkları sıralarda, Hind ve Sind diyarından geniş bir ülke memurlarımızın eline geçti. Bütün himmet ve gayretimiz, din düşmanlarından intikam almağa ve Müslümanların kalplerine sevinç vermeğe kararlıdır. Halkın huzuru ve milletin işlerinin istikâmeti, devletimizin işlerinin iyiye gitmesine bağlı olduğundan, zat-ı devletlerinin bundan nasıl ve ne derece sevinç duyduğu muhakkaktır. Biz de sizin herhangi saadetinize aynı şekilde iştirak ederiz.

Şimdi, Hârezmeve Horasan’ın iftiharî ve devletimizin erkânı bulunan Kadiyu ’l-Kudat Mücireddin Tahir’i, aradaki yabancılığı ve aykırılığı dostluğa ve birleşmeye çevirmek maksadıyla tarafınıza elçi olarak gönderdim. Öyle ki, bundan sonra elçilerin gidip gelmesi, tâcirlerin birbirini takip etmesi devam etsin. Gerektir ki, zat-ı devletleri, onun (Tahir’in) daima melik ve Sultan’ların kulaklarına geçmiş bulunan sözlerini hoşnut olarak dinlemiş olacaklar ve bütün söz ve haberlerini benim

*gönderdiğimi bilecektir. Kemiyet ve keyfiyetle vâkıf bulunduğu muharebelerimiz iblağ edilecektir”.*⁹⁵²

Celâleddin Hârezmşah’ın elçisi Kadı Mücireddin Tahir b. Ömer, Anadolu’ya gelmiş ve o sıralarda Kayseri’de bulunan Alâeddin Keykubad’ın yanına ulaşmıştır. Keykubad, elçiyi, muhteşem bir saltanat töreniyle huzuruna kabul etmiş büyük izzet-ikramda bulunmuştur. Elçi, geleneklere uygun bir davranışla mektubu sunmuş, sonra huzurdan çıkmak için izin istemiştir. Keykubad, elçiye 2 bin dinar para, at, katır, köle ve elbiseler ihsan ederek, çıkmasına izin vermiştir. Saray görevlilerine, elçinin iyi ağırlanmasını emretmiştir.⁹⁵³

Bu arada Celâleddin Hârezmşah’ın Salgurlu Atabegi Sa’d b. Zengi’nin kızı olan karısından doğan kızının, Keykubad’ın büyük oğlu Gıyâseddin Keyhüsrev’e nikâhlanması hususunda söz birliği yapılmıştır.⁹⁵⁴ Celâleddin’ Hârezmşah’ın elçisi, Kayseri’de Keykubad’ın yanında bir süre daha kalmıştır. Elçinin geri gitme zamanı gelince, saltanat hazinesinden 10 bin sultanî dinarı, 30 bin dirhem ile Kıpçak, Rum ve Rus asıllı on köle, on cariye, küçük, orta ve büyük payeden yirmi hil’at, on iğdiş at, beş katır hediye verilerek, izzet-i ikramdan sonra geri dönmesine müsaade edilmiştir.⁹⁵⁵

Celâleddin Hârezmşah’ın Alâeddin Keykubad’a gönderdiği ilk mektubunda en çok dikkatimizi çeken şey üslubudur. Hârezmşah, oldukça yumuşak bir üslupla kaleme aldığı mektupta adetâ Selçuklular’a tâbi bir hükümdar gibi konuşmuştur. Nitekim Bunun sebebinin de başındaki Moğol galesi ve Eyyûbîler’e yönelik sefer öncesi destek bulma ümidi ile olduğunu Osman Turan belirtmektedir⁹⁵⁶

3.1.8.1.2. Alâeddin Keykubad’ın Celâleddin Hârezmşah’a Cevap Mektubu

Alâeddin Keykubad’ın Celâleddin Hârezmşah’a yolladığı cevap şeklindeki mektubunda ise:

“Tanrı birçok mefahiri, zat-ı devletleri büyük Sultan ulu şahinşah insanların

⁹⁵² Turan, *Resmî Vesikalar*, ss.82-83; Bünyatov, *Enuştekinler*, ss.193-194.

⁹⁵³ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.97; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.194; Turan, *Resmî Vesikalar*, s.88; Uyumaz, *Türkiye Selçuklu Devleti’ne Gelen ve Giden Elçiler*, s.58.

⁹⁵⁴ İbn Bîbî, *el Evamirü’l-Ala’iye*, ss.370-371; Turan, *Resmî Vesikalar*, s.88.

⁹⁵⁵ İbn Bîbî, *el Evamirü’l-Ala’iye*, s.377; Turan, *Resmî Vesikalar*, s.88; Turan, *Selçuklular Zamanında*, s.385.

⁹⁵⁶ Turan, *Resmî Vesikalar*, s.93.

hükümdarı ikinci İskender Celâleddin üzerinde topladı. Sizlerin saadet bahşeden dostluk ve lütuflarınızın müyesser olması rica olunur. Bu dostunuzla mektuplaşmaya başlanmasını emreden ve iftihar vesilesi olan yüce hitabınız vasıl oldu ve içimizdeki sevk ateşini alevlendirdi. Muzaffer sancaklarınızın kâfirlerin intikamını almak ve Müslümanların gönüllerini kazanmak maksadıyla hareket ettiğini öğrendik. Hususi ile şimdi yüce himmetlerinizin müjdeleri zahir oldu. Zat-ı devletleriyle her an mektuplaşma arzu ve cesareti artmıştır. Fakat bu dostunuzun yaz kış dört tarafta kâfirlerle cihat eylediği malumlarıdır ve nitekim bu cihete mektubunuzda işaret buyrulmuş ve cinsî yakınlıkların zikri takdim edilmiştir ki bu özür beyanına kifayet eder. Artık müsaade buyrulduğunda mektupların birbirini takip etmesi size sıkıntı verecektir.

Horasan ve Hârezm'in iftiharî bulunan Mücireddin Tahir geldi ve yüce sözlerinizi eriştirdi. Burada kaldığı birkaç gün zarfında gönülleri yüce menakıbınızın zikriyle feth eyledi. Bu elçiliğe cevap olarak Sipahsalar Selahaddin tayin edildi. Huzurunuzdan yer öpmek şerefi nail olduğu zaman, söylediklerinizin bu dostunuzun sözleri olarak kabul edileceği kuvvetle umulur. Bu dostunuz ortaya koyacağınız dostluk kaidesine uygun hareket edecektir. Gerekir ki daima Melik ve Sultan'ların kulağına nüfuz etmiş bulunan elçinin sözlerini rıza kulağıyla dinlerler.”⁹⁵⁷

Alâeddin'in Keykubad, Celâleddin Hârezmşah'a yolladığı cevap niteliğindeki mektubunda ona Moğollarla (Tatarlarla) mücadelesinden ve zaferlerinden dolayı hayranlık duyduğunu ifade etmiştir. Şimdiye kadar Hârezmşah'a mektup yazmamasının sebebinin kendisinin de kâfirlerle cihat halinde olmasından kaynaklandığını bildirmiştir.

Nesevî, 1226'da Celâleddin Hârezmşah'ın veziri Şerefü'l-Mülk'ün Hoy civarında Keykubad'ın elçisini kabul ettiğini anlatırken, “*Bu mektup iyi komşuluk ve dostluk münasebetlerine sahip olmak arzusunu izhar etmekten ibarettir*”⁹⁵⁸ dedikten sonra elçi tarafından şifaen nakledilen sözlere temas eder: “*Sultan şarkta seferler yaptığı zaman efendisinin de aynı maksatla garpta meşgul olduğunu, bu sene kâfirlere ait birkaç kale fethettiğini beyan ettikten sonra Şimdi etrafınızda isyan bayrağını*

⁹⁵⁷ Turan, **Resmî Vesikalar**, ss.83-84.

⁹⁵⁸ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.96.

kaldırmak için fırsat bekleyenler mevcuttur” (Melik-i Eşref’in Ahlat valisi Hacib Ali’yi kastediyor.) diyor ve “biz size komşuyuz, bize yapacağınız müracat mukabelesiz kalmayacaktır. Hiçbir şey iki hükümeti birbirinden ayıramaz. Eğer size herhangi kimse hücum ederse ona karşı size kılıçların kınına koymaya icbar eden mağlupiyete ve ölüme uğratan adamlarımızla yardım ederiz”⁹⁵⁹ sözlerini ilave etmiştir.

Daha açık bir ifadeyle Alâeddin Keykubad cevabında Celâleddin Hârezmşah ile ittifakta bulunmak istediğini bildirmiş ve dost kalmak gerektiğini belirtmiştir. Şerefü’l-Mülk, Alâeddin’in elçilerinin iltifatlarını kabul etmiş ve ihtiyaç duyulduğunda kafi miktarda asker temin etmelerinin yeterli olacağını belirtmiştir. Bu sözler tasvip görmekle beraber Şerefü’l-Mülk: *“Siz bu kadar aileleri yok eden ve bu kadar gözyaşı döktüren Tatar istilâsını asırların, hükümdarın hazinesinde biriktirdiği kaynakları ne tarzda tükettiğini bilemezsiniz. Yine siz bilirsiniz ki babasının hareketinde Sultan’ın bir kılıcından başka bir şeyi kalmamıştı. Şimdi insaniyet vazifesi olarak ona bir şey tedarik ederseniz, asırlar bu hizmetin hatırasına erişebilecektir”⁹⁶⁰* tarzında konuşmuştur.

Şerefü’l-Mülk, elçiye çok kıymetli bir hil’at giydirerek, 1000 dinar para ile koşum takımları, tuğlar vs. hediye etmiştir. Elçisine gösterilen bu izzet-i ikram ile iltifatlar, Alâeddin Keykubad’ın çok hoşuna gitmiştir. Sonrasında Celâleddin Hârezmşah’a ve Şerefü’l-Mülk’e hediyeler göndermiştir.⁹⁶¹

3.1.8.1.3. Celâleddin Hârezmşah’ın İkinci Mektubu

Celâleddin Hârezmşah, Alâeddin Keykubad’a yazdığı ikinci mektupta Selçuklu sultanıyla görüşme arzusunda olduğunu belirtmiş ve şöyle devam etmiştir: *“Geçen sene (1228) Tatarları defetmek maksadıyla bu memleketten ayrılmak icap etti. Muhalifler⁹⁶² karanlıktan hoşlanan yarasalar gibi meydana çıkıp uçmaya başladılar ve yüce sancağımızın kaybolmasını fırsat buldular böylece İslâm hudutlarını muhafaza halkın işlerini tanzim edeni ve harp ehli ile muahedeleri yenilemeyi imkânsız kıldılar. Fakat onlara gayretlerinin semeresi verilmedi; bize ise bunun pek çok faydası oldu. Malum oldu ki zat-ı devletleri o zaman tamamıyla Frenk ateşini söndürmekle meşgul*

⁹⁵⁹ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.96; Turan, **Selçuklular Zamanında**, s.385.

⁹⁶⁰ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.96.

⁹⁶¹ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, ss.96-97; Turan, **Resmî Vesikalar**, ss.89-90.

⁹⁶² Erzurum Meliki Rükneddin Cihan-Şah kastediliyor.

idiler. Allah'a hamd olsun ki bu vaziyet din ve devlete uygun olarak yatırıldı. Eğer böyle olmasa idi, Allah korusun dünya fitne tufanından dalgalanır ve bunun felaketi dost düşman herkese erişirdi. Şimdi bu zamanda fırsat kollayan muhalifler din ve memleketlerin korunmasını, gaza ve cihadı, halkın iyiliğini düşünmeksizin kendi rahatları için Müslümanların perişan olmasını isterler ve memleketlerin göbeğini ele geçirip bütün gayretlerini fenalığa sarf ederler; bunlar kötülüklerin cezasını bulurlar. Bundan evvel Zat-ı devletlerinin Darü'n-Nasr Erzincan sahibine yaptığı ikaz yerinde idi. Böyle olmasa ve Erzurum sahibi ümitsiz kalarak zat-ı devletlerine itaat etmese idi bu zamanda kendisine layık olan cezayı bulurdu. Bu mektup 625 senesi zilhiccesi onuncu günü yazılıp Ermenistan hududundan⁹⁶³ gönderildi. Bu mevsimde hareketinin sebebi şu idi ki, bu tarafa gelenler zat-ı devletleri Sultan biraderimizin Erzincan havalisinde olduğunu söylediler; senelerden beri bir mülakat ve buluşma saadeti arzusu harekete sebep oldu fakat Erzurum sınırına gelince vaktin geçmiş bulunduğu ve avdet buyurduğumuz anlaşıldı ve bu arzu gönülde kaldı. Bir yıldan fazla bir zaman geçtikten sonra Kutluğ Subaşı Şemseddin elçi olarak bu tarafa gönderildi fakat onun gelmesini istemeyen haset sahipleri mani oldular aynı zamanda mühim kararların bağlı bulunduğu büyük bir kimsede güzel düşüncelerle bu taraftan elçi olarak gönderildi. Vasil olduğu zaman sözlerine itimad buyurunuz ki büyük işlerin temeli atılsın ve kanaatlerinin dostlukla süslenmiş bulunduğu aşikâr ise de saadet bahşeden mektubunuzun vüruduna daima intizar etmekteyim. İkbâl ve saadetiniz ebedi olsun.”⁹⁶⁴

Muhtevasından anlaşıldığı üzere Celâleddin Hârezmşah'ın bu ikinci mektubu, Keykubad'ın mektubunun cevabı değildir. Celâleddin Hârezmşah tarafından gönderilen ikinci mektupta; “Keykubad'a Kutluğ subaşı Şemseddin adında bir elçi gönderildiğinden fakat hased sahiplerinin (Erzurum meliki Cihanşah kastediliyor) onun seyahatine müsaade etmediğinden bahsediliyor ki bu hususta kaynakların hiçbirinde malumat mevcut değildir.”⁹⁶⁵ Ancak Alâeddin Keykubad, Ahlat'ı kuşatmakta olan Celâleddin' Hârezmşah a, Şemseddin Altun-Apa adında bir elçi göndermiştir⁹⁶⁶ (1229-1230). Altun-Apa, Ahlat'a giderken Erzurum tarafından

⁹⁶³ Turan, Erzurum-Kars arasında bir yerden yazılıp gönderildiğini belirtiyor. Turan, **Resmî Vesikalar**, s.93.

⁹⁶⁴ İbn Bibî, **el Evamirü'l-Ala'ıye**, ss.371-373; Turan, **Resmî Vesikalar**, ss.84-85, 93-94.

⁹⁶⁵ Turan, **Resmî Vesikalar**, s.93.

⁹⁶⁶ İbn Bibî, **el Evamirü'l-Ala'ıye**, s.386; Uyumaz, **Türkiye Selçuklu Devleti'ne Gelen ve Giden**

geçmek istemiş ve o sıralarda henüz Celâleddin'i metbû tanımamış olan Erzurum meliki Cihan-şah tarafından geçişi engellenmiş ve bir süre alıkonulmuştu. Ancak bu elçinin gidiş ve geliş tarihinin daha geç olduğu bilinmektedir.⁹⁶⁷

3.1.8.1.4. İlişkilerin Gerginleşmesi, Celâleddin Hârezmşah ve I. Alâeddin Keykubad'ın arasında Elçilik Heyetlerinin Gidip Gelmeleri

Celâleddin Hârezmşah, babasının adamlarından olan Taştâr Cemâleddin Ferruh, Cemâleddin Sâveci ve Necmeddin Ebu Bekr'den oluşan ikinci bir elçilik heyetini, yazdığı mektubu, Alâeddin Keykubad'a götürmekle görevlendirmiştir. O sırada Sultan Alâeddin Alanya'da bulunuyordu. Rehberler, elçileri Hârezmşah'ın huzuruna götürmüşler ve onun emri ile güzel bir mekân da konaklamalarını sağlamışlardır. Elçiler burada beş gün boyunca büyük bir izzet ve ikramla ağırlanmış ve altıncı gün Keykubad, Eyyûbiler ile ittifak yapmak için gönderdiği Kemâleddin Kamyar'ın Melik Eşref'n yanından dönüşünde (yani Melik Eşref'in desteğinden emin olunca) elçileri huzuruna getirmeleri için Kemâleddin Kamyar ile Zahireddin Tercümanî görevlendirmiştir. Elçiler devlet erkânı refakatinde huzura girip yer öpmüşlerdir. Sonra mektubu takdim edip, birtakım bilgi ve haberleri Sultan'a tebliğ etmişlerdir. Ertesi gün kendilerine verilen muhteşem bir ziyafetten sonra geri dönmüşlerdir. Bu bilgileri kaydeden İbn Bîbî, Celâleddin' Hârezmşah'ın gönderdiği mektubun içeriği ve görüşülen konular hakkında bilgi vermemektedir.⁹⁶⁸

Selçuklu Sultani Alâeddin Keykubad da Halife ve bölgedeki diğer İslâm ülkelerinin ricalarına rağmen Ahlat'ı kuşatmaya devam eden Celâleddin Hârezmşah'a bir elçi göndermeye karar vermiştir. Ricalinden Emir-i Çaşnigîr⁹⁶⁹ Şemseddin Altun-Apa'yı elçilikle görevlendirerek bir mektup yazılmasını ve gerekli hazırlıkların yapılmasını emretmiştir. Hazırlıklar tamamlanınca Çaşnigîr Şemseddin Altun-Apa

Elçiler, s.79.

⁹⁶⁷ Turan, **Resmî Vesikalar**, ss.90, 93.

⁹⁶⁸ Celâleddin Hârezmşah'ın Alâeddin Keykubad'a gönderdiği ikinci elçilik heyeti hakkında dönemin kaynakları bilgi vermemektedir. Ancak İbn Bîbî'de bu bilgiler kaydedilmiştir. İbn Bîbî, Hârezmşah Devleti hizmetinde iken Yassıçemen Savaşı'nı (1230) müteakip, Selçuklu Sultani Alâeddin Keykubad'ın hizmetine girdiğinden verdiği bilgiler oldukça önemlidir. İbn Bîbî, **el Evamirü'l-Ala'îye**, ss.379-381.

⁹⁶⁹ Çaşnigîr: Sultan'ın yemeklerinin hazırlanmasından sorumlu olan görevlidir. Sultan için hazırlanan yiyecek ve içeceklerin önceden tadına bakan bu görevli, Sultan'ın zehirlenme ihtimaline karşı önlem almak için bu göreve sahiptir. Gürbüz, **Hârizmşahlar'da Devlet Teşkilâtı**, s.109.

adamları, malları ve rahvan atlarıyla yola çıkmıştır.⁹⁷⁰ O, Hârezm'e gelince Emirler onu karşılamış ve ona izzet-i ikramlarda bulunmuşlardır.

Altun-Apa yalandan hasta görünüp nikristen rahatsız olduğunu söyleyerek Hârezmşah'ın karşısında yer öpmemek için bahaneler uydurmuştur. Celâleddin Hârezmşah, ertesi gün elçi ile görüşme vazifesini veziri Şerefü'l-Mülk'e vermiş, Vezir Altun-Apa'yı yanına alarak, Celâleddin Hârezmşah'ın huzuruna girmiştir. Huzura gelen Altun-Apa, rahatsızlığından dolayı diz çöküp yer öpemeceğini beyan etmiş ve mazereti kabul edilmiş bu yüzden elçi Hârezmşah'ın elini öpmüştür. Keykubad'ın mektubunu arz ve kendisine verilen bilgileri tebliğ etmiştir. Vazifesini icra eden Altun-Apa, ikametine ayrılan çadıra dönmüş ve elçilik heyeti Ahlat'ta bir ay kadar kalmıştır.⁹⁷¹ Vezir Şerefü'l-Mülk'ün tavsiyesiyle Hârezmşah bir ay boyunca bu mektuba yanıt vermemiş ve Keykubad'ın elçilerini gösteriler ve ziyafetlerle oyalamıştır.

Nesevî'nin kaydına göre; Altun-Apa, iki sultan arasındaki dostluk ve ittifakın kuvvetlendirilmesi için, Celâleddin Hârezmşah'ın kızınının, Keykubad'ın oğlu Gıyâseddin Keyhüsrev ile nikâhlanmasını da talep etmiştir. Elçinin hem bu isteği red edilmiş hem de Keykubad'ın Ahlat kuşatmasını kaldırması noktasındaki isteği de kabul görmemiştir. Ahlat kuşatması sırasında Hârezmşah, Moğol esaretinde bulunan ve Cengiz Han'ın oğlu Cuci'nin eşi olan Han Sultan tarafından yazılan bir mektup almıştır. Mektupta:

*“Hakan senin kudretin, gücün ve topraklarının genişliği konusunda bilgiler aldı. Bu nedenle seninle akraba olmayı ve topraklarınız paylaşılarak sınırın Ceyhun Nehriyle belirlenmesini önerdi. Ceyhun Nehri'ne kadar olan herşey senin, nehrin ötesindekiler ise onun olacaktır. Bu nedenle onlara karşı koyacak gücün varsa savaş, kısas al ve kazandığın takdirde istediğini yap. Eğer öyle gücün yoksa fırsatı iyi değerlendir ve halen geçerli olan önerileri kabul et!”*⁹⁷² demiştir. Ancak Hârezmşah bu mektubu da yanıtız bırakmıştır.

⁹⁷⁰ Nesevî Şemseddin Altun-Apa ve heyetinin Erzincan'a vardığı zaman Erzurum hükümdarı Rükneddin Cihan-Şah'ın elçilerin geçmesine mani olduğunu zikretmektedir. (Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.125.) Ancak Nesevî tarafından neşredilen bu bilginin kronolojik olarak hatalı olduğu tespit edilmiştir. Turan, **Resmî Vesikalar**, ss.90-93.

⁹⁷¹ İbni Bîbî **el Evamirü'l-Ala'ıye**, s.386; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.210.

⁹⁷² Bünyatov, **Enuştekinler**, s.210.

Keykubad'ın elçileri Erzurum hükümdarı Rükneddin Cihan-şah'ın kendilerine kötü davrandıklarını söyleyerek onun cezalandırılmasını istemişlerdir. Celâleddin Hârezmşah ise buna kızmış ve şöyle demiştir: “*Size teslim etmemi istediğiniz şahıs, bana karşı itaatini bildirmiş ve göstermeğe mecbur olduğu hürmette kusur etmemiştir. Şimdi benim gibi bir adamın, tâbiini, kanına susayanlara teslim etmesi ayıptır.*”⁹⁷³ Çünkü bugüne kadar Alâeddin Keykubad ile rekabeti sürüdren Cihan-şah, Eyyûbî Meliki Eşref'e bağlı olduğu halde Hârezmşah'ın Ahlat'ı alacağına kanaat getirdiğinde ona elçi yollamış ve tâbii olmuştur. Celâleddin Hârezmşah'ın veziri Şerefü'l-Mülk de Selçuklu elçileriyle yaptığı bir görüşmede onlara sert davranıp azarlamış ve “*Eğer Sultan bana müsaade etse, askerimle yalnız başıma gider memleketinizi zapt ederim*”⁹⁷⁴ demiştir. Münşî Nesevî, neden böyle davrandığını sorunca, kendisine gönderilen hediyelerin 2.000 dinar bile tutmadığını ve şanına ve mevkiine lâyık olmayacak kadar az olduğunu söylemiştir.⁹⁷⁵

İbn Bîbî'nin kaydettiğine göre ise; Celâleddin Hârezmşah Altun-Apa'yı hemen göndermemiş ve uzun süre ağırlamak istemiştir. Bu durumdan rahatsız olan Keykubad ise durumu en kısa zamanda öğrenip dönmesi için Kemâleddin Kamyar'ı göndermiştir. Kamyar, Ahlat'a varmış ve Celâleddin Hârezmşah'a Keykubad tarafından gönderilen mektubu takdim etmiştir. Mektupta:

“*Gazi Sultan'a, adil ve sultan-ı âlem olan bu samimi dostundan selâm ve hürmet yollarız. Biz, Allah'ın halis kulu olarak, Sultan'lara yakışır huy ve davranışlarımızla, Allah'ın emirlerini yerine getirmekle meşgulüz. Yüce Allah da bize yardım ve lütuflarını esirgememektedir. Bu sayede mücadele ve mücahedemizde başarılar kazanmaktayız. Fitne ve kavga kazanlarının kaynaması, onun (Celâleddin) yüksek himmetlerinin sonucu olarak birleşme mesafelerinin yaklaşmasıyla, gün geçtikçe azalmaktadır. Bizim son dileğimiz ve düşüncemizin özü şudur ki, o, keskin intikam kılıcıyla Abhaz memleketlerini ve Tiflis'i fethettikten sonra, bir alçak gönüllülük ederek savaş ve sefere ara verip birkaç günlüğüne bu taraflara gelsin. Bu suretle aramızdaki ayrılık ve uzaklık kalkacaktır. Ancak şimdi gördüğümüz gerçek*

⁹⁷³ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, ss.125-126.

⁹⁷⁴ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, ss.125-126; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.211.

⁹⁷⁵ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, ss.125-126; Uyumaz, **Türkiye Selçuklu Devleti'ne Gelen ve Giden Elçiler**, s 80.

odur ki, o, şeytanca düşünen bazı hain kişilerin etkisi ve teşvikiyle, gücünü ve gayretini “Kubbetü'l-İslâm” olan Ahlat'a yöneltmiş, orayı kuşatmıştır. Ahlat, zâhidlerin, âbidlerin, muvahhidlerin memleketi olan güzel bir yerdir. Bu memleket maalesef kötü adamların elinde yönetilmektedir. Böyle bir yerin muhasaraya alınıp tahribine yol açılması, büyük Sultan'ın iyi ahlâkına yakışmaz. Bundan vazgeçip, müşriklerin topraklarına yürümesi ve gücünü din ve devlet düşmanlarını ezmeğe yöneltmesi gerekir. Sonra, dikkatli ve tedbirli hareket etmemiz lâzımdır. Bu cümleden olarak Tatarlarla anlaşmağa, iyi geçinmeğe çalışsın. Bunu gerçekleştirmek için bütün yolları denesin. Babası merhum Sultan Alâeddin Muhammed'in yaptığı mukabele ve mücadeleler dolayısıyla Tatarlardan özür dilemek ve bütün Müslümanların menfaat ve selâmeti için, onlara acele bir elçi göndermelidir. Biz de bir elçilik heyeti göndermeyi düşünüyoruz. Bu suretle, her tarafı sarmış bulunan tehlikenin, yumuşak sözler, mal ve para (hediye, haraç) kuvvetiyle atlatılacağını ümid ediyoruz. Bu fikri kuvveden fiile çıkarırsak, bundan Sultan da bizim kadar faydalanacaktır.

Allah, bana genç yaşında kuvvetli bir devlet, akıllı vezirler, kudretli emirler, hazineler, güzel memleketler, mes'ud ve müferreh raiyyet, itaatkâr bendeler ve haşmetli makamlar vermiştir. Yine öyle bir muharip ordu vermiştir ki, yağmur yerine kan yağdırır; atları dağ, katırları fil gibidir. Düşmanlar karşısında Allah'ın takdiri ve yardımıyla her zaman muzaffer çıktık.

Eğer sultan, gücünü ve imkânlarını şu üç şeyi gerçekleştirmek için sarfederse, benim gibi güçlü ve rahat olur. Bu esaslar şunlardır: Ahlat kuşatmasını kaldırıp Ermeniyeye bölgesinde (Van Gölü çevresi) Müslüman kanı dökmekten, yağma ve tahripten vazgeçsin. Ordusunu oralardan çekip Erran tarafına sevk etsin. Moğollara elçi gönderip onlarla anlaşma ve barış yapsın. Bu suretle hem doğru yolu seçmiş olacak hem de Moğolların İslâm memleketlerini tahrip ve katliam etmeleri önlenecektir. Müslüman halka saldırıp zulmetmek, onların mal ve rızıklarına el uzatmak büyük suç ve günahdır. Sultan, tavsiyelerimizi yapmayı başararak, İslâm memleketlerinde zulüm yapmak, kan dökmek gibi çirkin hareketlerde bulunmayacağına taahhüt ederse, biz de para ve diğer her türlü yardımı yapmaya hazırız. Fakat ard niyetli kimselerin söz ve teşviklerine kapılarak bu tavsiyelerden yüz çevirirse, ona karşı bir hükümdar ve Müslüman olarak, Allah'ın “Eğer mü'minlerden iki topluluk birbirleriyle savaşılırsa, saldıranlarla Allah'ın buyruğuna dönmelerine

*kadar savaşınız. Eğer dönerlerse aralarını adaletle bulunuz. Adil davranınız. Şüphesiz Allah adil davrananları sever” mealindeki ayeti hükmünce, memleketimize kötülük ve düşmanlık edenleri defetmek, halkımızı korumak için mücadele edeceğiz; ölünceye kadar savaşacağız”.*⁹⁷⁶

Bu mektupta; “Keykubad, Hârezmşah’ı Kubbetü’l-İslâm olan bir beldeyi kuşatmasından ve burada Müslüman ve Ermenileri katletmesinden dolayı kınamış, ona gücünü doğudaki Moğollara karşı harcaması gerektiği konusunda tavsiyelerde bulunmuştur. Aksi takdirde “sizinle savaşırız” diyerek Hârezmşah’ı açıkça tehdit etmiştir.”⁹⁷⁷ Ayrıca Keykubad, bu mektupta Celâleddin Hârezmşah’a üç öneride bulunmuştur. Buna göre; “Celâleddin Hârezmşah, işgal ettiği toprakları bırakarak askerlerini Erran (Karabağ) tarafına sürmeli, Moğol hanına elçi göndererek onlarla anlaşma yoluna gitmeli, hiçbir şekilde düşmanlık yapmamalı ve son olarak, onlardan İslâm ülkelerine saldırmayacaklarına dair söz almalıydı.”⁹⁷⁸ Alâeddin Keykubad, bu önerilerle Celâleddin Hârezmşah’ı Moğollar’a karşı daha ılımlı ve barışçıl bir politika izlemeye davet etmiştir.

Diğer bir kayda göre; Keykubad, Hârezm dönüşü elçilerini dinleyip Celâleddin Hârezmşah’ın burdan çıkmayacağını duyunca Hârezm elçilerinin efendisine şöyle demelerini istemiştir: “*Senin efendin sana bu soğuk muameleyi hoş karşılamazsa ona deki: Bu benim babamın senin babana ve benim dedemin senin dedene yaptığı muamelenin aynısıdır*”⁹⁷⁹ diyerek Celâleddin Hârezmşah’ın atasının (Anuş Tegin) Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah’ın Taştâdârı olduğunu hatırlatmış ve onu aşığılamıştır.

Nesevî, Celâleddin’ Hârezmşah ın Taştâdâr Cemâleddin Ferec er-Rumî, Emir-i Şikâr Seyfeddin Dört-Aba ve Fakih Rükneddin Hârezmî’yi kendi elçileri olarak, Selçuklu elçilerinin yanında gönderdiğini belirtirken;⁹⁸⁰ İbn Bîbî Keykubad’ın elçileri Şemseddin Altun-Apa ve Kemâleddin Kamyar’ın olumlu cevap alamadan, Ahlat’tan

⁹⁷⁶ İbn Bîbî, *el Evamirü’l-Ala’iye*, s.384; Turan, *Resmî Vesikalar*, ss.99-100.

⁹⁷⁷ Turan, *Resmî Vesikalar*, s.99.

⁹⁷⁸ Züriye Çelik, *Moğol İstilâsı ve Türkiye Selçuklu Devleti*, Selçuk Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Konya 2014, ss.35-36.

⁹⁷⁹ Önder Kaya, *Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu’da Eyyûbîler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2007 s.203.

⁹⁸⁰ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.126.

ayrılıp memleketlerine döndüğünü belirtmektedir.⁹⁸¹ Sonuç olarak Selçuklu elçileri ülkelerine gitmiş ve Celâleddin Hârezmşah'a dostluk ve ittifak tekliflerini kabul ettiremediklerini arz etmişlerdir.⁹⁸²

3.1.9. Alâeddin Keykubad'ın Celâleddin Hârezmşah'a Karşı Eyyûbî Melikleriyle İttifak Yapması

Ahlat'ın Hârezmşahlar tarafından alınması iki hükümdarın arasını açarken bu durum Eyyûbîler'le Türkiye Selçuklularını müttefik durumuna getirmiştir. Ahlat'ın alınmasının iki hükümdarın arasını açmasının sebebi ise Ahlat'ın Doğu Anadolu'yu koruyan güçlü bir kale konumunda olması ve Ahlat'ın Moğollar'a karşı Keykubad'ın ülkesini koruması açısından önemli bir yer olmasıdır. Ayrıca Celâleddin Hârezmşah, bulunduğu yere Moğolları çektiği için Keykubad, Doğu Anadolu bölgesini ve ülkesini korumaya çalışmış ve bu durum onu oldukça telaşlandırmıştır.

Celâleddin Hârezmşah'ın Ahlat'ı kuşatması, Anadolu'yu olduğu gibi, Eyyûbî ülkelerini de tehdit eder duruma getirmiştir. Ayrıca Celâleddin' Hârezmşah ın ele geçireceği Ahlat'ı dayanak yaparak Moğollarla mücadelelere devam etmesi, Moğol kuvvetlerini o tarafa çekecek ve sonuçta yalnız Anadolu için değil, Irak ve Suriye için de büyük bir tehlike doğuracaktır. Bu yüzden Alâeddin Keykubad, Celâleddin Hârezmşah'a Ahlat'ın fethinden vazgeçmesini ve Moğollar ile anlaşmasını tavsiye eden bir mektubu elçileri ile göndermiştir. Böyle yapmadığı takdirde ona karşı cephe alacağını bildirmiştir. Celâleddin Hârezmşah, bu tavsiyelere kulak asmamış üstüne üstlük elçileri uzun bir süre Ahlat'ta alıkoymuştur.⁹⁸³ Öyle ki, Ahlat'ın işgalinden sonra Hârezmşah'ın, ordusunu güneye değil batıya, Malazgirt'e doğru yönlendirmesi, onun Türkiye Selçuklu Devleti'nin üzerine gitmeye kararlı olduğunu göstermektedir.

Ahlat'tan dönen Selçuklu elçilerinin Celâleddin Hârezmşah hakkındaki intibaları ve Celâleddin Hârezmşah'ın Ahlat'ın fethini müteakip civar beldelere gönderdiği fetihnamede “*Sultan, kendisine miras kalan toprakları genişletti. Artık şimdi Suriye ve Anadolu'nun Sultan'ın eline geçmesi an meselesidir*”⁹⁸⁴ satırlarıyla sıranın Suriye ve Anadolu'ya geldiğini açıkça bir biçimde ifade etmesi üzerine

⁹⁸¹ İbn Bîbî, *el Evamirü'l-Ala'ıye*, s.387.

⁹⁸² Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.126.

⁹⁸³ Bünyatov, *Enuştekinler*, ss.210-212; Özaydın, *Hârezmşah Devleti*, ss.894-895

⁹⁸⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.369; Ersan, Alican, *Osmanlı'dan Önce Onlar Vardı*, s.136.

Alâeddin Keykubad, Celâleddin Hârezmşah ile mücadeleye karar vermiştir. İbn Bîbî'ye göre ise; Ahlat'tan dönen Şemseddin Altun-Apa ile Kemâleddin Kamyar, Keykubad'ı Celâleddin Hârezmşah'a karşı muharebeye teşvik etmişlerdir. Sultan Keykubad, önce bir tedbir olarak, Emir-i Çaşnigîr Mübarizeddin Çavlı, Kondistabl Esededdin, Emir-i Candar Mübarizeddin İsa ve Nureddin Kemahî gibi büyük beylerin komutasında 10 bin seçme süvariden oluşan bir ihtiyat kuvvetini, geçitleri tutmak için Erzincan tarafına göndermiştir.⁹⁸⁵

Alâeddin Keykubad daha sonra, Kemâleddin Kamyar'ı Celâleddin Hârezmşah'a karşı ittifak yapmak için bir mektupta Eyyûbî meliklerine göndermiştir.⁹⁸⁶ Emir Kemâleddin Kamyar Melik Eşref ve Kâmil'e: *“Sultan Keykubad'ın Celâleddin ile barış ve dostluk kurma teşebbüslerinin sonuçsuz kaldığını, bunun üzerine Sultan'ın seçme askerlerden 10 bin süvariye Erzincan tarafına gönderdiğini, diğer askerlerini de yanında topladığını ve şimdi ittifak edip kuvvetlerini birleştirmek istediğini, Celâleddin Hârezmşah'ı yola getirmek ve saldırgan hareketlerini önlemek için kuvvete başvurmaktan başka çare kalmadığını”*⁹⁸⁷ anlatmıştır.

İlk etapta Eyyûbî melikleri bu ittifaka karşı kesin bir cevap vermemiştir. İbnü'l-Esîr'e göre, Alâeddin Keykubad, Celâleddin Hârezmşah'tan korktuğundan dolayı Melik Kâmil ve Eşref'e aynı günde beş elçi göndermiştir.⁹⁸⁸ “Uzun mektuplaşmalar ve elçi ziyaretleriyle ittifak çalışmaları tamamlanmış ve Melik Kâmil ve Melik Eşref, Sultan Alâeddin tarafına geçmiştir. Ancak Melik Kâmil büyük bir Frank ordusunun Mısır tarafına yaklaştığını duyunca Alâeddin Keykubad'dan izin alarak Erran'dan geri dönmüştür. Melik Eşref, Melik Cevat, Melik Gazi, Melik Mugis ve Melik Aziz, Sultan'ın hizmetine girmişlerdir.”⁹⁸⁹

3.1.9.1. Yassıçemen Muharebesi (10 Ağustos 1230)

İki Müslüman Türk devleti olan Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîler, arasındaki anlaşmazlıkları unutup bir diğer güçlü devlet olan Hârezmşahlar'a karşı ittifak oluşturmuştur. Celâleddin Hârezmşah'ı bu ittifak hareketinden haberdar eden kişi

⁹⁸⁵ İbn Bîbî, *el Evamirü'l-Ala'ie*, ss.387-388.

⁹⁸⁶ İbn Bîbî, *el Evamirü'l-Ala'ie*, s.388.

⁹⁸⁷ İbn Bîbî, *el Evamirü'l-Ala'ie*, s.388. Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.126.

⁹⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, s.453.

⁹⁸⁹ İbn Bîbî, *el Evamirü'l-Ala'ie*, s.388.

Erzurum Meliki Cihan-Şah'dır. Cihan-Şah bu ittifak haberini Hârezmşah'a verdikten sonra, "iki devlet birleşmeden evvel ilk önce biz harekete geçelim" diyerek bir teklif sunmuştur. Bu teklif, Hârezmşah tarafından kabul görmüştür. Bu plana göre; "Celâleddin Hârezmşah ve Cihan-Şah Harput civarında buluşacak orada konaklayıp Eyyübî ve Selçuklu ordularının hareketini beklemeden saldıracaklardı."⁹⁹⁰

Anlaşma sağlanıp Eyyübî ordusunun yola çıktığını haber alan Alâeddin Keykubad, ordusunu toplamış ve acele ile Kayseri'den Sivas'a doğru harekete geçmiştir. Keykubad'ın Sivas'a doğru hareket ettiğini haber alan Melik Eşref, Fırat nehrini geçmiş ve Sultan'la buluşmak üzere Sivas'a yönelmiştir. Keykubad, Melik Eşref ve diğerleri için, Sivas yakınlarında Kızılırmak kenarında muhteşem bir çadır hazırlatmıştır. İki lider burada üç gün konaklamış eğlence ve oyunlarla vakit geçirmişlerdir.⁹⁹¹ Celâleddin Hârezmşah'ın Ahlat-Malazgirt civarından Orta Anadolu'ya doğru ilerlerken Alâeddin Keykubad ile Melik Eşref, ordularını hazırlayıp Sivas'tan doğuya doğru hareket etmişlerdir. Selçuklu ordusunda Anadolu askerlerinden başka, (Frenk, Gürcü, Rum, Rus, Ucî) birlikleri de vardır. Ordular bir haftalık yürüyüşten sonra Erzincan Akşehiri'ne varıp ordugâh kurmuştur.⁹⁹²

Celâleddin Hârezmşah, daha sonra emirlerine hareket işareti olarak kızıl oklar dağıtmış ardından Harput'a gidip ordusunun toplanmasını beklediği sırada hastalanıp yatağa düşmüştür.⁹⁹³ Bir süre sonra iyileşen Celâleddin Hârezmşah, bu savaşı kazanacağından o kadar emindir ki, Irak ordusu ile Veziri Şerefü'l-Mülk'ün ordusunu Mallazgirt'te, Hoy askerlerini de Bargiri'de bırakmıştır.⁹⁹⁴ Daha sonra Cihanşah da kuvvetleriyle Harput'a gelip Celâleddin Hârezmşah'la buluşmuştur. Müttefik Selçuklu ve Eyyübî kuvvetlerini durdurmak amacıyla harekete geçen Celâleddin, kendisine katılan Erzurum meliki Cihan-Şah ile birlikte Sivas'a doğru yola çıkmıştır.⁹⁹⁵

Bu sıralarda Keykubad ve Eşref'in ordularıyla Sivas'tan doğuya ilerleyerek Akşehir'e gelip konakladıkları Celâleddin Hârezmşah'a haber verilmiştir. Bu duruma

⁹⁹⁰ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.131; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.212; Ersan, Alican, *Osmanlı'dan Önce Onlar Vardı*, s.137.

⁹⁹¹ İbn Bîbî, *el Evamirü'l-Ala'ye*, ss.392-393.

⁹⁹² İbn Bîbî, *el Evamirü'l-Ala'ye*, s.394; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s.528.

⁹⁹³ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.131.

⁹⁹⁴ Emine Uyumaz, *Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri, Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1237)*, TTK Yayınları, Ankara 2003, s.99.

⁹⁹⁵ Bünyatov, *Enuştekinler*, s.212.

şaşırp hiddetlenen Celâleddin Hârezmşah, durumu Cihanşah'a anlatmıştır. Cihanşah ise ona şu teklifte bulunmuştur. *“Onlar Yassıçemen'e gelip su ve otlakları ele geçirerek oraya yerleşmeden önce, bizim elimizi çabuk tutup orayı ele geçirmemiz münasip olur”*⁹⁹⁶ demiştir. Bunun üzerine Celâleddin Hârezmşah bu fikre ılımlı yaklaşmış ve ordular harekete geçerek çok süratli bir yürüyüşle Yassıçemen Dağı'na varıp ordugâhlarını kurmuşlardır.

Tarafların kuvvet durumu ise; İbnü'l-Esîr'e göre; Keykubad'ın yanında 20 bin atlı, 15 bin atlı da Eşref'in yanında yer almıştır.⁹⁹⁷ Abû'l-Farac ve Ahmed bin Mahmud'a göre ise Hârezmşah'ın askerleri 40 bin kadardır.⁹⁹⁸ Selçuklu ordusuna gelince Abû'l-Farac, Keykubad'ın Celâleddin Hârezmşah'ın Ahlat'ı zaptı üzerine 20 bin asker topladığını, bunların 10 binini Erzincan'a gönderdiğini, 10 binini de yanında alıkoyduğunu kaydetmektedir.⁹⁹⁹

Celâleddin Hârezmşah'ın ve Cihan-Şah'ın ordularıyla gelip Yassıçemen sahasında konakladıkları, Keykubad'a haber verilmiştir. Onlar Yassıçemen'e doğru ilerlerken daha önce Mübarizeddin Çavlı komutasında Erzincan tarafına gönderilmiş olan Selçuklu kuvveti ana orduya doğru gelmeye başlamış ve bunu öğrenen Celâleddin Hârezmşah 700 atlıyı onların üzerine göndermiştir. Bu Hârezmşah birliği Selçuklu kuvvetine hücum ederek onları bozguna uğratmıştır.¹⁰⁰⁰

Keykubad, seçme süvarilerden oluşan bu kuvvetin yok edilmesine oldukça üzülmüştür. Çünkü müellif Nesevî'nin aktardığına göre, *“Şu gördüğünüz askerler düşmana karşı koymak için güvendiğim askerler değildirler. Güvendiğim adamlarım, Alplerim askerlerim şark ordusundadır”*¹⁰⁰¹ sözleriyle Erzincan'a gönderilen kuvvetleri kastetmiştir. Bu birliğin imha edilmesi onu oldukça üzmüş hatta cesareti kırılarak, geri çekilip müdafaa savaşı yapma düşüncesine bile kapılmıştır.

⁹⁹⁶ İbn Bîbî, *el Evamirü'l-Ala'îye*, s.394.

⁹⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, s.454.

⁹⁹⁸ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s.528; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, s.151.

⁹⁹⁹ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, ss.527-528.

¹⁰⁰⁰ İbn Bîbî bu sayının 1000 kişiden ibaret olduğunu kaydetmiştir. (İbn Bîbî, *el Evamirü'l-Ala'îye*, s.395.), Abû'l-Farac ise kayıp sayısının 4.000 civarında olduğunu kaydetmiştir. (Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s.528.) Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmererü'l-Ahbâr*, (çev: Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2000, s.25; Vardan, *Tük Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, s.224; Mustafa Şahin, “Habîbü's-Sîyer'e Göre Türkiye Selçukluları”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c.54, S.1, (2014), s.31; Solmaz, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, s.220.

¹⁰⁰¹ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.132.

Keykubad'ın ümitsizliği, Hıms hâkimi Melik Mansur İbrahim ile Harput Artuklu hükümdarının oğlu Artuk-şah'ın askerleriyle gelip Selçuklu ordusuna katılması neticesinde yok olmuştur.¹⁰⁰²

Nihâyet, İki ordu 10 Ağustos 1230'da Erzincan yakınlarındaki Yassıçemen denilen ovada büyük harbe hazırlanmıştır. Muharebe başlamadan önce Celâleddin Hârezmşah bir tepeye çıkmış ve Selçuklu ordusunu gözetlemeye başlamıştır. Daha sonra iki ordu birbirine hücum etmiş ve asıl muharebe başlamıştır. Muharebenin başlarında Hârezmşah ordusunun sağ kolu, Selçuklu ordusunun sol kolunu bozup geriye sürmüştür. Savaşın ilerleyen zamanlarında Hârezm ordusunda dağılma belirtisi ortaya çıkmış ve Celâleddin Hârezmşah, savaş alanını terk ederek kaçmayı tercih etmiştir.¹⁰⁰³ Keykubad, düşmanın bu ani bozgununa inanmamış ve bunu bir savaş hilesi sanmıştır. Mağlup olan Hârezm askerlerinden 3 bin kadarı Canit (Giresun) Dağları'nı aşmış ve Celâleddin Hârezmşah'ı metbû tanıyan Trabzon Rum İmparatorluğu topraklarına ulaşmayı başarmıştır.¹⁰⁰⁴ Hârezm askerlerinden 1500 kişi korkularından kendilerini korkunç bir vadiye atarak ölmüştür.¹⁰⁰⁵

Savaşı kaybeden Celâleddin Hârezmşah, Harput'a kaçmış ardından da askerlerin kendisine katılanlarıyla birlikte Ahlat üzerine gelmiş burada bulananları da alıp Azerbaycan'a gitmiş ve Hoy şehrinde kalmıştır.¹⁰⁰⁶ Cihanşah, kardeşi ve kayın biraderi ile birlikte, birçok Hârezmli emir ve asker de esir olarak ele geçirilmiştir. Hârezmşah'ı yenilgiye uğratan müttefikler onu takip etmemiş ve geri dönmüşlerdir. Hatta Melik Eşref, Hârezmşah'la barış yapmak için vezir Şerefü'l-Mülk'e mektup yazmıştır. Mektupta:

“Sahiden de senin Sultan'ın-İslâm'ın ve Müslümanların Sultanı, onların desteği, Moğollarla aralarındaki mani ve duvardır. Babasının ölümü ile ilgili İslâm'ın gücü ve İmanın temizliğinin karşılaştığı bela bizlere malumdur. Biz biliyoruz ki onun zafiyeti İslâm'ın zafiyetidir. Onun karşılığında zarar ise bütün insanlara karşıdır. Sen

¹⁰⁰² İbn Bîbî, **el Evamirü'l-Ala'îye**, ss.394-395.

¹⁰⁰³ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.454. Cüveynî'ye göre; Hârezmşah çadırından çıkıp atına binince gücü atının dizginini tutmaya yetmediği için geri çekilmiştir. Bunun üzerine sağ ve sol kanattaki askerlerin Sultan'ın yenilerek çekildiğini sanıp onların da çekildiğini ve böylece bozgunu başlattığını kaydetmiştir. Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.370.

¹⁰⁰⁴ Abû'l-Farac, **Abû'l-Farac Tarihi**, s.528.

¹⁰⁰⁵ Ahmed b. Mahmud, **Selçuk-Nâme**, s.151; Abû'l-Farac, **Abû'l-Farac Tarihi**, s.528.

¹⁰⁰⁶ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.454; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.213.

kendin devrinin bütün değişkenliğini yaşamış insansın. Nelerin yararlı, nelerin zararlı olduğunu biliyorsun. Devrinin tatlısını da acısını da tatmışsın. Acaba sen ortak amaç için onunla birleşmemizi sağlayamaz mısın? Neden onu başlangıçta ve sonra aynı olumlu sonucu veren barışın sağlanması için ikna etmiyorsun?

Ben Alâeddin Keykubad ve kardeşim Melik Kâmil adına Sultan'ın garantörüyüm. Yakında ve uzakta bulunduğumuza bakmaksızın destek ve kötü niyetlerden kurtulmak için ona neler gerektiğini öğrenmekle beraber nefret ve bu kavgalardan kurtulmak için gerekeni yapmak azminde olduğunu belirtiyorum”¹⁰⁰⁷ demiştir. Hârezşah önce direnmesine rağmen Moğollar'ın Irak'a geldiği haberini duyunca barışı kabullenmek zorunda kalmıştır.

Yassıçemen Zaferi, görünürde Türkiye Selçuklu Devleti'ne çok mühim siyasi ve ekonomik kazanımlar sağlasa da hem Türkiye Selçuklu tarihi hem de Türk tarihi açısından bir takım olumsuz sonuçları da beraberinde getirmiştir. Filhakika, bu zaferden sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde çok güçlü bir konuma gelen Türkiye Selçukluları ve Eyyûbiler, bu tarihten itibaren bölgede söz sahibi olmak için birbirleriyle çarpışınca, Moğol istilâsı daha ileri bir seviyeye ulaşmıştır.¹⁰⁰⁸ Yine, Türkiye Selçuklu Devleti ile Moğollar arasında tampon bir devlet olan Hârezşahların ortadan kalkmasıyla adı geçen devlet, Moğol tehdidini sınırlarında hissetmeye başlamıştır. Zira Moğollar, Yassıçemen Savaşı'ndan sonra, Celâleddin Hârezşah'ı takip etme bahanesiyle Selçuklu hudutlarına kadar gelip, Sivas'a kadar olan bölgede keşif harekâtında bile bulunmuşlardır. Böylelikle Moğollar, bu tarihten itibaren, resmen Türkiye Selçuklu Devleti için önemli bir tehdit haline gelmeye başlamıştır. Moğol tehdidinin yanında, Celâleddin Hârezşah'ın ölümüyle başsız kalan Hârezmliler de Selçuklu hudutlarında yağma ve çapul yapıp, bölgede siyasi istikrarsızlığa sebebiyet vermişlerdir.¹⁰⁰⁹

3.1.10. Celâleddin Hârezşah'ın İsmâîlilerle İlişkileri

Celâleddin Hârezşah'ın İsmâîlilerle olan münasebeti 1226-1231 yıllarını kapsamaktadır. Bu dönemde İsmâîliler'in merkezi Alamut'a Alâeddin Muhammed

¹⁰⁰⁷ Bünyatov, **Enüstekinler**, ss.213-214.

¹⁰⁰⁸ Muammer Gül, “Hârezmlî Türklerin Anadolu ve Yakınoğu'daki Roller ve Tesirleri”, **Bulleten Dergisi**, c.70, S.257 (Nisan-2006), ss.95-110.

¹⁰⁰⁹ Emine Uyumaz, “Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Tarihi (1220-1237)”, **Türkler**, C.VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.595.

(1210-1255) hâkimdir.¹⁰¹⁰

Celâleddin Hârezmşah, Rey’de ikamet ederken, Alamut hükümdarı Alâeddin tarafından bir elçi gelmiştir. Hârezmşah’ın istediği düşmanları hançerlemek üzere dokuz İsmailî’yi emrine vermeyi teklif etmiştir. Hârezmşah bu teklifi ileri gelen devlet adamları ile istişare etmiş ve çoğunluk bu durumu kabul etmiştir. Fakat Irak nâibi Şerefeddin, bu teklifin arkasında bir hinlik olduğunu düşünmüş ve Alamut lideri Alâeddin’in bu teklifi yapmasının tek maksadının Hârezmşah’ın düşmanlarının kim olduğunu anlamaktan başka bir amacının olmadığını ileri sürmüştür. Bunun üzerine Hârezmşah, elçiye şunları söylemiştir:

*“Herkes gibi sizler de benim düşmanlarımın kimler olduğunu bilirsiniz. Eğer dediğinizi yapacaksanız, hareketinize kimse engel olamaz. Bize gelince, size böyle bir mecburiyet yükleyemeyiz. Keskin kılıçlarımız ve kahraman savaşçılarımız, bizi hançerlere ve İsmailîlerin yardımlarına muhtaç bırakmaz.”*¹⁰¹¹

Celâleddin Hârezmşah, İsfahan’dan vezir Şerefü’l-Mülk’e yazdığı mektupta Suriye’ye giden kervanları araştırmasını emretmiştir. Hârezmşah mektubunda, İsmailî tacirleriyle beraber bir Moğol elçisinin Bağdat yolundan geçtiğini yazmış ve şu tâlimatları vermiştir: *“Suriye’ye giden veya Anadolu’dan gelip İsmailîler tarafına giden kervanları durdurunuz. Moğollar tarafından gönderilmiş kimseleri de ele geçirirseniz, onları alıkoyup, gereğini yapmak için bize bildiriniz.”*¹⁰¹²

Hârezmşah’ın böyle bir tedbir almaktaki amacı, düşmanı olan Moğollar’la kendi aleyhine ittifak yapan bir devletin olup olmadığı hakkında deliller toplamak ve İsmailîlerin Moğollar’la irtibatının olup olmadığını ortaya çıkarmaktır. Şerefü’l-Mülk kendisine verilen bu görev üzerine, hemen kervanları gözetmek için bütün yollara gözcüler koymuştur. Sonra Suriye’den gelmekte olan ve yetmiş kişiden oluşan İsmailî kafillesi yolda durdurulmuştur. Fakat hiçbir delil bulunmaksızın kafiledaki bütün adamlar öldürülmüş ve malları da kendi aralarında paylaşmışlardır.¹⁰¹³ Bu olayın akabinde Hârezmşah’ın Azerbaycan’a gelmesi üzerine, İsmailîlerin reisi Alâeddin tarafından Şerefü’l-Mülk’ün yaptıklarını şikâyet etmek için elçilikle Esedüddin

¹⁰¹⁰ Taneri, **Harezmsahlr**, s.71.

¹⁰¹¹ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s. 90.

¹⁰¹² Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.99; Taneri, **Harezmsahlr**, s.71.

¹⁰¹³ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.99; Taneri, **Harezmsahlr** s.71.

Mevdud gönderilmiştir. Hârezmşah, vezire öldürttüğü kervanın eşyasını geri vermesini emretmiştir. Bunun için Has Hacib Bedreddin Tutak görevlendirilmiş ve gelen elçiye 30 bin dinar para ile on at verilmiş ve geri kalan mallar için de özür dilenmiştir.¹⁰¹⁴

Horasan veziri ve Hârezmşah'ın dayısının oğlu Orhan'ın nâibi, İsmailîlere bağlı Kuhistan'ın Tun ve Kayın gibi şehirlerini yağmalatmıştır. Bu yüzden İsmailîlerin lideri olan Kemal isimli elçi, Hârezmşah Hoy'da iken elçilikle Orhan'ın vekillerini şikâyet etmek için gelmiştir. İsmailîlerin şikâyetlerine bir son vermek amacıyla Hârezmşah, elçi ile Orhan'ın yüzleştirilmesini emretmiştir. Elçi Orhan ile karşılaşınca ona tehditkâr sözler sarfetmiş, Orhan da belindeki hançeri önüne atmış ve "*İşte hançerlerimiz, daha kesin öldürücü kılıçlarımız da var; bunlara karşı sizin elinizden bir şey gelmez*"¹⁰¹⁵ demiştir. Elçi bu görüşmeden bir şey elde edemedi geri dönmüştür.

Bu hadiseden sonra İsmailîlerin üç fedaisi o civarda Orhan'a saldırarak onu hançerleyip öldürmüşlerdir. Vezir Şerefü'l-Mülk'ü de öldürmek istemişlerdir fakat onu odasında bulamamışlardır. Halk bu üç fedaiyi taşa tutarak uzaklaştırmak istemiştir. Sonunda bu üç fedai yakalanarak öldürülmüş,¹⁰¹⁶ Celâleddin Hârezmşah bu duruma çok kızmış Alamut sınırından Horasan'daki Girdkûh sınırına kadar ilerlemiş ve geçtiği her yeri tahrip etmiştir.¹⁰¹⁷

İsmailîler, memleketlerini saldırılardan korumak amacıyla Orhan'ın öldürülmesinden duydukları pişmanlığı ifade etmek ve barış yolunu aralamak için Hârezmşah'a, İsmailîlerden Bedreddin Ahmed'i elçi olarak göndermişlerdir. Elçi İsmailî memleketlerine yapılan saldırıların durdurulmasını talep etmiş, Hârezmşah da İsmailîlerin işgal ettiği Damgan şehrinin geri verilmesini istemiştir. Görüşmeler sonunda şehrin İsmailîlerde kalması, buna karşılık yıllık 30 bin dinar haraç ödenmesi konusunda anlaşmaya varılmıştır.¹⁰¹⁸

Bundan sonra elçi ile vezir Şerefü'l-Mülk Azerbaycan'a doğru yola çıkmıştır. Serat Çayı kenarında konakladıkları sırada Bedreddin vezire: "*Sizin ülkenizde halkın*

¹⁰¹⁴ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.99; Taneri, *Harezmsahlr* s.72.

¹⁰¹⁵ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, ss.82-83; Taneri, *Harezmsahlr*, s.72.

¹⁰¹⁶ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.83.

¹⁰¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, s.432.

¹⁰¹⁸ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.83; Taneri, *Harezmsahlr*, s.72.

içerisinde İsmailîler var hatta öyle ki bazıları Sultan'ın emrindedirler"¹⁰¹⁹ demiştir. Şerefü'l-Mülk bu duruma bir türlü inanamamış elçiden bunların birkaçını çağırıp durumu ispatlamasını istemiştir. Bedreddin vezirin huzuruna beş İsmailî'yi çağırması ve içlerinden saygısız bir Hintli, Şerefü'l-Mülk'e şöyle demiştir. "*Filan gün falan yerde seni öldürebilirdim. Fakat Emir almadığımdan öldürmedim*" demiştir. Bunun üzerine Şerefü'l-Mülk isyan etmiş ve "*Ben sizin Sultani'nıza ne yaptım. Neden benim kanımı dökmek istiyor. Ben Sultan Celâleddin'in kulu olduğum kadar sizin Sultani'nızın da kuluyum*"¹⁰²⁰ demiştir. Bu durumu işiten Celâleddin Hârezmşah, yolladığı bir çavuş vasıtasıyla, bu beş fedainin kendi otağının önünde yakılmasını emretmiştir. Bu fedaileri hizmete alırken dikkat etmediği gerekçesi ile Kemâleddin de idam edilmiştir.¹⁰²¹

Yakılan İsmailîlerin bedelinin ödenmesi için Alamut'tan Selahaddin adında bir elçi gönderilmiştir. Elçi, yakılan fedailerden sorumlu tuttuğu vezirden 10 bin dinar istemiştir. Şerefü'l-Mülk de İsmailîlerin devlete vermekle mükellef oldukları 30 bin dinarın 10 binini indirmiştir. Böylece vezir, şahsından istenilen haracı, devlet hazinesinden ödemiştir.¹⁰²²

Hârezmşah'ın kardeşi Gıyâseddin Pir-şah, 1228 yılında Alamut İsmailîlerine sığınmıştır.¹⁰²³ Celâleddin Hârezmşah, onun iadesini istemiş fakat bu teklif reddedilmiştir. Ahlat'ın zaptından sonra Felekeddin isimli elçi, iki yıldır ödemedikleri verginin 20 bin dinarlık kısmını getirmiştir. Ödemedeki gecikmeler için de farklı bahaneler ileri sürmüştür. Bunun üzerine Hârezmşah, Nesevî'ye bazı sorumluluklar verip onu Alamut'a göndermiştir. Nesevî, Alamut'a varışından üç gün sonra İsmailî hükümdarı tarafından kabul edilmiştir. Nesevî, verginin ödenmeyen kısmını istemiş ve hutbenin Celâleddin Hârezmşah adına okunmasını talep etmiştir. Nesevî, vergiyi vermezlerse ülkelerinin yağma ve tahrip edileceğini söylemiş ve hiçbir protokol usûlüne uymamıştır. Nesevî'nin Alamut hâkimi Alâeddin'le yaptığı uzun ve çetin görüşmeler neticesinde İsmailîler, vergiyi ödemeyi kabul, hutbeyi Hârezmşah adına

¹⁰¹⁹ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.83; Taneri, *Harezmsahlr*, s.73.

¹⁰²⁰ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.83; Taneri, *Harezmsahlr*, s.73.

¹⁰²¹ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.83.

¹⁰²² Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.83; Taneri, *Harezmsahlr*, s.73.

¹⁰²³ İbnü'l-esir, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII. s.437; Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.89; Taneri, *Harezmsahlr*, s.72.

okutmayı reddetmişlerdir. Alamut lideri verginin 20 bin dinarını vermiş ve kalan 10 bin dinarı için de mühlet istemiştir.¹⁰²⁴

Celâleddin Hârezmşah'ın, Nesevî'yi Alamut'a göndermesinin bir diğer sebebi de İsmailîlerin, Bedreddin Ahmed'i elçi olarak Moğollar'a neden gönderdiğini öğrenmektir. Çünkü Hârezmşah, İsmailîler'in Moğollar'la ilişki kurduklarından şüphelenmiştir. Fakat Alamut hâkimi Alâeddin, Nesevî'ye: “*Bizim Moğollarla ortak topraklarımız var. Bu yerleri zarardan korumak için elçiyi gönderdim*”¹⁰²⁵ demiştir. Zaten bir müddet sonra Moğollar'ın Azerbaycan sınırlarına yaklaştığı bir dönemde vezir Şerefü'l-Mülk tarafından İsmailîlere ait Moğolları tahrik ve davet eden bir mektup ele geçirilmiş ve Hârezmşah'ın da şüpheleri doğru çıkmıştır.¹⁰²⁶ Mektupta: “Hârezmşah'ın Yassıçemen savaşında mağlup olduğu, vakit geçirilmeden İsmailîler tarafından Moğollar'a bildirilmiş, Celâleddin'in içinde bulunduğu perişanlık ve dağınıklık etraflıca anlatılarak ona saldırmak için bu fırsatın kaçırılmaması”¹⁰²⁷ önerilmiştir.

3.1.11. Celâleddin Hârezmşah'ın Moğollar'la İlişkileri

3.1.11.1. İsfahan Muharebesi (1228)

Celâleddin Hârezmşah'ın Moğollar'a karşı Sind nehri kenarında savaş vermiş ve mağlup olduğu için de Hindistan'a sığınmıştı. Hârezmşah'ın Hindistan'dan dönüşünden sonra Moğollar'la ilk karşılaşması, onun İsmailîlere ait Alamut ve Kumis havalisinde akın ve yağmalar yaptıktan sonra, Rey yakınlarındaki Damgan civarında gerçekleşmiştir (1227). İki taraf arasında yapılan muharebede Celâleddin Hârezmşah mağlup olmuş ve Rey tarafına çekilmiştir. Tekrar bir daha saldırıya geçen Celâleddin Hârezmşah yine onlara karşı koyamamış ve ikinci kez İsfahan'a geri çekilmiştir.¹⁰²⁸

Celâleddin Hârezmşah, 1228 yılında Tebriz'den İsfahan'a geldiğinde, Damgan ve Rey taraflarına gönderdiği keşif birliği, Tacen Noyan ve Tatak Noyan gibi ünlü kumandanların sevk ve idaresinde Moğol ordusunun ilerlemekte olduğunu haber vermiştir. Moğol ordusu İsfahan'ın doğusunda Sin Köyü civarında konaklamış ve Celâleddin Hârezmşah, topladığı harp meclisinde emirlerine kaçmayıp ölünceye kadar

¹⁰²⁴ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, ss.135-136; Taneri, *Harezmsahlr*, s.73.

¹⁰²⁵ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.137.

¹⁰²⁶ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.137; Taneri, *Harezmsahlr*, ss.73-74.

¹⁰²⁷ Gürbüz, *Celâleddin Hârezmşah'ın Son Günleri*, s.36; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.214.

¹⁰²⁸ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, s.438.

savaşacaklarına dair yemin ettirmiştir. Müneccimlerin tavsiyelerine uyan Hârezmşah üç gün bekleyip dördüncü gün harekete geçmeyi kararlaştırmıştır.¹⁰²⁹ Bu sırada, İsfahan civarında yiyecek teminine çıkan bir Moğol kafilesine hücum eden Hârezmşahlı kuvvetler, dört yüz kadar esir getirmiştir. Hârezmşah bunların başlarını kestirip cesetlerini şehir dışına attirmiştir.¹⁰³⁰

Her iki ordu savaş düzenini aldıkları sırada Celâleddin Hârezmşah'ın kardeşi Gıyâseddin Pir-şah Moğolların saldırısı sırasında askerleri ile birlikte Celâleddin'in ordusundan ayrılmıştır. İbnü'l-Esîr'e göre; Celâleddin Hârezmşah ordusunun azalmasından dolayı telaşa kapılmış ve İsfahan'a girmeye cesaret edememiş, Sümeyrem'e gitmiştir. Moğollar da ilk başta bunun bir taktik olduğunu düşünüp geri durmuşlar ve olayın aslını araştırdıklarında da İsfahan'ı 1228'de kuşatmışlardır. İsfahan halkı, Celâleddin Hârezmşah'ı kuşatmada göremediği için onun öldüğünü sanmıştır. Moğol muhasarası devam ederken Celâleddin Hârezmşah İsfahan halkına bir mektup göndermiştir. Hârezmşah mektupta; *“Yaşıyorum. Ben askerlerimden dağılanları toplamak üzere bölgede dolaşıyorum. Ordularımı topladığım anda tekrar yanınıza gelecek ve birlikte Moğolları İsfahan kuşatmasından uzaklaştıracamız. Yanınıza varacağım, sizinle birlikte onları mağlup edecek ve buradan uzaklara süreceğiz”*¹⁰³¹ demiştir.

Celâleddin Hârezmşah'ın bu mektubunu alan İsfahanlılar, onunla birlikte Moğollar'a karşı cesurca savaşmış ve düşman iki ateş arasında bırakılarak mağlup edilmiştir. Mağlup olan Moğollar, kaçmaya başlamış Celâleddin Hârezmşah da onları Rey'e kadar takip etmiş, yakaladığını öldürmüştü, bir kısmını da esir almıştır.¹⁰³² Celâleddin Hârezmşah düşmanlarından özellikle Moğollar'a karşı çok merhametsiz davranmıştır. V.V. Barhold, onu bu yönüyle Cengiz Han'la karşılaştırmış, *“Cengiz Han'ın hareketlerinden hiçbirinde Celâleddin'in emri ile Moğol esirlerine yapılan işkencelerde olduğu gibi, lüzumsuz ve şuursuz zulümden eser yoktur”*¹⁰³³ ifadesiyle

¹⁰²⁹ Hârezm Sultan'ları, astrolojinin işaretlerine önem vermiş ve yanlarında müneccimler bulundurmışlardır. Celâleddin Hârezmşah, müneccimlerin sözlerine itibar ettiği için İsfahan'da bulunduğu sırada Moğollar'a karşı mücadele etmek için üç gün burada beklemiştir. Gürbüz, **Hârizmşahlar'da Devlet Teşkilâtı**, s.11.

¹⁰³⁰ Taneri, **Hârezmşahlar**, s.85; Geyikoğlu, **Doğu Anadolu'da Hârezmşahlar**, s.44.

¹⁰³¹ İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, s.439.

¹⁰³² İbnü'l-Esîr, **el Kâmil Fi't-Tarih**, c.XII, ss.439-440.

¹⁰³³ Barhold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s.485; Geyikoğlu, **Mengüberti'nin Şahsiyeti**, s.96.

Celâleddin Hârezmşah'ın esirlere yaptığı işkencenin abartılı olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.

3.1.11.2. Moğollar'ın Azerbaycan'da Celâleddin Hârezmşah'ı Takibi (Mugan Mağlupiyeti 1231)

İsfahan bozgunundan sonra, Yassıçemen Savaşı'nda (1230) Alâeddin Keykubad'a mağlup olan Celâleddin Hârezmşah, Moğollar tarafından sürekli uzaktan uzağa takip edilmiştir. Çünkü Hârezmşah'ın Yassıçemen Savaşı'nda mağlup olduğu vakit geçirilmeden İsmailîler tarafından Moğollar'a bildirilmiş, Celâleddin Hârezmşah'ın içinde bulunduğu perişanlık ve dağınıklık etraflıca anlatılarak ona saldırmak için bu fırsatın kaçırılmaması önerilmiştir.¹⁰³⁴ Bu haberi alan Moğollar, hiç vakit kaybetmeden batıya doğru hareket etmiş ve Rey, Hemedan ve bu iki şehir arasına kalan bölgeleri istila edip Azerbaycan'a yönelmiştir.¹⁰³⁵

Bu sırada Tebriz'de ikamet eden Hârezmşah, Moğollar'ın durumunu öğrenmek için Bergu önderliğinde bir müfrezeyi Irak-ı Acem'e göndermiştir. Bunlar Zencan ve Ebhur arasında yer alan Merc-i Şirvan'a varınca Moğol öncülerıyla karşılaşmışlar, aralarında meydana gelen çarpışmalarda keşif kolunun komutanı hariç diğer on dört asker tamamen kılıçtan geçirilmiş, komutan bu üzücü haberle tek başına Tebriz'e dönmek zorunda kalmıştır. Hârezmşah, Moğolların Azerbaycan'a hücum etmek için ilkbaharda hareket edeceklerini düşünmüştür. Bu yüzden o, Yassıçemen Savaşı'ndan sonra dağılmış olan ordusunu yeniden toplamak için harekete geçmiştir. Moğolların yaklaştığı haberini alan Celâleddin Hârezmşah'ı ordusunu toplayamadan Mugan'a gitmek üzere hemen Tebriz'den ayrılmıştır.¹⁰³⁶

Yolda, Ahlat'ı ele geçirdiğinde esir alıp yanında alıkoyduğu Eyyûbî meliki Mücireddin Yakub'u yanına çağırmış ve yol boyunca Hârezmşah onunla arkadaşlık etmiştir. Hârezmşah, Mücireddin yanından uzaklaştıkça ağlamış ve memleketini kaybetmekten korkmuştur. Mücireddin ise Hârezmşah'a: “*Moğolların gelişinin yalnız kendisi için tehdit arz etmediğini, onlara yolu açık tutmaya devam edilirse bütün İslâm âleminin tehlikede olduğunu*”¹⁰³⁷ söylemiştir.

¹⁰³⁴ Gürbüz, *Celâleddin Hârezmşah'ın Son Günleri*, s.36; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.214.

¹⁰³⁵ Gürbüz, *Celâleddin Hârezmşah'ın Son Günleri*, s.36.

¹⁰³⁶ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.141; Taneri, *Hârezmşahlar*, s.87; Gürbüz, *Celâleddin Hârezmşah'ın Son Günleri*, ss.36-37.

¹⁰³⁷ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.142; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.215.

Hârezmşah, Mугan'a geldiği sırada etrafa keşif kolları gönderip, küçük emirlere asker toplamalarını emretmiştir. Birgün gece vakti, hassa kuvvetlerinden 1.000 kişilik bir süvari birliği ile birlikte Mугan dâhilinde bulunan Şirkebut Kalesi civarına gidip konaklamış fakat o gece Moğolların ani hücumuna uğrayarak yenilmiş ve Hârezmşah bütün eşyalarını bırakıp kaçmıştır.¹⁰³⁸ Bu sırada vezir, Hârezmşah'ın haremî ve hazinesiyle Beylekan'a gelmiştir.¹⁰³⁹

Hârezmşah, Moğollara mağlup olduktan sonra onlara Gence tarafına gittiği süsü vermiş, onları şaşkırttıktan sonra da Aras nehri üzerinden Mahan'a gelmiş ve kışı burada geçirmiştir. Burada kaldığı süre boyunca Şahik Kalesi sahibi İzzeddin, Hârezmşah'a erzak ve diğer ihtiyaçlarının hepsini göndermiş ve Moğollar'a dair haberleri de toplayıp Hârezmşah'a getirmiştir. Kış çıkınca İzzeddin, Moğolların Avcan'dan hareketle Hârezmşah'ı takibe çıktıklarını ve yerini tespit ettiklerini öğrenmiş ve Hârezmşah'a, askerlerinin dağlarda saklanmalarını, kendisinin de Erran'a gitmesini tavsiye etmiştir. Çünkü Erran'da Hârezmşah'ın faydalanabileceği kalabalık Türkmen toplulukları mevcuttur.¹⁰⁴⁰

Hârezmşah çok geçmeden Erran'a hareket etmiş oradan da Hizan'a varmıştır. Vezir Şerefü'l-Mülk, Hârezmşah Hizan'a gelmeden önce bu şehri imar faaliyetleri ile düzenlemiş ve onun adamlarını ve hazinelerini buraya yerleştirmiştir. Fakat Moğolların kendisini takip ederek yakınlara kadar geldiklerini haber alan Celâleddin Hârezmşah ertesi sabah yeniden Erran bölgesine geçmiştir. Burada Münşisi olan Nesevî'yi, dağınık askerlerini ordugâhta toplaması için görevlendirmiştir. Nesevî, vazifesini hakkıyla yapmış ve Erran'da birçok asker ve Türkmen Celâleddin Hârezmşah'ın ordusuna katılmak için hazır bir şekilde beklemiştir. O sırada Erran'da bulunan Moğollar, Celâleddin Hârezmşah'ın ordusunun güçlenmeye başladığını öğrenince, Avcan'daki ordugâhlarına geri dönmüşlerdir.¹⁰⁴¹

Beylekan valisi Fahreddin, Moğol Emiri Yatmas Noyan'ın veziri olup elçi olarak gönderilen Tahir Merid'i, Moğollar hakkında bilgi alması için Hârezmşah'a göndermiştir. Elçi ordugâha getirilince Hârezmşah, Nesevî'ye onu sorgulayıp,

¹⁰³⁸ Müverrih Kiragos, **Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar**, Osmalıca Tercüme, s.148; Müverrih Kiragos, **Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar**, Türkçe Tercüme, s.19.

¹⁰³⁹ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.141; Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.372.

¹⁰⁴⁰ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.143. Gürbüz, **Celâleddin Hârezmşah'ın Son Günleri**, s.38.

¹⁰⁴¹ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.147.

Çormugan Noyan ve maiyetindeki asker sayısı hakkında bilgi toplamasını istemiştir. Nesevî onu sorgulamış ve elçi: “Çormugan Sultan’a hücumu karar verdiği zaman, Buhara’da asker toplayıp bunlara geçit resmi yaptırdı. 20 bin muharibi vardı. Ancak bunların çoğunu halktan insanlar teşkil ediyordu” demiştir. Nesevî, elçinin cevabını Hârezmşah’a iletmiş, O da: “Moğolların durumunu hiç kimse duymadan bu adamı öldürün. Yoksa düşman sayısını öğrenirlerse bütün askerlerimiz paniğe kapılıp kaçarlar”¹⁰⁴² demiştir. Bunun üzerine Moğol elçisi kimseyle görüşürülmeden öldürülmüştür.

3.1.11.3. Ahlat Yakınlarında Moğolların Görülmesi

Cengiz Han’ın 1227 yılında vefatından sonra başa geçen Ögeday Kaan, Çormugan Noyan komutasındaki 30 bin askeri Celâleddin Hârezmşah’ın üzerine göndermiştir.¹⁰⁴³ Çormugan ordusuyla süratli bir şekilde Mâverâünnehir, Horasan, Azerbaycan bölgelerinde büyük yağmalar ve tahripler yapmıştır (1230-1231).¹⁰⁴⁴ Bu sırada Tebriz’de bulunan Celâleddin Hârezmşah, Moğol tehdidine karşı Eyyûbî meliklerine, Halife’ye ve Türkiye Selçuklu Sultanı’na mektuplar göndermiş ve Moğol askerleri karşısında tutunamayacağını ve kendisinin onlarla Moğol askerleri arasında İskender seddi vazifesi gördüğünü bu yüzden de Moğollar’a karşı kendisine yardım etmeleri gerektiğini söylemiştir. Fakat onlar, Celâleddin Hârezmşah’a olan güvenlerinin zedelenmesinden dolayı yardım çağrısını reddetmişlerdir.¹⁰⁴⁵

Kendisini oldukça çaresiz hisseden Hârezmşah, Erran taraflarından Ahlat’a doğru yola çıkmıştır. Hârezmşah, Ahlat’a yaklaşınca Melik Eşref’in şehirdeki naibine verdiği haberde şöyle demiştir: “Biz sizinle ne savaşmaya ne de size eziyet vermeye geldik. Biz maalesef şu şehirlerimize giren, bize doğru gelmekte olan büyük düşmandan korkumuzdan dolayı buralara gelmiş bulunuyoruz.”¹⁰⁴⁶ Fakat Hârezmşah burada durmak yerine Diyarıbeke Cezire tarafına gitmeyi düşünmüş ve oradan da Bağdat’a giderek Halife ile görüşüp Moğol istilâsının getireceği felaketleri anlatıp

¹⁰⁴² Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.147.

¹⁰⁴³ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.187; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s.526; Mustafa Akkuş-Büşra Bağcı, “Hûlagû Han Döneminde Anadolu’da Görev Yapan Moğol Komutanları”, *USAD*, S.9, (Güz 2018), s.154.

¹⁰⁴⁴ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.371; İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, s.459; Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, Osmalica Tercüme, s.150; Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, Türkçe Tercüme, s.21.

¹⁰⁴⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, s.371; Bünyatov, *Enuştekinler*, s.216.

¹⁰⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII. s.461.

bütün İslâm devletlerini kendisine yardım etmesi için çağrı yapması gerektiğini söylemeyi planlamıştır. Hârezmşah, Moğollar'ın izini takiben peşinden geldiklerini öğrenince bu planından vazgeçmiştir.¹⁰⁴⁷ Kanaatimizce Hârezmşah'ın Halife'den yardım isteyeceği hususu her ne kadar kaynaklarda zikredilmiş olsa da daha sonra bu konudan bahsedilmemesi bu ihtimalin düşük olduğu intibasını vermektedir.

Ahlat tarafından batıya doğru ilerleyen Hârezmşah, Muş Ovası yakınlarındaki Cebel-i Cûr (Bingöl) bölgesindeki dağlık arazide konaklamıştır. Hârezmşah burada iken Kuhe Yahkim isimli Moğol komutanı kaçmış ve ona sığınmıştır. O, bu isteği kabul etmiş ve noyan ona taktikler vererek Moğollar'a karşı strateji değiştirmesi gerektiğini söylemiştir. Hârezmşah'da onun tavsiyesine uymuş ve Moğollar'dan korunmak için onların geçtiği yerleri yakıp yıkmak yerine Cebel-i Cûr'da pusu kurup etrafa keşif birlikleri göndemiştir. Otur Han liderliğindeki keşif kolu Moğollar'dan korktuğu için gerekli araştırmayı yapmamış, dönüşte Moğollar'ın Malazgirt'e kadar ilerleyip geri döndüklerini haber vermiştir. Hârezmşah ise doğru olmayan bu habere inanmıştır.¹⁰⁴⁸ Her ne kadar Nesevî, keşif kolu komutanının korkup yeterli araştırmayı yapmadığını söylese¹⁰⁴⁹ de Moğolların çok farklı bir yol izleyip öncü birliğe görünmedikleri ve Hârezmşah'ı gafil avladıkları rivayeti¹⁰⁵⁰ daha makul görünmektedir.¹⁰⁵¹

3.1.11.4. Celâleddin Hârezmşah'ın Ölümü

Celâleddin Hârezmşah, maiyeti ve askerleriyle birlikte Diyarıbekr'e gelmiştir.¹⁰⁵² Ertesi gün Diyarıbekr hâkimi Mesud'un elçisi Alameddin Sencer gelerek Hârezmşah'a efendisinin hizmet ve itaat etme arzusunu iletmiştir. Böylece Hârezmşah, İsfahan'a gitmekten vazgeçmiştir.¹⁰⁵³ Hârezmşah ve beraberinde olan kişiler Diyarıbekr yakınlarında bulunan bir köprübaşına gelince, orada durup konaklamışlardır. Celâleddin Hârezmşah burada da Moğolların kendisini takip ettiğini öğrenmiş ve askerleriyle birlikte peşinden gelen Orhan'a kendisinden ayrılıp başka tarafa gitmesini emretmiştir. Orhan, Hârezmşah'ın emrine uymuş kısa bir süre

¹⁰⁴⁷ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.153; İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, s.461.

¹⁰⁴⁸ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.154; Gürbüz, *Celâleddin Hârezmşah'ın Son Günleri*, s.40.

¹⁰⁴⁹ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.155.

¹⁰⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, c.XII, s.462.

¹⁰⁵¹ Gürbüz, *Celâleddin Hârezmşah'ın Son Günleri*, ss.40.

¹⁰⁵² Vardan, *Tük Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, s.224; Spuler, *İran Moğolları*, s.41.

¹⁰⁵³ Nesevî, *Celâlüttin Hârezmşah*, s.155; Spuler, *İran Moğolları*, s.41.

savaştıktan sonra Moğol askerlerinin onu Hârezmşah sanıp üzerine gelmesi neticesinde kaçmaya başlamıştır. Moğollar, onları takibe başladılarsa da ellerinden kaçırdıklarını anlamış ve Hârezmşah'ın kamp kurduğu yere geri dönmüşlerdir.¹⁰⁵⁴

Hârezmşah, yanında kalan yüz kadar atlı ile Meyyâfârikîn tarafına gitmiştir. O, buranın hâkimi Melik Muzaffer Şehâbeddin Gazi'ye mektuplar göndermiş ve ona sığınma talebinde bulunmuş fakat Şehâbeddin Gazi bu teklifi reddetmiştir.¹⁰⁵⁵ Hârezmşah ve maiyetindekiler, Meyyâfârikîn yakınlarındaki bir köye gelip harman yerinde konaklamışlardır. Hârezmşah'ın izini takip ederek yerini keşfeden Moğollar, şafak vaktinde ani bir baskın yapmışlar ve çoğu kişiyi kılıçtan geçirmişler bunun üzerine Hârezmşah hemen atına binip kaçmıştır.¹⁰⁵⁶

Hârezmşah onların takibinden kurtularak dağ yolundan yukarı tırmanmaya başlamıştır. Yolun ilerisinde Kürtlerden bir grup yolu keserek geçenleri yakalayıp mallarını ve paralarını almaya başlamış, Hârezmşahı'da diğerleri gibi yakalayıp soymuşlardır. Eşkiyalar kendisini öldürmeye karar verdikleri zaman, Hârezmşah onların elebaşlarının kulağına eğilerek: “*Hele dur, acele etme. Ben sultanım, ya beni Melik Şehâbeddin'e ulaştır, seni zengin etsin veya beni ülkeme ulaştır, seni melik yapayım*”¹⁰⁵⁷ demiştir.

“Bunun üzerine soyguncuların reisi, memlektine ulaştırmak düşüncesi ile onu aşiretinin oturduğu yere götürmüştür. Onu elleri bağlı vaziyette hanımının yakınlarında bir yere bırakarak memleketine götürüp vadedilen mükâfatı almak üzere dağda bulan anı getirmeye gitmiştir. Fakat aradan çok zaman geçmeden ayak takımından bir Kürt, yabancı adamı görmüş ve Kadına: “*Bu Hârezmli de kim? Niçin onu öldürmüyorsunuz*” demiştir. Kadın: “*Bu mümkün değil, o kocamın himayesinde. Hem o bir Sultan*” deyince mızrağını kaldıran Kürt: “*Onun sultan olduğuna nasıl inanırsınız? Benim bundan daha iyi olan kardeşimi Ahlat'ta bunlar öldürdü*” demiş ve sözlerini bitirir bitirmez ağır bir mızrak darbesi ile Hârezmşah'ı yere sermiştir.”¹⁰⁵⁸ Yani Hârezmşah, sığınmaya mecbur olduğu dağlarda haydut bir Kürt tarafından 1231

¹⁰⁵⁴ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, s.375; Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.156; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.217.

¹⁰⁵⁵ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.154.

¹⁰⁵⁶ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.156.

¹⁰⁵⁷ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.157; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.217.

¹⁰⁵⁸ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.157.

tarihinde hançerlenerek öldürülmüştür.¹⁰⁵⁹ Hârezmşah'ın şanıyla hiç de mütenasip olmayan ölümü üzerine Nesevî: “*Kader dileyince, böyle namağlup bir aslanın ölümü tilkilerin elinde gerçekleşirdi*”¹⁰⁶⁰ diyerek üzüntüsünü dile getirmiştir.

Hârezmşah, Gürcülere ve Moğollar'a karşı yaptığı mücadeleler ile büyük bir şöhrete kavuşmuş ve İslâm dünyasında İslâmiyeti savunan bir kahraman olarak tanınmıştır. Fakat dış politikada takip ettiği yanlış stratejiler onun diğer Türk-İslâm devletleri tarafından yalnız bırakılmasına sebebiyet vermiş ve Moğollar'a karşı birlik olamayan Türk-İslâm devletleri bu hatanın bedelini çok ağır ödemiştir. Moğollar Hârezm beldelerini işgal edip bu bölgeleri tek tek almış ve Hârezmşah Devleti'nin topraklarını kendi mülklerine katarak Anadolu'ya doğru ilerlemişlerdir.

¹⁰⁵⁹ Cûzcânî, **Tabakât**, s.144; Ömerî, **Mesâlikü'l-Ebsâr**, s.364; Kazvîni, **The Ta'rikh-i Guzida** s.118; Spuler, **İran Moğolları**, s.42; Bünyatov, **Enuştekinler**, s.218. Abû'l-Farac'e göre; öldürülen kişi Celâleddin Hârezmşah'ın hizmetkârı idi. Müellif Celâleddin Hârezmşah'ın ne zaman öldüğünü zikretmemekle birlikte onun bir müddet daha gizlice yaşadığını ifade etmiştir. Abû'l-Farac, **Abû'l-Farac Tarihi**, s.529.

¹⁰⁶⁰ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, s.157.

SONUÇ

Hârezmşah Devleti'nin dış devletlerle münasebetleri çerçevesinde geliştirdiği politikalar her hükümdar döneminde farklılık arz etmektedir. Hârezmşah Atsız'ın (1128-1156) zihninde Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi olma fikri hiçbir zaman onay görmemiş ve o bağımsız devlet için ilk fiilî mücadeleyi başlatmıştır. Sencer'in güçlü veya zayıf olduğu durumlara göre farklı stratejiler geliştiren Hârezmşah Atsız, onun zayıf anını kollamış ve her fırsatta isyan ederek bağımsızlığını kazanmaya çalışmıştır. Bunun kanıtı ise; Katvan Muharebesi'nde (1141) Sencer'in mağlup olmasından sonra Nişâbur'a gelerek kendini Sultan ilan eden Atsız'ın, Halife Muktefi-Liemrillâh'a mektup göndererek kendisinin Sultanlığını onaylayan bir menşûr istemesidir. Fakat bu coğrafyada Oğuzların yarattığı derin anarşi Hârezmşah Atsız'ın öncelik sırasını değiştirmiş ve o, hayatının son dönemlerinde Oğuzları ortadan kaldırmak için çaba sarfetmiş bu yüzden bağımsız olma hayalini gerçekleştirememiştir.

Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in 1157 yılında ölümü, Horasan ve genellikle İran'ın doğusundaki bölgelerde Selçuklu hâkimiyetinin son bulmasına neden olduğundan İlarşan (1128-1156), İran'ın doğusundaki toprakların en güçlü hükümdarı konumuna yükselmiştir. İlarşan doğuda Karahıtay Devleti'ne, batıda Irak Selçukluları ve İldenizoğulları Atabeyliğine karşı başarılı politikalar geliştirmiş ve Horasan, Azerbaycan ve Mâverâünnehir bölgesini Hârezmşah Devleti'ne tâbi kılmıştır. Hârezmşah Devleti'nin üçüncü Sultanı Alâeddin Tekiş döneminde (1172-1200) Cend ve Mangışlak bölgesindeki Kanglı-Kıpçak Türkleri'nin Hârezm ordusunda aktif olarak istihdam edilmeye başlanması, Hârezmşah Devleti'nin askerî yapısını güçlendirmiştir. Alâeddin Tekiş ilk olarak Kıpçakların yardımı ve Asya'nın doğusunda güçlü bir devlet olarak beliren Gurlu Devleti'nin de yardımıyla kâfir Karahıtaylar'ın üzerine yürümek ve Türkistan beldelerini zulümden kurtarmak istemiştir. Fakat Gurlu Devleti, Karahıtay Devleti'ni kullanarak Hârezmşah Devleti'ni yok etmek istediği için Alâeddin Tekiş strateji değiştirmiş, önce Gurlular ile mücadele etmek zorunda kalmış ve Horasan'ı da kendisine tâbi kılmıştır. Alâeddin Tekiş zamanında Halife Nâsır-Lidînillâh'ın hilafetine vakî olan bir tehdidi diğer bir güçle dengeleyerek izale etme çabaları, devletlerarasındaki dengelerin değişmesine neden olmuştur. Halife Nâsır, kendisi için büyük bir tehdit unsuru olan Irak Selçuklu Devleti'ni, Alâeddin Tekiş'in eliyle ortadan kaldırmıştır. Bir müddet sonra Halife,

Irak'a hâkim olmak için Alâeddin Tekiş'in bu bölgeyi terk etmesini istemiş ve böylece Hârezmşah Devleti'nin Abbâsî halifeliğine karşı izlediği politikalar olumsuz yönde değişmiştir.

Babası Alâeddin Tekiş'ten güçlü bir devlet devralan Alâeddin Muhammed (1200-1220), devletin ilk zamanlarında annesi Terken Hatun'un ve onun soyundan gelen Kanglı-Kıpçakların oluşturduğu ordunun da yardımıyla büyük zaferler kazanmıştır. O, Karahıtaylar'a büyük bir darbe vurmuş (İlâmî Zaferi 1210) ve Türk-İslâm dünyasındaki itibarını arttırmış ve tebâsı ona "İkinci İskender" demeye başlamıştır. Horasan, Irak-ı Acem, Gazne ve Mâverâünnehir bölgelerini devletine bağlayan Alâeddin Muhammed, devletin sınırlarını iki katına çıkarmış, Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh'dan kendisine "Sultanü'l-İslâm" unvanını vermesini istemiştir. Halife'nin bu isteği reddetmesi üzerine Hârezmşah Muhammed ile Halife arasında uzun süren bir savaş başlamıştır. Bu süreçte Alâeddin Muhammed'in, Terken Hatun'un gölgesinde kalan otoritesini kurtarmak ve Karahıtay Devleti'nin baskıları altında ezilen Müslümanlara yardım etmek yerine Halife ile mücadele içerisine girmesi onun halk nezdindeki itibarını sarsmış ve ona güç kaybettirmiştir. Halife Nâsır, Hârezmşah Devleti ile baş edemediği için bu coğrafyada yeni bir güç olarak beliren Moğol Devleti'ni Hârezmşah Devleti üzerine sefere çıkmaya teşvik etmiştir. Moğol Devleti'nin lideri Cengiz Han, ilk zamanlar antlaşmalı olduğu Hârezmşah Devleti'ne karşı Halife'nin bu isteğine olumlu yanıt vermemiş aksine onlarla ilişkilerini sürdürüp ticarî faaliyetlerini olumlu yönde geliştirmeyi tercih etmiştir. Fakat iyi giden ticarî ilişkilerin seyri, Otrar'da Moğol tacirlerinin vali İnalçık tarafından öldürülmesi ile büyük bir felakete dönüşmüştür.

Alâeddin Muhammed'in Otrar faciasının (1218) müsebbibi İnalçık'ı Cengiz Han'a teslim etmemesi, Hârezmşah Devleti'nin Moğollar ile karşı karşıya gelmesine sebebiyet vermiştir. Hârezmşah Muhammed, gururunun esiri olarak bu makul teklifi kabul etmediği gibi, gelen Moğol elçilerini de öldürtmüştür. Moğol Devleti'yle yapılacak savaşta Sultan, ordusunun başında Moğollar'la bir meydan muharebesine cesaret edememiş, "düşmanı iç kesimlere çekerek yormak, bilmedikleri coğrafyalarda gerilla savaşıyla onları yenilgiye uğratmak" şeklinde başarı şansı belirsiz bir askerî stratejiye onay vermiştir. Hârezmşah Muhammed'in yanlış askerî stratejilere yönelmesi hem devletin hem de kendisinin sonunu hazırlamıştır.

Son hükümdar Celâleddin Hârezmşah (1220-1231) da Tebriz'i merkez edinerek dağılan devletini yeniden toparlamaya çalışmış ancak Moğol tehlikesine karşı güçlü önlemler alamamıştır. Azerbaycan, Gürcistan ve Ahlat'ı fethederek (1230) devletini Anadolu coğrafyasına doğru genişletirken, Türkiye Selçuklu Devleti gibi, Eyyübî Devleti'ni de tehdit eder duruma getirmiştir. Ayrıca Celâleddin'in ele geçireceği Ahlat'ı dayanak yaparak Moğollarla mücadeleye devam etmesi, Moğol kuvvetlerini o tarafa çekecek ve sonuçta yalnız Anadolu için değil, Irak ve Suriye için de büyük bir tehlike doğuracaktır. Üstelik Ahlat'ın işgalinden sonra Hârezmşah'ın ordusunu güneye değil batıya Malazgirt'e doğru yönlendirmesi onun Anadolu üzerine gitmeye kararlı olduğunu göstermektedir. Bu yüzden Eyyübî Hükümdarı Melik Eşref ile Alâeddin Keykubad, Hârezmşah Celâleddin'e karşı ittifak kurarak savaş açmış, neticede meşhur Yassıçemen Savaşı (10 Ağustos 1230) meydana gelmiş ve Celâleddin mağlup olmuştur.

Türk-İslâm coğrafyasındaki karışıklıklardan faydalanmak isteyen Moğollar, İsmailîlerin de teşviki ile Hârezmşah Devleti'ni yok etmek için Irak'a gelmiş ve Hârezmşah Celâleddin'i takibe başlamışlardır. Celâleddin Hârezmşah'ın Moğol tehdidi karşısında Türkiye Selçuklu ve Eyyübî devletleri ile güçlü bir ittifak kurmak yerine onlarla savaşmayı tercih etmesi onun Moğol Devleti karşısında sürekli güç kaybetmesine hatta onların önünden kaçmak suretiyle yok olurken Türk-İslâm dünyasının da bu tehlike ile karşı karşıya kalmasına sebebiyet vermiştir.

Klasik dönemlerde, halifenin konumunun iyi değerlendirilmesi ve onunla mücadele etmek yerine onun yanında yer almanın veya onu yanına almanın daha stratejik olduğu; yapılması çok önemli olan siyasi evliliklerin işe yarar kılınması ve değerlendirilmesi; düşmanlıkları arttırıp cepheleri çoğaltmak yerine tek cephede mücadele etmenin yollarının aranması; ortak düşmana karşı ortak hareket edilmesi ve küçük/zayıf devletlerin büyük/güçlü devletlere karşı birlikte hareket etmeleri, Hârezmşahlar'ın uyması gereken dış politika stratejilerinin önemli unsurlarıydı. Fakat onun, bugün bile önem arz eden bu hususlarda çoğu kez gösterdiği başarısızlık, devleti zayıf düşürdüğü gibi felakete de dönüşerek 134 yıllık Hârezmşah Devleti'nin sonunu getirmiştir.

KAYNAKÇA

A. NEŞREDİLMEMİŞ KAYNAKLAR

REŞİDÜDDİN VATVÂT, *Ebkârü'l-efkâr fi'r-resâil ve'l-eşâr*, İstanbul Üniversitesi nr. F 424.

_____, *'Arâisü'l-havâtır ve nefâisü'n-nevâdir*, Süleymaniye Ktb, Ayasofya nr. 4015.

_____, *'Umdetü'l-bülegâ' ve 'uddetü'l-fusahâ'*, Süleymaniye Ktb, Esad Efendi, nr. 3302.

B. NEŞREDİLMİŞ KAYNAKLAR

ABÛ'L-FARAC, Bar Hebraeus, *Abû'l-Farac Tarihi*, c.II, (çev: Ömer Rıza Doğrul), TTK Yayınları, Ankara 1987.

AHMED B. MAHMÛD, *Selçuk-Nâme*, c.II, (Haz: Erdoğan Merçil), Tercüman, 1001 Temel Eserler, İstanbul 1977.

AKSARAYÎ, Kerîmüddin Mahmud, *Müsâmererü'l-Ahbâr*, (çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2000.

BEDÎ', Müntecebeddin, *Atebetü'l-Ketebe, Mecmûa-i Mürâselât-i Dîvân-ı Sultan Sencer*, (çev: Muhammed Kazvînî-Abbas İkbâl), Tahran 1329 hş.

BEYHAKÎ, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Târîh-i Beyhakî*, (çev: Necati Lügal), TTK Yayınları, Ankara 2019.

BUNDÂRÎ, İmâdeddîn el-İsfahânî, *Zubdat al Nusra ve Nuhbat al Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, (çev: Kıvameddin Burslan), Maarif Matbaası, İstanbul 1943.

CÜVEYNÎ, Alâeddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, (çev: Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

CÛZCÂNÎ, Minhâc-i Sirac *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşahlar, terc. ve notlar* (Haz: Erkan Göksu), TTK Yayınları Ankara 2015.

EBÛ'L-FİDA, *Ebü'l-Fida Coğrafyası*, (çev: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

EBÛ ŞÂME, Şihabüddin Ebû Muhammed Abdurrahman b. İsmâil, *Kitâbü Ravzateyn fî Ahbâri Devleteyn en-Nûriyye ve's-Selâhiyye*, c.V, (thk. İbrahim Şemsüddin, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2002.

HÜSEYNÎ, Ali bin Nâsir *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (çev: Necati

Lügal), TTK Yayınları, Ankara 1999.

İBNÜ'L-ADÎM, Buğyetü't-Taleb fî Târihî Haleb (Biyografilerle Selçuklular Tarihi), (terc. Notlar ve açıklamalar: Ali Sevim), TTK Yayınları, Ankara 1982.

İBN BATTÛTA TANCÎ, Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta **Seyahatnamesi**, c.I. (çev: A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

İBNÎ BÎBÎ, el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l'Alâiyye (Selçuk Name), c.I. (çev: Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

İBNÜ'L-ESÎR, İslâm Tarihi el Kâmil Fi't-Tarih, c.X-XII, (çev: Ahmed Ağırakça, Abdülkerim Özaydın), Türkiyat Matbaacılık, İstanbul 987.

İBNÜ'L-EZRAK, Ahmed b. Yusuf b. Ali, **Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısmı)**, Araştırma, İnceleme ve Notlarla (çev: Ahmed Savran), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1992.

İBN FADLÂN, İbn-i Fadlân Seyahatnamesi, (çev: Ramazan Şeşen), Bedir Yayınları, İstanbul 1995.

İBN HAVKAL, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, (çev: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

İBN KESÎR, el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi), c.XIII, (çev: Mehmed Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 2000.

İBN VASIL, Muhammed b. Sâlim el-Hamevî **Müferricü'l-Kürûb fî Ahbârî Benî Eyyûb**, (çev: Hasaneyn Rabie- S. Abdülfettah Aşur), c.IV, Kahire 972-77.

KAZVİNÎ, Hamdullah Müstevfî, **The Ta'rih-i-Guzida**, Part II Containing the Abridged Translation and Indicates: E. G. Browne and R. A. Nicholson, Printed by E. J. Brill, Leyden 1913.

KORYKOSLU, Hayton, **Doğu Ülkelerinin Altın Çağı**, (Latince den terc. Ve notlandıran: Altay Tayfun Özcan), Selenge Yayınları İstanbul 2015.

LAMB, Harold, Cengiz Han, (çev: Ali Ünal), İhya Yayınları, İstanbul 1985.

MÎRHÂND, Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd **Ravzatu's-Safâ Gazneliler (Mülûk-i Gaznevyye)**, (terc. ve notlar: Erkan Göksu), Kronik Yayınları, İstanbul 2017.

_____, **Ravzatu's-Safâ fi Sireti'l Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefa**, (Trc: Erkan Göksu), TTK Yayınları, Ankara 2018.

Moğolların Gizli Tarihi, (çev: Ahmed Temir), TTK Yayınları, Ankara 1986.

MÜNECCİMBAŞI, Ahmed b. Lütfullah, **Câmiüd'-Düvel**, c.II, (Yay: Ali Öngül), İzmir 2001.

MÜVERRİH KİRAGOS, **Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar**, c.II, Edvar Dulaurier Tarafından Asıl Metinden Tercüme Edilen Parçalar, Türkiyat Mecmuası Yayınları, İstanbul 1928.

MÜVERRİH KİRAGOS, **Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar**, (çev: Gürsoy Solmaz), Elips Yayınları, Ankara 2009.

MÜVERRİH VARDAN, **Tük Fütuhâtı Tarihi (889-1269)** c.III, (çev: Hrant D. Andreasyan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1937.

NARŞAHÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer, **Târîh-i Buhârâ**, (Arapça'dan terc. Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Kubâvî), (Farsça'dan çev. Erkan Göksu), TTK Yayınları, Ankara 2013.

NESEVÎ, **Celâlüttin Hârezmşah**, (çev: Necip Asım), Devlet Matbaası, İstanbul 1934.

ÖMERÎ, Şihabeddin b. Fazlullah, **Mesâlikü'l-ebşâr fi Memâliki'l-Emsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)**, (terc. ve notlar: D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

RAVENDÎ, Muhammed b. Ali b. Süleyman **Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Surûr**, (**Gönüllerin Rahatı Sevinç Alameti**), c.II. (çev: Ahmed Ateş), TTK Yayınları, Ankara 1960.

REŞİDÜDDİN FAZLULLÂH, **Cami'ü't-Tevârîh (Zikr-i Târîh-i Âli Selçûk) Tercüme ve Notlar**, (çev. Erkan. Göksu, H. Hüseyin Güneş), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2010.

REŞİDÜDDİN VATVÂT, **Divân**, neşr. Sa'id Nefîsî, Tahran 1339hş.
_____, **Nâmehâ-yi Reşîdüddin Vatvât**, neşr. Kâsim-i Tûysîrkânî, Tahran 1938.

YÂKÛT EL-HAMEVÎ, **Mu'cemü'l Büldân**, c.II-V, Beyrut ts,

C. ARAŞTIRMALAR

AKKUŞ, Mustafa-Büşra Bağcı, "Hûlagû Han Döneminde Anadolu'da Görev Yapan Moğol Komutanları", **USAD**, S.9, Güz, (2018), ss.150-171.

ALİEV, Saleh Muhammedoğlu, "İbn Fadlân", **DİA**, C.XIX, TDV Yayınları, İstanbul 1999, ss.477-479.

ALPTEKİN, Coşkun, **Selçuklu Teşkilâtı (Ders Notları)**, Erzurum 1983.

ANSARİ, A. S. Bazmee, “El-Cûzcânî, Minhâc-i Sirâc”, **DİA**, C.VIII, TDV Yayınları, İstanbul 1993, ss.98-99.

ARAYANCAN, Ayşe Atıcı **Dağın Efendisi Hasan Sabbâh ve Alamût**, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016.

ATEŞ, Ahmed, “Raşid al-Din Vatvât’ın Eserlerinin Bâzı Yazma Nüshaları”, **İÜEFTD**, c.XX, S.14, (1959), ss.1-24.

AVCI, Casim, “Yâkût el-Hamevî”, **DİA**, C. XXXIII, TDV Yayınları, İstanbul 2013, ss.288-291.

AYAN, Ergin, “Hârezmşahlar Hânedânının Evlilikleri”, **Karadeniz Dergisi**, S.32, (2016), ss.13-36.

_____, “Selçukluların Şâhmelik ile Macerası ve Hârezm’i Fethi”, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, c.I, S.2, (Sonbahar 2014), ss.13-38.

BARTHOLD, Vassilij Viladimiroviç, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, (Haz: Hakkı Dursun Yıldız), TTK Yayınları, Ankara 1990.

_____, “Hârizmşah” mad. **İA**. C.V/1, MEB Yayınları, İstanbul 1979, ss.263-264.

BAYINDIR, Abdullah, “Sultan Sencer Dönemi (1119-1157) Selçuklularda Taht Mücadeleleri”, **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c.XVI, S.1, (2017), ss.115-128.

BOZAN, Oktay Celâleddin Hârezmşah’ın Ahlat’ı Muhasarası ve Yankıları”, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.XIV, S.2, 2012, ss.133-159.

BROSSET, M. F. **Histoire de la Géorgie**, c.I, St. Petersburg, 1849.

BUDAK, Mustafa, “Çârcûy”, **DİA**, C.VIII, TDV Yayınları, İstanbul 1993, ss.224-225.

BURGU, Yavuz Selim, **Anadolu Selçukluları, Alâeddin Keykubad ve Zamanı**, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.

BÜNYATOV, Ziya **Hârezmşahlığı ve Enuştekinler Devleti**, (çev: Tural Rızayev), Derin Yayınları, İstanbul 2003.

CECELİ, Gülseren, Hârezmşah Hükümdarı Sultanşah Mahmud, Marmara Üniversitesi Türkiyat araştırmaları enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 2006.

ÇAKMAK, Mehmet Ali, “Moğol İstilâsı ve Hârezmşahlar İmparatorluğu’nun Yıkılışı”, **Türkler**, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.904-916.

_____, “Türk Sultan’ları ile Abbâsî Halifelerinin İktidar Mücadeleleri, (XII-XIII Yüzyıl)”, **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi**, S.44, 2007, ss.37-54.

ÇAKMAK, Mehmet Ali, Ercenk Hamarat, “İnkişaftan İnhitata Bir Türk Sultanı Alâeddin Muhamed Hârezmşah (1200-1220)”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.23, (2005), ss.125-148.

CELİK, Züriye, Moğol İstilâsı ve Türkiye Selçuklu Devleti, Selçuk üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Konya 2014.

DELİBALTA, Yavuz, “Karahıtay Devleti’nin İnhitatu ve Nayman Veliiahtı Küçlük’ün Doğu Türkistan Tahakkümü”, **Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi**, S.4, (Eylül 2019), ss.33-54.

D’OHSSON, Abraham Constantin, **Moğol Tarihi**, (çev: Bahadır Apaydın), Nesnel Yayınları, İstanbul 2008.

ECKMAN, Janos, **Hârezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, (Haz: Osman Fikri Setkaya), TDK Yayınları, Ankara 2015.

ERDOĞAN, Coşkun, “Hârezm’de Gazneli Hâkimiyetinin Tesisi ve Altuntaşlar Dönemi (1017-1041)”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.50, (Haziran 2013), ss.143-180.

ERSAN Mehmed, Mustafa Alican, **Osmanlı’dan Önce Onlar Vardı (Türkiye Selçukluları)**, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

_____, **Selçukluları Yeniden Keşfetmek Büyük Selçuklular**, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

GEYİKOĞLU, Hasan, “Hârezmşahlar ve Doğu Anadolu”, **Türkler**, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.917-925.

_____, “Hârezmşah Celâleddin Mengübertî ve Ahlat”, **Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, S.6, 2006, ss.29-33.

_____, “Hârezmşah Celâleddin Mengübertî’nin Şahsiyeti”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.4. (Mayıs 2020), ss.89-102.

_____, Doğu Anadolu’da Hârezmşahlar, Atatürk Üniversitesi Sosyal

Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Erzurum 1992.

GÖK, Halil İbrahim “Atabeglikler”, **İslâm Tarihi ve Medeniyeti 10**, Edt: Yusuf Ayönü, Mehmet Ersan, Siyer yayınları, İstanbul 2018.

GROUSSET, Rene, **Bozkır İmparatorluğu**, (çev: Reşat Uzmen), Ötüken Yayınları, İstanbul 2006.

GÜL, Muammer, “Hârezmlî Türklerin Anadolu ve Yakındoğu’daki Roller ve Tesirleri”, **Belleten Dergisi**, c.70, S.257 (Nisan-2006), ss.95-110.

GÜRBÜZ, Meryem, “Alâeddin Tekiş”, **DİA**, C. XXXX, TDV Yayınları, İstanbul 2011, ss.364-365.

_____, Osman, “Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh’ın Hârezmşahlar ile İktidar Mücadelesi”, **İstem Dergisi**, S.18, 2011, ss.181-196.

_____, “Celâleddin Hârezmşah’ın Son Günleri”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.37, Erzurum 2012, ss.29-46.

_____, Hârizmşahlar’da Devlet Teşkilâtı, Ekonomik ve Kültürel Hayat, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmış Doktora Tezi**, İstanbul 2005.

GÜZEL, Fatih, “Moğol İstilasında Halife Nâsır li-Dinillâ’ın Rolü”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, c.IV. S.1, (2015), ss.142-158

GÖKSU, Erkan, “Târîh-i Güzî’ye Göre Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu ve Tuğrul Beg Dönemi”, **History Studies**, c.III, S.1, (2011), ss.289-300.

HORST, Heribert, “Reşideddîn Vatvât’ın Koleksiyonunda Hârezmşahlardan Halifeliğe Yazılan Arapça Mektuplar”, (çev: Ergin Ayan), **ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, c.III, S.6, (2012), ss.328-344.

İSKİT, Temel, **Diplomasi Tarihi**, Anadolu Üniverisitesi Yayınları, Eskişehir 2018.

JAFARİ, Behzad, “İdelal Bir Türkmen (Oğuz) Lideri: Melik İmâd Eddîn Dînar”, **USAD**, S.10, (Bahar 2019), s.287-310.

KAFESOĞLU, İbrahim, **Hârezmşahlar Devleti Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 1992.

_____, “Hârezmşahlar Devleti”, **Türk Dünyası El kitabı**, Coğrafya-Tarih, c.I, S.A-23, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992, ss.336-343.

_____, “Oğuzlar”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Coğrafya Tarih, c.I, Sayı: A-

23, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992, s.156.

_____, **Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.

_____, **Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.

_____, “Alparslan”, **DİA**, C.II, TDV Yayınları, İstanbul 1989, ss.526-530.

_____, “Gökböri”, **DİA**, C.VI, TDV Yayınları, İstanbul 1993, ss.885-892.

KAYA, Önder **Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu’da Eyyûbîler**, Yeditepe Yayınları İstanbul, 2007.

KAYHAN Hüseyin, “Irak Selçukluları (1120-1194)”, **Türkler**, C.IV. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.786-794.

_____, “Selçukluların Yıkılışından Sonra Irak ve Azerbaycan’ın Durumu”, **Bellekten**, S.71, (2007), ss.891-907.

_____, “Irak’ta Selçuklu Hâkimiyetinin Bitişi”, **Ortadoğu’da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu**, Ankara 2014, ss.401-420.

KILIÇ, Mustafa, “Âlim ve Devlet adamı Olarak Eyyûbî Meliki “el-Melikü’l-Muazzam (576-624/1180-1127)”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.X, S.2, (2006), ss.337-355.

KIRLI, Engin, “Cengiz Han’ın Hayatı ve Askeri Seferleri”, **ESOGÜTD**, c.II, S.1, (Mayıs 2019), ss.84-111.

KIRZIOĞLU, Fahrettin **Kars Tarihi**, c.I, Işıl Matbaası, İstanbul 1958.

_____, **Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar**, TTK Yayınları Ankara, 1992.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Diyanet İşleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.

_____, “Hârizmşahlar”, **İA**, C.V\I, MEB Yayınları, İstanbul 1979 ss.265-296.

KÖYMEN, Mehmet Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi II. İmparatorluk Devri**, c.II, TTK Yayınları, Ankara 2011.

_____, “Tuğrul II”, **İA**, C.XII/1, MEB Yayınları, İstanbul 1979, ss.19-25.

_____, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oguz İsyamı (1153)”, **AÜDTCF**, c.V, S.2, (1947), ss.159-173.

_____, “Son Irak Selçuklu Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamanı”, **AÜFEFAD**, S.13, (1985), ss.215-234.

KURAT, Akdes Nimet, “Kuteybe Bin Müslim’in Hvârizm ve Semerkand’ı Zabtı (Hicrî 93-94-Milâdî 712)”, **AÜDTCFD**, c.VI, S.5, (1948), ss.385-430.

KUŞÇU, Ayşe Dudu, Cihat Güler, Mehmed Özer, Mehmed Öztemel, **Selçuklu Tarihçiliği’ne Başlarken**, Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, Konya 2017.

KUŞÇU, Ayşe D. “Türklerin Ortadoğu Hâkimiyeti”, **Akademik Orta Doğu**, c.I, S.1, (2006), ss.113-129.

_____, “Büyük Selçuklu Devletinin Suriye, Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S:27, (2010), ss.637-664.

LAMBTON, K, S, **Atabetü’l-Ketebe’ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi** (çev: N. Kaymaz), TTK Yayınları, Ankara 1973.

LEWİS, Bernard **Alamut Kalesi ve Hasan el-Sabbah**, Nokta Kitap Yayınları, İstanbul 2012.

MERÇİL, Erdoğan, **Büyük Selçuklu Devleti**, Bilge Kültür Sanat Evi Yayınları, İstanbul 2014.

_____, **Gazneliler Devleti Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara 1989.

_____, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.

_____, **Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.

_____, “Salgurlular”, **DİA**, C.XXXVI, TDV Yayınları, İstanbul 2009, ss.29-31.

OKUDAN, Gülser, **Sarayı, Askeri ve İdari Yönleriyle Karahan’lı Devleti’nin Teşkilat Tarihi**, İksad Yayınları, Ankara 2019.

ÖNGÜL, Ali, **Selçuklular Tarihi Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları, I**, Çamlıca yayınları, İstanbul 2014.

ÖRS, Derya “Reşîdüddin Vatvât”, **DİA**, C.XLII, TDV Yayınları, İstanbul 2012, ss.573-574.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Arslan Han”, **DİA**, C.III, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s.401.

- _____, “Bundârî”, **DİA**, C.VI, TDV Yayınları, İstanbul 1992, ss.489-490.
- _____, “Hârizm”, **DİA** C.XVI, TDV Yayınları, İstanbul 1997, ss.217-220.
- _____, “Hârezmşahlar Devleti”, **Türkler**, C.IV. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.883-896.
- _____, “İbnü'l-Esîr”, **DİA**, C.XXI, TDV Yayınları, İstanbul 2000, ss. 26-27.
- _____, “Râvendî, Muhammed b. Ali”, **DİA** C.XXXIV, TDV Yayınları, İstanbul 2007, ss.471-472
- ÖZDEMİR**, Ahmed, **Moğol İstilâsı, Cengiz ve Hülâgû Dönemleri**, İz Yayıncılık, İstanbul 2005.
- ÖZGÜDENLİ**, Osman G., **Selçuklular I: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)**, İsam Yayınları, İstanbul 2013.
- _____, “Hüseynî, Ali b. Nâsır”, **DİA**, Gözden Geçirilmiş İkinci Basım, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s.572.
- _____, “Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedanî”, **DİA**, C.XXXV, TDV Yayınları, İstanbul 2008, ss.19-21.
- _____, Sultan Sencer ve Kara-Hıtaylar, Katavân Savaşı, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994.
- ÖZKUZUGÜDENLİ**, Bülent, “Hasan-ı Yezdî'nin Câmî'u't-Tevârîh-i Hasenî İsimli Eserinin Selçuklular Kısmı”, c.I, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul 2014.
- SAĞOL**, Gülden, “Hârezm Türkçesi ve Hârezm Türkçesi ile Yazılan Eserler”, **Türkler**, C.V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.804-814.
- SALMAN**, Hüseyin-Osman Gazi Özgüdenli, “Yabgu”, **DİA**, C.XLIII, TDV Yayınları, İstanbul 2013, ss.170-171.
- SAMSAKÇI**, Mehmet, “Türk Kültür ve Edebiyatında Tuz ve Tuz-Ekmek Hakkı”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, c. XXXIII, S.36, (2008), ss.181-200.
- SAVRAN**, Ahmed, “İbnü'l Ezrak el-Fârikî”, **DİA**, C.XXI, TDV Yayınları, İstanbul 2002, ss.34-35.
- SEVİM** Ali-Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve**

Kültür, TTK Yayınları, Ankara 1995.

SIDDIQUI, İqtidar Husain “Gurlular”, **DİA**, C.XIV, TDV Yayınları, İstanbul 1996, ss.207-211.

SOLMAZ, Gürsoy, “Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, S.14, (2000), ss.215-270

SPULER, Bertold, **İran Moğolları Siyaset idare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350**, (çev: Cemal Köprülü), TTK Yayınları, Ankara 1957.

SÜMER, Faruk, “Atsız b. Muhammed”, **DİA**, C.IV, TDV Yayınları, İstanbul 1991, ss.91-92.

_____, “Kızıl Arslan”, **DİA**, C.XXV, TDV Yayınları, Ankara 2002, s.544.

_____, “Oğuzlar”, **DİA**, C. XXXIII. TDV Yayınları, İstanbul, 1997, ss.349-351.

_____, “Tuğrul II”, **DİA**, C.XLI, TDV Yayınları, İstanbul 2012, ss.342-344.

_____, “Selçuklular Devrinde Türk Beyleri II Hârezmşah Atsız (490-551=1097-1156)”, **Türk Dünyası Atarştırmaları Dergisi**, S.44, (1986), ss.1-7.

ŞAHİN, Mustafa, “Habibü’s-Sîyer’e Göre Türkiye Selçukluları”, **Ankara Üniveritesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, c. 54. S.1, (2014), ss.21-40.

ŞEŞEN, Ramazan, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, TTK Yayınları, Ankara 2001.

_____, “İbn Havkal”, **DİA**, C.XX, TDV Yayınları, İstanbul 1999, ss.34-35.

TANERİ, Aydın, **Hârezmşahlar**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993.

_____, “Celâleddin Hârezmşah”, **DİA**, C.VII. TDV Yayınları, İstanbul 1993, ss.248-250.

_____, “Hârezmşahlar”, **DİA**, C.XVI. TDV Yayınları, İstanbul, 1997, ss.228-231.

TAŞAĞIL, Ahmed,” Me’mûniler”, **DİA**, C.XXIX, TDV Yayınları, Ankara 2004, s.105.

_____, “Mangışlak”, **DİA**, C.XXVII, TDV Yayınları, Ankara 2003, ss.569-570.

- _____, “Türk”, **DİA**, C.XLI, TDV Yayınları, İstanbul 2012, ss.467-474.
- TOGAN**, Zeki Velidi “Hârizm”, **İA**. C.V/1 MEB Yayınları, İstanbul 1979, ss.240-257.
- TOKSOY**, Ahmed, “Celâleddin Hârezmşah’ın Gürcistan’daki Faaliyetleri”, **Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi**, c.IX, (2007), ss.137-150
- TURAN**, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Tür-İslâm Medeniyeti**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005.
- _____, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014.
- _____, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, (Metin, Tercüme ve Araştırmalar)**, TTK Yayınları, Ankara 1958.
- _____, “Terken Unvanı”, **Türk Hukuk Dergisi**, c.I, (1944), ss.67-73.
- UMANÇ**, Fırat, **Atsız Dönemi Hârezmşahlar Tarihi (1128-1156)**”, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Afyon 2017.
- USTA**, Aydın, “Moğol İstilâsı Dönemine Kadar Kıpçak ve Hârezmşahlar”, **Türkler**, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.897-903.
- UYUMAZ**, Emine, **Sultan I. Alâeddin Keykubad Devri, Türkiye Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi (1220-1237)**, TTK Yayınları, Ankara 2003
- _____, **Türkiye Selçuklu Devleti’ne Gelen ve Giden Elçiler**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011.
- _____, “Sultan I. Alâeddin Keykubat Devri Türkiye Selçuklu Tarihi (1220-1237)”, **Türkler**, C.VI, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.590-597.
- ÜNAL**, Sonay, **Sultan Sencer Dönemi Münşeât Mecmuası (Atabetu’l-Ketebe)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara, 2014.
- YAZICI**, Tahsin, “Müntecebüddin Bedî”, **DİA**, C.XXXII, TDV Yayınları, İstanbul 2006, s.25.
- YİNANÇ**, Mükrimin Halil Celâleddin Hârezmşah”, **Makaleler**, (Haz: Fahameddin Başar, İlyas Gökhan, Ömer Hakan Özalp) Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007, ss.205-212.
- YORULMAZ**, Osman **Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri**, Ötüken

Yayımları, İstanbul 2012.

D. İNTERNET KAYNAKLARI

BOSWORT, C. Edmund “**Tekis b. İlarıslan**”, Encyclopoedia Iranica, New York, 2009. Online Edition: <http://www.iranicaonline.org/articles/tekis-b-il-arıslan>. Erişim Tarihi: (20.11.2020/11.20)

EKLER

EK 1: HÂREZMŞAH ATSIZ TARAFINDAN SULTAN SENCER'E
GÖNDERİLEN BİR MEKTUP

اظلام و ساج احتصاص طاهر کرد اند **سأتموه** محمد بن علی سلطان بخارا
 زندگانی جزاوند عالم سلطان اعظم بادشاه روی زمین در ملکی هر چه عرض
 و عدلی هر چه مستنیر تر در از با آن هزاران سال حجاز طامع و نفلد تابع و انور
 عز و جلال حافظ و ناصر معجزنده ز با اظلام بنیاد دولت قاهره بنتها الله کساید است
 و کمر احتصاص بولا و هو احرار حضرت زاهره عظیمها الله بسته و از صدای عز و جلال با تبحر
 و فرعی خواهد با توفیق قضای حقوق نعمت و نسیر ادا فرایض طاعت لرزانی
 دارد از اعظم مساوی و احکام مامل بیش لئیر خدمتها بنسته آمده است و وصف
 استبار و ذکر استظهار که اهل اسلام را اعام الله حاصلست بوصول را با آن منصوص
 نصرها الله بدار الملک تمدد از الت محروسة کرده شده شد نیست تلمذ غایت سیاه
 باشد و رای عالی را اعلاه الله بر مضمون از هر یک و قوفات که و او را ادا و ادای
 دعا اعتقاد ندهد در صدق عبودیت و فرط مطاوعت معلوم شده در او آخر شهر سن
 و ناق بانجی عم الملک او عی را احام الله عزة طاهر حوسان نزدیک شده رسید و مثالی
 اعلی بعه الله فی الشرق و الغرب ار استه بالظاف عوارف و اضاف عوافه رسانید
 و بشارت رسیدن ایات مبارک جنها الله بالنصر و الناید و المبانم بدار الملک
 برمد حوسها الله کی امروز مبانم دولت قاهره بنتها الله و بشدار کاهها و محب
 بنیاتها ملاد و مؤیل اهل عالم و معاد و محفل خیریت نبی ادم است داد سنید
 از دلها را سلوز و جانها را راحت حاصل گشت اگرچنین خبر مسامع سپید بود
 و در محامی دعا کتبه آمده اما این بشارت است همانا از که هر چند پیشتر شنوند
 و اما از مضاعف تر و سگاز مبراد و تر شود

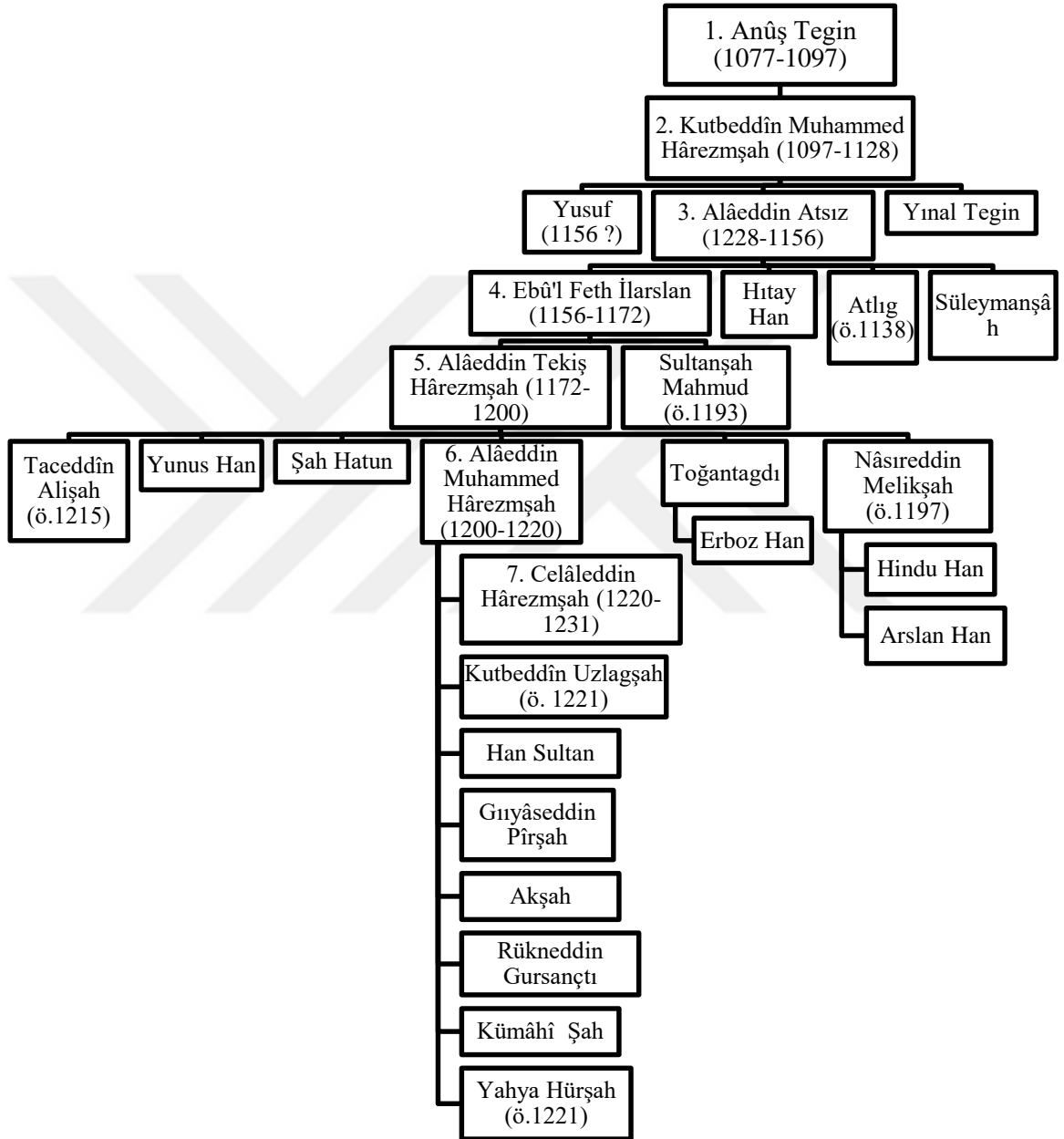
(Reşidüddin Vatvât, 'Arâisü'l-havâtür ve nefâisü'n-nevâdir, Süleymaniye Ktb.
Ayasofya, nr. 4015, Umanç, Atsız, s.100)

EK 2: HÂREZMŞAH ATSIZ TARAFINDAN HİLAFET MAKAMINA
GÖNDERİLEN BİR MEKTUP

تَشْرِيفُ الْعَبْدِ بِهَا مَزِيدُ الْعُلُوِّ وَالسَّلَامُ تَسْلِيمُ الْأُمُورِ
 مِمَّا بَخِلَتْ خِلَافَتُهَا لِكَامِرِ اللَّهِ جَلَالُهَا وَزَادَ أَمْتُهَا يُونُ
 سَلَامٌ اللَّهُ تَعَالَى عَلَى مَوْلَانَا وَسَيِّدِنَا أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ وَآمَامِ الْمُسْلِمِينَ وَخَلِيفَةِ
 رَبِّ الْعَالَمِينَ وَتَحِيَّاتُ النَّامِيَّاتِ وَبَرَكَاتُ النَّامِيَّاتِ وَالْعَبْدُ مُحَمَّدٌ لِلَّهِ
 الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَرَازِقُ كُلِّ حَيٍّ وَيَسْئَلُهُ أَنْ يُصَلِّيَ عَلَى
 رَسُولِهِ الصَّفِيِّ وَنَبِيِّهِ الْوَقِيِّ مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ الْأَخْيَارِ وَصَحَابِهِ الْأَكْبَرِ أَرْوَيْحُ
 تَسْلِيمًا وَبَعْدُ فَلَا يُخْفِي عَلَى كُلِّ مَنْ تَمَسَّكَ بِعُرْوَةِ الْإِسْلَامِ وَآمَامِ عَصَمِ
 مَجْدِ الشَّرَافِ وَأَهْلِ حُكْمٍ مِنَ الْقَرِيبِ أَرَاهُ وَالْبَعِيدِ مَرَاهُ أَنَّ آبَاءَ
 مَوْلَانَا وَسَيِّدِنَا أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ وَآمَامِ الْمُسْلِمِينَ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ
 أَجْمَعِينَ كَانُوا أَخْلَفَاءَ اللَّهِ فِي أَرْضِهِ وَأَمْنَاهُ عَلَى إِقَامَةِ سُنَّةِ الدِّينِ
 فَوْضِهِ وَالْآيَةِ الرَّاشِدِينَ الْمُرْشِدِينَ خَلْفَهُ وَالْحَزَنَةَ الْحَافِظِينَ الْمُؤَيَّدِينَ
 لِحَقِّهِ بِهِمْ أَصْحَابَ عَقُودِ الْإِمَامَةِ مُنْتَظِمَةً وَأُمُورِ الْخِلَافَةِ مُبَلِّغَةً وَرَأْيَا
 لِحَقِّهَا لَمْ تَمْتَكِسْ وَأَيَّاتُ الضَّلَالَةِ مُنْدَرَسَةٌ وَالْوَيْلُ الْإِيمَانَ
 وَالْأَمْنُ الْمَنْشُورُ وَأَبْنِيَّةُ الْأَفْضَالِ وَالْفَضْلُ مَعْمُورٌ وَمَوْلَانَا وَسَيِّدِنَا
 أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ وَآمَامِ الْمُسْلِمِينَ لِدَائِمِ اللَّهِ جَلَالُهُ وَمَدِّ عَلَى الْحَاقِقِينَ

(Reşîdüddîn Vatvât, 'Umdetü'l-bülegâ' ve 'Uddetü'l-füsahâ', Süleymaniye Ktb.
Esad Efendi, nr. 3302, Umanç, Atsız, s.105)

EK 3: HÂREZMŞAHLARIN SOY ŞECERESİ

(Bünyatov, *Enuştekinler*, s. 231)

EK 5: HÂREZMŞAH DEVLETİ İLE MUASIR DEVLET VE HÜKÜMDARLAR

İLGİLİ DÖNEMDE HÂKİMİYETTE OLAN HALİFELER

1. el-Mustahzır (1094-1118)
2. el-Müsterşid (1118-1135)
3. er-Reşîd (1135-1136)
4. el-Muktefi (1136-1160)
5. el-Müstencid (1160-1170)
6. el-Mustadi (1170-1180)
7. en-Nâsır (1180-1225)
8. ez-Zahir (1225-1226)
9. el-Mustansır (1226-1242)
10. el-Mustasim (1242-1258)

AZERBAYCAN ATABEYLERİ

1. Şemseddin İldeniz (1136-1175)
2. Cihan Pehlivan (1175-1186)
3. Kızıl-Arslan (1186-1191)
4. Abu Bekir (1191-1210-11)
5. Özbek (1210-11-1225)
6. Hamuş (1225-1230)

FARS İRAK'I HÜKÜMDARI MEMLUKLAR

1. İzzeddin Gökçe (1204'te öldürüldü.)
2. Şemseddin Aytokmış (1213'te öldürüldü.)
3. Nasreddîn Mengli (1215'te öldürüldü.)
4. Seyfeddîn Oglımış (1218'de öldürüldü.)

(Bünyatov, **Enuştekinler**, s. 229)

EK 6: HÂREZMŞAH DEVLETİ İLE MUASIR DEVLET VE HÜKÜMDARLAR

1. MAZANDARAN (BAVANDİD) HÜKÜMDARLARI
2. Şehriyar İbni Karin (1073-1109)
3. Karin İbni Şehriyar (1109-1117)
4. Ali İbni Şehriyar (1117-1139)
5. Rüstem İbni Karin-aday (1117-1121)
6. Şah Gazi Rüstem İbni Ali (1139-1163)
7. Ardaşir İbni Hasan (1171-1205)
8. Şah Gazi Rüstem İbni Ardaşir (1205-1210)

GURLULAR

(Gur ve Gazne)

1. Seyfeddîn Muhammad (1161-1163)
2. Kıyaseddîn Muhammad (1163-1203)
3. Şihabeddîn Muhammad (1203-1206)
4. Kıyaseddîn Mahmut (1206-1212)
5. Bahaddîn Sam (1212-1213)
6. Alâeddîn Atsız (1213-1214)
7. Diyaeddîn Muhammad (1214-1215)

BAMYAN VE TOHARİSTAN

1. Şemseddîn Muhammad (1145-1163)
2. Bahaddîn Sam (1163-1192)
3. Celaleddin Ali (1192-1206)
4. Fahreddîn Mesut (1206-1215)

(Bünyatov, **Enuştekinler**, s. 230)

ÖZGEÇMİŞ

Nagehan Vurgun, ilk ve Orta öğrenimini Aksaray'da tamamladı. 2005 tarihinde Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünü kazandı. Bu bölümden bir yıl İngilizce hazırlık eğitimi alarak 2010 yılında mezun oldu. 2010 yılının Eylül ayında Erciyes Üniversitesi Ortaçağ Tarihi üzerine yüksek lisans eğitimine başladı. 2013 yılında yüksek lisansını tamamladı. 5 yıl özel öğretim kurumlarında Tarih öğretmenliği yaptı. 2017 yılında Necmettin Erbakan Üniversitesinde Doktora eğitimine başladı. 2021 yılında doktora eğitimini tamamladı.